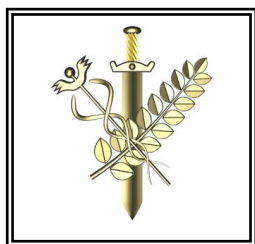

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ПРАВО

і БЕЗПЕКА

Науковий журнал

№ 2 (89) 2023

DOI: 10.32631/pb.2023.2

Засновник та видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ

Виходить 4 рази на рік

Заснований у травні 2002 р.

Харків 2023

Журнал належить до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України (дод. 1 наказу МОН України від 17.03.2020 № 409) і є фаховим з юридичних наук (наказ МОН України від 12.05.2015 № 528)

Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ, протокол № 8 від 28.06.2023

Головний редактор: *В. В. Сокурєнко*, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України (Харківський національний університет внутрішніх справ, *Україна*)

Заступник головно редактора: *Л. В. Могілевський*, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України (ХНУВС, *Україна*)

Відповідальний секретар редколегії: *С. Є. Абламський*, кандидат юридичних наук, доцент (ХНУВС, *Україна*)

Редакційна колегія журналу:

- Д. Б. Базарова*, кандидат юридичних наук, доцент (Ташкентський державний юридичний університет, *Республіка Узбекистан*)
- О. М. Бандурка*, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України (ХНУВС, *Україна*)
- В. І. Барко*, доктор психологічних наук, професор (Державний науково-дослідний інститут МВС України (м. Київ), *Україна*)
- О. І. Безпалова*, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України (Департамент освіти, науки та спорту МВС України, *Україна*)
- С. М. Бортник*, доктор юридичних наук, доцент (ХНУВС, *Україна*)
- М. Ю. Бурдін*, доктор юридичних наук, професор (ХНУВС, *Україна*)
- А. Васько*, кандидат юридичних наук, доцент (Університет імені Матєя Бєла, *Словаччина*)
- О. М. Головка*, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, *Україна*)
- С. М. Гусаров*, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України (ХНУВС, *Україна*)
- П. ван Дайне*, доктор філософії, професор (Утрехтський університет, *Нідерланди*)
- А. Ді Ронко*, доктор філософії в галузі кримінології (Ессекський університет (м. Колчестер), *Сполучене Королівство*)
- О. О. Євдокімова*, доктор психологічних наук, професор (ХНУВС, *Україна*)
- М. А. Клочко*, доктор філософії в галузі соціології, доцент (Університет штату Огайо (м. Меріон), *США*)
- К. фон Лампе*, доктор філософії в галузі кримінального права та кримінології (Берлінська школа економіки та права, *Німеччина*)
- О. М. Литвинов*, доктор юридичних наук, професор, заслужений працівник освіти України (Департамент науки і освіти Харківської обласної державної адміністрації, *Україна*)
- А. Марковська*, доктор філософії (Університет Англія Раскін (м. Кембридж), *Сполучене Королівство*)
- В. С. Медведєв*, доктор психологічних наук, професор (Національна академія внутрішніх справ, *Україна*)
- Н. Ч. Нгуїндіп*, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник (Університет Дшанга, *Камерун*)
- А. Серджі*, доктор філософії в галузі соціології та кримінології (Ессекський університет (м. Колчестер), *Сполучене Королівство*)
- П. Стоянов*, доктор наук (комунікаційні технології), професор (Південно-Західний Університет «Неофіт Рілскі», *Болгарія*)
- Д. В. Швець*, доктор юридичних наук, доцент, заслужений працівник освіти України (Одеський державний університет внутрішніх справ, *Україна*)
- М. Ягер*, доктор філософії, професор кримінології (Люблянський університет, *Словенія*)

- ☞ Статті журналу проходять рецензування, яке організують члени редколегії. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії.
- ☞ Журнал включено до міжнародної наукометричної бази «Index Copernicus International», доступ до паспорту видання: <https://journals.indexcopernicus.com/++p24783657,3.html>.
- ☞ Електронна копія журналу безоплатно розміщується у відкритому доступі на сайті видання (<http://pb.univd.edu.ua>) і на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України (<http://nbuv.gov.ua/j-tit/PiB>). Повний актуальний перелік баз, репозитаріїв, бібліотек, каталогів можна побачити на сайті видання.
- ☞ Доступ до профілю журналу в Google Академії: <https://scholar.google.com/citations?user=Vi9GuiIAAAAJ>.
- ☞ При передруку посилання на журнал «Право і безпека» обов'язкове.

KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY OF INTERNAL AFFAIRS

LAW

and SAFETY

Scientific journal

No. 2 (Vol. 89) 2023

DOI: 10.32631/pb.2023.2

Founder and publisher –
Kharkiv National University of Internal Affairs

The frequency: 4 issues per year

Founded in May, 2002

Kharkiv 2023

The journal belongs to the category “B” of the List of scientific professional editions of Ukraine (add. 1 of the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated from March 17, 2020, No. 409) and is a professional edition in the field of juridical science

Recommended for publishing and distribution through Internet by the Academic Council of Kharkiv National University of Internal Affairs, protocol No. 8 dated from June 27, 2023

Chief Editor: *V. V. Sokurenko*, Doctor of Law, Professor, Honored Worker of SciTech of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (Kharkiv National University of Internal Affairs, *Ukraine*)

Deputy Editor: *L. V. Mohilevskiyi*, Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)

Executive Secretary of Editorial Board: *S. Ye. Ablamskiy*, Candidate of Law, Associate Professor (KhNUIA, *Ukraine*)

Editorial Board:

O. M. Bandurka, Doctor of Law, Professor, Correspondent Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)

V. I. Barko, Doctor of Psychological Sciences, Professor (State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (Kyiv), *Ukraine*)

D. B. Bazarova, Candidate of Law, Associate Professor (Tashkent State Law University, *The Republic of Uzbekistan*)

O. I. Bezpalo, Doctor of Law, Professor, Honored Worker of SciTech of Ukraine (Department of Education, Science and Sports MIA of Ukraine, *Ukraine*)

S. M. Bortnyk, Doctor of Law, Associate Professor (KhNUIA, *Ukraine*)

M. Yu. Burdin, Doctor of Law, Professor (KhNUIA, *Ukraine*)

A. Di Ronco, Doctor of Philosophy in Criminology (University of Essex (Colchester), *United Kingdom*)

P. C. van Duyn, Doctor of Philosophy, Professor (University of Utrecht, *Netherlands*)

O. M. Holovko, Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine (V. N. Karazin Kharkiv National University, *Ukraine*)

S. M. Husarov, Doctor of Law, Professor, Correspondent Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)

M. Jager, Doctor of Philosophy, Professor of Criminology (University of Ljubljana, *Slovenia*)

M. Klochko, Ph.D., Associate Professor (Ohio State University (Marion), *USA*)

K. von Lampe, Doctor of Philosophy in Criminal Law and Criminology (Berlin School of Economics and Law, *Germany*)

O. M. Lytvynov, Doctor of Law, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Department of Science and Education of Kharkiv Regional State Administration, *Ukraine*)

A. Markovska, Ph.D. (Anglia Ruskin University, Cambridge, *United Kingdom*)

V. S. Medvediev, Doctor of Psychological Sciences, Professor (National Academy of Internal Affairs, *Ukraine*)

N. Ch. Nguindip, Ph.D., Senior Professor (University of Dschang, *Cameroon*)

A. Sergi, Doctor of Philosophy in Sociology and Criminology (University of Essex (Colchester), *United Kingdom*)

D. V. Shvets, Doctor of Law, Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Odesa State University of Internal Affairs, *Ukraine*)

P. Stoyanov Apostolov, Doctor of Sciences (Communication Technology), Professor (South West University “Neofit Rilski”, *Bulgaria*)

A. Vaško, Ph.D., Assistant Professor (Matej Bel University, *Slovakia*)

O. O. Yevdokimova, Doctor of Psychological Sciences, Professor (KhNUIA, *Ukraine*)

✂ Journal's articles undergo peer review organized by the members of the Editorial Board. The views of the authors may not coincide with the position of the Editorial Board.

✂ **The journal is included into the international scientometrical database “Index Copernicus International”**, access to the edition's passport: <https://journals.indexcopernicus.com/++p24783657,3.html>.

✂ E-copy of the journal is available free of charge on **the website of the edition (<http://pb.univd.edu.ua>)** and on the website of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi of the National Academy of Sciences of Ukraine (<http://nbuv.gov.ua/j-tit/PiB>). The full up-to-date list of bases, repositories, libraries, catalogs can be observed on the website of the edition.

✂ Access to the Google Scholar journal's profile: <https://scholar.google.com/citations?user=Vi9GuiIAAAA>.

✂ The reference to the journal “Law and Safety” is obligatory in case of reprinting.

ЗМІСТ

ГОЛОВКО О. В. Волонтерство в Україні: історико-правовий аспект	9
САМБОР М. А. Технічні засоби як джерела доказів у справах про адміністративні правопорушення: крізь призму дотримання прав і свобод людини.....	19
ЧЕРКАШИН І. І., ФІЛЕЙ Ю. В. Кримінально-правові санкції за привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем	34
ЧИЖ А. П. Тактика проведення процесуальних дій під час розслідування пошкодження майна працівника правоохоронного органу	43
ШАТРАВА С. О., ДЕНИЩУК Д. Є., ПОГОРІЛЕЦЬ О. В. Державна політика у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху в Україні крізь призму нормотворчих ініціатив: аналіз і перспективи впровадження.....	54
ДАНИЛЬЧЕНКО Ю. Б. Кримінологічний аналіз стану та особливостей детермінації незаконного заволодіння транспортними засобами в Україні в умовах збройної агресії.....	66
КИРИЧЕНКО Т. С. Проблеми правового регулювання гендерного насильства в Україні та зарубіжних країнах.....	77
ЛОГВИНЕНКО І. А., ЛОГВИНЕНКО Є. С. Жінка у Стародавньому Єгипті: визначення правового статусу та особливості шлюбно-сімейних відносин	87
ПОПОВА С. О. Відшкодування моральної шкоди за порушення особистих немайнових прав поліцейського: проблеми правозастосування.....	98
БУГАЙЧУК К. Л. Безпекове середовище держави в контексті діяльності Міністерства внутрішніх справ України	111
ГУСЕВА В. О., ПРОКОПЕНКО О. Ю. Теоретичні передумови формування криміналістичної характеристики захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника.....	121
ГУСАРОВ С. М., МЕЛЬНИК К. Ю. Захист персональних даних працівника.....	133
АРТЕМЕНКО Р. М. Правовий режим майна господарських товариств (з урахуванням міжнародного досвіду)	145
ЖОРНОКУЙ В. Г. Перевищення повноважень як підстава відповідальності органів та осіб, які здійснюють функції органів підприємницьких товариств.....	155
БОНДАРЕНКО О. С. Особливості протидії корупції в закладах вищої освіти в умовах політики доброчесності.....	167
ПАНЧЕНКО О. І. Умови відшкодування моральної шкоди, заподіяної працівникові (англ.)	178
КИСИЛОВА К. В., КОРОБЦОВА Д. В. Депутатський запит на отримання інформації, що становить банківську таємницю в Україні: нагальне питання сьогодення.....	187
САЛМАНОВ О. В. Зміни у правовому регулюванні розслідування кримінальних проваджень під час воєнного стану.....	198
КАШ'ЯП А. К., ЧАУДХАРИ М. Закони про кібербезпеку та безпеку електронної комерції в Індії (англ.)	207

ААМІР АЛІ С. М., ХОСЕ А. Збалансування процесу глобалізації через Порядок денний розвитку: стала глобальна справедливість (англ.).....	217
БУЛГАКОВА Д. А., БУЛГАКОВА В. А. Підходи до визначення юрисдикції злочинів, скоєних під час комерційних космічних польотів (англ.).....	227

ДО УВАГИ АВТОРІВ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

Сторінка редакції.....	235
------------------------	-----

CONTENT

HOLOVKO, O. V. Volunteering in Ukraine: historical and legal aspects (<i>Ukr</i>).....	9
SAMBOR M. A. Technical means as sources of evidence in cases of administrative offenses: under the prism of observing human rights and freedoms (<i>Ukr</i>)	19
CHERKASHYN I. I., FILEI YU. V. Criminal law sanctions for misappropriation, embezzlement or seizure of property through abuse of office (<i>Ukr</i>)	34
CHYZH, A. P. Procedural tactics in the investigation of property damage to a law enforcement officer (<i>Ukr</i>)	43
SHATRAVA S. O., DENYSHCHUK D. YE., POHORILETS O. V. State policy in the field of ensuring road safety in Ukraine through the prism of regulatory initiatives: analysis and prospects for implementation (<i>Ukr</i>).....	54
DANYLCHENKO YU. B. Criminological analysis of the state and particularities of determination of the illegal possession of vehicles in Ukraine under conditions of armed aggression (<i>Ukr</i>).....	66
KYRYCHENKO T. S. Problems of legal regulation on gender-based violence in Ukraine and foreign countries (<i>Ukr</i>)	77
LOHVYNNENKO I. A., LOHVYNNENKO YE. S. Women in Ancient Egypt: determination of legal status and peculiarities of marriage and family relations (<i>Ukr</i>)	87
POPOVA S. O. Compensation for moral damages for violation of police officer's personal non-property rights: problems of law enforcement (<i>Ukr</i>)	98
BUHAICHUK K. L. Security environment of the state in the context of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine activities (<i>Ukr</i>)	111
HUSIEVA V. O., PROKOPENKO O. YU. Theoretical background to the forensic characteristics formation for hostage-taking of a government official or law enforcement officer (<i>Ukr</i>)	121
GUSAROV S. M., MELNYK K. YU. Protection of personal data of the employee (<i>Ukr</i>)	133
ARTEMENKO R. M. Legal regime of business partnership property (considering international experience) (<i>Ukr</i>)	145
ZHORNOKUI V. H. Abuse of authority as a ground for liability of bodies and persons performing the functions of business entities (<i>Ukr</i>)	155
BONDARENKO O. S. Specifics of combating corruption at higher education institutions in the context of integrity policy (<i>Ukr</i>)	167
PANCHENKO O. I. Conditions for compensation for moral damage caused to the employee.....	178
KYSYLOVA K. V., KOROBTSOVA D. V. A deputy's request for information containing bank secrecy in Ukraine: an urgent issue of the present (<i>Ukr</i>).....	187
SALMANOV O. V. Changes in the legal regulation of criminal proceedings under martial law (<i>Ukr</i>)	198
KASHYAP A. K., CHAUDHARY M. Cyber security laws and safety in e-commerce in India.....	207

AAMIR ALI S. M., GHOSE A.
Balancing globalisation process through Development Agenda: sustainable global justice217

BULGAKOVA D., BULGAKOVA V.
The appreciation of the jurisdiction of crimes committed during commercial space flights 227

TO AUTHORS' OF SCIENTIFIC JOURNAL "LAW AND SAFETY" ATTENTION

Editorial Board's Notes (*Ukr*)235

ОЛЕКСАНДРА ВЛАДИСЛАВІВНА ГОЛОВКО,

кандидат історичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціальних та економічних дисциплін;

 <https://orcid.org/0000-0001-8137-5944>,
e-mail: golovkoav2017@gmail.com

ВОЛОНТЕРСТВО В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Дослідження присвячено аналізу сучасної волонтерської діяльності в Україні з точки зору історичного розвитку цього суспільного явища і ретроспективі змін у законодавчій базі щодо регулювання волонтерської діяльності. Актуальність дослідження обумовлена тим, що волонтерська діяльність у сучасній Україні, по-перше, досить молоде явище, яке виникло тільки після 1991 р. і ще недостатньо вивчене, по-друге, на сьогодні масштаби залучення до різноманітної волонтерської діяльності – це понад 80 % серед громадян України, що теж вимагає відповідного наукового аналізу.

Вивчено стан наукової розробки проблем розвитку вітчизняного волонтерства; окреслено коло наукових дискусій щодо різноманітних аспектів волонтерської діяльності; з'ясовано термінологічну базу феномена волонтерства; наведено причини розробки і впровадження законів України щодо волонтерської діяльності; проаналізовано зміни в законодавстві з означеного питання, їх причини. Охарактеризовано основні етапи формування волонтерства в Україні, окреслено знакові події, які вплинули на його розвиток. Події 2014–2023 рр., пов'язані з військовою агресією РФ проти незалежної України, дали поштовх формуванню потужного елемента громадянського суспільства – волонтерської діяльності. Унікальність і відмінність українського волонтерського руху від світових практик полягає в тому, що становлення волонтерської діяльності значно випереджало процес розробки законодавчої бази, яка регулює це явище. Формування волонтерства в Україні відбувалося завдяки ініціативі громадян і потребувало законодавчого оформлення вже існуючих волонтерських практик. Зміни в законодавстві України щодо волонтерської діяльності були обумовлені перебігом воєнних дій і залученням до волонтерської діяльності значної кількості населення України, розширенням кола проблем, вирішенням яких займалися волонтерські організації.

Ключові слова: волонтер, волонтерська діяльність, волонтерський рух в Україні, патріотичне волонтерство, громадянське суспільство, інституалізація волонтерства, законодавча база щодо волонтерської діяльності.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Сучасні дослідники суспільства – соціологи, правознавці, політологи – вважають волонтерський рух дієвим засобом збереження й зміцнення суспільних та загальнолюдських цінностей, можливістю особистісного зростання індивіду шляхом усвідомлення свого власного гуманістичного потенціалу. Сьогодні тема сучасного світового й українського волонтерства надзвичайно поширена і популярна в суспільному дискурсі. На тему вітчизняного волонтерства вже написані й оприлюднені тисячі публікацій у засобах масової інформації, аналітичних дослідженнях, монографіях, наукових виданнях. Але попри значний суспільний резонанс цього явища, його ґрунтовний науковий аналіз лише розпочинається, зокрема відсутні захищені дисертаційні дослідження щодо інституту волонтерства в Україні з 2014 р. і дотепер.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є характеристика окремих історико-правових аспектів становлення і розвитку волонтерського руху в Україні в контексті його належності до інститутів громадянського суспільства. Задля реалізації заявленої мети були поставлені такі завдання: вивчити стан уваги науковців до проблем розвитку вітчизняного волонтерства; окреслити коло наукових дискусій щодо різноманітних аспектів волонтерської діяльності; з'ясувати термінологічну базу феномена волонтерства як складової частини громадянського суспільства; розкрити причини розробки і впровадження законів України щодо волонтерської діяльності; проаналізувати зміни в законодавстві з означеного питання, їх причини; визначити основні етапи формування волонтерства в Україні; окреслити знакові події, які вплинули

на його розвиток; довести, що розвиток волонтерського руху в Україні відбувається унікальним, неподібним до світових практик шляхом.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. На світоглядному, філософсько-правовому рівні це дослідження ґрунтується на основних засадах діалектичного філософського підходу. Застосовувалися загальнонаукові методи, традиційні для таких досліджень, передусім методи логічного пізнання суспільних і правових явищ: аналізу та синтезу, індукції і дедукції, абстрагування та порівняння. Для розуміння розвитку вітчизняного законодавства щодо визначення правових засад волонтерського руху використовувалися можливості системного методу. Особливості методологічної бази цього дослідження зумовлені застосуванням спеціально-наукових методів. Поряд із традиційним як для юридичної науки в цілому, так і для історико-правових досліджень використанням формально-юридичного спеціального наукового методу для аналізу законодавства (зокрема підзаконних нормативно-правових актів) широко застосовувався соціологічний метод, який дозволив відобразити як загально-суспільну роль волонтерського руху в Україні, так і його соціокультурне значення.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Джерельна база статті ґрунтується на матеріалах, які оприлюднив Національний інститут стратегічних досліджень (Горелов, Корнієвський, 2015), соціологічних даних щодо розвитку вітчизняного волонтерського руху¹, відомостях, які було розміщено на різноманітних інтернет-порталах. Окрему групу джерел становлять законодавчі та інші нормативно-правові акти, покликані регулювати діяльність волонтерів.

Волонтерство являє собою своєрідний соціальний феномен, притаманний розвиненому суспільству. У його основу покладені ідеї надання безкорисливої соціальної допомоги, безоплатної підтримки незахищених верств населення, активне залучення добровольців до суспільно корисної діяльності з метою подолання суспільних негараздів, наслідків стихійних лих, екологічних, гуманітарних катастроф, соціальних, національних, релігійних конфліктів і протистоянь. У розвинених країнах участь громадян у різноманітних волонтерських програмах і проектах сприймається

як цілком буденне явище. Слід зазначити, що кардинальна відмінність між благодійництвом, меценатством і волонтерством полягає в тому, що для перших двох притаманним є надання коштів або інших матеріальних цінностей задля допомоги нужденним, для останнього – добровільна безоплатна праця заради соціально значущих цілей.

Таким чином, волонтерство як різновид громадської діяльності – це обов'язково неприбуткова діяльність лише на добровільних засадах, що приносить користь (допомагає) або окремій соціальній групі, або суспільству загалом. Також волонтерство послуговується засобом підтримки й піклування соціально вразливих категорій населення і спрямоване на вирішення різноманітних соціальних проблем. Волонтерство також сприяє спілкуванню між членами громад, громадянами держави, допомагає налагодити дієвий діалог між різними верствами населення. Оскільки волонтерська діяльність об'єднує людей різних вікових категорій і соціальних груп, вона також сприяє створенню більш розгалуженої мережі соціальних зв'язків, що так само зміцнює державу загалом.

Волонтерська діяльність набуває особливо важливого значення під час кризових етапів суспільного буття, сприяє зменшенню соціальної напруги шляхом підтримки найбільш вразливих верств населення. Вона може на якийсь час оперативні виправляти недоліки державної соціальної політики завдяки здатності небайдужих громадян швидко відреагувати на виклики та надати ефективну соціальну допомогу, яка відповідає потребам і запитам конкретної людини. Волонтерський рух сприяє поширенню гуманістичних й альтруїстичних ідей та настроїв у суспільстві.

Термін «волонтер» походить з латини – *voluntarius* (фр. *volontaire*, англ. *volunteer*), і у дослівному перекладі українською означає «доброволець», «той, хто бажає»².

Волонтерство в Україні в його класичному вигляді безоплатної добровільної праці сягає корінням у середину XIX ст., а як соціальний інститут і складова громадянського суспільства воно виникло після здобуття незалежності в 1991 р. Умовно процес становлення і розвитку волонтерства в Україні можна поділити на декілька етапів.

I етап (1991–2010 рр.) – зародження і поступовий розвиток. Волонтерство з'являється в

¹ Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку (соціальний проект). URL: <https://vipsoft.blob.core.windows.net/contest/a0f8200ae8fac0ea893beb473c055f0e.pdf> (дата звернення: 15.03.2023).

² Волонтерство // Вікіпедія : віл. енцикл. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Волонтерство> (дата звернення: 15.03.2023).

незалежній Українській державі як невід’ємний атрибут демократичного суспільства. Відбувається запозичення і адаптація до вітчизняних реалій європейських та світових традицій волонтерського руху. У цей період волонтерство в Україні не впливає на суспільний розвиток і державні процеси. Воно існує в доволі обмеженій соціальній площині: допомога хворим, нужденним, літнім людям, діяльність у межах релігійних спільнот, поодинокі екологічні акції, участь у декількох міжнародних волонтерських програмах. У 2003 р. Кабінетом Міністрів України було видано розпорядження «Про утворення Координаційної ради з питань розвитку та підтримки волонтерського руху»¹.

II етап (2011–2012 рр.) – піднесення волонтерського руху, спричинене проведенням в Україні частини матчів Чемпіонату Європи з футболу. Це була перша в історії незалежної України по-справжньому масова волонтерська діяльність, яка була зорганізована згідно з ustalеними світовими традиціями ретельної підготовки майбутніх волонтерів. У 2011 р. в Україні нарешті ухвалюється закон щодо волонтерської діяльності².

III етап (кінець 2013 р. – 2016 р.) – перетворення волонтерського руху в Україні на інститут громадянського суспільства. Переходу волонтерського руху на якісно новий, вищий рівень сприяла Революція Гідності 2014 р.: протистояння українського, патріотично орієнтованого суспільства і держави, яку уособлював чинний на той момент політичний режим. Буремний 2014 р. став каталізатором швидкого виникнення й поширення в Україні явищ, притаманних громадянському суспільству. На початку зазначеного періоду відбувається становлення й розвиток різноманітних форм і напрямів волонтерської діяльності, якої досі в Україні не існувало, зокрема: армійського (допомога Збройним Силам України і добровольчим батальйонам), пошукового (ро-

зшук загиблих і зниклих безвісти внаслідок військової агресії РФ проти України), допомога вимушеним переселенцям і біженцям із зони АТО і Криму. Волонтерство в Україні стає новою формою громадянської активності. У державі відбувається інституалізація волонтерської діяльності, вдосконалюється її законодавча база, волонтерські організації отримують більше прав, їхня діяльність стає більш регламентованою нормами права.

У 2017–2021 рр. відбулася стабілізація внутрішньої та зовнішньої ситуації в Україні, наша держава вистояла у протистоянні з агресором. Спостерігається цілком закономірне зниження інтересу громадян до того, що відбувається за межами його особистісних, соціальних і родинних інтересів. «Ситуативні» (тимчасові) волонтери і волонтерські організації або припинили свою діяльність, або звели її до мінімуму. Ті волонтерські організації, які залишилися, зосередили свою діяльність переважно на реалізації соціальних, культурних, виховних проєктів. Звісно, що допомога українським військовим і вимушеним переселенцям не залишилася поза їхньою увагою. Початок 2020 – середина 2021 рр., а саме пандемія COVID-19, активізувала діяльність волонтерських і благодійних організацій.

IV етап (з 24 лютого 2022 р. і дотепер) – активізація волонтерського руху, спричинена повномасштабним військовим вторгненням РФ в Україну. Набутий досвід волонтерської діяльності у 2014–2016 рр., наявність законодавчої бази, дієвих механізмів співпраці між волонтерами, армією, органами державної влади призвели до небачених масштабів самоорганізації українських громадян. 24 лютого 2023 р. були оприлюднені результати опитування Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», згідно з якими 71 % опитаних українців долучалися до волонтерської допомоги Збройним Силам України або своїм співгромадянам. Близько 15 % українців допомагали фізичною роботою, 45 % - фінансово систематично, 28 % - фінансово і роботою періодично³.

Слід зазначити, що генезис норм права, які регулюють волонтерську діяльність, почався ще задовго до проголошення Україною незалежності. Аналіз адміністративно-правового забезпечення волонтерської діяльності в

¹ Про утворення Координаційної ради з питань розвитку та підтримки волонтерського руху : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.04.2003 № 225-р // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225-2003-p> (дата звернення: 15.03.2023). Втратило чинність.

² Про волонтерську діяльність : Закон України від 19.04.2011 № 3236-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17> (дата звернення: 15.03.2023).

³ Більшість українців волонтерять під час війни, 18 % - не планують // Українська правда : сайт. 24.02.2023. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/02/24/253036/> (дата звернення: 15.03.2023).

Україні здійснила дослідниця В. С. Сірко (2018). Вона вважає, що практика безоплатної допомоги нужденним почалася в Київській державі в 996 р. з уведенням Статуту «Про десятини, суди та людей церковних» князем Володимиром Святославовичем. Цим Статутом київський князь Володимир зобов'язав духовенство займатися громадським піклуванням. Задля реалізації цього нововведення було впроваджено новий податок – десятину. Десята частина щорічних прибутків податного населення Київської держави спрямовувалася на утримання монастирів, церков, при яких часто існували різноманітні заклади опіки за нужденними або зазвичай гуртувалися хворі, сироти, каліки. Ними опікувалися ченці й священики. Перші заклади такого типу виникли в IX–X ст. при монастирях – Печерському (Київ), Чернігівському, Лебединському (поблизу Чигирини), Лемківському храмі (біля Овруча). Ця діяльність активізувалася під час воєнних кампаній (Крип'якевич, 1990, с. 318).

Слід зазначити, що, на думку дослідниці О. В. Васильєвої (1994, с. 71), перші відомості щодо допомоги нужденним містяться ще в договорах київських князів Олега (911) та Ігоря (945) з греками, які також окреслювали умови щодо порятунку полонених. Сторони зобов'язувалися викупити одна в одній полонених русичів та греків і повернути їх на батьківщину.

Практика благодійницької, меценатської, волонтерської діяльності в Україні тимчасово зникла на початку XX ст. З утвердженням у 1919 р. на більшості українських територій більшовицької моделі державного устрою припинилося існування громадянського суспільства. У СРСР відбулося ототожнення суспільства і держави. Як зазначають дослідники А. Фурман і М. Підгурська (2014, с. 158), система соціальної допомоги стала виключною прерогативою державних органів влади та управління. Такий підхід до вирішення суспільних завдань призвів до звуження парадигмально-світоглядних меж надання соціальної допомоги. Значна кількість різноманітних видів соціальної підтримки населення, що виникла внаслідок багатовікового еволюційного розвитку, поступово зникла. Радянська держава відмовилася від громадських засад благодійності і запровадила в суспільстві принцип комуністичного забезпечення, згідно з яким кожен нужденний, інвалід, непрацевдатний – дорослий чи неповнолітній – міг сподіватися, що держава не дасть йому померти від голоду.

При такому патерналістському підході із соціальної роботи було вилучено будь-яке не-

формальне, співчутливе, поважне ставлення до людей, які потребують допомоги. Крім того, нужденні розглядалися радянською державою як тягар, негативне соціальне явище. В умовах авторитарно-бюрократичного радянського режиму з його тотальним державним контролем над суспільним життям волонтерська діяльність була унеможливленою. Згідно з визначенням О. Паславської (2016, с. 22), в радянській традиції терміни «волонтер», «волонтерський» сприймалися виключно у воєнному контексті для позначення особи, що добровільно вступила на військову службу. Наслідки такого неналежного сприйняття суспільством проблем, пов'язаних із необхідністю патронату над певними індивідами, ми спостерігаємо ще й досі.

Дослідниця історії українського волонтерського руху, співробітниця Українського інституту національної пам'яті, авторка книги «Волонтери: сила небайдужих» Н. Позняк-Хоменко (2020) вважає, що першим досвідом плідної співпраці держави й небайдужих громадян у незалежній Україні було створення в 1991 р. служби під назвою «Телефон Довіри», де разом із професійними психологами працювали волонтери.

З 1992 р. державні установи починають залучати волонтерів для проведення різноманітних суспільних та громадських заходів. На початку 90-х рр. XX ст. виникають громадські організації, метою діяльності яких було об'єднання та координація зусиль зі сприяння розвитку волонтерського руху в Україні (Голуб, 2016).

Як зазначають дослідники громадянського суспільства в Україні, зокрема Т. Лях (2004; 2009), на початку 1990-х – 2000-х рр. до волонтерської діяльності залучалися переважно молоді люди – школярі або студентська молодь.

Безпосереднім поштовхом активізації волонтерського руху в Україні стала Революція Гідності. Восени 2013 р. в Україні починається процес організації акцій масової громадянської непокори, спричинених нехтуванням державних інтересів країни діями тогочасної влади. Серед різноманітних груп протестувальників, за свідченнями очевидців, сформувалася унікальна для українського соціуму атмосфера взаємодопомоги, підтримки і єдності (Мандебура-Нога, 2016, с. 245).

На початку мирних протестів (кінець 2013 р.) водночас із самоорганізацією київського Майдану навколо нього починають гуртуватися громадяни з чітко визначеною метою діяльності: надання різнобічної підтримки протестувальникам, забезпечення їх найнеобхіднішими –

їжею, водою, ліками, засобами гігієни, теплими речами тощо. Це був час набуття небайдужими громадянами досвіду волонтерських практик.

На Майдані у 2013–2014 рр. стихійно сформувалася унікальна, не керована зверху схема сучасного українського волонтерства: громадяни, громади та спільноти надавали продукти, речі, кошти волонтерам, які передавали й закуповували все необхідне для сотен майдану, а згодом – добровольчим батальйонам.

Подальший перебіг протестних акцій, періодичні загострення ситуації й загальна атмосфера напруженості і тривожності сприяли згуртуванню однодумців. Міжособистісні зв'язки, які встановлювалися й напружувалися в перші тижні та місяці майданного протистояння, переросли у тривалу співпрацю. Джерелом формування певного напрямку сучасного українського волонтерського руху була активна громадянська позиція конкретного активіста – фундатора цієї течії. Як приклад можна навести Ф.О.Н.Д (Фонд Оперативної Національної Допомоги) Д. Макарової, днем народження якою вона сама вважає «кривавий День Соборності 2014» (22 січня), коли на вулиці Грушевського в Києві з'явилися перші загиблі. Д. Макарова разом з близькими та друзями почала надавати допомогу сотням самооборони Майдану¹.

Початок 2014 р. в Україні продемонстрував наявність розбалансованості у взаємодії органів державної влади між собою, неспроможність державних установ своєчасно відреагувати на ситуації військового втручання, невиконання державою покладених на неї зобов'язань щодо забезпечення соціальної безпеки населення. До того ж відчувався значний дефіцит ефективних управлінських рішень, спостерігалася неефективність системи забезпечення Збройних Сил України. Саме це і стало основними причинами стрімкого поширення волонтерського руху в країні.

Події весни 2014 р., втручання РФ у внутрішній перебіг українських подій, численні провокації, які влаштовували прибічники «руського миру», сприяли виникненню особливого феномена патріотичного волонтерства. Передусім воно з'явилося у прикордонних з країною-агресором (РФ) зонах конфлікту – Харківській, Дніпропетровській та Запорізькій областях (Мандебура-Нога, 2016, с. 246).

¹ Беларус А. Волонтер Диана Макарова: «Мы все железные. Мы уже научились не плакать, не рыдать, не бытаться в истерике» // ЦЕНЗОР.НЕТ : сайт. 14.09.2014. URL: <http://censor.net.ua/resonance/302369> (дата звернення: 15.03.2023).

Для цих областей події весни 2014 р. стали відправною точкою пробудження відчуття належності до української нації.

Згідно із твердженням М. Матяш, армійське волонтерство з'являється в Україні навесні 2014 р. Воно не було пов'язане із традиційною волонтерською діяльністю як невід'ємною складовою Міжнародного руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Його характерною особливістю стала національно-патріотична спрямованість².

У травні 2014 р. виникає унікальний волонтерський проєкт «Повернись живим», спрямований на забезпечення нагальних потреб української армії. Роком поспіль, навесні 2015 р., він стає підґрунтям для створення Міжнародного благодійного фонду «Повернись живим». Влітку 2015 р. координатор проєкту В. Дейнега зазначив: «Ми вибираємо військових, які виконують найскладніші завдання і знаходяться в зоні максимального ризику. На даний момент: позиції під Щастям, Станицею Луганською, Артемівськом, Горлівкою, Донецьком, Авдіївкою, Волновахою, Маріуполем, працюємо з тими, кому наші тепловізори врятують життя вже найближчої ночі»³. Станом на 2016 р. волонтери цієї організації забезпечили військовослужбовців різноманітними приладами та спорядженням на суму понад 51,5 млн грн (Панькова, Касперович, Іщенко, 2016).

На відміну від 2014 р., коли волонтерська ініціатива надходила безпосередньо від простих громадян, у 2015 р. до волонтерських практик вже приєднується «великий бізнес» у формі надання спонсорської допомоги військовим підрозділам, підтримки вимушених переселенців всередині країни, підтримки ветеранів та інвалідів АТО (Баковецька, 2020). Починають установлюватися зв'язки між авторитетними представниками громад, бізнесменами, політиками, волонтерами та ветеранами. Така ситуація могла стати істотним чинником

² Матяш М. Українське волонтерство – явище унікальне. Йому завдячуємо суверенітетом // УКРІНФОРМ : сайт. 14.10.2017. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvoavise-unikalne-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html> (дата звернення: 15.03.2023).

³ Віталій Дейнега про вигорання, звільнення військових і донати. Велике інтерв'ю // Медіа великих історій : сайт. 04.11.2021. URL: <https://media.zagoriy.foundation/speczproyekty/vitalij-dejnega-pro-vygoryannya-zvlnennya-vijskovyh-idonaty-velyke-intervyu/> (дата звернення: 15.03.2023).

формування внутрішньої і навіть зовнішньої політики, що стало однією з причин вдосконалення законодавчої бази волонтерського руху.

Законодавчу базу волонтерської діяльності в нашій державі становлять: Конституція України, закони, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також інші нормативно-правові акти. Слід зазначити, що розвиток громадянського суспільства в Україні, зокрема волонтерського руху як його складової, випереджає формування нормативно-правової бази в цій галузі. Так, волонтерська діяльність у країні вже існувала, а перший акт, що регулював її, з'явився лише у квітні 2003 р., коли Кабінетом Міністрів України було видано розпорядження «Про утворення Координаційної ради з питань розвитку та підтримки волонтерського руху»¹. Але в серпні 2005 р. це розпорядження втратило чинність на підставі постанови Кабінету Міністрів України № 753². Координаційну раду з питань розвитку та підтримки волонтерського руху було ліквідовано, що, як видається, негативно позначилося на вітчизняному волонтерстві.

У грудні 2003 р. постановою Кабінету Міністрів України було затверджено Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг³. Згідно з ним волонтерська діяльність провадиться за такими напрямками: надання соціальних послуг громадянам, які перебувають у складних життєвих обставинах (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі старістю чи станом

здоров'я, відсутність житла або роботи, наслідки стихійного лиха, катастроф тощо); надання соціальних послуг дітям та молоді, що перебувають у складній життєвій ситуації у зв'язку з інвалідністю, хворобою, сирітством, безпритульністю, малозабезпеченістю, конфліктами і жорстоким ставленням у сім'ї. Координацію волонтерської діяльності здійснюють Мінпраці та Держкомсім'ямолодь України.

Оскільки Україна стала однією з країн, на території якої повинен був відбуватися Чемпіонат Європи з футболу у 2012 р., постала нагальна потреба законодавчого врегулювання волонтерської діяльності в Україні. 15 травня 2011 р. набув чинності Закон України «Про волонтерську діяльність», який визначив відносини, пов'язані з організацією і проведенням волонтерської діяльності в Україні⁴.

У 2015 р. закони щодо волонтерської діяльності зазнали змін, доповнень, уточнень, що було зумовлено практикою стихійного і масового розвитку волонтерського руху. У березні того ж року було ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності»⁵. Законом, зокрема, було скасовано необхідність надання певним громадським об'єднанням статусу волонтерських організацій; передбачено здійснення волонтерської діяльності в зоні проведення антитерористичної операції (проведення бойових дій); закріплення надання одноразової грошової допомоги сім'ям волонтерів, які загинули під час проведення антитерористичної операції, а також волонтерам, які отримали поранення; врегульовано питання добровільного страхування волонтерів, укладання договорів на провадження волонтерської діяльності лише за бажанням; визначено, що діти віком від 14 років можуть займатися волонтерською діяльністю за згодою батьків.

Постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2015 р. № 556 було затверджено Порядок надання волонтерської допомоги за окремими напрямками волонтерської

¹ Про утворення Координаційної ради з питань розвитку та підтримки волонтерського руху : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.04.2003 № 225-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225-2003-р> (дата звернення: 15.03.2023). Втратило чинність.

² Про ліквідацію деяких комісій, рад та робочих груп, утворених актами Кабінету Міністрів України, і визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.08.2005 № 753 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/753-2005-п> (дата звернення: 15.03.2023).

³ Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 10.12.2003 № 1895 // Урядовий портал : офіц. сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/3680671> (дата звернення: 15.03.2023).

⁴ Про волонтерську діяльність : Закон України від 19.04.2011 № 3236-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17> (дата звернення: 15.03.2023).

⁵ Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності : Закон України від 05.03.2015 № 246-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-19> (дата звернення: 15.03.2023).

діяльності¹, а постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 р. № 604 – Порядок виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час надання волонтерської допомоги в районі проведення антитерористичної операції, бойових дій та збройного конфлікту².

Також у травні 2015 р. було видано наказ Міністерства соціальної політики України, яким відбулося затвердження Положення про Раду з координації роботи щодо надання волонтерської та благодійної допомоги при Міністерстві соціальної політики України³. У серпні 2015 р. видано постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання волонтерської допомоги за окремими напрямками волонтерської діяльності»⁴. У 2016 р.

¹ Про затвердження порядку надання волонтерської допомоги за окремими напрямками волонтерської діяльності : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2015 № 556 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/556-2015-п> (дата звернення: 15.03.2023).

² Деякі питання виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час надання волонтерської допомоги в районі проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації та/або іншої країни проти України, бойових дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 19.08.2015 № 604 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/604-2015-п> (дата звернення: 15.03.2023).

³ Про затвердження складу Ради з координації роботи щодо надання волонтерської та благодійної допомоги при Міністерстві соціальної політики України : Наказ М-ва соц. політики України від 10.12.2015 № 1196 // Міністерство соціальної політики України : офіц. сайт. URL: <https://www.msp.gov.ua/documents/500> (дата звернення: 15.03.2023).

⁴ Про затвердження порядку надання волонтерської допомоги за окремими напрямками волонтерської діяльності : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2015 № 556 // БД

Указом Президента України було затверджено Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 рр., яка передбачала стимулювання волонтерської діяльності, зокрема роботу над участю України в Європейській конвенції про довгострокову волонтерську службу. У вересні 2021 р. у зв'язку із закінченням терміну дії вищезазначеного Указу була затверджена Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 рр.⁵

Всі зазначені вище заходи були розраховані на регулювання волонтерської діяльності і мали на меті «вбудувати» її в систему державного управління.

Дослідник громадянського суспільства в Україні М. Лациба (2014, с. 12) вважає, що вказаними нормативно-правовими актами були запроваджені європейські стандарти законодавства для неурядових організацій. 2015 рік став роком «позитивної еволюції, що дала свої результати»: еволюції відносин влади і держави; еволюції умов, у яких існувало громадянське суспільство в Україні.

У середині 2015 р. спостерігається часткове затухання волонтерської діяльності, що пояснюється такими чинниками: укладання Мінських угод, стабілізація лінії фронту, укріплення Збройних Сил України, формування військово-цивільних адміністрацій у прифронтових областях.

Наступна хвиля зростання волонтерської активності в Україні пов'язана з початком повномасштабного військового вторгнення РФ на територію нашої країни. У лютому-квітні 2022 р. сотні тисяч людей, навіть тих, які традиційно були осторонь волонтерських практик, почали добровільно допомагати Збройним Силам України та співгромадянам в організації опору російській агресії. Основна волонтерська діяльність на початковому етапі війни полягала в організації різноманітної допомоги постраждалим, евакуації та розміщенні мільйонів вимушених переселенців. Люди діяли емоційно, ситуативно, часто без офіційних документів, довідок, дозволів. Така

«Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/556-2015-п> (дата звернення: 15.03.2023).

⁵ Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки : Указ Президента України від 07.09.2021 № 487/2021 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021> (дата звернення: 15.03.2023).

стихійна соціальна мобілізація допомогла в перші місяці російського вторгнення.

Сьогодні добровольчі організації значною мірою компенсують неповні інституційні можливості держави у сферах: матеріально-технічного забезпечення бійців на фронті; надання медичної допомоги пораненим та постраждалим; матеріальної підтримки та психологічної допомоги вимушеним переселенцям у тилу.

За даними опитування, проведеного у вересні 2014 р. Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», третина жителів України переказувала кошти безпосередньо на рахунки армії, а ще чверть надавала їй допомогу через волонтерські організації (Резнік, 2019).

Згідно з опитуванням, яке проводилося Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова з 23 лютого по 1 березня 2023 р., серед державних та суспільних інститутів громадяни України більше всього довіряють Збройним Силам України (96 %) і волонтерським організаціям (88 %)¹. Слід зауважити, що це найвищий показник рівня довіри громадян України до інституту волонтерства за усі роки незалежності нашої країни.

Унікальний український волонтерський досвід 2014–2023 рр. об'єднав різні верстви населення. Слід зазначити, що в новітній історії України не було подій такого масштабу, які б сприяли залученню до волонтерського руху громадян різних вікових категорій (від школярів молодших класів до літніх людей) та соціальної належності.

ВИСНОВКИ. Однією з головних рис українського волонтерства є його висока мобільність, оперативність, зразково вибудована логістика. На окрему увагу заслуговує кмітливість українських волонтерів – розмаїття способів, видів, форм волонтерської активності, варіантів отримання коштів. Перелік засобів, до яких вдаються волонтери, на нашу думку, свідчить про високий рівень креативності української нації, її підприємницьку вдачу та господарність – риси, які були незатребувані державою протягом майже 100 років і які проявили себе тільки в умовах кризи – військової і державної. За загальними оціночними

даними, в Україні існує сотні, якщо не тисячі, волонтерських груп. Але в будь-якому разі це тимчасовий вихід із ситуації, що склалася із забезпеченням української армії, адже громадські організації не повинні виконувати і підміняти функції держави.

Поступово відбуваються процеси певної інституалізації волонтерського руху та його включення до соціальних процесів на більш постійній основі. Ті люди та структури, які намагаються зробити свою діяльність системною, набувають формального статусу, що дозволяє розширити можливості співробітництва з урядовими структурами та міжнародними організаціями, наймати співробітників на платній основі тощо.

Сучасний український волонтерський рух суттєво відрізняється від закордонного. Незважаючи на широке використання поняття «волонтерський рух», в Україні йдеться переважно про групи волонтерів, які не перетворюються на великі громадські об'єднання з добре узгодженою й скоординованою груповою діяльністю. Українське волонтерство являє собою безпрецедентний феномен спонтанної діяльності небайдужих громадян без певного організаційного та перспективного плану.

На відміну від традиційного волонтерства, українське утворилося не як допоміжний до державних структур елемент, а як таке, що багато в чому ці структури замінило. У 2014–2015 рр. волонтерські групи взяли на себе такі важливі державні інституційні функції, як забезпечення армії, вивезення з зони бойових дій поранених, їх лікування та забезпечення ліками, доглядом, організація вивезення мирних громадян із зони бойових дій та турбота про переселенців. З 24 лютого 2022 р. волонтерський рух в Україні не просто посилювався, а набув небачених раніше масштабів. Не буде перебільшенням припущення, що майже все населення України, усіх вікових груп та соціальних прошарків у тій чи іншій формі взяло участь у волонтерській діяльності, спрямованій на перемогу нашої країни над підступним і жорстоким агресором.

Усі роки існування волонтерського руху населення України стабільно називає волонтерів у першій трійці тих, кому довіряє найбільше.

Таким чином, волонтерство в Україні стало виразним показником формування і становлення громадянського суспільства. Цей інститут сформувався не внаслідок реформ, запроваджених «згори», за почином держави, а в результаті ініціативи громадян, їх свідомості й

¹ Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий-березень 2023 р.) // Разумков центр : сайт. 15.03.2023. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamku/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-liutyi-berezen-2023r> (дата звернення: 15.03.2023).

патріотизму. На сучасному етапі він не лише є невід'ємною складовою героїчної боротьби українського народу проти російської агресії, а й трансформується в інститут громадських активістів у різних галузях соціального буття в Україні, самодіяльну й ініціативну силу, яка відіграє важливу роль у становленні громадянського суспільства. Останнє ж, як відомо, є вирішальним чинником формування правової держави в Україні.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Баковецька О. Волонтерський рух в Україні на сучасному етапі розвитку. *Літопис Волині*. 2020. Вип. 23. С. 37–41. DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.06>.
2. Васильєва О. В. З історії милосердя. *Соціальний захист*. 1994. № 4. С. 71–72.
3. Голуб В. Л. Волонтерська діяльність в системі взаємовідносин держави та суспільства : дис. ... канд. наук із держ. упр. : 25.00.01. Київ, 2016. 247 с.
4. Горєлов Д. М., Корнієвський О. А. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики : аналіт. доп. Київ : НІСД, 2015. 36 с.
5. Крип'якевич І. Історія України. Львів : Світ, 1990. 520 с.
6. Лациба М. Розвиток відносин між владою та суспільством в Україні: від еволюції до революції // Громадянське суспільство України: сучасний стан і перспективи впровадження європейських стандартів взаємодії з державою : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (12 груд. 2013 р.) / упоряд. В. М. Яблонський, О. А. Корнієвський, П. Ф. Вознюк ; за заг. ред. О. А. Корнієвського. Київ : НІСД, 2014. С. 12–17.
7. Лях Т. Л. Волонтерство як суспільний феномен. *Проблеми педагогічних технологій*. 2004. Вип. 34. С. 139–144.
8. Лях Т. Соціально-педагогічна діяльність студентських молодіжних груп : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2009. 22 с.
9. Мандебура-Нога О. С. Волонтерство як нова форма громадської активності в Україні // Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики / авт. кол.: М. І. Михальченко (керівник) та ін. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. С. 243–278.
10. Панькова О., Касперович О., Іщенко О. Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблематика та перспективи. *Український соціум*. 2016. № 2 (57). С. 25–40.
11. Паславська О. Становлення та розвиток волонтерства в Україні (історико-правове дослідження). *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4 (8). С. 22–28.
12. Позняк-Хоменко Н. Волонтери: сила небайдужих. Тернопіль : Джура, 2020. 103 с.
13. Резнік О. Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2019. 288 с.
14. Сірко В. С. Адміністративно-правове забезпечення волонтерської діяльності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2018. 23 с.
15. Фурман А. В., Підгурська М. В. Історія соціальної роботи : навч. посіб. Тернопіль : ТНЕУ, 2014. 174 с.

Надійшла до редакції: 19.03.2023

Прийнята до опублікування: 05.04.2023

REFERENCES

1. Bakovetska, O. (2020). Volunteer movement in Ukraine at the present stage of development. *Chronicle of Volyn*, 23, 37-41. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.06>.
2. Furman, A. V., & Pidhurska, M. V. (2014). *History of social work*. TNEU.
3. Holub, V. L. (2016). *Volunteer activity in the system of relations between the state and society* [Candidate dissertation, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine].
4. Horelov, D. M., & Korniiievskiy, O. A. (2015). *Volunteer movement: world experience and Ukrainian civil practices*. NISD.
5. Krypiakievych, I. (1990). *History of Ukraine*. World.
6. Latsyba, M. (2013, December 12). *Development of relations between the government and society in Ukraine: from evolution to revolution* [Conference presentation abstract]. International scientific and practical conference "Civil society of Ukraine: current state and prospects for implementation of European standards of interaction with the state", Kyiv, Ukraine.
7. Liakh, T. (2009). *Social and pedagogical activities of student youth groups* [Candidate thesis, Luhansk].
8. Liakh, T. L. (2004). Volunteering as a social phenomenon. *Problems of Pedagogical Technologies*, 34, 139-144.

9. Mandebura-Noha, O. S. (2016). Volunteering as a new form of public activity in Ukraine. In M. I. Mykhalchenko et al., *Transformation of political institutions of Ukraine: problems of theory and practice* (pp. 243-278). Kyiv.
10. Pankova, O., Kasperovych, O., & Ishchenko, O. (2016). The development of volunteer activity in Ukraine as a demonstration of civil society social resources activation: specificity, problems and perspectives. *Ukrainian Society*, 2(57), 25-40.
11. Paslavskaya, O. (2016). The formation and development of the volunteer movement in Ukraine (historical and legal research). *Actual Problems of Law*, 4(8), 22-28.
12. Pozniak-Khomenko, N. (2020). *Volunteers: the power of those who care*. Dzhura.
13. Reznik, O. (2019). *Sociological dimensions of civil society in Ukraine*. Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
14. Sirko, V. S. (2018). *Administrative and legal support of volunteer activity in Ukraine* [Candidate thesis, Odesa State University of Internal Affairs].
15. Vasylieva, O. V. (1994). From the history of mercy. *Social Protection*, 4, 71-72.

Received the editorial office: 19 March 2023

Accepted for publication: 5 April 2023

OLEKSANDRA VLADYSLAVIVNA HOLOVKO,

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Social and Economic Disciplines;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8137-5944>,
e-mail: golovkoav2017@gmail.com*

VOLUNTEERING IN UKRAINE: HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS

The study is devoted to the analysis of modern volunteer activity in Ukraine in terms of the historical development of this social phenomenon and a retrospective of changes in the legislative framework for regulating volunteer activity. The relevance of the study is due to the fact that volunteer activity in modern Ukraine is, firstly, a fairly young phenomenon that emerged only after 1991 and is still insufficiently studied, and secondly, today the scale of involvement in various volunteer activities is more than 80 % among Ukrainian citizens, which also requires appropriate scientific analysis.

The state of academic research on the national volunteering development has been studied; the range of scientific discussions on various aspects of volunteering has been outlined; the terminological basis of the volunteering phenomenon has been clarified; the reasons for the development and implementation of Ukrainian laws on volunteering have been given; changes in legislation on this issue and their reasons have been analysed. The main stages of the volunteering development in Ukraine have been analysed, and significant events that influenced its development have been outlined.

The events of 2014–2023 related to the military aggression of the Russian Federation against independent Ukraine have given rise to the formation of a powerful element of civil society that is volunteerism. The uniqueness and difference of the Ukrainian volunteer movement from global practices is that the development of volunteer activity was far ahead of the process of developing a legislative framework that regulates this phenomenon. The formation of volunteering in Ukraine was driven by the initiative of citizens and required legislative formalisation of existing volunteer practices. The changes in the Ukrainian legislation on volunteering were caused by the ongoing military operations and the involvement of a significant number of Ukrainians in volunteer activities, as well as the expansion of the range of problems addressed by volunteer organisations.

Key words: *volunteer, volunteer activity, volunteer movement in Ukraine, patriotic volunteering, civil society, institutionalization of volunteering, legislative framework for volunteer activity.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Головка О. В. Волонтерство в Україні: історико-правовий аспект. *Право і безпека*. 2023. № 2 (89). С. 9–18. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.01>.

Citation (APA): Holovko, O. V. (2023). Volunteering in Ukraine: historical and legal aspects. *Law and Safety*, 2(89), 9–18. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.01>.

МИКОЛА АНАТОЛІЙОВИЧ САМБОР,*кандидат юридичних наук,**член-кореспондент Національної академії наук вищої освіти України,**Прилуцький районний відділ поліції ГУНП в Чернігівській області,**відділ кримінальної поліції,**депутат Прилуцької районної ради;* <https://orcid.org/0000-0002-0446-3892>,*e-mail: nikolas783@ukr.net***ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ ЯК ДЖЕРЕЛА ДОКАЗІВ У СПРАВАХ
ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ: КРИЗЬ ПРИЗМУ
ДОТРИМАННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ**

Статтю присвячено дослідженню правового регулювання використання технічних засобів, пов'язаних із здійсненням відеозапису, фото- і кінозйомки суб'єктами державного управління, зокрема уповноваженими складати протоколи про адміністративні правопорушення посадовими особами. Дослідження здійснено на засадах неухильного дотримання прав і свобод людини як основоположних принципах громадянського суспільства та демократичної держави, які мають визначати повноваження, їх використання, а відтак і поведінку суб'єктів публічної адміністрації під час застосування технічних засобів відеозапису, фото- і кінозйомки, відео- і звукозапису. Підтримано думку, що жодна суспільно значуща мета не може бути підставою для обмеження чи позбавлення особи її прав і свобод, зокрема права на приватність, у будь-якій формі. Аргументовано, що використання відповідних технічних засобів в адміністративно-деліктному процесі має низку особливостей та імперативів, порушення яких призводить до недопустимості відповідних доказів. Зокрема наголошено, що встановлення систем відеоспостереження у громадських (публічних) місцях має обов'язково супроводжуватися встановленням відповідних плакатів, інформаційних табличок, які вказують на здійснення відеоспостереження та здійснення відеозапису, фото- і кінозйомки, а отже, збереження і накопичення такої інформації про особу та можливість її використання у відповідних цілях і з відповідною метою.

Очевидно, що будь-яка фіксація особи (статична – для фотозйомки, динамічна – для відео- та кінозйомки зі звукозаписом або без нього) є прямим втручанням в особисте життя людини. Як наслідок, застосування відповідних засобів можливе лише на підставах, передбачених законом. Ключовою умовою проведення фото- і відеозйомки особи є попередження її про зйомку, що, у свою чергу, передбачає надання останньою згоди на таку зйомку. Важливе значення мають технічні засоби, за допомогою яких здійснюється така зйомка, зокрема потрібно, щоб останні були сертифіковані, відкалібровані й отримали відповідні дозволи, в тому числі санітарно-гігієнічні, на їх використання в Україні суб'єктами державного управління або були передані в користування конкретним посадовим особам, а також право (проходження відповідного навчання) зазначених посадових осіб на поводження з такими технічними засобами, в тому числі правові підстави для їх використання.

Ключові слова: *права і свободи людини, право на приватність, справа про адміністративне правопорушення, відеофіксація, технічні засоби, докази, джерела доказів, органи державного управління.*

Оригінальна стаття

ВСТУП. Права, свободи та інтереси людини не втрачають своєї актуальності. Поряд із теоретико-прикладним розумінням наповнення змісту прав, свобод та інтересів чи не найважливішим є емпіричне їх використання та здійснення в реальних суспільних відносинах, забезпечення умов та гарантування свободи їх використання та здійснення, а отже, і

позитивні зобов'язання державного апарату, суб'єктів публічної адміністрації щодо реалізації цих правових можливостей людиною.

Значущість прав, свобод та інтересів людини по-новому і з особливим значенням сприймається під час дослідження їх у відносинах за участі суб'єктів, які уповноважені на реалізацію завдань держави та виконання її

функцій, що відображається у відповідних повноваженнях таких органів.

Так, лише за 2022 рік уповноваженими посадовими особами одного правоохоронного органу – територіального підрозділу Національної поліції, у межах одного району – Прилуцького, складено 21 595 протоколів про адміністративні правопорушення та винесено постанов у справах про адміністративні правопорушення (коли протоколи про адміністративні правопорушення не склалися), на правопорушників накладено штрафів на загальну суму 13 625 082 грн. Для розуміння враження адміністративними правопорушеннями соціального середовища району звернемо увагу, що населення Прилуцького району становить 158 200 осіб¹, тобто кожен сьомий мешканець району так чи інакше вчиняв адміністративне правопорушення, або 13,65 % всього населення району вчиняли впродовж лише одного року адміністративні правопорушення. Спираючись на дані вікового складу населення України², питома вага мешканців України у віці від 0 до 14 років становить 14,9 %, тоді як населення у віці понад 65 років – 17,6 % усього населення країни. З урахуванням особливостей вікового складу населення можемо зробити висновок, що враження суспільства адміністративними правопорушеннями сягає 20,56 %, тобто кожен п'ятий у віці від 14 до 65 років вчиняв адміністративні правопорушення та притягався до адміністративної відповідальності. Це офіційні статистичні дані, а скільки адміністративних правопорушень залишаються латентними, очевидно, ніхто однозначно не зможе на це відповісти.

Переконані в тому, що такі кількісні показники адміністративних правопорушень мають урівноважуватися якісною роботою з їх документування уповноваженими посадовими особами.

Адміністративна деліктологія та її окремі аспекти були і лишаються привабливими для наукових пошуків. Про це свідчить значна кількість монографічних робіт в Україні та за кордоном, серед яких хотілось би виокремити багатотомну монографію «Deliktology» (Petkov et al., 2020), праці вітчизняних метрів юриди-

чної науки, таких як В. К. Колпаков, В. І. Олєфір, О. І. Остапенко, а також дослідження багатьох молодих науковців, які обрали для себе за предмет наукових пошуків саме актуальні питання адміністративно-деліктного права. Зокрема, Ю. П. Поляк (2022) досліджує застосування технічних засобів при проведенні слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування, Є. І. Бакутін (2018) звернув увагу на нормативно-правове забезпечення використання технічних засобів фіксації правопорушень, В. В. Білоус (2016) зосередився виключно на системі фіксації правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху. Водночас питання правового регулювання застосування технічних засобів фото-, відеофіксації правопорушень з точки зору принципу дотримання прав і свобод людини як джерел доказів у справах про адміністративні правопорушення, а також практики правозастосування не досліджувалися, що негативно позначається на якості правового регулювання та дотримання прав і свобод людини, передусім особи, яка притягається до адміністративної відповідальності.

Водночас теоретичні наукові дослідження рідко мають системні зв'язки, які формують цілісну науково-практичну доктрину, зумовлену єдністю теоретичної юридичної науки, законотворчості та правотворчості і правозастосування, що призводить до утворення прірв між згаданими стовпами фундаментальних знань та їх використанням у суспільних відносинах.

Як наслідок, практика правозастосування виявляє низку недоліків та прогалин правового регулювання, які необхідно оперативно усувати з огляду на системність права та узгодженість його норм. Подекуди такі прогалини частково заповнюються завдяки практиці формування правових позицій судової гілки влади, а саме Верховного Суду, відповідних касаційних інстанцій, які відповідно до позитивного законодавства мають набути ознак загальнообов'язковості для всіх суб'єктів правозастосування відповідних норм.

Водночас питання правового регулювання використання технічних засобів для здійснення фото-, відеозйомки під час провадження у справах про адміністративні правопорушення з подальшим використанням такої фото-, відеоінформації як доказів у справах про адміністративні правопорушення залишаються малодослідженими, що унеможливає формування єдиної науково-теоретичної доктрини, яка могла б бути підґрунтям у правозастосуванні та правотворенні під час регулювання відповідних суспільних відносин із

¹ Прилуцький район // Вікіпедія : віл. енцикл. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Прилуцький_район (дата звернення: 03.03.2023).

² Вікова структура населення України // Вікіпедія : віл. енцикл. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вікова_структура_населення_України (дата звернення: 03.03.2023).

дотриманням пріоритетного принципу правового регулювання – дотримання прав і свобод людини.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Враховуючи викладене, *метою* цієї статті є дослідження використання як доказів у справі про адміністративне правопорушення відеоінформації з дотриманням прав і свобод людини та технічних засобів як джерел такої інформації.

Дослідження передбачає вирішення таких *завдань*: 1) забезпечення дотримання прав і свобод учасників відповідних адміністративно-деліктних правовідносин; 2) формування системного застосування норм права для регулювання складних суспільних відносин, пов'язаних із припиненням та документуванням адміністративного правопорушення, використання із цією метою технічних засобів із функцією фото-, відеозйомки як доказів у таких справах.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Всебічність дослідження та об'єктивність і повнота висновків забезпечується якісним інструментарієм дослідження, ключовим серед яких є використані методи наукового пізнання та їх поєднання.

Метод правового регулювання доцільно прийняти як характер інформації про правопорушення (Крижановська, 2016, с. 56), а системне використання емпіричного, експериментально-теоретичного, теоретичного і метатеоретичного (Крижановська, 2016, с. 57) методів пізнання забезпечить системність у роботі з правового регулювання суспільних відносин як щодо попередження, профілактики, так і щодо припинення правопорушень, притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності, вдосконалення правового регулювання відносин відповідно до суспільних потреб та часу, якості норми права й ефективності правозастосування згідно з принципом верховенства права та дотримання прав, свобод та інтересів людини. Системний метод забезпечить інтеграцію запропонованих змін та вдосконалених норм чинного законодавства, їх гармонізацію та виконання правом його регулятивної функції в суспільстві.

Теоретичною основою є наукові праці вітчизняних та зарубіжних науковців у галузі теорії права, конституційного та адміністративного права. Нормативно-правову основу дослідження становлять Конституція України, кодекси та закони України, а також підзаконні нормативні акти. Емпіричною базою дослідження є рішення судових органів різних інстанцій.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. У демократичному світі, до якого належить Україна, важливою є легітимність

використання будь-яких засобів, за допомогою яких відбувається збирання, зберігання та в подальшому використання відомостей про особу, що створює гарантії безпеки від безпідставного втручання в її особисте життя. Нами досліджувалося питання доказування у справах про адміністративні правопорушення (Самбор, 2016), однак з огляду на кількісно-якісні характеристики цього процесу та його джерела, а також активне впровадження сучасних технологій і технологічних пристроїв ґрунтовно зупинитися на фото-, відеозйомці як доказах в адміністративно-деліктному провадженні та використанні відповідних технічних засобів для їх отримання не було практичної можливості. Зазначене, на наше переконання, потребує глибокого науково-теоретичного обґрунтування та формування якісної правової доктрини, яка буде перебувати на сторожі принципу дотримання прав і свобод особи та забезпечить його реалізацію передусім у практиці правозастосування.

В основі використання технічних засобів фото-, відеофіксації є інформація та отримання відповідного інформаційного продукту, а по суті відеодокумента, аудіовізуального документа на стрічковому чи дисковому носії, який містить інформацію, зафіксовану за допомогою відео-, звукозапису¹.

Інформаційний продукт як система юридично значущого знання та як засіб пізнання – це результат свідомої, цілеспрямованої, порівняльної, аналітичної, оціночної розумової діяльності суб'єкта юридичного пізнання. Результат роботи з моделлю події формується шляхом оволодіння, дешифрування, переробки, аналізу, перевірки, оцінки та використання при її конструюванні відображуваної (слідової) та іншої інформації, яка має значення з точки зору оптимізації пізнавальної діяльності (Бондар, 2016, с. 113). Дотримання прав людини на недоторканність, таємницю особистого життя пов'язано зі збором, використанням та передачею персоніфікованої інформації, яка відображає індивідуальність людини як носія певних елементів фізичної, фізіологічної, психічної, економічної, культурної або соціальної тотожності, що породжує ризик її неправомірного використання на шкоду інтересам

¹ Про затвердження Інструкції з обліку документів, що знаходяться в бібліотечних фондах : Наказ М-ва культури і туризму України від 03.04.2007 № 22 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0530-07> (дата звернення: 03.03.2023).

людини, зокрема втручання у приватне життя (Пазюк, 2004, с. 4).

Правозастосовна практика не має єдності обґрунтування застосування відеоінформації як доказу у справі про адміністративне правопорушення, хоча ст. 251 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП)¹ визначено, що доказами у справі про адміністративне правопорушення є показання технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису. Причин для того багато, зокрема відсутність у позитивному адміністративно-деліктному праві сформульованих у теорії вимог до джерел доказів, а саме їх допустимості та достатності, а також дотримання прав і свобод людини під час збирання таких доказів. У зв'язку із цим важливим є аналіз судової практики, яка відображає науково обґрунтовані підходи до застосування норм права, формування єдності їх застосування з огляду на конституційні та міжнародні стандарти прав і свобод людини та їх захисту.

Судами різних інстанцій зазначається, що висновки про наявність чи відсутність у діях особи адміністративного правопорушення мають бути зроблені на підставі всебічного, повного і об'єктивного дослідження всіх обставин та доказів². Очевидним є те, що такі висновки повинні ґрунтуватися виключно на доказах та їх джерелах, які дозволяють дійти однозначного висновку про наявність у події складу адміністративного правопорушення та винність особи, яка його вчинила. Саме такі висновки забезпечують ухвалення законного, обґрунтованого та вмотивованого рішення за відсутності «розумного сумніву», рішення, яке буде сприйнятим у суспільстві та не матиме жодних підстав для сумніву в його законності.

Одним із джерел доказів, який може неупереджено засвідчити обставини події, діяння учасників відповідних суспільних відносин, є відеозапис. На жаль, норми адміністративно-деліктного права не дають вичерпної відповіді щодо порядку та правил здійснення відео-

запису, щоб останній був, по-перше, допустимим доказом, а по-друге, відображав достатність інформації щодо правопорушення, особи правопорушника, обставин учинення адміністративного правопорушення.

Відповідь на ефективність використання такого доказу як джерела доказів учинення адміністративного правопорушення дає правозастосовна практика, передусім практика судів України. Так, відповідно до постанови Сьомого апеляційного адміністративного суду м. Вінниця від 2 липня 2020 року у справі № 686/4414/20 доказом учинення позивачем адміністративного правопорушення зазначено наявний у матеріалах адміністративної справи відеозапис з нагрудної камери патрульного поліцейського та дві фотографії з місця події. Водночас суд апеляційної інстанції не приймає як належний доказ відеозапис із нагрудної камери поліцейського, оскільки він не відображає відомостей про вчинення правопорушення, а лише містить процесуальну послідовність винесення оскаржуваної постанови. Колегія суддів зазначає, що належним доказом цього правопорушення, виходячи з його природи, є замір відстані на місці вчинення правопорушення під час його вчинення, що і підтверджувало б факт зупинки автомобіля менш ніж за 10 метрів від виїздів із прилеглих територій і безпосередньо в місці виїзду. Аналогічна правова позиція висловлена в постанові Верховного Суду від 8 лютого 2018 року у справі № 760/3696/16-а. Таким чином, притягнення особи до адміністративної відповідальності можливе лише за умови наявності юридичного складу адміністративного правопорушення, зокрема встановлення вини особи у його вчиненні, яка підтверджена належними та допустимими доказами³. Досліджене дає підстави для декількох висновків. Ураховуючи кількісні характеристики адміністративних правопорушень, використання технічних засобів відеофіксації інформації, з одного боку, забезпечило б дотримання законності в діяльності посадових осіб органів публічної інформації, а з іншого, – мало б гарантувати дотримання прав і свобод людини, утвердження верховенства права і в цілому відтворення фундаментальних принципів правової держави і права: свободи, рівності та справедливості.

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 03.03.2023).

² Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 08.02.2018 : справа № 760/3696/16-а // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72089270> (дата звернення: 03.03.2023).

³ Постанова Сьомого апеляційного адміністративного суду м. Вінниця від 02.07.2020 : справа № 686/4414/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90198659> (дата звернення: 03.03.2023).

Видається, що дослідження питання використання відеоінформації як джерела доказів у справах про адміністративні правопорушення слід розглядати в декількох аспектах: перший – як результат діяльності органів публічної адміністрації, насамперед спеціально уповноважених органів та посадових осіб органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, судової гілки, щодо яких діє конституційний принцип організації їх діяльності, який полягає в тому, що останні здійснюють свої повноваження винятково в межах та способом, визначених Конституцією та законами України; другий – щодо фізичних та юридичних осіб, для яких правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством (ч. 1 ст. 19 Конституції України). Зазначені підходи суттєво впливають передусім саме на допустимість таких доказів, а отже, на можливість використання такої відеоінформації та технічних засобів для їх фіксації як відповідного джерела доказів.

Почергово дослідимо правові основи використання технічних приладів та засобів для фото-, відеозйомки та подальшої можливості їх використання як допустимих доказів у справах про адміністративні правопорушення.

Уповноважені складати протоколи про адміністративні правопорушення посадові особи мають забезпечити доведеність факту вчинення адміністративного правопорушення та вини особи, яка його вчинила. Для цього таким посадовим особам надаються відповідні повноваження, спрямовані на збирання доказів, визначені як у нормах КУпАП, так і у спеціальних законодавчих актах, норми яких регулюють діяльність відповідних органів та їхніх посадових осіб.

Нормою ст. 40 Закону України «Про Національну поліцію»¹ визначено, що поліція для виконання покладених на неї завдань та здійснення повноважень, визначених законом, може застосовувати такі технічні прилади, технічні засоби та спеціалізоване програмне забезпечення: 1) фото- і відеотехніку, у тому числі техніку, що працює в автоматичному режимі, технічні прилади та технічні засоби з виявлення та/або фіксації правопорушень; 2) технічні прилади та технічні засоби з виявлення радіаційних, хімічних, біологічних та

ядерних загроз; 3) безпілотні літальні апарати та спеціальні технічні засоби протидії їх застосуванню; 4) спеціальні технічні засоби перевірки на наявність стану алкогольного сп'яніння; 5) спеціалізоване програмне забезпечення для здійснення аналітичної обробки фото- і відеоінформації, у тому числі для встановлення осіб та номерних знаків транспортних засобів. Технічні прилади та технічні засоби, передбачені пунктами 1 і 2 ч. 1 ст. 40 Закону України «Про Національну поліцію», поліція може закріплювати на однострої, у/на безпілотних літальних апаратах, службових транспортних засобах, суднах чи інших плавучих засобах, у тому числі тих, що не мають кольорографічних схем, розпізнавальних знаків та написів, які свідчать про належність до поліції, а також монтувати/розміщувати їх по зовнішньому периметру доріг і будівель. Поліція може використовувати інформацію, отриману за допомогою фото- і відеотехніки, технічних приладів та технічних засобів, що перебувають у чужому володінні. Інформація про змонтовані/розміщені технічні прилади, технічні засоби повинна бути розміщена на видному місці. Згадана законодавча норма вказує на те, що поліція наділена правом використовувати відповідні технічні прилади та засоби з метою здійснення фото- та відеофіксації.

Відповідно до п. 9 ч. 1 ст. 31 та ст. 40 Закону України «Про Національну поліцію» з метою забезпечення організації застосування органами та підрозділами поліції технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, засобів фото- і кінозйомки, відеозапису, наказом Міністерства внутрішніх справ України від 18 грудня 2018 року № 1026 затверджено Інструкцію із застосування органами та підрозділами поліції технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, засобів фото- і кінозйомки, відеозапису, яка регулює застосування органами, підрозділами поліції технічних приладів і технічних засобів, що мають функції автоматичної фото- і кінозйомки, відеозапису, засобів фото- і кінозйомки, відеозапису². Таким чином законодавчо

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 03.03.2023).

² Про затвердження Інструкції із застосування органами та підрозділами поліції технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, засобів фото- і кінозйомки, відеозапису : Наказ МВС України від 18.12.2018 № 1026 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0028-19> (дата звернення: 03.03.2023).

визначено права посадових осіб органів Національної поліції здійснювати відеофіксацію з використанням технічних приладів та технічних засобів, якими користується Національна поліція, за принципом безперервності, оскільки увімкнення такого відеореєстратора здійснюється з моменту початку виконання службових обов'язків або спеціальної поліцейської операції, а відеозапис ведеться безперервно до її завершення або під час здійснення конвоювання з моменту поміщення затриманих та взятих під варту осіб до камер. На нашу думку, така нормативна вимога має глибинну сутність, пов'язану з тим, що впродовж всього часу виконання повноважень відбувається відеофіксація. У такий спосіб засвідчується те, що вона не призначена для фіксації конкретної особи або її дії, а саме значні часові і просторові виміри, які дозволяють вести мову про неупередженість щодо конкретної особи та її поведінки.

Поділяємо погляди про те, що в кожному випадку застосуванням цих заходів реально обмежуються права і свободи громадян (Остапенко та ін., 2021, с. 365), у зв'язку з чим ефективне нормативно-правове регулювання органів державної влади, які наділені такими повноваженнями, має бути максимальним. Водночас ми переконані, що застосування суб'єктами правозастосування довільної інтерпретації таких норм неможливе. Використання будь-яких засобів, методів, способів тощо, які обмежують чи можуть обмежити права, свободи та інтереси людини і громадянина, мають відбуватися виключно у світлі принципу верховенства права, дотримання прав і свобод людини, будь-які сумніви мають бути аргументом на противагу ухвалення рішення про законність діяльності чи поведінки посадових осіб, представників органів державної виконавчої влади.

Згідно з правовою позицією, викладеною в постановках Верховного Суду від 17 липня 2019 року у справі № 295/3099/17 та від 13 лютого 2020 року у справі № 524/9716/16-а, приписами ч. 3 ст. 283 КУпАП чітко передбачено імперативний обов'язок відповідача щодо зазначення технічного засобу, яким здійснено фото- або відеозапис у постанові по справі про адміністративне правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. У разі відсутності в оскаржуваній постанові по справі про адміністративне правопорушення посилань на технічний засіб, за допомогою якого здійснено відеозапис, такий відеозапис не може вважатися належним та допустимим доказом вчинення адміністративного право-

порушення¹. Вважаємо, що сформульована правова позиція зумовлена необхідністю використання тих технічних приладів та засобів, які держава передає в розпорядження відповідних органів для виконання покладених на них завдань і функцій, а також з метою дотримання прав і свобод людини.

Однією з ключових складових законності здійснення фото-, відеофіксації, а отже, і допустимості такого джерела доказів є інформування особи про те, що її поведінку та дії фіксують відповідні технічні прилади.

Автори «Науково-практичного коментаря Закону України «Про Національну поліцію»» зосереджують увагу на місці та ролі використання технічних засобів та спеціального програмного забезпечення виключно як джерел доказів у справах про адміністративні правопорушення, посилаючись на статті 14-2 та 251 КУпАП, зазначаючи лише про те, що про змонтовану чи розміщену автоматичну фото- і відеотехніку повинна бути розміщена інформація на видному місці. Це може бути інформаційний знак «Увага! Здійснюється відеозапис». Така інформація має стримуючий, попереджувальний характер на потенційних порушників (Мінка та ін., 2017, с. 201). Унаслідок такого науково-доктринального тлумачення норм Закону України «Про Національну поліцію» реалізується суб'єктивне тяжіння авторів саме до адміністративно-деліктних відносин, де можливе застосування вказаних технічних засобів. Хоча, на наше переконання, самі норми Закону України «Про Національну поліцію» вказують на те, що превентивні заходи, які може використовувати у своїй діяльності Національна поліція України, поділяються на ті, які визначені КУпАП та Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України) (ч. 1 ст. 30 Закону України «Про Національну поліцію»), а от згаданий вище превентивний захід – застосування технічних приладів і технічних засобів з функцією відеозапису (п. 9 ч. 1 ст. 31 та ст. 40 Закону України «Про Національну поліцію»), поліція застосовує з метою: 1) охорони прав і свобод людини; 2) запобігання загрозам: а) публічній безпеці; б) публічному порядку; 3) припинення порушень публічного порядку і безпеки виключно в межах своєї компетенції. В останньому випадку слід

¹ Постанова Сьомого апеляційного адміністративного суду м. Вінниця від 21.07.2021 : справа № 679/625/21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98462843> (дата звернення: 03.03.2023).

вести мову про те, що такі технічні засоби використовують під час триваючих правопорушень.

При дотриманні визначених КПК України умов зазначена інформація може набувати доказового значення під час кримінального провадження. При вирішенні питання про залучення технічних засобів і приладів до кримінального провадження як доказів необхідно керуватися рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення ч. 3 ст. 62 Конституції України від 20 жовтня 2011 року № 12-рп/2011, згідно з яким одержання фактичних даних будь-якими фізичними або юридичними особами внаслідок вчинення ними ініціативних, цілеспрямованих, а не ситуативних (випадкових) дій із застосуванням власних (приватних) технічних засобів фіксації злочинного діяння (фото-, кіно-, відео-, звукозапису, відеокамери спостереження, розташовані як у приміщеннях, так і ззовні) розцінюється як незаконне обмеження або порушення основоположних прав та свобод людини і громадянина, гарантованих Конституцією України, і є підставою для визнання поданих доказів недопустимими. Виходячи з вищевикладеної позиції Конституційного Суду України, такий вид документів має виходити від державних органів та їх посадових осіб, уповноважених на здійснення оперативно-розшукової діяльності (Юхно та ін., 2017, с. 1029). Дослідження двох правових доктрин використання фото-, відеофіксації дозволяє дійти ґрунтовного висновку про те, що автори коментарів ст. 40 Закону України «Про Національну поліцію» надто зміщують центр тяжіння в розумінні вказаного превентивного заходу в напрямку адміністративно-деліктного процесу, що унормований КУпАП, або кримінального процесу, який визначений у КПК України. Такий висновок ґрунтується на тому, що, по-перше, превентивні заходи поділяються на ті, які визначені в КУпАП, КПК України та в Законі України «Про Національну поліцію», а по-друге, авторами згаданих коментарів не досліджуються всі три види превентивних засобів та застосування у їх межах відповідних технічних приладів та засобів з функціями фото-, відеофіксації. Отже, превентивний захід, визначений у ст. 40 Закону України «Про Національну поліцію», по-перше, прямо не стосується дій поліції, які становлять або є складовими адміністративно-деліктного чи кримінального процесів. По-друге, дійсно, такі технічні засоби мають на меті, на нашу думку, стати насамперед загальнопревентивним механізмом запобігання правопорушенням (ад-

міністративним та кримінальним) і лише потім джерелами доказів у відповідних процесах. По-третє, вказана норма хоча й виступає правовою підставою застосування відповідних технічних засобів та приладів поліцейськими під час виконання ними їх завдань, визначених у ст. 2 Закону України «Про Національну поліцію», однак її слід, на нашу думку, сприймати як окремий механізм превентивної та профілактичної діяльності, спрямованої на запобігання вчиненню будь-яких правопорушень.

По-четверте, у контексті зазначеного слід звернути увагу на необхідність виконання норми закону щодо попередження людини про її фото-, відеофіксацію, оскільки, на нашу думку, дотримання прав і свобод людини має перебувати завжди на першому плані в діяльності посадових осіб органів публічної адміністрації.

Згода особи на знімання її на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку припускається, якщо зйомки проводяться відкрито на вулиці, на зборах, конференціях, мітингах та інших заходах публічного характеру. Такий підхід до відеозйомки має презумпцію дозволу, однак це не означає, що окрема особа чи особи не можуть висловити своє заперечення у фото-, кіно-, теле- чи відеозйомці, що зобов'язує припинити зйомку цих осіб (Самбор, 2018а, с. 248). Обов'язковою умовою здійснення такої фіксації є наявність розміщеної на видному місці інформації про здійснення відеозйомки (Самбор, 2017, с. 156). Реалізація таких повноважень органами Національної поліції суттєво торкається прав і свобод людини, а тому застосування таких технічних засобів має відповідати принципам дотримання прав і свобод людини в діяльності згаданого органу державної виконавчої влади.

Очевидно, що застосування технічних засобів, що здійснюють фото-, відеофіксацію, пов'язано з обмеженням права на приватне життя людини, тому ми переконані, що дослідження фото-, відеодоказів без урахування всіх складових правового регулювання суспільного буття людини неможливе або буде таким, що необ'єктивно та неповно відображає дослідження, а результати останнього не характеризуються повнотою, науковістю та достовірністю.

Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте й сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки,

економічного добробуту та прав людини, як зазначається у частинах 1 та 2 ст. 32 Конституції України. Конституційний Суд України, даючи офіційне тлумачення частин 1 та 2 ст. 32 Конституції України, вважає, що інформацію про особисте та сімейне життя особи є будь-які відомості та/або дані про відносини немайнового та майнового характеру, обставини, події, стосунки тощо, пов'язані з особою та членами її сім'ї. Таке втручання допускається виключно у випадках, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини¹. Водночас ми вважаємо, що посилення на інтереси національної безпеки є надзвичайно широким за своєю суттю приводом, який у позитивному праві сформульований надто узагальнено, внаслідок чого може охоплювати сфери й об'єкти, обмеження прав і свобод людини в інтересах яких не може бути виправданим у демократичному суспільстві. Питання економічного добробуту як привід для обмеження права на приватність і невтручання в особисте життя людини скоріш притаманне суспільствам, для яких колективне має визначальний пріоритет перед індивідуальним, а державний інтерес куди важливіший за інтерес людини. У такий спосіб теорія людиноцентризму, яка вдосконалюється і розвивається на сучасному етапі людства, практично втрачає свою значущість. Ми впевнені, що жодне економічне підґрунтя не може бути важливішим за особистість, яка у правовідносинах є формою об'єднання та синергією прав і свобод перш за все людини, а потім громадянина.

Європейський суд з прав людини наголосив на надзвичайно важливому значенні захисту приватного життя з точки зору розвитку особистості кожної людини і заявив, що кожен, зокрема й люди, відомі громадськості, повинні мати «легітимне очікування», що їхнє приватне життя буде захищене². Співробітни-

ки правоохоронних органів повинні усвідомлювати значення ключових стандартів, обов'язкових для виконання положень Європейської конвенції з прав людини та практики Європейського суду з прав людини (Страсбурзького суду) (Бакутін, 2018, с. 160).

Ураховуючи зазначену судово-правову позицію, а також прагнучи вдосконалити національне законодавство у сфері захисту права на приватність та збалансувати права і свободи людини з інтересами суспільства і держави, законодавець у Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) увів відповідну норму, якою урегулював насамперед цивільні відносини, які стануть базовим майданчиком, зокрема для публічно-правових відносин, що виникатимуть внаслідок деліктної поведінки окремих учасників цивільно-правових відносин.

Відповідно до ст. 307 ЦК України фізична особа може бути знята на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку лише за її згодою. Згода особи на знімання її на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку припускається, якщо зйомки проводяться відкрито на вулиці, на зборах, конференціях, мітингах та інших заходах публічного характеру. Фізична особа, яка погодилася на знімання її на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку, може вимагати припинення їх публічного показу в тій частині, яка стосується її особистого життя. Витрати, пов'язані з демонтажем виставки чи запису, відшкодовуються цією фізичною особою. Знімання фізичної особи на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку, в тому числі таємне, без згоди особи може бути проведене лише у випадках, встановлених законом³.

Спираючись на системний зв'язок ст. 32 Конституції України, ст. 307 ЦК України, ст. 40 Закону України «Про Національну поліцію», ст. 251 КУпАП, а також ураховуючи домінуючу в демократичному суспільстві природно-правову доктрину, виразниками та активними суб'єктами творення якої є Європейський суд з прав людини, Верховний Суд та Конституційний Суд України, доходимо висновку про те, що здійснення фото-, відеофіксації суб'єктами, уповноваженими складати протоколи про адміністративні правопорушення, можливе виключно після попередження про те, що здійснюється така фіксація, і особа не заперечує проти такої фіксації, зокрема й наданням мовчазної згоди. Інформування про це, на нашу

¹ Рішення Конституційного Суду України за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України : від 20.01.2012 № 2-рп/2012 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12> (дата звернення: 03.03.2023).

² Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ганновер проти Німеччини» (Hannover v. Germany) (заява № 59320/00) : від 24.06.2004 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/980_324 (дата звернення: 03.03.2023).

³ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 03.03.2023).

думку, може здійснюватися шляхом облаштування відповідних табличок, коли такі технічні засоби розміщуються на будівлях чи спорудах, а також внесення змін до нормативно-правових актів, якими встановлюються правила носіння однострою, забезпечивши до нього відповідну вимогу – наявність інформаційної таблички, закріпленої на однострої, з повідомленням про здійснення фото-, відеофіксації, а також обов'язкового повідомлення на початку відносин між представником державної влади (поліцейським) та особою на початку розмови про здійснення запису з використанням відповідних технічних пристроїв та роз'яснення права особи відмовитися, щоб її знімали, у разі якщо така зйомка порушує право на її приватність. Таке право особи, а головне обов'язок відповідних суб'єктів публічної адміністрації впливає з того, що особа може не бажати бути зафіксованою в певному місці, оскільки не бажає, наприклад, розголосу про коло її спілкування, інтересів тощо, що вимагає перебування її в певному місці. Наприклад, особа чоловічої статі соромиться відвідувати виставки імпресіоністів тощо.

Збіжну точку зору висловлюють М. М. Гецько та Я. В. Ступник (2022, с. 198), які наголошують, що перед тим як посилатись на вищевказані відеозаписи як належний та достовірний доказ, необхідно, щоб особа, щодо якої буде здійснюватись відеозапис, була повідомлена працівниками поліції про причини застосування такого відеозапису, а також підстави, на основі яких нормативно-правових актів застосовується такий відеозапис. Крім того, необхідно, щоб на відеозаписі була зафіксована не лише усна відмова (незгода) з результатами огляду чи відмови від проведення такого, а й має бути письмова незгода особи з результатами використання спеціального технічного засобу, а якщо ні, то з якої причини вона відсутня, якщо запис з огляду на вищевказану Інструкцію повинен проводитись безперервно до її завершення.

Громадськість не має легітимного інтересу знати про місцеперебування особи чи про те, як вона загалом поводить у приватному житті, навіть у тому разі, якщо вона з'являється в місцях, які не завжди можна назвати ізольованими і які є добре відомими громаді¹.

¹ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ганновер проти Німеччини» (Hannover v. Germany) (заява № 59320/00) : від 24.06.2004 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/980_324 (дата звернення: 03.03.2023).

Водночас саме фото- чи відеофіксація пов'язує особу, її діяння та місце вчинення особою такого діяння, унаслідок чого втілюється об'єктивність події, коло учасників та їхні діяння, а також встановлюється наявність складу правопорушення в таких діях особи чи осіб.

Підсумовуючи зазначене, наголосимо на тому, що використання технічних засобів з функцією фото-, відеофіксації та подальше використання такої інформації як доказів у справах про адміністративні правопорушення мають насамперед відповідати принципу законності в їх здобутті та використанні, бути допустимим доказом у відповідній справі. Водночас слід завжди пам'ятати, що передусім будь-яка дія суб'єктів публічної адміністрації, зокрема й посадових осіб органів державної влади, повинна спрямовуватися на дотримання і захист прав та свобод людини, а не на виконання повноважень таких органів, які є похідними від завдань та функцій держави, її конкретних органів, котрі покликані створювати умови для використання особою її прав і свобод та свободи їх здійснення.

Водночас із дослідженням використання посадовими особами органів публічної адміністрації технічних засобів та приладів, що перебувають у власності чи оперативному управлінні цих органів, слід розглядати й можливість використання представниками таких органів технічних засобів і приладів, що мають у приватній власності особи. Судова практика з вказаного питання не є однозначною.

Так, щодо наданого відповідачем відеозапису із власного мобільного телефону, то колеґія суддів вважає, що законодавство містить чіткий перелік пристроїв, за допомогою яких поліції надано право проводити відеофіксацію, та не надає право поліцейським здійснювати відеофіксацію власними мобільними пристроями. Таким чином, надані відповідачем із власного мобільного телефону відеозаписи не можуть бути належними доказами у справі².

Однак зазначену правову позицію в розумінні, сформульованому нами (Самбор, 20186), суди не завжди розділяють. Так, Горохівський районний суд Волинської області, вирішуючи справу про адміністративне правопорушення по суті, зазначив, що не погоджується з доводами сторони захисту про те, що працівниками

² Постанова Сьомого апеляційного адміністративного суду м. Вінниця від 21.07.2021 : справа № 679/625/21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98462843> (дата звернення: 03.03.2023).

поліції було грубо порушено вимоги Інструкції про порядок зберігання, видачі, приймання, використання нагрудних відеокамер (відеореєстраторів) працівниками патрульної поліції та доступ до відеозаписів з них, оскільки відеозапис вівся на не бодікамеру, а на приватний телефон працівника поліції, оскільки, як встановлено в судовому засіданні, фіксування зазначених подій здійснювалось не на бодікамеру, а на мобільний телефон інспектора поліції з технічних причин¹. Як наслідок, відсутня єдина практика правозастосування, що негативно позначається як на регулюванні відповідних суспільних відносин, так і на захисті прав і свобод людини, зокрема відносинах за участі держави, державного апарату, посадових осіб органів публічної адміністрації, з одного боку, та людини – з іншого.

Безперечно, вирішальним чинником для урівноваження захисту приватного життя та свободи вираження поглядів має бути вирішення питання, якою мірою опубліковані фотографії та статті сприяли обговоренню, що викликало загальний інтерес². У правозастосовній практиці існують прецеденти, коли фото- чи відеозображення особи потрапляють до соціальних мереж та набувають додаткового соціального розголосу зазвичай до вирішення уповноваженими органами чи посадовими особами справ по суті. Звісно, неможливо недооцінювати соціальну роль у превентивному механізмі, спрямованому на недопущення уникнення окремими суб'єктами встановленої законом відповідальності, однак, на нашу думку, у правовій державі заходи примусу, а також будь-які інші засоби, пов'язані з обмеженнями прав і свобод людини, мають застосовуватися в порядку, визначеному в законі, і будь-які ухилення, навіть ті, що можуть отримати певне соціальне чи державне виправдання, не можуть застосовуватися. Права, свободи особи, дотримання їх суб'єктами публічної адміністрації мають бути аксіомами соціального буття і правової дійсності. Отже, у разі, якщо такі діяння допускаються, на нашу думку, такі

докази мають визнаватися недопустимими. Крім цього, ми переконані в тому, що без відповідного інформування особи про фіксацію її та її поведінки за допомогою відповідних технічних засобів отримані в такий спосіб докази також втрачають таку їх ознаку, як допустимість, оскільки отримання цих доказів зумовило порушення прав і свобод людини на приватність.

Так, у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 17 травня 2018 року у справі № 576/910/15-ц (провадження № 61-21480св18) вказано, що «суди на підставі належним чином оцінених доказів, поданих сторонами, дійшли правильного висновку про те, що ОСОБА_6, перебуваючи сама та з членами своєї родини на території своєї земельної ділянки, мала право на захист свого особистого та сімейного життя від втручання в нього сторонніх осіб. Вона не надавала право ОСОБА_4 на проведення фото- та відеозйомки себе особисто та членів своєї родини. Отже, суди дійшли правильного висновку про те, що слід зобов'язати ОСОБА_4 припинити відеозйомку подвір'я в належному ОСОБА_6 домоволодінні АДРЕСА_1 і знищити усю зібрану щодо цього відеоінформацію»³. Особливо гостро це питання постає під час реагування на повідомлення про домашнє насильство. Отже, уповноважений суб'єкт, який здійснює реагування на повідомлення про таке правопорушення, яким, як правило, є поліцейський, має неухильно дотримуватись та забезпечувати охорону права на недоторканність приватної власності та приватності особи (права на таємницю особистого життя тощо). Відповідно здійснення фото-, відеофіксації на технічні прилади, що перебувають у розпорядженні відповідних посадових осіб, на нашу думку, має відбуватися виключно за згоди такої особи або суду в порядку, встановленому законом. Крім цього, технічні засоби у громадських (публічних) місцях повинні бути встановлені таким чином, щоб не допускати втручання у приватне життя, зокрема не допускати потрапляння у фокус камер території, що перебуває у приватній власності. Безперечно, можна аргументувати використання технічних засобів поліцейськими тим, що останні забезпечують внутрішньовідомчий

¹ Постанова Горохівського районного суду Волинської обл. від 01.11.2021 : справа № 155/1101/21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100825159> (дата звернення: 03.03.2023).

² Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ганновер проти Німеччини» (Hannover v. Germany) (заява № 59320/00) : від 24.06.2004 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/980_324 (дата звернення: 03.03.2023).

³ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 03.03.2020 : справа № 279/2012/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88016666> (дата звернення: 03.03.2023).

контроль за дотриманням законності, прав і свобод людини суб'єктами публічної адміністрації. Однак ми впевнені, що технічні прилади, розміщені на однострої, навряд чи можуть зафіксувати саме діяння такого представника публічної адміністрації, за винятком його мовлення, стилю спілкування, який має бути діловим.

Не менш важливим у цьому питанні є поведінка суб'єкта, який вступає в регульовані правом відносини із суб'єктом публічної адміністрації. Передусім маємо наголосити на тому, що адміністративно-правове регулювання таких відносин має сервісно-допоможні функції до цивільно-правового регулювання відносин між рівними учасниками відносин, коли виникає необхідність у додатковому захисті прав і свобод однієї зі сторін таких відносин від зловживань з боку другої сторони. Суб'єктивна сторона поведінки особи, чії діяння фіксуються за допомогою відповідних технічних засобів фото-, відеозйомки уповноваженими посадовими особами органів публічної адміністрації, впливає на з'ясування умов застосування такої фото-, відеозйомки та ставлення до цього особи.

Так, відповідно до рішення Рівненського міського суду Рівненської області від 3 червня 2007 року у справі № 2-973/07 встановлено, що на зображенні позивач дивиться прямо в об'єктив, не подає жодних ознак протесту, своєю поведінкою демонструє цілковиту згоду на здійснення фотозйомки. У такий спосіб, погоджуючись на фотозйомку, вважається, що позивач розумів наслідки та призначення фотографії на опублікування її в пресі, проте до виходу публікації в газеті не направив будь-яких заперечень щодо недопущення такого публікування фото і доказів цьому не надав. З урахуванням досліджених доказів, встановлених обставини та дій позивача, суд дійшов висновку про доведеність згоди позивача на його фотографування і тим самим на публікування відповідачем фото з його зображенням у газеті з його власним коментарем подій, чим підтверджується відсутність незаконних дій відповідачів, їх вини, водночас завдання моральної шкоди їхніми незаконними діями¹. Водночас маємо усвідомлювати те, за допомогою яких технічних засобів здійснюється фото-, відеофіксація. Отже, такі технічні засоби можна

поділити на: 1) спеціальні технічні засоби, які використовуються для фотофіксації (професійні фотоапарати), відеофіксації – відеокамери в їх візуально зрозумілому для будь-якої особи вигляді (фотокамери, відеокамери); 2) побутові технічні прилади, які мають подвійне призначення і можуть використовуватися виключно в цивільно-правових відносинах, наприклад смартфони, а отже, згода на зйомку ними є обов'язковою; 3) спеціальні технічні прилади, пристосовані виключно для фото-, відеофіксації з певною метою, наприклад нагрудні камери у поліцейських; 4) спеціальні технічні прилади фото-, відеофіксації у прихований спосіб (технічні засоби, які використовуються, наприклад, під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій чи оперативно-розшукової діяльності); 5) технічні прилади та засоби багатofункціонального призначення тощо.

О. О. Кулініч (2017, с. 6) доводить, що «відкритість зйомки» є суб'єктивним критерієм сприйняття особою, що здійснює її, своїх дій як явних, неприхованих, несекретних для особи, яка є об'єктом зйомки, та пропонує впровадити в законодавство та правозастосовчу практику поняття «усвідомленість зйомки» як суб'єктивний критерій сприйняття відкритості дій особою, яка є об'єктом зйомки, та можливість виражати нею протест проти зйомки та використання фотографій чи інших художніх творів з її зображенням.

Виходячи із пріоритетності принципів побудови громадянського суспільства та діяльності суб'єктів публічної адміністрації, саме дотримання прав і свобод людини має першочергове значення. Жодне обмеження чи порушення таких прав не може бути виправданим будь-якою соціально корисною метою, особливо коли така мета залишається не досягнутою на момент здійснення фото-, відеофіксації особи або її досягнення призводить до порушень чи обмежень прав і свобод людини.

Верховний Суд вказав, що, вирішуючи питання про вплив порушень порядку проведення процесуальних дій на доказове значення отриманих у їх результаті відомостей, повинен насамперед з'ясувати вплив цих порушень на ті чи інші конвенційні або конституційні права людини, зокрема встановити, наскільки процедурні недоліки «зруйнували» або звузили ці права або ж обмежили особу в можливостях їх ефективного використання².

¹ Рішення Рівненського міського суду Рівненської обл. від 03.06.2007 : справа № 2-973/07 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/3138312> (дата звернення: 03.03.2023).

² Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 23.01.2023 : справа

Оскільки застосування технічних засобів для фото-, відеозйомки особи зачіпає її право на приватність, визначене як у ст. 32 Конституції України, так і у ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод¹, тому лише після проходження встановленої законом процедури отримання згоди на фото-, відеозйомку остання може бути здійснена, а відповідна інформація може бути допустимим доказом у справах про адміністративні правопорушення.

ВИСНОВКИ. Підсумовуючи дослідження, зазначимо, що застосування технічних засобів із функціями фото-, відео- та кінозйомки суб'єктами публічної адміністрації, зокрема посадовими особами, уповноваженими складати протоколи про адміністративні правопорушення або розглядати справи про адміністративні правопорушення та виносити постанови у справах про адміністративні правопорушення про застосування адміністративних стягнень як одного з видів державного примусу, має ґрунтуватися на принципах верховенства права, дотримання прав і свобод людини, законності в діяльності таких посадових осіб. Очевидним є те, що будь-яка фіксація особи (статична – для фотозйомки, динамічна – для відеозйомки та кінозйомки із записом звуку чи без такого) є прямим втручанням у приватне життя особи. Як наслідок, застосування відповідних засобів можливе виключно з підстав, що передбачені в законі. Ключовою умовою здійснення фото-, відеозйомки особи є попередження особи про зйомку, яке так само передбачає надання згоди на таку зйомку. Важливим є те, що технічні засоби, якими здійснюється така зйомка, повинні бути сертифіковані, калібровані та мати відповідні дозволи, зокрема й санітарно-гігієнічні, на їх застосування в Україні суб'єктами публічної адміністрації чи конкретними посадовими особами, яким вони передані для використання, а також право вказаних посадових осіб (пройшли відповідне навчання) щодо пово-

дження з такими технічними засобами, зокрема й правові підстави їх застосування. Не менш важливими для з'ясування законності використання технічних засобів є: мета їх застосування: 1) контроль поведінки особи; 2) контроль за місцем; 3) контроль за пересуванням транспортних засобів, товарів, людей тощо; спосіб застосування: 1) відкритий, що в обов'язковому порядку передбачає інформування про здійснення фіксації та отримання дозволу на фіксацію особи; 2) негласний (прихований), який здійснюється виключно відповідно до норм КПК України щодо проведення негласних слідчих (розшукових) заходів та не передбачає отримання такої згоди особи. Обов'язкове правове регулювання використання такого технічного засобу та отриманої інформації, зокрема шляхом відображення у відповідному протоколі інформації про технічний засіб, яким здійснювалася фіксація, спосіб її ідентифікації, а також механізм (технічні та правові норми) прийняття рішення про допущення такої інформації або її частини до конкретної справи або протоколу про адміністративне правопорушення. Останнє передбачає дослідження у межах конкретної справи про адміністративне правопорушення інформації виключно щодо особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, і аж ніяк не про будь-яку третю особу. Крім цього, саме визначення правової підстави діяльності суб'єкта публічної адміністрації, необхідність виокремлення конкретного фрагменту зйомки мають відображати цілісність події, що дозволяє зробити висновок про наявність або відсутність у діянні особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, складу адміністративного правопорушення.

У сукупності зазначені вище обставини дозволяють вести мову про допустимість відповідного джерела доказів у справі про адміністративне правопорушення, а змістовне наповнення такої інформації, лише разом з іншими джерелами доказів, може засвідчити наявність чи відсутність у діянні особи, яку притягають до адміністративної відповідальності, складу адміністративного правопорушення як обов'язкової необхідної і достатньої підстави для притягнення до адміністративної відповідальності та накладення адміністративного стягнення.

Таким чином, правова культура використання технічних засобів, здійснення та подальше використання фото-, відеозйомки особи забезпечуватиме довіру населення до відповідних суб'єктів публічної адміністрації, уповноважених як складати протоколи, так і розглядати

№ 442/2909/15-к // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108628315> (дата звернення: 03.03.2023); Постанова Великої Палати Верховного Суду від 31.08.2022 : справа № 756/10060/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106141457> (дата звернення: 03.03.2023).

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 03.03.2023).

справи про адміністративні правопорушення, також законність діяльності всіх державних органів та їхніх посадових осіб. утверджувати непорушність прав і свобод в українському демократичному суспільстві, а

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Адміністративне право України (загальна частина) : навч. посіб. / О. І. Остапенко, М. В. Ковалів, С. С. Єсімов та ін. Вид. 2-ге, допов. Львів : Сполом, 2021. 616 с.
2. Бакутін Є. Сучасний стан нормативно-правового забезпечення використання технічних засобів фіксації правопорушень в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 158–165.
3. Білоус В. В. Система фіксації правопорушень у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху в автоматичному режимі: проблеми впровадження і шляхи їх вирішення. *Право і суспільство*. 2016. № 4. С. 101–109.
4. Бондар В. С. Криміналістична діяльність: визначення поняття. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 6, т. 3. С. 112–117.
5. Гецько М. М., Ступник Я. В. Окремі проблемні аспекти використання органами національної поліції в якості доказів в справі про адміністративне правопорушення результатів, отриманих під час застосування технічних приладів та спеціальних технічних засобів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 195–201. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.06.35>.
6. Крижановська В. А. Адміністративна відповідальність в адміністративному праві України: сучасне розуміння, нові підходи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2016. 258 с.
7. Кулініч О. О. Теоретичні проблеми реалізації та захисту права фізичної особи на власне зображення : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2017. 40 с.
8. Науково-практичний коментар до Закону України «Про Національну поліцію» в частині діяльності слідчих підрозділів органів Національної поліції України, розроблений кафедрою кримінального процесу та організації досудового слідства факультету № 1 ХНУВС / О. О. Южно, С. Є. Абламський, Р. М. Балац та ін. // Законодавче забезпечення правоохоронної діяльності : навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Сокурєнка. Харків : Стильна тип., 2017. С. 978–1031.
9. Науково-практичний коментар Закону України «Про Національну поліцію» / Т. П. Мінка, В. А. Глуховея, Р. В. Миронюк та ін. ; кер. авт. кол. Т. П. Мінка. Дніпро : Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 480 с.
10. Пазюк А. В. Міжнародно-правовий захист права людини на приватність персоніфікованої інформації : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.00. Київ, 2004. 20 с.
11. Поляк Ю. П. Застосування технічних засобів при проведенні слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій та використання його результатів під час досудового розслідування : дис. ... д-ра філософії : 081. Львів, 2022. 230 с.
12. Самбор М. А. Повноваження поліції щодо забезпечення права на мирні зібрання // Актуальні питання забезпечення публічного порядку та безпеки в сучасних умовах: вітчизняний та міжнародний досвід : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 17 листоп. 2017 р.) / МВС України, Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ. Дніпро : Ліра ЛТД, 2017. С. 152–157.
13. Самбор М. А. Право на мирні зібрання : монографія. Прилуки : КП «Прилуцька міська друкарня», 2018а. 420 с.
14. Самбор М. Доказування у справі про адміністративне правопорушення. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016. № 3. С. 51–57.
15. Самбор М. Правова позиція в українській правовій доктрині. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки*. 2018б. № 2 (107). С. 80–84.
16. Deliktology : monograph : in 2 vols / ed. by S. Petkov, I. Kopotun. Kunovice : Akademie HUSPOL, 2020. Vol. 1. 438 p.
17. Deliktology : monograph : in 2 vols / ed. by S. Petkov, I. Kopotun. Kunovice : Akademie HUSPOL, 2020. Vol. 2. 242 p.

Надійшла до редакції: 06.03.2023

Прийнято до опублікування: 30.03.2023

REFERENCES

1. Bakutin, Ye. (2018). The current state of regulatory and legal support for the use of technical means of recording offenses in Ukraine. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 12, 158-165.
2. Bilous, V. V. (2016). The system of recording offenses in the field of ensuring road traffic safety in automatic mode: problems of implementation and ways to solve them. *Law and Society*, 4, 101-109.
3. Bondar, V. S. (2016). Forensic activity: definition of the concept. *Scientific Herald of Kherson State University*, 6(3), 112-117.

4. Hetsko, M. M., & Stupnyk, Ya. V. (2022). Separate problematic aspects of the use of the results obtained during the use of technical devices and special technical means by the national police as evidence in the case of an administrative offense. *Analytical and Comparative Jurisprudence*, 6, 195-201. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.06.35>.
5. Kryzhanovska, V. A. (2016). *Administrative liability in administrative law in Ukraine: current understanding and new approaches* [Candidate dissertation, Lviv Polytechnic National University].
6. Kulinich, O. O. (2017). *Theoretical problems of realization and protection of the right of natural person to the own image* [Doctoral thesis, National University "Odessa Law Academy"].
7. Minka, T. P., Hlukhoveria, V. A., Myroniuk, R. V. et al. (2017). *Scientific and practical commentary on the Law of Ukraine «On the National Police»* (T. P. Minka, Ed.). Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs.
8. Ostapenko, O. I., Kovaliv, M. V., Yesimov, S. S. et al. (2021). *Administrative law of Ukraine (general part)*. Spolom.
9. Paziuk, A. V. (2004). *The international legal protection of the right to personal data privacy* [Doctoral thesis, Taras Shevchenko National University of Kyiv].
10. Petkov, S., & Kopotun, I. (Eds). (2020). *Deliktology* (Vol. 1). Akademie HUSPOL.
11. Petkov, S., & Kopotun, I. (Eds). (2020). *Deliktology* (Vol. 2). Akademie HUSPOL.
12. Poliak, Yu. P. (2022). *The use of technical means in conducting investigative (search), covert investigative (search) actions and the use of its results during the pre-trial investigation* [Candidate thesis, Lviv State University of Internal Affairs].
13. Sambor, M. (2016). Evidence in the case of an administrative offense. *Scientific Papers of the Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 3, 51-57.
14. Sambor, M. (2018b). *Legal position in Ukrainian legal doctrine*. Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies, 2(107), 80-84.
15. Sambor, M. A. (2017, November 17). *Powers of the police to ensure the right to peaceful assembly* [Conference presentation abstract]. Current issues of ensuring public order and security in modern conditions: domestic and international experience, Dnipro, Ukraine.
16. Sambor, M. A. (2018a). *The right to peaceful assembly*. Pryluky City Printing House.
17. Yukhno, O. O., Ablamskyi, S. Ye., Balats R. M. et al. (2017). Scientific and practical commentary to the Law of Ukraine «On the National Police» regarding the activities of the investigative units of the National Police of Ukraine, developed by the Department of Criminal Procedure and Organization of Pre-Trial Investigation, Faculty No. 1 of the KhNUIA. In V. V. Sokurenko (Ed.), *Legislative provision of law enforcement activities* (pp. 978-1031). Stylish typography.

Received the editorial office: 6 March 2023

Accepted for publication: 30 March 2023

MYKOLA ANATOLIHOVYCH SAMBOR,

*Candidate of Law,
Corresponding Member of National Ukrainian Higher
Education Academy of Sciences,
Prylutsky District Police Department of the Main Department
of the National Police in the Chernihiv Region,
Criminal Police Department,
Deputy of the Pryluky District Council;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0446-3892>,
e-mail: nikolas783@ukr.net*

TECHNICAL MEANS AS SOURCES OF EVIDENCE IN CASES OF ADMINISTRATIVE OFFENSES: UNDER THE PRISM OF OBSERVING HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS

The article is devoted to the study of the legal regulation of the use of technical means related to the implementation of video recording, photography and filming by subjects of public administration, in particular, those authorized to draw up protocols on administrative offenses by officials. The research is carried out on the basis of strict observance of human rights and freedoms, as fundamental principles of civil society and a democratic state, which should determine the powers, their use, and therefore the behavior of subjects of public administration during the use of technical means of videography, photography and filmmaking. It is argued that no socially significant goal may be the basis for limiting or depriving a person of his or her rights and freedoms, including the right to privacy, in any form. It is reasoned that the use of relevant technical means in administrative delict proceedings has a number of features and a

number of imperatives, the violation of which leads to the inadmissibility of relevant evidence. In particular, it is emphasized that the installation of video surveillance systems in public (public) places must necessarily be accompanied by the installation of appropriate posters, informational signs indicating the implementation of video surveillance and the implementation of video recording, photography and filming, and therefore the preservation and accumulation of such information about person and the possibility of using it for the appropriate purposes and with the appropriate purpose.

It is obvious that any fixation of a person (static – for photography, dynamic – for video and film shooting, with or without sound recording) is a direct interference in a person's private life. As a result, the use of appropriate means is possible only on the grounds provided for in the law. The key condition for photo and video recording of a person is to warn the person about the filming, which in turn involves giving the latter's consent to such filming. The technical means used for such filming are of great importance, in particular, that the latter are certified, calibrated and have received appropriate permits, including sanitary and hygienic, for their use in Ukraine by subjects of public administration, or have been transferred for use to specific officials, as well as the right (they have undergone appropriate training) of the specified officials regarding behavior with such technical means, including the legal grounds for their use.

Key words: *human rights and freedoms, right to privacy, administrative offense case, video recording, technical means, evidence, sources of evidence, public administration bodies.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Самбор М. А. Технічні засоби як джерела доказів у справах про адміністративні правопорушення: крізь призму дотримання прав і свобод людини. *Право і безпека*. 2023. № 2 (89). С. 19–33. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.02>.

Citation (APA): Sambor, M. A. (2023). Technical means as sources of evidence in cases of administrative offenses: under the prism of observing human rights and freedoms. *Law and Safety*, 2(89), 19–33. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.02>.

ІВАН ІВАНОВИЧ ЧЕРКАШИН,*Адвокатське об'єднання «Юридична компанія Черкашина» (м. Запоріжжя);* <https://orcid.org/0000-0001-8995-051X>;**ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ ФІЛЕЙ,***кандидат юридичних наук, професор,**Національний університет «Запорізька політехніка»,**юридичний факультет;* <https://orcid.org/0000-0001-51919-1129>,*e-mail: fileyyuriy@gmail.com***КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ САНКЦІЇ ЗА ПРИВЛАСНЕННЯ, РОЗТРАТУ
МАЙНА АБО ЗАВОЛОДІННЯ НИМ ШЛЯХОМ ЗЛОВЖИВАННЯ
СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ**

Проаналізовано поняття кримінально-правових санкцій, досліджено класифікацію кримінально-правових санкцій за привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, розкрито особливості побудови кримінально-правових санкцій за злочини, передбачені ст. 191 КК України. Зроблено висновок, що санкція – це обов'язкова складова статті (або частини статті) Особливої частини КК України, яка містить у собі модель виду й обсягу покарання, адекватного суспільній небезпечності злочинного діяння. Санкція розкриває правовий аспект кримінального покарання, вказуючи на його вид та обсяг, виконуючи при цьому роль моделі кримінального покарання, передбаченого за вчинений злочин.

Однією з найбільш важливих і необхідних передумов визначення судом законних, а отже, доцільних мір покарання є суворе дотримання вимог ст. 65 КК України про призначення покарання в межах, встановлених у санкції статті Особливої частини, яка передбачає відповідальність за вчинений злочин. Врахування цієї вимоги припускає, що в кожному конкретному випадку суд повинен орієнтуватися на ті види та розміри покарання, які передбачені відповідною санкцією кримінального закону, а також враховуючи положення Загальної частини. Тобто санкція повинна бути загальнообов'язковою.

Звичайно, закон повинен надавати суддям можливість вибору для того, щоб обвинувальний вирок міг відповідати ступеню тяжкості злочину та особі винного. Однак подібне не повинно виходити за межі соціальної обґрунтованості і підривати загальнозапобіжну функцію кримінально-правових санкцій. Отже, суддя повинен чітко знати правила, за допомогою яких він міг би правильно оцінювати значення тієї чи іншої обставини справи для визначення обсягу покарання. Саме такий підхід використовується у проєкті КК України.

Ключові слова: кримінально-правові санкції, покарання, кримінальні правопорушення, позбавлення волі, звільнення з випробуванням.

Оригінальна стаття

ВСТУП. У науці кримінального права приділяється чимало уваги протидії кримінальним правопорушенням, зокрема тим, що спрямовані проти права власності. Проте поза увагою дослідників часто залишаються заходи кримінально-правового реагування на те чи інше кримінальне правопорушення. Зокрема, на наш погляд, недостатньо вивченою є судова практика застосування кримінально-правових санкцій за привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. Кримінально-правові санкції за це та інші кримінальні правопорушення мають бути справедливими,

тобто їх величина повинна залежати від соціальної цінності об'єкта, а також узгоджуватися з іншими санкціями, бути співрозмірною рівню соціальної значущості тих чи інших благ і свобод, які втрачає або в яких обмежується засуджений. При побудові та застосуванні кримінально-правових санкцій за привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем необхідно враховувати не лише діяння, а й особу винного. Так, у чинному Кримінальному кодексі України (далі – КК України) відносно визначені й альтернативні санкції використовуються для індивідуалізації застосування

заходів кримінально-правового характеру, враховуючи, зокрема, й особу винного, в іншому разі могли бути й абсолютно визначені санкції.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є дослідження судової практики щодо застосування кримінально-правових засобів за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 191 КК України. Для досягнення поставленої мети сформульовано такі завдання: проаналізувати поняття кримінально-правових санкцій, класифікувати кримінально-правові санкції за привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, дослідити особливості побудови кримінально-правових санкцій за злочини, передбачені ст. 191 КК України, а також сформулювати пропозиції з удосконалення практики застосування кримінально-правових санкцій за ці кримінальні правопорушення.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Особливості застосування кримінально-правових засобів до осіб, які вчинили різні кримінальні правопорушення, досліджувались у багатьох наукових працях, зокрема В. В. Антипова, Л. В. Багрій-Шахматова, М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, І. Г. Богатирьова, В. В. Голіни, В. К. Грищука, Т. А. Денисової, О. О. удорова, О. М. Костенка, В. А. Ломаки, М. І. Мельника, А. А. Музики, В. В. Скибицького, В. В. Сташиса, Є. Л. Стрельцова, В. П. Тихого, В. М. Трубникова, В. О. Тулякова, В. І. Тютюгіна, Є. В. Фесенка, П. Л. Фріса, С. С. Яценка та ін.

Дослідженню питань застосування кримінально-правових засобів за кримінальні правопорушення проти власності присвячені роботи П. П. Андрушка, П. А. Воробєя, В. Г. Гончаренка, В. П. Ємельянова, А. А. Жижилєнка, М. Й. Коржанського, П. С. Матишевського, П. П. Михайленка, В. О. Навроцького, А. О. Пінаєва, М. С. Таганцева, В. Я. Тація та ін. У працях науковці, як правило, розглядали питання кваліфікації кримінальних правопорушень проти власності.

На жаль, досліджень, присвячених безпосередньо проблемам застосування кримінально-правових засобів за вчинення тих чи інших кримінальних правопорушень, недостатньо. На наш погляд, серед інших можна виокремити роботи О. П. Гороха (2009), Н. О. Гуторової (2002), О. О. Книженко (2010), Н. А. Орловської (2012), Ю. А. Пономарєнка (2020), О. Г. Фролової (1997), М. І. Хавронюка (2014) та ін.

Отже, для того щоб дати рекомендації законодавцеві з удосконалення регламентації в законі кримінально-правових санкцій за привласнення, розтрату майна або заволодіння

ним шляхом зловживання службовим становищем, необхідно мати чітку уяву про правову природу, сутність цього феномена.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. При проведенні дослідження використовувався комплекс загальнонаукових та спеціально-наукових методів. Так, філософський метод використовувався при вивченні правової природи кримінально-правових заходів за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 191 КК України; застосування системно-структурного методу дозволило розкрити шляхи оптимізації кримінально-правових санкцій за ці кримінальні правопорушення; формально-логічний метод використовувався при формулюванні поняття кримінально-правових санкцій. Метод порівняння було застосовано в процесі дослідження практики застосування кримінально-правових санкцій за кримінальні правопорушення, що досліджуються.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Санкція (лат. *sanctio* – найсуворіша постанова) – складова частина норми права, яка в разі невиконання норми визначає заходи державного впливу переважно у формі примусу; умова, яка забезпечує виконання закону; державний запобіжний захід, який застосовується до правопорушника; міра відповідальності за порушення диспозиції; заходи впливу, покарання за порушення закону; найважливіший засіб соціального контролю. Існують й інші визначення поняття «санкція», наприклад, затвердження чого-небудь вищою інстанцією, дозвіл. Окреслені визначення допомогли скласти загальну уяву про висвітлення цього питання в енциклопедичній літературі. Отже, санкція – це багатозначне поняття, яке має безліч варіацій і значенневих відтінків.

Як ми вже зазначали, «санкція – це обов'язкова складова статті (або частини статті) Особливої частини КК України, яка містить модель виду й обсягу покарання, адекватного суспільній небезпечності злочинного діяння. Санкція розкриває правовий аспект кримінального покарання, вказуючи на його вид та обсяг, виконуючи при цьому роль моделі кримінального покарання, передбаченого за вчинений злочин» (Філей, 2003).

М. Корабель (2020, с. 288) слушно наголошує, що для «удосконалення нормативної регламентації кримінально-правових санкцій необхідно дослідити побудову кримінальних санкцій загалом».

У теорії кримінального права відсутня єдина класифікація кримінально-правових

санкцій, хоча питання це активно дискутується й широко висвітлюється в монографічній і навчальній юридичній літературі (Денисова, 2004; Книженко, 2005; Горох, 2009; Орловська, 2012).

У кримінально-правовій літературі, залежно від конструкції кримінально-правової санкції, більшість учених вирізняє абсолютно визначені, відносно визначені та альтернативні санкції. Так, залежно від ступеня визначеності вираження виду й розміру покарання, санкції поділяються на абсолютно визначені, невизначені та відносно визначені (Бурдін, 2004; Гуторова, 2003; Дудоров, Хавронюк, 2014; Фролова, 1997).

Абсолютно визначені санкції точно вказують на вид і обсяг покарання. Такі санкції були поширені ще за часів Київської Русі й мали чітко визначений характер у конкретно встановлених сумах штрафу. Наприклад, за кримінальні правопорушення проти власності, згідно з Руською Правдою, санкції становили 12, 3 чи 1 гривню. Більшість науковців дійшли висновку, що цей вид санкції не дозволяє суддям враховувати обставини кримінального правопорушення, особу, яка його вчинила, та індивідуалізувати покарання. Отже, неприпустимо використовувати її в сучасних умовах, оскільки значно знижується ефективність кримінально-правових засобів протидії злочинності (Бабанли, 2019; Книженко, 2010; Назимко, 2013).

У теорії кримінального права розрізняють й абсолютно невизначені санкції, у яких не вказується ані виду, ані розміру покарання (наприклад, «покарати за всією суворістю закону»). На думку О. Ф. Кістяківського (1891, с. 176), ця форма, як така, що узаконює сваволі судді, є однією з найнедосконаліших, завдяки їй могла існувати середньовічна система кримінального права, сповнена жорстокості й сваволі. Більшість сучасних кримінально-правових систем уже відмовилася від використання абсолютно визначених та абсолютно невизначених санкцій як таких, що не мають права на існування.

Відносно визначені санкції широко поширені не лише у кримінальному праві сучасної України, а й у законодавстві інших країн.

Зазначений вид кримінальних санкцій має значну кількість підвидових поєднань. У відносно визначених санкціях зазначені мінімум і максимум розміру покарання (наприклад, у ч. 5 ст. 191 КК України¹: «...караються

позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років») чи зазначений тільки максимум (наприклад, у ч. 1 ст. 191 КК України: «...карається позбавленням волі на строк до чотирьох років»). Якщо санкції статей Особливої частини КК України не визначають мінімального розміру покарання, необхідно застосувати відповідні статті Загальної частини Кодексу. Наприклад, згідно з ч. 2 ст. 63 КК України позбавлення волі встановлюється на строк від одного року, тобто яким би чином санкції не оформлювалися, у будь-якому разі існує інтервал між мінімумом і максимумом санкції.

Серед відносно визначених санкцій вирізняють ще два підвиди з вузькими і широкими межами покарання. Загальновизнано, що загальніший характер має законодавчий опис злочинного діяння в диспозиції, то ширшими повинні бути межі санкції. Однак необґрунтоване розширення меж розміру покарання перетворює відносно визначені санкції на абсолютно невизначені (Музика, Горох, 2012).

Вважаємо, що в теорії кримінального права недостатньо уваги приділяється вивченню оптимальних меж між мінімумом і максимумом санкції. Розумна диференціація складів злочину і звуження меж санкцій призведуть до обмеження суддівського розсуду при визначенні конкретного виду й обсягу покарання, що, безперечно, підвищить авторитет закону і правосуддя (Bakurova et al., 2019).

У теорії кримінального права також вирізняють альтернативні санкції, коли судові надається на вибір кілька покарань, як, наприклад, у ч. 1 ст. 191 КК України: «...карається штрафом від двох тисяч до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до чотирьох років, або позбавленням волі на строк до чотирьох років». Кількість видів покарання в зазначених санкціях може бути різною, але в чинному законодавстві переважають санкції з двома чи трьома видами покарання. Наприклад, чотири альтернативні основні види покарання (це більшість з переліку основних видів покарань ст. 52 КК України), що, на наш погляд, занадто розширює суддівський розсуд.

Кількісний показник альтернативності залежить від характеру й ступеня суспільної небезпеки злочину, що вищий характер і ступінь суспільної небезпеки діяння, то менше альтернативних видів покарання в санкції і

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада

(ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 09.01.2023).

навпаки – зі зменшенням характеру і ступеня суспільної небезпеки діяння збільшується кількість альтернатив (Філей, 2018).

Не викликає суперечок у теорії кримінального права те, що альтернативна санкція сприяє індивідуалізації покарання. Поряд з альтернативною існує й безальтернативна санкція, яка передбачає лише один вид покарання. Безальтернативні санкції повинні стати винятком з правил. Так, безальтернативне покарання передбачене у ч. 4 ст. 191 КК України: «...караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років...» та у ч. 5 ст. 191 КК України: «...караються позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років...».

У теорії кримінального права можна виокремити санкції без додаткових видів покарання та з їх наявністю. Зокрема, у всіх п'яти частинах ст. 191 КК України передбачене додаткове покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Такі санкції також можна поділити на підвиди з одним чи двома додатковими покараннями, наприклад у ч. 5 ст. 191 КК України окрім позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю передбачена ще й конфіскація майна.

За характером застосування додаткового покарання санкції можуть бути обов'язковими чи факультативними. Так, у ч. 1 ст. 191 КК України додаткове покарання є факультативним, а у частинах 2–5 ст. 191 КК України – обов'язковим.

Для кримінального права Франції типові санкції з додатковими покараннями (наприклад, позбавлення волі зі штрафом), а для кримінального права США характерні альтернативні покарання (наприклад, позбавлення волі чи штраф) (Сахарук, 2003). «Американський» тип санкцій підходить для основних складів злочинів невеликої тяжкості, а «французький» варіант – для кваліфікованих. При цьому додаткове покарання може вводитись у вигляді факультативного в санкціях за кваліфікований склад і у вигляді обов'язкового – у санкціях за особливо кваліфікований склад. Таке рішення дозволяє диференціювати відповідальність за допомогою додаткових покарань.

Внесення ясності до питання про види санкцій необхідно також для того, щоб забезпечити науковість побудови не лише окремих санкцій, а й їх системи.

Обґрунтованим щодо побудови системи санкцій є підхід авторів проекту нового КК України. Так, Указом Президента України «Питання Комісії з питань правової реформи»

від 7 серпня 2019 року № 584/2019¹ була створена робоча група з питань розвитку кримінального права. Обговорення проекту нового КК України майже закінчилось.

Стаття 3.2.5 «Санкції за злочини» проекту КК України передбачає:

1. За злочини залежно від ступеня їхньої тяжкості встановлюються такі санкції:

1) злочин 1 ступеня тяжкості – штраф у розмірі від 100 до 500 розрахункових одиниць або ув'язнення на строк від 3 місяців до 2 років;

2) злочин 2 ступеня тяжкості – штраф у розмірі від 500 до 1000 розрахункових одиниць або ув'язнення на строк від 2 до 3 років;

3) злочин 3 ступеня тяжкості – штраф у розмірі від 1000 до 2000 розрахункових одиниць або ув'язнення на строк від 3 до 4 років;

4) злочин 4 ступеня тяжкості – ув'язнення на строк від 4 до 6 років;

5) злочин 5 ступеня тяжкості – ув'язнення на строк від 6 до 8 років;

6) злочин 6 ступеня тяжкості – ув'язнення на строк від 8 до 10 років;

7) злочин 7 ступеня тяжкості – ув'язнення на строк від 10 до 13 років;

8) злочин 8 ступеня тяжкості – ув'язнення на строк від 13 до 16 років;

9) злочин 9 ступеня тяжкості – ув'язнення на строк від 16 до 20 років або довічне ув'язнення.

2. За злочин 9 ступеня тяжкості, який є злочином геноциду, агресії, злочином проти людяності або воєнним злочином, санкція передбачає ув'язнення на строк від 16 до 30 років або довічне ув'язнення².

Очевидно, що суддя повинен чітко знати правила, за допомогою яких він міг би правильно оцінювати значення тієї чи іншої обставини справи для визначення обсягу покарання. Саме такий підхід використовується у проекті КК України (Пономаренко, 2020).

Розглянемо санкції за такою класифікувальною ознакою, як наявність додаткових видів покарання. Так, у всіх п'яти санкціях ст. 191 КК України додатковим покаранням є позбавлення права обіймати певні посади чи (до речі, у ст. 55 КК України законодавець

¹ Питання Комісії з питань правової реформи : Указ Президента України від 07.08.2019 № 584/2019 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/584/2019> (дата звернення: 09.01.2023).

² Текст проекту нового Кримінального кодексу України // Новий Кримінальний Кодекс : сайт. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (дата звернення: 09.01.2023).

використовує сполучник «або», безумовно, доцільно в законотворчості користуватися єдиним підходом щодо термінології) займатися певною діяльністю (один раз факультативно, інші чотири – обов'язково). У всіх аналізованих санкціях розмір додаткового покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю законодавець встановив до трьох років, тобто максимум, відповідно до ч. 1 ст. 55 КК України. У санкції ч. 5 ст. 191 КК України є два обов'язкових додаткових покарання (ще з конфіскацією майна).

Метод порівняльного аналізу дозволяє визначити ціннісний підхід у кримінальному законі до встановлення відповідальності за окремі злочини. Так, законодавець встановив однакові вид та розмір покарання за умисне тяжке тілесне ушкодження і привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, вчинені у великих розмірах (санкції за ці злочини передбачають позбавлення волі на строк від п'яти до восьми років). Що буде більш тяжким для людини – залишитися без майна у великих розмірах або, наприклад, без зору? Відповідь є очевидною.

Санкція за умисне вбивство (позбавлення волі від семи до п'ятнадцяти років) майже не відрізняється від санкції за привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, вчинені в особливо великих розмірах (позбавлення волі на строк від семи до дванадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років та з конфіскацією майна).

Отже, вважаємо, що необхідно знижувати санкції за привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем.

У застосуванні покарань є серйозні недоліки, однією з причин яких є недосконалість конструкції кримінально-правових санкцій. На жаль, сьогодні у кримінальному законі відсутні правила побудови кримінально-правових санкцій, що передбачають відповідальність за кримінальні правопорушення з кваліфікуючими ознаками. Це, на наш погляд, суттєво порушує принцип справедливості. Наприклад, розмір покарання за повторність у ст. 191 КК України збільшується вдвічі (порівняння проводилися за максимальним розміром найтяжчого виду покарання – з чотирьох років позбавлення волі і до восьми років позбавлення волі).

Так, М. В. Сийплові та Я. М. Нитка (2022) зазначають, що не завжди є узгодженими санкції в основному та кваліфікованому складах кримінальних правопорушень.

Н. О. Гуторова (2002, с. 367) наголошує, що іноді при диференціації кримінальної відповідальності шляхом встановлення кваліфікованих складів злочинів мають місце випадки, коли максимальне покарання за частиною першою або другою статті КК України є більшим, ніж мінімальне відповідно за частиною другою або третьою. Це дає можливість призначити за кримінальне правопорушення, вчинене за наявності кваліфікуючих ознак, менш суворе покарання, ніж за кримінальне правопорушення, де такі ознаки відсутні. За таких умов певною мірою нівелюється диференціація кримінальної відповідальності, знижується цілісність системи покарань.

Побудова санкцій із вказівкою лише на верхню межу позбавлення волі стирає межу між категоріями злочинних діянь. Наприклад, санкції частин 1 та 2 ст. 191 КК України побудовані тільки з вказівкою максимального строку позбавлення волі.

У п'яти санкціях ст. 191 КК України є додаткове покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, причому в чотирьох випадках воно є обов'язковим. Проте необхідно зазначити, що іноді деформується ієрархічний зв'язок при побудові кримінально-правових санкцій з урахуванням вищевказаного виду додаткового покарання. У теорії кримінального права загально визнано, що додаткове покарання не повинно бути тяжче за основне. Однак у санкціях іноді ця вимога порушується. Так, у ч. 1 ст. 191 КК України додаткове покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років може бути приєднане до основного виду покарання – штрафу. Це, звичайно ж, суперечить сучасній системі покарань і практиці побудови санкцій. У цьому разі законодавець применшує значущість позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю.

На нашу думку, для більшості засуджених позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю є більш тяжким видом покарання, ніж громадські чи виправні роботи. Тому доцільно більш широко використовувати при побудові кримінально-правових санкцій цей вид покарання як основний.

За даними судової статистики за 2021 рік¹, за ч. 1 ст. 191 КК України було засуджено

¹ Звіт про осіб притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання за 2021 рік // Судова влада України : сайт. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvitnist_21 (дата звернення: 09.01.2023).

103 особи. Щодо 37 осіб матеріали кримінального провадження було закрито, зокрема у зв'язку з дійовим каяттям – 1 особа, у зв'язку зі зміною обстановки – 8, у зв'язку з передачею особи на поруки – 8, у зв'язку з відмовою прокурора або потерпілого, його представника від обвинувачення у кримінальному провадженні – 1, у зв'язку зі смертю – 4, з інших підстав – 15.

Покарання у вигляді позбавлення волі понад один рік до двох років включно застосовано до однієї особи, тобто менше 1 % засуджених, покарання у вигляді обмеження волі – до 3 осіб (приблизно 3 % засуджених), покарання у вигляді виправних робіт – до 2 осіб (приблизно 2 % засуджених), покарання у вигляді громадських робіт – до 1 особи (приблизно 1 % засуджених). До речі, санкція ч. 1 ст. 191 КК України серед чотирьох альтернативно запропонованих законодавцем основних видів покарання не містить покарання у вигляді громадських робіт. Покарання у вигляді штрафу застосовано до 47 осіб (приблизно 47 % засуджених). Кількість засуджених осіб, яких звільнено від покарання з випробуванням – 49 осіб, тобто майже 50 % від засуджених. Кількість засуджених осіб, до яких застосовано додаткове покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, – 24 особи, тобто 24 % від засуджених.

За частиною 2 ст. 191 КК України було засуджено тільки 24 особи. Проте щодо 63 осіб матеріали кримінального провадження було закрито (майже на 263 % більше, ніж засуджених), а 4 особи було виправдано, зокрема у зв'язку з примиренням винного з потерпілим – 1, у зв'язку з відмовою прокурора або потерпілого, його представника від обвинувачення в кримінальному провадженні – 1, у зв'язку зі смертю – 6, з інших підстав – 55.

Покарання у вигляді позбавлення волі понад один рік до двох років включно застосовано до 8 осіб, тобто 33 % засуджених, покарання у вигляді обмеження волі – до 9 осіб (приблизно 37 % засуджених). Кількість засуджених осіб, яких звільнено від покарання з випробуванням – 7 осіб, тобто 30 % від засуджених. Кількість засуджених осіб, до яких застосовано додаткове покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю – 22 особи, тобто 92 % від засуджених.

За частиною 3 ст. 191 КК України було засуджено 111 осіб. Щодо 23 осіб матеріали кримінального провадження було закрито, а 6 осіб було виправдано, зокрема у зв'язку з

відмовою прокурора або потерпілого, його представника від обвинувачення в кримінальному провадженні – 1, у зв'язку зі смертю – 6, з інших підстав – 16.

Покарання у вигляді позбавлення волі понад два роки до трьох років включно було застосовано до 13 осіб, тобто 12 % засуджених, понад три роки до п'яти років включно – до 5 осіб (приблизно 4 % від засуджених). Покарання у вигляді обмеження волі застосовано до 12 осіб (приблизно 11 % засуджених). Не передбачене в санкції статті покарання у вигляді штрафу застосовано до 5 осіб (приблизно 4 % засуджених). Кількість засуджених осіб, яких звільнено від покарання з випробуванням, – 77 осіб, тобто 68 % від засуджених. Кількість засуджених осіб, до яких застосовано додаткове покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, – 91 особа, тобто 82 % від засуджених.

За частиною 4 ст. 191 КК України за рік було засуджено всього 9 осіб. Щодо 6 осіб матеріали кримінального провадження було закрито, а 3 особи було виправдано, зокрема у зв'язку зі смертю – 3, з інших підстав – 3.

Покарання у вигляді позбавлення волі з 9 засуджених застосовано до 3 осіб, тобто приблизно 30 %. Кількість засуджених осіб, яких звільнено від покарання з випробуванням – 6 осіб, тобто приблизно 70 % від засуджених. Кількість засуджених осіб, до яких застосовано додаткове покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю – 9 осіб. Незважаючи на те, що більшість засуджених за ч. 4 ст. 191 КК України (тяжкий злочин) осіб було звільнено з випробуванням, до жодного із засуджених не було застосовано ст. 69 КК України.

За частиною 5 ст. 191 КК України за рік було засуджено всього 12 осіб. Щодо 19 осіб матеріали кримінального провадження було закрито, а 3 особи було виправдано, зокрема у зв'язку зі смертю – 12 (дорівнює кількості засуджених за рік), з інших підстав – 7.

Покарання у вигляді позбавлення волі з 12 засуджених застосовано до 3 осіб, тобто 25 %. Кількість засуджених осіб, яких звільнено від покарання з випробуванням – 9 осіб, тобто 75 % від засуджених. Кількість засуджених осіб, до яких застосовано додаткове покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю – 11 осіб. Незважаючи на те, що переважну більшість засуджених за ч. 5 ст. 191 КК України (у санкції передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк від семи до дванадцяти років –

особливо тяжкий злочин) осіб було звільнено з випробуванням, ст. 69 КК України було застосовано тільки до 3 осіб. Обов'язкове додаткове покарання у вигляді конфіскації майна було застосовано тільки до 4 осіб.

Крім того, необхідно зазначити, що у ч. 1 ст. 75 КК України «Звільнення від відбування покарання з випробуванням» зазначається, що суд, крім випадків засудження за корупційне кримінальне правопорушення, може прийняти рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням.

У примітці до ст. 45 КК України зазначається, що корупційними кримінальними правопорушеннями вважаються кримінальні правопорушення, передбачені, зокрема, ст. 191 КК України, у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем.

ВИСНОВКИ. Однією з найбільш важливих і необхідних передумов визначення судом законних, а отже, і доцільних мір покарання є суворе дотримання вимог ст. 65 КК України про призначення покарання в межах, встановлених у санкції статті Особливої частини КК України, яка передбачає відповідальність за вчинений злочин. Врахування цієї вимоги припускає, що в кожному конкретному випадку суд повинен орієнтуватися на ті види та розміри покарання, які передбачені відповідною санкцією кримінального закону, а також враховуючи положення Загальної частини КК

України, тобто санкція повинна бути загальнонообов'язковою.

Звичайно, закон повинен надавати суддям можливість вибору для того, щоб обвинувальний вирок міг відповідати ступеню тяжкості злочину та особі винного. Однак подібне не повинно виходити за межі соціальної обґрунтованості і підривати загальнозапобіжну функцію кримінально-правових санкцій.

Очевидно, що суддя повинен чітко знати правила, за допомогою яких він міг би правильно оцінювати значення тієї чи іншої обставини справи для визначення обсягу покарання. Саме такий підхід використовується у проєкті КК України.

Наведені в дослідженні статистичні дані свідчать, що суди зазвичай призначають покарання у вигляді позбавлення волі за привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем на мінімальний строк, передбачений у санкції відповідної статті, або ближче до нього, або більш м'яке, ніж передбачено законом, або звільняють від відбування покарання з випробуванням, тоді як покарання вище мінімального і до медіани санкції не є нормою, а наближене до максимуму санкції майже не застосовується, що вказує на завищений законодавчий рівень кримінальної репресії, свідчить про необґрунтованість санкцій, невідповідність їх тяжкості кримінального правопорушення.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Бабанли Р. Ш. Призначення покарання в Україні: теоретико-прикладні засади. Чернігів : Десна Поліграф, 2019. 488 с.
2. Бурдін В. М. Санкції окремих статей Особливої частини КК України потребують змін. *Життя і право*. 2004. № 4. С. 44–51.
3. Горох О. П. Проблеми конструювання санкцій спеціальних кримінально-правових норм. *Наукові записки НаУКМА. Серія «Юридичні науки»*. 2009. Т. 90. С. 94–98.
4. Гуророва Н. О. Злочини проти державних фінансів: механізм побудови кримінально-правових санкцій. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2003. Вип. 23. С. 11–14.
5. Гуророва Н. О. Проблеми кримінально-правової охорони державних фінансів України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2002. 429 с.
6. Денисова Т. А. Кримінальне покарання та функції його призначення і виконання за законодавством України : навч. посіб. Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2004. 152 с.
7. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.
8. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права. Часть общая. Киев : Киев. ун-т, 1891. 900 с.
9. Книженко О. О. Вплив кваліфікуючих ознак на межі кримінально-правової санкції. *Право і Безпека*. 2005. № 4. С. 73–75.
10. Книженко О. О. Поняття санкцій у кримінальному праві. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. Вип. 1. С. 79–84.
11. Корабель М. Правовий аналіз формування санкцій кримінально-правової норми. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 2. С. 287–291. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.2.48>.
12. Музыка А. А., Горох О. П. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення : монографія. Київ : Паливода А. В., 2012. 404 с.

13. Назимко Є. С. Інститут покарання в системі засобів кримінально-правового регулювання суспільних відносин: теоретичний аспект. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 1. С. 111–113.
14. Орловська Н. А. Санкції кримінально-правових норм: засади та принципи формування : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2012. 40 с.
15. Пономаренко Ю. А. Загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень : монографія. Харків : Право, 2020. 720 с.
16. Сахарук Т. В. Санкція як законодавчі межі призначення покарання за кримінальним правом України та США. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2003. Вип. 23. С. 135–140.
17. Сийплові М. В., Нитка Я. М. Санкції в системі кримінально-правових засобів захисту охоронної діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 69. С. 412–417. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.69.69>.
18. Філей Ю. В. Поняття кримінально-правової санкції. *Вісник прокуратури*. 2003. № 11. С. 30–35.
19. Філей Ю. В. Співвідношення гуманізму та ефективності заходів кримінально-правового регулювання. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2018. Т. 22. С. 130–135.
20. Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів) : навч. посіб. Київ : АртЕк, 1997. 208 с.
21. Bakurova A., Pasichnyk M., Tereschenko E., Filei Yu. Fuzzy production model for managing court decisions in the case of theft. *CEUR Workshop Proceedings*. 2019. Vol. 2422. Pp. 284–296. URL: <https://ceur-ws.org/Vol-2422/paper23.pdf> (дата звернення: 09.01.2023).

Надійшла до редакції: 15.01.2023

Прийнята до опублікування: 16.02.2023

REFERENCES

1. Babanly, R. Sh. (2019). *Punishment in Ukraine: theoretical and applied principles*. Desna Polygraph.
2. Bakurova, A., Pasichnyk, M., Tereschenko, E., & Filei, Yu. (2019). Fuzzy production model for managing court decisions in the case of theft. *CEUR Workshop Proceedings, 2422*, 284-296.
3. Burdin, V. M. (2004). Sanctions of individual articles of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine require changes. *Life and law, 4*, 44-51.
4. Denysova, T. A. (2004). *Criminal punishment and the functions of its appointment and execution under the legislation of Ukraine*. Humanitarian University "ZIDMU".
5. Dudorov, O. O., & Khavroniuk, M. I. (2014). *Criminal law* (M. I. Havronyuk, Ed.). Waite.
6. Filei, Yu. V. (2003). Concept of criminal sanction. *Bulletin of the Prosecutor's Office, 11*, 30-35.
7. Filei, Yu. V. (2018). Correlation of humanism and effectiveness of criminal and legal response measures. *Research Papers of National University "Odessa Law Academy", 22*, 130-135.
8. Frolova, O. G. (1997). *Crime and the system of criminal punishments (social, legal and criminological problems and ways to solve them using logical and mathematical methods)*. ArtEk.
9. Gutorova, N. O. (2002). *Problems of criminal legal protection of state finances of Ukraine* [Doctor dissertation, Kharkiv National University of Internal Affairs].
10. Gutorova, N. O. (2003). Crimes against public finances: the mechanism of construction of criminal sanctions. *Bulletin of National University of Internal Affairs, 23*, 11-14.
11. Horokh, O. P. (2009). Problems of construction of sanctions of special criminal law norms. *Scientific notes of NaUKMA. Series «Legal Sciences», 90*, 94-98.
12. Kistyakovskii, A. F. (1891). *Elementary textbook of general criminal law*. Kyiv University.
13. Knyzhenko, O. O. (2005). The influence of qualifying features on the limits of criminal sanctions. *Law and Safety, 4*, 73-75.
14. Knyzhenko, O. O. (2010). The concept of sanctions in criminal law. *Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs, 1*, 79-84.
15. Korabel, M. (2020). Legal analysis of the formation of sanctions of the criminal law norm. *Entrepreneurship, Economy and Law, 2*, 287-291. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.2.48>.
16. Muzyka, A. A., & Horokh, O. P. (2012). *Punishment and its application for crimes against public health*. Palyvoda A. V.
17. Nazymko, Ye. S. (2013). Institute of punishment in the system of means of criminal law regulation of social relations: theoretical aspect. *Entrepreneurship, Economy and Law, 1*, 111-113.
18. Orlovska, N. A. (2012). *Sanctions of criminal law norms: principles and principles of formation* [Doctoral thesis, Odessa Law Academy National University].
19. Ponomarenko, Yu. A. (2020). *The general theory of determining the punishment of criminal offenses*. Right.

20. Sakharuk, T. V. (2013). The sanction as the legal limits of punishment under the criminal law of Ukraine and the USA. *Bulletin of the National University of Internal Affairs*, 23, 135-140.

21. Siiploki, M. V., & Nytko, Ya. M. (2022). Sanctions in the system of criminal legal means of protection of security activities. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: Law*, 69, 412-417. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.69.69>.

Received the editorial office: 15 January 2023

Accepted for publication: 16 February 2023

IVAN IVANOVYCH CHERKASHYN,

Advocate Association "Cherkashin Legal Company" (Zaporizhzhia);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8995-051X>;

YURII VOLODYMYROVYCH FILEI,

Candidate of Law, Professor,

National University "Zaporizhzhia Polytechnic",

Faculty of Law;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-51919-1129>,

e-mail: fileyyuriy@gmail.com

**CRIMINAL LAW SANCTIONS FOR MISAPPROPRIATION, EMBEZZLEMENT
OR SEIZURE OF PROPERTY THROUGH ABUSE OF OFFICE**

The concept of criminal law sanctions has been analysed, the classification of criminal law sanctions for misappropriation, embezzlement or seizure of property through abuse of office has been studied, and the peculiarities of building criminal law sanctions for crimes under Article 191 of the Criminal Code of Ukraine have been revealed. It has been concluded that a sanction is a mandatory component of an article (or part of an article) of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine which contains a model of the type and scope of punishment which is adequate to the social danger of a criminal act. The sanction reveals the legal aspect of criminal punishment, indicating its type and scope, while acting as a model of criminal punishment provided for the crime.

One of the most important and necessary prerequisites for the court to determine the lawful and, therefore, appropriate punishment is strict compliance with the requirements of Article 65 of the Criminal Code of Ukraine on imposing punishment within the limits established in the sanction of the article of the Special Part providing for liability for the crime. Taking this requirement into account implies that in each particular case the court should be guided by the types and amounts of punishment provided for by the relevant sanction of the criminal law, as well as by the provisions of the General Part. This means that the sanction must be mandatory. The law should, of course, give judges a choice so that the sentence can be appropriate to the gravity of the offence and the person involved. However, this should not go beyond the limits of social justification and undermine the general deterrent function of criminal sanctions. Therefore, a judge must clearly know the rules by which he or she can assess the significance of a particular circumstance in order to determine the amount of punishment. This is the approach used in the draft CC of Ukraine.

Key words: *criminal law sanctions, punishment, criminal offences, imprisonment, release on probation.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Черкашин І. І., Філей Ю. В. Кримінально-правові санкції за привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. *Право і безпека*. 2023. № 2 (89). С. 34–42. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.03>.

Citation (APA): Cherkashyn, I. I., & Filei, Yu. V. (2023). Criminal law sanctions for misappropriation, embezzlement or seizure of property through abuse of office. *Law and Safety*, 2(89), 34–42. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.03>.

АЛЛА ПЕТРІВНА ЧИЖ,*Харківський національний університет внутрішніх справ;* <https://orcid.org/0000-0002-1116-9085>,e-mail: alla_988@ukr.net**ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ПОШКОДЖЕННЯ МАЙНА ПРАЦІВНИКА ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ**

Одним зі структурних компонентів криміналістичної методики розслідування умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу є особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Складність їх провадження, а також вагома результативність у збиранні доказів вини особи й у з'ясуванні обставин учинення згаданого кримінального правопорушення, обумовлюють необхідність ґрунтовного дослідження цієї проблематики. Зважаючи на це, метою дослідження стало визначення тактичних та організаційних особливостей проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу.

Установлено, що огляди місця події під час розслідування умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу є складними, тривалими, вимагають використання різного виду спеціальних знань і навичок, а також пов'язані із застосуванням великої кількості техніко-криміналістичних засобів, тому слідчий зобов'язаний ставитися до їх планування, підготовки та проведення відповідально та забезпечувати їх реалізацію відповідно до засад законності, науковості, всебічності, повноти, ретельності тощо. Визначено основні тактичні завдання, вирішення яких здійснюється під час огляду місця вчинення знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу.

Обґрунтовано, що тактика здійснення допитів і прийомів, що застосовуються стороною обвинувачення, має відповідати положенням чинного кримінального процесуального законодавства. Зважаючи на те, що у досліджуваній нами категорії злочинів потерпілим є працівник правоохоронного органу чи його близький родич, це не повинно впливати на представника сторони обвинувачення та призводити до формування у нього упередженого ставлення до підозрюваного або свідка, який намагається уникнути надання повних та об'єктивних показань.

На підставі здійсненого аналізу визначено, що найбільш правильним є першочергове проведення допиту потерпілого, причому навіть у слідчій ситуації, коли особу, причетну до вчинення кримінального правопорушення, затримано на місці вчинення злочину. Встановлено перелік обставин, які слід з'ясувати під час допиту потерпілого, свідка, підозрюваного.

З'ясовано, що тактичними прийомами, які слід застосовувати під час проведення слідчих експериментів у розслідуванні умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу, є: неодноразове проведення дослідів і контролю за їх виконанням; створення обстановки, що сприятиме наданню якомога детальніших відомостей про обставини вчинення кримінальних правопорушень; постановка запитань учаснику слідчого експерименту з метою деталізації його пояснень та оцінювання відповідей; використання макетів, застосування науково-технічних засобів і залучення спеціалістів, наділених спеціальними знаннями у відповідній галузі науки; застосування технічних засобів фіксації, зокрема безперервного відеозапису.

Ключові слова: *досудове розслідування, слідча (розшукова) дія, тактика, огляд місця події, допит, слідчий експеримент, правоохоронний орган, пошкодження або знищення майна.*

Оригінальна стаття

ВСТУП. Належність особи до правоохоронного органу доволі часто пояснює її віктимність. Нашу увагу привертає саме професійна віктимність працівників органів правопорядку, адже вона зумовлена виконанням особою своїх функціональних обов'язків і через неї, власне

кажучи, знижується ефективність цієї діяльності й авторитет органів правопорядку у суспільстві, а за певних умов ще й нівелюється значення окремих загальнолюдських цінностей.

Професійна віктимність працівників правоохоронних органів свого часу зумовила

необхідність криміналізації окремих діянь, до вчинення яких вдаються члени суспільства. Метою їх учинення є протидія законній діяльності, зокрема щодо захисту прав і свобод людини, або помста за неї, а також протидія розслідуванню кримінальних правопорушень чи перешкоджання притягненню до юридичної відповідальності винних осіб тощо.

Кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності є поширеними як у країнах із високим індексом демократії, так і в державах з авторитарним режимом правління. Тому протягом тривалого часу в багатьох країнах світу актуальним напрямом державної політики та діяльності органів державної влади є протидія кримінальним правопорушенням проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності, ефективно їх розслідування. Згадані пріоритети визначають і провідні напрями наукових пошуків.

Останнім часом вітчизняні вчені приділяють увагу розробці теоретичних основ методики розслідування кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності (Гусева, 2021), а також кримінологічним методам і засобам виявлення причин та умов, які сприяють їх учиненню (Гладкова, 2014; 2016; Tiesman et al., 2020).

Як зауважують у юридичній літературі, одним із найскладніших у розслідуванні з групи кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності є умисне знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу (ст. 347 Кримінального кодексу України, далі – КК України), тактичні особливості розслідування якого в теорії вітчизняної криміналістики є малодослідженими і висвітлені в окремих поодиноких публікаціях науковців (Husieva, 2021), а деякі взагалі залишаються нерозробленими. Викладене актуалізує необхідність їх вивчення задля усунення цієї прогалини в системі криміналістичного наукового знання.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є визначення тактичних та організаційних особливостей проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу.

Для досягнення мети поставлені такі завдання: 1) дослідити і проаналізувати судову та слідчу практики розслідування умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу; 2) визначити та-

ктичні й організаційні особливості планування та проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних правопорушень досліджуваного виду, сформулювати рекомендації щодо підвищення ефективності їх провадження.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Досягненню означеної мети сприяло використання сукупності загальнонаукових, статистичних і спеціальних методів дослідження. До них, зокрема, належать метод системного аналізу, системно-структурний, метод прогнозування. Згадані методи використовувалися задля вивчення слідчої та судової практики, а також теоретичних напрацювань учених з метою визначення особливостей тактики проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу.

Також використовувалися загальнонаукові методи, наприклад аналіз і синтез. Останні сприяли визначенню тактичних прийомів, застосування яких є найбільш доцільним під час проведення огляду місця події, допитів, слідчого експерименту в розслідуванні кримінальних правопорушень досліджуваного нами виду.

Статистичні методи, зокрема метод групування й аналізу кількісних показників, застосовувалися під час опрацювання статистичних звітів Офісу Генерального прокурора України, анкет, що заповнювалися запрошеними респондентами, матеріалів слідчої та судової практик. Емпіричну базу дослідження становлять дев'ять обвинувальних вироків, розміщених у Єдиному реєстрі досудових розслідувань, вісім архівних судових справ за фактом учинення кримінальних правопорушень, передбачених ст. 347 КК України.

Респондентну групу, яка брала участь в анкетуванні, становлять 14 слідчих органів Національної поліції, які входили до групи слідчих, уповноважених на розслідування умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу, або самостійно розслідували кримінальні провадження цієї категорії.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Початок розслідування у кримінальних провадженнях досліджуваної нами категорії розпочинається з огляду місця події, що здійснюється, як правило, до моменту внесення відомостей про виявлені ознаки кримінального правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР). Тому на місці вчинення кримінального правопорушення слідчий серед усіх процесуальних дій, передбачених кримінальним процесуальним

законодавством, має право здійснити виключно огляд місця події (ч. 3 ст. 214 Кримінального процесуального кодексу України). При цьому за таких умов унесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР слід здійснити невідкладно – одразу ж після завершення огляду¹. Водночас задля забезпечення встановлення обставин учинення кримінальних правопорушень та з метою їх оцінки під час надання попередньої правової кваліфікації вчиненого протиправного діяння слідчий та інші учасники слідчо-оперативної групи уповноважені на здійснення превентивних поліцейських заходів, порядок провадження яких визначений у Законі України «Про Національну поліцію». Як свідчить проведене нами анкетування працівників практичних підрозділів, початок кримінального провадження з попередньою кваліфікацією кримінального правопорушення за ст. 347 КК України здійснюється доволі рідко. Це підтвердили 70 % опитаних нами слідчих, які займалися розслідуванням умисного пошкодження майна працівників правоохоронних органів, їхніх близьких родичів. Причиною, що зумовлює формування такої слідчої практики, як вказали 90 % з них, є непідтвердження наявності мотиву – помсти за професійну діяльність потерпілого на початку розслідування. Тому типовим є внесення відомостей до ЄРДР за ст. 194 КК України, і після проведення першочергових слідчих (розшукових) дій, зокрема огляду місця події, допиту потерпілого і свідків, відбувається зміна кваліфікації кримінального провадження на ст. 347 КК України. Ураховуючи це, тактичні прийоми проведення огляду місця події у цих двох категоріях кримінальних правопорушень є дещо подібними, проте досліджуване нами правопорушення все ж таки відрізняється притаманними власне йому особливостями.

До проведення огляду місця вчинення умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу слідчий зобов'язаний ставитися відповідально та забезпечувати його реалізацію відповідно до таких засад, як законність, науковість, усебічність, повнота, ретельність тощо.

За результатами вивчення слідчої та судової практики можемо узагальнити, що огляди місця події в досліджуваній нами кате-

горії злочинів є складними, тривалими, вимагають використання різного виду спеціальних знань і навичок, а також пов'язані із застосуванням великої кількості техніко-криміналістичних засобів. Крім того, під час огляду слід виконати значну кількість завдань.

Виконання завдань огляду місця події під час розслідування кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності, зокрема під час розслідування умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу, як доречно зауважує В. О. Гусєва (2018а, с. 234), допомагає отримати вихідні дані для розслідування злочину, установлення і розшуку злочинця. Реалізація тактичних прийомів огляду місця події, знання і вміння осіб, які беруть участь у його проведенні, забезпечення правильного порядку фіксації і вилучення слідів злочину є гарантією успішності цієї слідчої (розшукової) дії.

Вважаємо, що основними тактичними завданнями, які слід вирішити під час огляду місця вчинення знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу, є такі.

1. Фіксація матеріальної обстановки, що склалася на місці події, як шляхом опису у протоколі, так і із застосуванням технічних засобів фіксації (фото- і відеофіксації).

2. Виявлення, вилучення і процесуальне закріплення інформації про виявлені сліди (сліди рук і ніг, взуття, транспортних засобів тощо), об'єкти, зокрема знаряддя вчинення злочину, а також фрагменти й уламки пошкодженого предмета посягання (наприклад, уламки фари транспортного засобу, елементи форменого одягу тощо).

3. За можливості вирішення ідентифікаційних і діагностичних завдань під час проведення попередніх криміналістичних досліджень. Як правило, об'єктами таких досліджень є знаряддя і засоби вчинення злочину. У досліджуваній нами категорії злочинів потреба їх проведення зумовлена тим, що злочинці задля реалізації злочинного умислу доволі часто застосовують як знаряддя вчинення злочину вогнепальну зброю (29 %), бойові припаси (18 %), холодну зброю (6 %), вибухові пристрої (6 %). У зв'язку із цим виникає потреба в дослідженні цих об'єктів із метою отримання розшукової та іншої важливої для розкриття та розслідування злочину інформації, а також задля її використання під час складення повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення до отримання висновку експерта або ж для покладення її в основу

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 10.02.2023).

клопотання про застосування запобіжних заходів, зокрема в частині підтвердження ризиків.

Так, попереднє дослідження вогнепальної зброї здійснювалося в кримінальному провадженні, що розглядалося Костянтинівським міськрайонним судом Донецької області. Відповідно до встановлених обставин справи 23 травня 2015 року обурений поведінкою керівництва батальйону патрульної служби міліції особливого призначення «Миротворець», яка полягала у викритті незаконної діяльності командира роти матеріального забезпечення військової частини, командир військової частини вирішив помститися заступнику командира батальйону патрульної служби міліції особливого призначення «Миротворець». Із застосуванням пістолета Макарова, шляхом здійснення чотирьох пострілів командир військової частини пошкодив автомобільну шину «Cooper Discoverer» автомобіля марки «Toyota Land Cruiser», що належала потерпілому. Відповідно до отриманої інформації, наданої спеціалістом, який обіймає посаду судового експерта Донецького НДЕКЦ МВС України, вилучений під час огляду предмет за своїми ознаками може бути віднесений до нарізної вогнепальної зброї, виготовлений промисловим способом та придатний до стрільби¹.

4. Установлення очевидців учинення умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу, за необхідності залучення їх до участі в огляді, виявлення інших джерел інформації про обставини його вчинення, зокрема камер відеонагляду або транспортних засобів з увімкненими відеореєстраторами.

Будь-який огляд, як і інші слідчі (розшукові) дії, проводиться послідовно, у декілька етапів. Загальноприйнятою у криміналістиці є позиція, відповідно до якої в тактиці проведення слідчої (розшукової) дії доцільно виокремлювати три етапи – підготовчий, робочий і заключний, на кожному з яких вирішуються відповідні тактичні завдання, що свідчить про складність цієї дії. Хоча в юридичній літературі мають місце й деякі інші позиції, на підставі проведеного аналізу матеріалів кримінальних проваджень ми все ж таки вважаємо, що огляд місця події умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу відбувається у три етапи.

Підготовчий етап огляду місця умисного знищення або пошкодження майна працівни-

ка правоохоронного органу розпочинається одразу після отримання повідомлення про вчинення цього кримінального правопорушення, зареєстрованого відповідно до Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події². Водночас деякі вчені виокремлюють дві стадії підготовчого етапу, зокрема до виїзду на місце події та на місці події (Біленчук та ін., 2019, с. 7).

З урахуванням розроблених наукових положень, а також на підставі проведеного опитування респондентів доходимо висновку, що до підготовчих дій, які слідчий зобов'язаний здійснити до виїзду на місце вчинення умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу, належать:

- з'ясування вичерпної інформації щодо події, яка сталася, установлення місця перебування власника або користувача знищеного чи пошкодженого майна. Це пов'язано з тим, що в разі, якщо об'єктом огляду буде житло чи інше володіння особи, проникнення до них буде можливим лише за наявності добровільної згоди згаданих осіб;

- вжиття заходів щодо надання допомоги потерпілим, а також щодо охорони місця події. Надання допомоги потерпілим особливо актуальне в разі вчинення злочину загальнонебезпечним способом, що є доволі типовим для досліджуваної категорії злочинів, про що вказано в юридичній літературі (Слободянюк, 2018, с. 24). Підтверджується це і отриманими нами результатами, адже шляхом вибуху вчинено 24 % проаналізованих злочинів, а підпал мав місце у 12 % злочинів. У зв'язку із цим слід наголосити на необхідності реалізації на місці події аварійно-відновлювальних і рятувальних заходів та подальшої кваліфікації такого діяння за ч. 2 ст. 347 КК України;

- формування складу слідчо-оперативної групи, зокрема визначення суб'єктів, яких доцільно залучити як спеціалістів, а за необхідності, зокрема в разі вчинення злочину шляхом вибуху, здійснення виклику спеціалізованої пересувної лабораторії Експертної служби МВС України;

- підготовка техніко-криміналістичних засобів, необхідних для якісного проведення огляду місця події тощо.

² Порядок ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події: затв. Наказом МВС України від 08.02.2019 № 100 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0223-19> (дата звернення: 10.02.2022).

¹ Судова справа № 233/6133/15-к // Архів Костянтинівського міськрайонного суду Донецької області.

Уже перебуваючи на місці події, слідчий, іноді після консультації з залученими спеціалістами, визначає межі огляду, обирає метод його здійснення, роз'яснює права і обов'язки залучених до огляду осіб, а також доводить до них тактичні завдання, задля вирішення яких їх залучено й які планується вирішити шляхом проведення цієї слідчої (розшукової) дії. Перед виконанням відповідних дій слідчий визначається з послідовністю їх здійснення. За певних умов першочерговою дією має стати участь кінолога та запуск службового собаки, вилучення запахів слідів, наступним має стати відшукання біологічних слідів, адже подальше перебування учасників слідчо-оперативної групи на місці події може призвести до їх знищення, пошкодження або забруднення тощо.

Робочий етап огляду місця вчинення умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу чи його близького родича полягає в безпосередньому комплексному аналізі слідової картини, що на практиці, як правило, зводиться до дослідження окремих слідів у випадковій послідовності залежно від того, в якій черговості вони помічаються слідчим, спеціалістом або іншою уповноваженою особою. На нашу думку, це є недопустимим, адже може призвести до знищення слідів, за результатами дослідження яких може бути зібрано достатні докази для підтвердження вини особи у вчиненні кримінального правопорушення. Слушним у цьому контексті є зауваження Б. К. Слободянюка (2015, с. 258), що саме за допомогою системного аналізу слідової картини можна: визначити закономірність появи та обґрунтованість наявності певного сліду в обстановці злочину; визначити взаємозв'язок між обстановкою злочину та особою злочинця, способом злочину та об'єктом злочинного посягання; установити детермінуючі фактори; ретроспективно відтворити модель події, що сталася в наявних умовах; визначити наявність негативних обставин тощо.

Типовим способом учинення досліджуваного нами злочину є вибух або підпал. Причому пожежа та вибух – це явища, які відрізняються своєю матеріальною сутністю, тому завжди пов'язані зі значними змінами навколишнього середовища, які залежать від характеру навколишньої обстановки до вибуху й під час вибуху, потужності вибухового пристрою, ліквідації наслідків вибуху та низки інших обставин (Слободянюк, 2015, с. 258).

На робочому етапі огляду місця пожежі доцільним є вилучення зразків та об'єктів, що зберегли на собі сліди вчиненого кримінально-

го правопорушення, зокрема обгорілих предметів, вугілля, золи. Такі дії слід проводити оперативно та відбирати зразки: 2–4 – з осередку загорання, 2–4 (контрольні) – на значній відстані. Їх упаковують герметично у скляну, поліетиленову тару. У протоколі огляду слід зазначити, скільки часу пройшло до вилучення і які зовнішні чинники впливали на зразок, а також важливим є складення схеми вилучення, фотографії (Кофанов, Кобилянський, 2010, с. 29). Обов'язковому виявленню та вилученню підлягають пошкоджене майно, його фрагменти, виявлене на місці події пожежне сміття, каністри, пляшки та інші ємності, адже в подальшому доцільним є їх направлення на дослідження експертів (Husieva, 2021, р. 91).

У разі знищення пошкодження майна шляхом вибуху та виявлення на місці події фрагментів вибухового пристрою до огляду місця події слід залучати спеціалістів-вибухотехніків. Свої зусилля слідчий і залучені спеціалісти, як слушно зазначає В. О. Гусева (2018б, с. 113), мають зосереджувати на правильному відборі фрагментів вибухових пристроїв і предметів, на яких могли залишитися вибухові речовини, адже найбільшу інформативність в експертних дослідженнях мають частини, що стосуються зовнішньої складової вибухового пристрою: джерела струму, уламки від корпусу вибухового пристрою і безпосередньо сам предмет, у який було захоплено цей вибуховий пристрій, тощо.

Заключний етап огляду місця умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу включає в себе: упакування виявлених слідів та об'єктів, складання протоколу, долучення до нього пояснень, довідок, складених залученими спеціалістами, забезпечення ознайомлення із протоколом огляду всіх його учасників, а також унесення до нього заяв, зауважень і доповнень, висловлених останніми, надання копії протоколу огляду особі, майно якої було вилучено.

Не менш поширеною слідчою (розшуковою) дією, що проводиться під час розслідування умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу чи його близького родича, є допит. Тактика здійснення цієї слідчої (розшукової) дії та прийоми, що застосовуються стороною обвинувачення, мають відповідати положенням чинного законодавства України, а також міжнародним нормативно-правовим актам, ратифікованим Верховною Радою України. Це важливо, адже допит – це взаємодія двох осіб, на перебігу якої можуть позначитися велика кількість психологічних чинників. У досліджуваній нами

категорії злочинів потерпілим є працівник правоохоронного органу чи його близький родич, а мотивом учинення кримінального правопорушення щодо них стала професійна діяльність потерпілої особи, пов'язана з реалізацією правоохоронної функції. Тому слідчий або прокурор розуміють, що на місці потерпілого, який здійснював свої законні повноваження, міг би опинитися будь-який працівник органу правопорядку і це може породжувати формування у представника сторони обвинувачення упередженого ставлення до підозрюваного або свідка, який намагається уникнути надання повних та об'єктивних показань. Через це слідчий або прокурор неумисно можуть здійснювати психологічний тиск на допитувану особу або вдаватися до вжиття інших заходів. Тому цілком логічним є закріплення у кримінальному процесуальному законодавстві вимоги щодо недопущення застосування будь-яких дій, що принижують честь і гідність особи, або ж непередбачених законом засобів примусового характеру.

Тактичні прийоми, до застосування яких вдається слідчий або прокурор, мають відповідати засадам законності та верховенства права, що передбачає відповідність їх положенням чинного законодавства, а також дотриманню прав і свобод учасника допиту. У зв'язку із цим доволі важливим під час допиту будь-якої особи є роз'яснення її прав та обов'язків, а також для певної категорії учасників – попередження про кримінальну відповідальність, забезпечення їх дотримання. Уважно слід ставитися до застосовуваних прийомів психологічного впливу. Слушно зауважує Ю. М. Чорноус (2020, с. 18), що вони мають відповідати таким засадам: 1) повідомлена учаснику процесуальної дії інформація не містить завідомо неправдивих даних; 2) особа має право вільно обирати лінію своєї поведінки; 3) усі права і обов'язки учасника процесуальної дії йому роз'яснені та зрозумілі; 4) тактичні прийоми, що застосовуються, не становлять загрозу фізичному та психічному здоров'ю людини.

У юридичній літературі серед тактичних прийомів проведення допиту виокремлюють такі: установлення психологічного контакту з допитуваним, зокрема переконання в необхідності надання допомоги органам розслідування, роз'яснення суті наслідків учиненого злочину або можливості їх виникнення в майбутньому, показ фотознімків (предметів) і речових доказів, пов'язаних з учиненням кримінальним правопорушенням та його наслідками, використання позитивної оцінки якостей особи допитуваного. Слід підштовхувати

допитуваного до логічних висновків та роз'яснювати значення встановлених розслідуванням фактів. Іноді як застосування тактичного прийому можна розглядати проведення одночасного допиту двох чи більше раніше допитаних осіб, що покликано усунути наявні істотні суперечності в їхніх свідченнях, викликані сумлінною, щирою оманюю одного з них (Mohilevskyi et al., 2022). У цілому вважаємо доречним наведений перелік тактичних прийомів допиту, але щодо встановлення психологічного контакту, то нам ближча позиція Ю. М. Чорноус (2020, с. 17), яка зауважує, що все ж таки це не тактичний прийом, а завдання, яке постає за умови проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій і досягається шляхом застосування тактичних прийомів психологічного впливу.

Водночас однією з тактичних особливостей здійснення допитів під час розслідування кримінального правопорушення є визначення правильної послідовності допитів залежно від учасників. Уважаємо, що найбільш правильним є першочергове проведення допиту потерпілого, адже саме він може надати найбільш повну інформацію про події, що передували допиту, та про свою професійну діяльність, яка могла б викликати бажання в злочинця помститися за неї, а також про особливості та індивідуальні характеристики знищеного або пошкодженого майна. Такий підхід вбачаємо найбільш доцільним навіть у слідчій ситуації, коли особу, причетну до вчинення кримінального правопорушення, затримано на місці вчинення злочину.

Під час допиту потерпілого – працівника правоохоронного органу доцільно з'ясувати: анкетні дані; професію; рід діяльності; функціональні обов'язки потерпілого, що пов'язані з реалізацією ним правоохоронної функції; за яких обставин було придбано майно, що стало предметом посягання; яким чином потерпілий може засвідчити право власності або право користування на нього; детальні індивідуальні характеристики – фактологічні відомості про знищене або пошкоджене майно; за яких умов було вчинено умисне знищення або пошкодження майна; чи був потерпілий безпосереднім очевидцем реалізації злочинних дій підозрюваного; чи здійснювалися раніше злочинцем дії, які б свідчили про намір перешкодити або помститися за професійну діяльність потерпілому, висловлювалися на адресу останнього погрози або якісь ультимативні шантажування тощо.

Невід'ємною частиною показань потерпілого є його думки та припущення, висловлені під час допиту. Це допустимо з огляду на те,

що потерпілий безпосередньо стикається із кримінальним правопорушенням або самим правопорушником, а отже, більше, ніж будь-хто, обізнаний про обставини кримінального правопорушення, яким йому заподіяно шкоду (Voiarov et al., 2020). Зважаючи на це, більшу увагу слід приділяти з'ясуванню того, яким чином потерпілий оцінює завдану йому шкоду, чи завдано разом із матеріальною шкодою ще й моральну, яким чином це проявляється, у чому полягають його моральні страждання, зокрема чи виникли у нього відчуття страху, сорому, приниження, а також інші несприятливі для людини у психологічному аспекті переживання, пов'язані з обмеженням або позбавленням яких-небудь прав громадян тощо, тобто чи є підстави вважати, що потерпілому завдано моральної шкоди (Гусева, 2021, с. 368).

Якщо ж потерпілий усвідомлює, хто може бути причетним до знищення чи пошкодження його майна або є замовником цього злочину, від нього слід отримати якомога детальну інформацію, що характеризує потенційного підозрюваного, а саме: анкетні дані, особисті та професійні якості, фізіологічний та психологічний стан, наявність судимостей, зв'язки між потерпілим та злочинцем, матеріальний стан останнього, наявність майна, яке може бути обернуто на користь потерпілих як відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення (Гусева, 2021, с. 189). Додатково слід з'ясувати відомості, що підтверджували б мотиви і мету протиправної діяльності винної особи. Усі вищеперераховані відомості слід з'ясувати і під час допиту потерпілого, який є близьким родичем працівника правоохоронного органу.

Невідкладно слід забезпечувати і допит свідків, що зумовлено необхідністю найбільш детального з'ясування вагомих обставин учинення кримінального правопорушення. Адже що більше часу минає з моменту сприйняття події до виклику їх на допит, то менш повними будуть показання за інформативністю.

Під час допиту свідків у кримінальних провадженнях, розпочатих у зв'язку з учиненням посягань на майно працівників правоохоронних органів, слід з'ясувати: за яких обставин свідок опинився на місці події; з якої відстані спостерігав, що бачив; кількість злочинців, їхня зовнішність, наявність авто, шляхи підходу-відходу, які дії вчиняли злочинці; чи чув свідок звуки, які саме; чи мали злочинці при собі якісь речі, якщо так, то які саме; чи зможе свідок відтворити дії злочинців та потерпілого, очевидцем яких він став, тощо (Гусева, 2021, с. 264).

Під час допиту свідків, як слушно наголошує Б. К. Слободянюк (2018, с. 119), доцільно враховувати такі тактичні завдання, як: 1) визначення можливої зацікавленості свідків у тих або інших результатах розслідування чи залежності від осіб, які зацікавлені в цьому; 2) нейтралізація чинників, що негативно впливають на поведінку під час допиту (відмова, ухилення від дачі показань, неправдиві показання); 3) урахування соціальних і психологічних особливостей допитуваного; 4) вжиття заходів, спрямованих на попередження подальшої відмови від дачі правдивих показань.

Слід зауважити, що належність слідчої (розшукової) дії у вигляді допиту свідка до категорії невідкладних зумовлена ще й тим фактом, що на цього учасника кримінального провадження може вчинитися тиск зі сторони захисту, а тому за певних обставин щодо таких осіб, відповідно до п. 8 ст. 66 Кримінального процесуального кодексу України, а також положень Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», слід вживати заходів безпеки.

Доволі складною слідчою (розшуковою) дією з тактичного боку є допит підозрюваного. Його проведенню мають передувати ретельне планування, що передбачає вивчення особи підозрюваного, визначення переліку питань та деталей, з'ясування яких планується, з метою не допустити нез'ясування важливих обставин під час допиту. На підставі вивчення та узагальнення юридичної літератури (Гусева, 2021, с. 271; Давиденко, 2019, с. 52) доходимо висновку, що до тактичних прийомів проведення допиту підозрюваного у вчиненні умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу належать:

- налагодження психологічного контакту шляхом нетривалої розмови з допитуваним на другорядну тему;

- схилення до надання повних та об'єктивних свідчень шляхом використання позитивних якостей, емоційної напруженості допитуваної особи, недопущення надання ним неправдивих свідчень;

- оголошення викривальних показань за матеріалами кримінального провадження, експертних висновків, довідок спеціалістів для протидії перешкоджанню розслідуванню;

- підштовхування допитуваного до логічних висновків та роз'яснення значення встановлених розслідуванням фактів;

- використання фактора раптовості для викриття неправдивих показань;

- проведення повторного допиту з обмеженим переліком запитань, їх деталізацією,

уточненнями, встановленням суттєвих суперечностей та їх навмисного характеру;

- проведення відеозйомки під час складних допитів, адже перевага відеозапису полягає в тому, що він фіксує не лише вербальну інформацію, а й поведінку допитуваної особи, її мовленнєві особливості, інтонацію, жестикуляцію та міміку, що характеризують особу злочинця;

- проведення одночасного допиту осіб задля усунення суперечностей між показаннями, якщо вони наявні, тощо.

Щодо фактичних відомостей, які слід з'ясувати під час допиту підозрюваного у вчиненні кримінального правопорушення проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності, до групи яких належить і досліджуваний нами злочин, то ними є:

- здійснення підготовки до вчинення кримінального правопорушення, якщо така підготовка була, то встановлюються її обставини: підшукування чи виготовлення знарядь вчинення, які обставини враховувалися;

- час, місце, які технічні засоби використовувалися;

- обставини вчинення кримінального правопорушення (яким чином, коли, із ким прибув на місце запланованого вчинення кримінального правопорушення; де, коли, за яких умов, з чією допомогою, у який спосіб здійснено злочинні наміри; які знаряддя та яким чином використовував тощо);

- спосіб приховування кримінального правопорушення: фальсифікація обстановки місця події, переміщення (приховування, знищення) трупа потерпілого, спосіб і транспортні засоби, за допомогою яких виконавець утік з місця події; місце, куди підозрюваний подів зброю, одяг та інші речі тощо;

- особа потерпілого (наявність особистого знайомства та характер відносин, ознаки зовнішності, у чому був одягнений, які речі й документи мав при собі, чи усвідомлював підозрюваний належність потерпілого до органів правоохоронної діяльності, як поводився під час нападу; наявність конфліктних ситуацій, що передували ухваленню рішення про вчинення кримінального правопорушення, та їх причини тощо) (Волобуєв, Матюшкова, 2009, с. 44–45);

- ставлення винного до вчиненого: чи визнає свою провину, чи усвідомлює протиправність своїх дій, чи розкаюється у вчиненому та готовий активно сприяти подальшому розслідуванню тощо (Гусева, 2018в, с. 222). Слід зауважити, що наведені вище переліки обставин (предмет допиту), які слід з'ясувати під

час допиту потерпілого, свідка, підозрюваного, є ситуаційними, адже зумовлені механізмом та іншими обставинами учинення злочину.

Проводять під час розслідування умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу і слідчі експерименти. Їх метою, як правило, є перевірка й уточнення обставин учинення кримінального правопорушення. Задля досягнення цієї мети доцільним є застосування комплексу тактичних прийомів, серед яких: неодноразове проведення дослідів і контролю за їх виконанням; створення обстановки, що сприятиме наданню якомога детальніших відомостей про обставини вчинення кримінальних правопорушень; постановка запитань учаснику слідчого експерименту з метою деталізації його пояснень, оцінювання його відповідей; використання макетів, застосування науково-технічних засобів і залучення спеціалістів, наділених спеціальними знаннями у відповідній галузі науки; застосування технічних засобів фіксації, зокрема безперервного відеозапису.

ВИСНОВКИ. Одним зі структурних компонентів криміналістичної методики розслідування умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу є особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Типовими під час розслідування останніх є проведення огляду місця події, допити потерпілого, свідків і підозрюваного, слідчий експеримент.

Огляди місця події в досліджуваній категорії злочинів є складними, тривалими, вимагають використання різного виду спеціальних знань і навичок, їх проведення слід забезпечувати з дотриманням засад законності, науковості, усебічності, повноти, ретельності тощо. До основних тактичних завдань, які слід вирішити під час проведення згаданого виду огляду, належать: 1) фіксація матеріальної обстановки, що склалася на місці події; 2) виявлення, вилучення і процесуальне закріплення інформації про виявлені сліди й об'єкти; 3) за можливості вирішення ідентифікаційних і діагностичних завдань під час проведення попередніх криміналістичних досліджень щодо знарядь і засобів вчинення злочину; 4) установлення очевидців учинення умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу, за необхідності залучення їх до участі в огляді, виявлення інших джерел інформації про обставини його вчинення, зокрема камер відеонагляду, тощо.

Тактичні прийоми, що застосовуються під час допитів, мають відповідати положенням чинного кримінального процесуального

законодавства, а також морально-етичним нормам, не створювати загрозу шкоди психічному і фізичному здоров'ю особи. У досліджуваній категорії злочинів першочергово слід здійснювати допит потерпілого, навіть у слідчій ситуації, коли особу, причетну до вчинення кримінального правопорушення, затримано на місці вчинення злочину, після цього допит свідків і підозрюваного. Визначений перелік обставин, які слід з'ясувати під час допиту потерпілого, свідка, підозрюваного є ситуаційним, адже зумовлений механізмом учинення злочину та іншими обставинами.

До тактичних прийомів проведення слідчих експериментів у розслідуванні умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу належать: неод-

норазове проведення дослідів і контроль за їх виконанням; створення обстановки, що сприятиме наданню якомога детальніших відомостей про обставини вчинення кримінальних правопорушень; постановка запитань учаснику слідчого експерименту з метою деталізації його пояснень, оцінювання його відповідей; використання макетів, застосування науково-технічних засобів і залучення спеціалістів, наділених спеціальними знаннями у відповідній галузі науки; застосування технічних засобів фіксації, зокрема безперервного відеозапису.

Викладені положення спрямовані на вдосконалення слідчої практики розслідування, проте в реаліях сьогодення окреслена проблематика потребує подальших ґрунтовних досліджень.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Волобуєв А. Ф., Матюшкова Т. П. Про затримання і допити осіб, які підозрюються у вчиненні вбивства на замовлення. *Право і Безпека*. 2009. № 1. С. 41–46.
2. Гладкова Є. О. Запобігання насильницьким злочинам проти працівників органів внутрішніх справ України : монографія / за заг. ред. О. М. Литвинова. Харків : НікаНова, 2014. 208 с.
3. Гладкова Є. О. Кримінально-правовий захист працівників правоохоронних органів : наук.-метод. рек. Харків : ХНУВС, 2016. 48 с.
4. Гусева В. О. Особливості тактики допиту підозрюваного під час розслідування посягань на життя працівника правоохоронного органу. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2018в. № 2 (82). С. 221–226.
5. Гусева В. О. Тактика огляду місця події під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із вибухами // Криміналістичні та психологічні аспекти досудового розслідування : матеріали наук.-практ. інтернет-конф. (м. Одеса, 29 квіт. 2020 р.) / МВС України, Одеськ. держ. ун-т. внутр. справ. Одеса, 2020. С. 20–23. URL: <http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/4785/1/103.pdf> (дата звернення: 10.02.2023).
6. Гусева В. О. Тактичні й організаційні особливості проведення огляду місця події під час розслідування посягань на життя працівника правоохоронного органу. *National Law Journal: Theory and Practice*. 2018б. № 3 (31). С. 111–114
7. Гусева В. О. Тактичні особливості проведення огляду місця події при розслідуванні посягань на життя працівника правоохоронного органу. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2018а. № 1 (81). С. 228–234.
8. Гусева В. О. Теоретичні основи методики розслідування злочинів проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2021. 538 с.
9. Давиденко В. Тактика викриття неправдивих показань при розслідуванні економічних злочинів. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2019. № 1. С. 45–57. DOI: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2019\(102\)05](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2019(102)05).
10. Кофанов А. В., Кобилянський О. Л. Криміналістичне дослідження нафтових продуктів та паливно-мастильних матеріалів : метод. рек. Київ : КИЙ, 2010. 44 с.
11. Криміналістичне документування огляду місця події: методи, засоби, технології : монографія / за ред. П. Д. Біленчука. Київ : УкрДГПІ, 2019. 112 с.
12. Слободянюк Б. К. Обстановка та слідова картина умисного знищення або пошкодження чужого майна як елементи криміналістичної характеристики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 4. С. 257–259. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2015/70.pdf (дата звернення: 10.02.2023).
13. Слободянюк Б. К. Розслідування умисного знищення або пошкодження чужого майна : монографія. Київ : Ліра-К, 2018. 172 с.
14. Черноус Ю. М. Психологічні основи реалізації тактичних прийомів. *Юридична психологія*. 2020. № 1 (26). С. 13–21. DOI: <https://doi.org/10.33270/03202601.13>.
15. Boiarov V., Larkin M., Dudorov O., Pyrozhkova Yu., Legkykh K. Interrogation of the victims during the investigation of crimes committed by youth extremist groups. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Iss. 28. Pp. 281–287. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.28.04.31>.

16. Husieva V. Comprehensive Study of Traces Found at the Crime Scene During the Investigation of Intentional Damage to Law Enforcement Property. *Archives of Criminology and Forensic Sciences*. 2021. Vol. 2, Iss. 4. Pp. 87–94. DOI: <https://doi.org/10.32353/acfs.4.2021.08>.

17. Mohilevskiy L., Husieva V., Perlin S., Chycha R., Shynkarenko I. Determinants and methods of diagnosing criminal proceedings participants false testimony in Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11, Iss. 51. Pp. 71–79. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2022.51.03.7>.

18. Tiesman H. M., Konda S., Grieco J., Gwilliam M., Rojek J., Montgomery B. Resistance-related injuries among law enforcement officers: Addressing the empirical gap. *American Journal of Preventive Medicine*. 2020. Vol. 59, Iss. 6. Pp. 231–238. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.amepre.2020.05.015>.

Надійшла до редакції: 14.02.2023

Прийнята до опублікування: 16.03.2023

REFERENCES

1. Bilenchuk, P. D. (Ed.). (2019). *Forensic documentation of the inspection of the scene of the incident: methods, means, technologies*. UkrDGRI.

2. Boiarov, V., Larkin, M., Dudorov, O., Pyrozhkova, Yu., & Legkykh, K. (2020). Interrogation of the victims during the investigation of crimes committed by youth extremist groups. *Amazonia Investiga*, 9(28), 281-287. <https://doi.org/10.34069/AI/2020.28.04.31>.

3. Chornous, Yu. M. (2020). Psychological Basics of Tactical Techniques Application. *Legal Psychology*, 1(26), 13-21. <https://doi.org/10.33270/03202601.13>.

4. Davydenko, V. (2019). The tactic of exposing false testimony in the investigation of economic crimes. *Foreign Trade: Economics, Finance, Law*, 1, 45-47. [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2019\(102\)05](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2019(102)05).

5. Hladkova, Ye. O. (2014). *Prevention of violent crimes against employees of the internal affairs bodies of Ukraine* (O. M. Lytvynov, Ed.). NikaNova.

6. Hladkova, Ye. O. (2016). *Criminal legal protection of law enforcement officers: scientific and methodological recommendations*. Kharkiv National University of Internal Affairs.

7. Husieva, V. (2021). Comprehensive Study of Traces Found at the Crime Scene During the Investigation of Intentional Damage to Law Enforcement Property. *Archives of Criminology and Forensic Sciences*, 2(4), 87-94. <https://doi.org/10.32353/acfs.4.2021.08>.

8. Husieva, V. O. (2018a). Tactical features of conducting an inspection of the scene during the investigation of attacks on the life of a law enforcement officer. *Bulletin of the Luhansk State University of Internal Affairs named after E. Didorenko*, 1(81), 228-234.

9. Husieva, V. O. (2018b). Tactical and organizational features of viewing the seat of the event at the time of knowledge of the legitimate of the legal organizer employee. *National Law Journal: Theory and Practice*, 3(31), 111-114.

10. Husieva, V. O. (2018c). Peculiarities of the Tactics of Interrogation of a Suspect During Investigation of Encroachments on the Life of a Law enforcement Officer. *Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E. Didorenko*, 2(82), 221-226.

11. Husieva, V. O. (2020, April 29). *Tactics of inspection of the scene during the investigation of criminal offenses related to explosions* [Conference presentation abstract]. Scientific and practical internet conference “Forensic and psychological aspects of pre-trial investigation”, Odesa, Ukraine. <http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/4785/1/103.pdf>.

12. Husieva, V. O. (2021). *Theoretical bases of a methods of investigating crimes against authority of public authorities in terms of law enforcement activity*. [Doctoral dissertation, Kharkiv National University of Internal Affairs].

13. Kofanov, A. V., & Kobylanskyi, O. L. (2010). *Forensic research of petroleum products and fuels and lubricants*. KYI.

14. Mohilevskiy L., Husieva V., Perlin S., Chycha R., & Shynkarenko, I. (2022). Determinants and methods of diagnosing criminal proceedings participants false testimony in Ukraine. *Amazonia Investiga*, 11(51), 71-79. <https://doi.org/10.34069/AI/2022.51.03.7>.

15. Slobodyanuk, B. K. (2015). Situation and tracks deliberate destruction or damage of property as elements of criminological characteristics. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 4, 257-259. http://www.lsej.org.ua/4_2015/70.pdf.

16. Slobodyanuk, B. K. (2018). *Investigation of intentional destruction or damage to someone else's property*. Lira-K.

17. Tiesman, H. M., Konda, S., Grieco, J., Gwilliam, M., Rojek, J., & Montgomery, B. (2020). Resistance-related injuries among law enforcement officers: Addressing the empirical gap. *American Journal of Preventive Medicine*, 59(6), 231-238. <https://doi.org/10.1016/j.amepre.2020.05.015>.

18. Volobuiev, A. F., & Matiushkova, T. P. (2009). On the detention and interrogation of persons suspected of commission murder. *Law and Safety*, 1, 41-46.

Received the editorial office: 14 February 2023

Accepted for publication: 16 March 2023

ALLA PETRIVNA CHYZH,

Kharkiv National University of Internal Affairs;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1116-9085>,
e-mail: alla_988@ukr.net

PROCEDURAL TACTICS IN THE INVESTIGATION OF PROPERTY DAMAGE TO A LAW ENFORCEMENT OFFICER

One of the structural components of the forensic methodology for investigating intentional destruction or damage to property of a law enforcement officer is the specific tactics of certain investigative (detective) actions. The complexity of their conduct, as well as their significant effectiveness in collecting evidence of a person's guilt and in clarifying the circumstances of the said criminal offence, necessitate a thorough study on this issue. Considering this, the purpose of the study is to determine the tactical and organisational features of investigative (detective) actions during the investigation of intentional destruction or damage to property of a law enforcement officer.

It has been established that scene examinations during the investigation of intentional destruction or damage to property of a law enforcement officer are challenging, time-consuming, require the use of various types of special knowledge and skills, and also involve the use of a large number of technical and forensic tools, so the investigator is obliged to treat their planning, preparation and conduct responsibly and ensure their implementation in accordance with the principles of legality, science, comprehensiveness, completeness, thoroughness, etc. It has been determined the main tactical tasks to be solved during the inspection of the place of destruction or damage to the property of a law enforcement officer.

It has been substantiated that the interrogation tactics and techniques used by the prosecution must comply with the provisions of the current criminal procedure legislation. Given that in the category of crimes under study, the victim is a law enforcement officer or his/her close relative, this should not influence the prosecution representative and lead to a biased attitude towards the suspect or witness who is trying to avoid giving full and objective testimony.

Based on the analysis, it has been established that the most correct approach is to interrogate the victim first, even in an investigative situation when a person involved in a criminal offence is detained at the scene of the crime. It has been provided a list of circumstances that should be clarified during the interrogation of a victim, witness or suspect.

It has been found that the tactical techniques which should be used during investigative experiments in the investigation of intentional destruction or damage to property of a law enforcement officer are: repeated conduct of experiments and control over their implementation; creation of an environment which will facilitate the provision of as much detailed information as possible about the circumstances of criminal offences; asking questions to a participant of an investigative experiment with a view to detailing his/her explanations and evaluating the answers; the use of models, application of scientific and technical means and involvement of specialists with special knowledge in the relevant field of science; application of technical means of recording, in particular, continuous video recording.

Key words: *pre-trial investigation, investigative (detective) action, tactics, scene inspection, interrogation, investigative experiment, law enforcement agency, damage or destruction of property.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Чиж А. П. Тактика проведення процесуальних дій під час розслідування пошкодження майна працівника правоохоронного органу. *Право і безпека*. 2023. № 2 (89). С. 43–53. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.04>.

Citation (APA): Chyzh, A. P. (2023). Procedural tactics in the investigation of property damage to a law enforcement officer. *Law and Safety*, 2(89), 43–53. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.04>.

УДК 342.922

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.05>

СЕРГІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ ШАТРАВА,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем досудового розслідування;*

 <https://orcid.org/0000-0002-7072-961X>,
e-mail: sergshatrava@gmail.com;

ДЕНИС ЄВГЕНІЙОВИЧ ДЕНИЩУК,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем досудового розслідування;*

 <https://orcid.org/0000-0002-0285-8831>,
e-mail: denischukd@gmail.com;

ОЛЕНА ВАЛЕРІЇВНА ПОГОРІЛЕЦЬ,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем досудового розслідування;*

 <https://orcid.org/0000-0003-4739-4441>,
e-mail: helenapogorilets@gmail.com

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ В УКРАЇНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ НОРМОТВОРЧИХ ІНІЦІАТИВ: АНАЛІЗ І ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ

Здійснено порівняльно-правовий аналіз проектів нормативно-правових актів, спрямованих на вдосконалення безпеки дорожнього руху (проекти законів № 8369 від 19 січня 2023 року, № 8353 від 12 січня 2023 року, № 8356 від 12 січня 2023 року). Наголошено, що на сьогодні законодавцем проведена змістовна робота, спрямована на вдосконалення чинного законодавства в частині забезпечення безпеки дорожнього руху.

Доведено, що ухвалення певного акта не повинно нести несприятливих наслідків у законотворчому процесі та створювати ситуацію, коли відбувається конкуренція правових норм, а також протиріччя між іншими правовими актами, які діють у досліджуваній сфері. Крім того, констатовано, що розглянуті проекти законів певною мірою є спірними та дискусійними, допускають термінологічну невизначеність, можуть спричинити незаплановане (додаткове) навантаження на бюджет України та місцеві бюджети. Запропоновано пропозиції та зауваження щодо вирішення згаданих проблем та покращення правотворчого процесу.

Наголошено на необхідності реалізації стратегічних напрямів держави щодо забезпечення виховання свідомих учасників дорожнього руху, посилення безпеки доріг, інфраструктури, конструктивності безпечності транспортних засобів, а також планування органів публічної влади щодо забезпечення безпеки дорожнього руху на різних рівнях управління, що, у свою чергу, повинно сприяти реалізації загальнонаціональної політики у досліджуваній сфері. Підтримано позицію, що підготовка учасників дорожнього руху, зокрема дітей, повинна відбуватися у три етапи: 1) початковий рівень – для дітей дошкільного віку; 2) основи безпеки – для початкової школи (навчання безпечної їзди для себе та оточуючих на електросамокатах, моноколесах, сігвеях і подібних транспортних засобах); 3) повноцінне вивчення, зокрема за програмою підготовки водіїв скутерів, мотоциклів і легкових автомобілів, з обов'язковою перевіркою знань за допомогою іспиту – для загальноосвітньої школи.

Ключові слова: *дорожній рух, безпечність, безпека дорожнього руху, транспортні засоби, планування, нормотворча ініціатива.*

Оригінальна стаття

ВСТУП. Безпека дорожнього руху (далі – БДР) відіграє важливу роль у розвитку суспільства, оскільки транспортні засоби є невід'ємною складовою економіки держави, але водночас джерелом підвищеної небезпеки, що несе загро-

зу життю та здоров'ю людини. Сьогодні Уряд країни та законодавчі органи вживають заходів, що спрямовані на покращення ситуації в державі щодо забезпечення БДР та профілактику (превенцію) дорожньо-транспортного травматизму.

Слід зазначити, що розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2020 р. № 1360-р прийнято відповідну Стратегію, яка направлена на формування в учасників право-відносин у сфері БДР розуміння важливості проблеми смертності внаслідок дорожньо-транспортних пригод, перспектив і орієнтирів для забезпечення належного стану БДР в Україні¹.

Останнім часом прийнято низку нормотворчих ініціатив, спрямованих на вдосконалення БДР, враховуючи людський фактор (безпосередня поведінка людини як учасника дорожнього руху та його освіта), конструктивність безпечності транспортних засобів, а також планування органів публічної влади щодо забезпечення БДР на різних рівнях управління, що зі свого боку повинно сприяти реалізації загальнонаціональної політики у сфері дотримання правил дорожнього руху.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Основна мета статті полягає у проведенні порівняльно-правового аналізу проєктів нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення БДР як складової реалізації державної політики у відповідній сфері суспільних відносин. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: по-перше, розглянути низку законопроєктів України (№ 8369 від 19 січня 2023 року, № 8353 від 12 січня 2023 року, № 8356 від 12 січня 2023 року), спрямованих на забезпечення БДР, на предмет відповідності нормам чинного законодавства, актуальності й обґрунтованості прийняття в умовах сьогодення; по-друге, запропонувати власні міркування щодо уведення в дію окреслених законопроєктів у частині поліпшення як нормотворчої, так і правотворчої складової. У межах наукової праці взято за основу законопроєкти, які останнім часом були розроблені та внесені до Верховної Ради України.

Наукова новизна статті полягає в аналізі змісту законопроєктів (№ 8369 від 19 січня 2023 року, № 8353 від 12 січня 2023 року, № 8356 від 12 січня 2023 року), спрямованих на забезпечення БДР, що сприятиме зменшенню дорожньо-транспортних пригод, превенції у відповідній сфері суспільних відносин та виробленню дієвої практики правозастосування щодо актуальності проєктів в умовах сьогодення.

¹ Про схвалення Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.10.2020 № 1360-р // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1360-2020-p> (дата звернення: 14.02.2023).

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Забезпечення БДР в умовах розвитку нашого суспільства стає предметом наукових пошуків учених усіх галузей права з метою вироблення дієвих практик щодо превентивних заходів, спрямованих на недопущення правопорушень у зазначеній сфері суспільних відносин та збереження найдорогоціннішого в кожній людині – її життя та здоров'я.

Безпосередньо проблематиці забезпечення БДР присвячене монографічне дослідження О. В. Джафарової (2015, с. 519), у межах якого вчена розглядає питання діяльності органу публічної влади, який уповноважений у сфері дорожнього руху реалізовувати дозвільні повноваження шляхом видання таких документів: 1) дозволи; 2) погодження; 3) свідоцтва; 4) витяги з реєстру, що сприяє зменшенню адміністративних правопорушень у сфері БДР. Крім того, вчена надає низку пропозицій до нормативно-правових актів, які сприяють покращенню відповідних правовідносин в означеній сфері. У подальших наукових працях О. В. Джафарова (2019; 2022) акцентує увагу на транспортній безпеці як складовій національної безпеки держави та запобіганні дорожньо-транспортному травматизму. Актуальною, на нашу думку, є наукова праця Н. В. Давидової (2019), яка присвячена реалізації органами публічної влади такого напрямку діяльності, як пропаганда у сфері БДР та підвищення рівня обізнаності і знань учасників цих суспільних відносин, а також відвернення негативних наслідків. Безпосередня участь свідомих громадян у забезпеченні БДР була предметом дослідження Є. І. Гусевої (2019). О. М. Кучеренко (2016) в межах дисертаційного дослідження приділив увагу питанням відповідальності за адміністративні проступки у сфері БДР, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами. Учений акцентує увагу на необхідності внесення змін до норм адміністративного законодавства, які спрямовані на посилення відповідальності, оскільки це пов'язано з порушенням цілісності майнового комплексу, що перебуває на балансі органів публічної влади, особистою власністю громадян, а також життям і здоров'ям громадян. Слушною є наукова стаття І. В. Іщенко (2022), який розглядає питання превентивної (профілактичної) діяльності підрозділів Національної поліції безпосередньо у сфері БДР та звертає увагу на необхідність покращення нормотворчого та правотворчого процесу в означеній сфері шляхом внесення змін та доповнень до чинного законодавства. Є. В. Скрипа (2020), досліджуючи адміністративно-правові відносини, які виникають у сфері забезпечення БДР, особливо з використанням автомобільного транспорту, акцентує увагу на концептуальних основах, які потребують

вдосконалення, як-от: розробка та прийняття Транспортного кодексу України; безпосереднє закріплення адміністративної відповідальності за порушення в означеній сфері в окремому розділі запропонованого кодексу; відповідне фінансування цієї сфери суспільних відносин. Р. Ю. Молчанов (2018, с. 145), вивчаючи адміністративно-юрисдикційну діяльність підрозділів Національної поліції у сфері БДР, надав низку пропозицій, спрямованих на вдосконалення норм чинного законодавства в частині внесення змін та доповнень до ст. 256 (дані, які повинні бути обов'язково вказані у протоколі про адміністративне правопорушення), ст. 284 (посилення здійснення судового контролю), ч. 3 ст. 283 (стосується змістовної частини постанови по справі) КУпАП.

У цілому всі вчені, які безпосередньо досліджують проблематику забезпечення БДР, одностайно вказують та пропонують певні заходи, спрямовані на покращення норм чинного адміністративного законодавства. Це також свідчить про необхідність продовження наукової дискусії в цьому напрямі.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. У науковій праці застосовано певну методологію, яка представлена сукупністю відповідних філософських та спеціальних методів дослідження. Використання логіко-семантичного методу сприяло формулюванню авторського підходу до характеристики змісту проектів нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення БДР в Україні (законопроекти № 8369 від 19 січня 2023 року, № 8353 від 12 січня 2023 року, № 8356 від 12 січня 2023 року). Нормативно-догматичний метод уможливив вивчення правових засад закріплення та реалізації заходів, спрямованих на забезпечення БДР. Крім того, порівняльно-правовий метод та метод узагальнення допоміг у межах наукової праці запропонувати заходи, спрямовані на вдосконалення норм чинного законодавства в частині забезпечення БДР.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. На початку доцільно зазначити про розуміння вченими терміна «безпека дорожнього руху», оскільки в межах цієї наукової праці все пов'язано з її забезпеченням та намаганням законотворця вжити заходів щодо недопущення порушень відповідних суспільних відносин, а також здійснення профілактичної та роз'яснювальної роботи з метою зменшення дорожньо-транспортного травматизму. Як уже зазначалось, у межах цього дослідження постала необхідність провести науковий аналіз проектів нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення БДР, а саме: 1) законопроекту № 8369 від 19 січня

2023 року щодо безпечності транспортних засобів¹; 2) законопроекту № 8353 від 12 січня 2023 року щодо забезпечення планування заходів для підвищення безпеки дорожнього руху²; 3) законопроекту № 8356 від 12 січня 2023 року щодо забезпечення вивчення правил безпеки дорожнього руху³.

Звернемо увагу, що у своєму монографічному дослідженні Л. Ю. Веселова (2016, с. 188) визначає БДР як відповідний суспільний стан, що: по-перше, забезпечує учасникам дорожнього руху безпечне пересування дорожньо-вуличною мережею; по-друге, має законодавчо-визначену регламентацію; по-третє, забезпечується відповідними органами публічної адміністрації; по-четверте, перебуває в певному взаємозв'язку з технічними, науковими, екологічними показниками, а також нормативно-правовими, науковими та інституційними.

В. І. Варивода, Д. А. Євдокимов, В. Г. Сюрвачик та О. М. Жук (2019, с. 98) БДР визначають як систему суспільних відносин, які мають законодавчо визначену урегульованість як правовими, так і технічно-юридичними нормами, що перебуває у взаємозв'язку з діяльністю органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства щодо профілактичної спрямованості та ліквідації негативного впливу джерела підвищеної небезпеки (транспортних засобів) безпосередньо на особисту безпеку учасників дорожнього руху.

Г. Р. Парханов (2019), досліджуючи превентивну (профілактичну) діяльність Національної поліції, акцентує увагу на забезпеченні

¹ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо безпечності транспортних засобів : від 19.01.2023 № 8369 / ініціатори М. В. Єфімов, О. М. Юрченко, А. К. Славицька та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41201> (дата звернення: 14.02.2023).

² Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про дорожній рух» щодо забезпечення планування заходів для підвищення безпеки дорожнього руху : від 12.01.2023 № 8353 / ініціатор В. В. Крейденко // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=75458 (дата звернення: 14.02.2023).

³ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення вивчення правил безпеки дорожнього руху : від 12.01.2023 № 8356 / ініціатор В. В. Крейденко // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41186> (дата звернення: 14.02.2023).

БДР. Зокрема, вчений під останньою пропонує розглядати врегульовану нормами адміністративно-процесуального права діяльність поліції, спрямовану на проведення превентивної (профілактичної) роботи щодо недопущення порушень загальнообов'язкових правил у сфері БДР шляхом запровадження превентивних заходів, а також виявлення умов та причин, що сприяють учиненню адміністративних проступків, та реалізації в межах своєї компетенції заходів щодо їх усунення, притягнення до юридичної відповідальності порушників у сфері БДР, проведення роз'яснювальної роботи щодо дотримання правил дорожнього руху.

Крім того, Д. С. Денисюк (2010, с. 63) доречно звертає увагу на те, що умовою реалізації БДР виступає так званий людський фактор, а саме: постійний контроль людини над джерелом підвищеної небезпеки (транспортним засобом) з метою гарантування безпечного, сталого та повністю автономного переміщення механічних транспортних засобів. На задоволення цих вимог, а отже, і на захист особистих та суспільних інтересів повинна бути спрямована організація дорожнього руху, тобто забезпечення громадської (публічної) безпеки в цілому в суспільстві.

Взагалі вчені одноставні в тому, що забезпечення БДР є складовою діяльності органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства з метою вжиття заходів, спрямованих на профілактику, недопущення порушень в означеній сфері суспільних відносин, а також зменшення дорожньо-транспортного травматизму.

Переходячи до розгляду визначених нормотворчих ініціатив у сфері БДР, зазначимо, що сутність викладених у законопроекті № 8369 законотворчих змін зводиться до встановлення вимоги використовувати на автотранспорті в холодну пору року зимові або всесезонні шини. Зауважимо, що висування подібних пропозицій не є чимось новим, а відбувається з певною періодичністю. Автори законопроекту № 8369 в пояснювальній записці до нього декларують основним завданням запропонованих новацій: «...зменшення кількості аварій, які спричинені відсутністю потрібного виду шин в обумовлені сезони року»¹

¹ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо безпечності транспортних засобів : від 19.01.2023 № 8369 / ініціатори М. В. Єфімов, О. М. Юрченко, А. К. Славицька та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41201> (дата звернення: 14.02.2023).

(наголосимо, що мається на увазі період з 1 листопада по 31 березня, тобто п'ять місяців з 12-ти).

Як обґрунтування доцільності висунутого завдання ініціатори законопроекту № 8369 наводять кількість дорожньо-транспортних пригод (далі – ДТП): за 2021 р. – 168 107, з яких у 20 300 є потерпілі та загиблі². Звернемо увагу на те, що наведені дані узагальнені й не дають жодних відомостей щодо причин ДТП.

Проте далі в пояснювальній записці йдеться про те, що «українська статистика ДТП підтверджує: найбільша кількість ДТП трапляється пізньої осені та ранньою зимою»³. Наголосимо, що зазначеному періоду вочевидь відповідає листопад та частина грудня. Цікаво, що неповні два місяці – це дещо менше ніж період у п'ять місяців, про який йдеться у пропозиціях законодавчих ініціатив.

Автори законопроекту № 8369 продовжують обґрунтування аргументом: «...в цей період аварійність зростає тому, що відбувається обмерзання дороги. Адже під час холодів поверхня літніх покриттів твердішає, втрачає зчіпні властивості»⁴.

Насправді в наведеному твердженні поєднані одразу два факти: обмерзання дороги та зміна твердості покриттів. При цьому логіка законодавця є зрозумілою: поєднання двох несприятливих факторів ускладнює керування транспортним засобом, то чому б не зменшити один із них? Але наголосимо, що, характеризуючи ситуацію, ми навмисно обрали слово «зменшити», а не «усунути», оскільки жодного підтвердження тому, що саме таке зменшення може істотно вплинути на безпеку, не надано. Отже, наразі не наведено ані переконливих статистичних даних, ані висновків відповідних досліджень, які б дозволили об'єктивно описати реальний очікуваний ефект від нововведень.

Натомість для підтвердження власних припущень нормотворці посилаються на зарубіжний досвід, вказуючи, що «в Австрії, Чехії, Німеччині та інших країнах Європи діють закони, які роблять наявність зимової гуми обов'язковою та встановлюють терміни зміни шин»⁵.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо безпечності транспортних засобів : від 19.01.2023 № 8369 / ініціатори М. В. Єфімов, О. М. Юрченко, А. К. Славицька та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41201> (дата звернення: 14.02.2023).

Варто зауважити, що є більш докладні офіційні відомості, опрацьовані та оприлюднені відповідними органами ще декілька років тому (див. рис. 1).

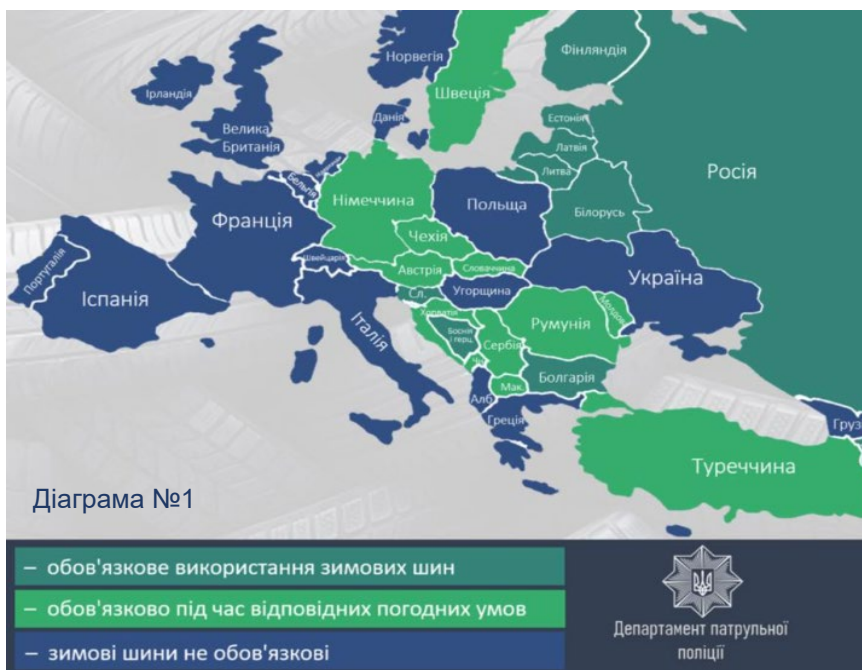

Рис. 1. Інформація щодо обов'язковості/необов'язковості зимових шин

Як бачимо, Австрія, Чехія та Німеччина позначені на рисунку як такі, де використання зимових шин є «обов'язковим лише під час відповідних погодних умов», а не обов'язковим взагалі (тобто завжди в певну пору року). Наприклад, у Чехії застосування зимових шин передбачене тільки, коли на дорозі є суцільний шар снігу або льоду.

Що ж до Німеччини, то правила використання зимових шин не так давно зазнали оновлення. Зараз із 1 липня 2020 року, відповідно до п. 3а розділу 2 Правил дорожнього руху, під час руху по автомобільних дорогах Німеччини в умовах низьких температур, ожеледиці, снігопаду ведучі осі і керовані передні осі вантажних автомобілів повною масою понад 3,5 т (категорії № 2, № 3) і автобусів з більш ніж вісьма місцями для пасажирів (категорії M2, M3) повинні бути оснащені зимовими шинами. Зимові шини не потрібні для причепів/напівпричепів. Шини повинні мати залишкову висоту протектора не менше 1,6 мм. У легкових автомобілів і легких вантажівок (категорія № 1, повна маса $\leq 3,5$ т) зимовими шинами повинні бути оснащені всі колеса¹.

¹ Straßenbenutzung durch Fahrzeuge // stvo.de : сайт. URL: <https://www.stvo.de/strassenverkehrsordnung/90-2-strassenbenutzung-durch-fahrzeuge> (дата звернення: 14.02.2023).

Відповідно до п. (4)2 Правил допуску до дорожнього руху зимові шини повинні мати маркування 3PMSF (зображення сніжинки на тлі трьох гірських вершин). До 30 вересня 2024 року допускається використання шин із маркуванням M+S, MS або M&S, якщо вони були зроблені до 31 грудня 2017 р. (DOT5217)².

З наведеного випливає, що вимоги використання зимових шин залежать від типу, ваги транспортного засобу, його технічних особливостей, наявних погодних умов або настання періоду, чітко визначеного календарними датами, інших показників (свою роль можуть відігравати: наявність у водія в автомобілі ланцюгів, шипів на шинах тощо).

У будь-якому разі, узагальнюючи зібрані дані, можна зробити висновок, що для Європи обов'язкова законодавчо регламентована вимога використання зимових шин у зимовий період є скоріше винятком, аніж правилом.

Резюмуючи усе викладене, маємо зробити висновки щодо недостатньої обґрунтованості нормотворчої ініціативи законопроекту № 8369; неврахування авторами проекту умов і викликів сьогодення; необхідності перевірки й доведення твердження про відсутність

² Bereifung und Laufflächen // buzzer.de : сайт. URL: https://www.buzzer.de/36_StVZO.htm (дата звернення: 14.02.2023).

додаткового навантаження на державний та місцеві бюджети в разі втілення нормотворчих пропозицій.

Водночас у порівняльній таблиці до законопроекту № 8369 увагу привертають зміни до ст. 29 Закону України «Про дорожній рух», якими законотворці пропонують додати до цієї статті дві нові норми такого змісту:

«З 1 листопада по 31 березня не допускається участь у дорожньому русі транспортних засобів, які мають максимальну технічно допустиму масу не більше ніж 3,5 тонни, які не обладнані всесезонними та/або зимовими шинами на всіх колесах транспортного засобу.

З 1 листопада по 31 березня не допускається участь у дорожньому русі транспортних засобів, які мають максимальну технічно допустиму масу більше ніж 3,5 тонни, які не обладнані зимовими шинами на всіх колесах транспортного засобу»¹.

Порівняння наведених норм дозволяє дійти висновку, що законодавець розділяє всі транспортні засоби на дві великі групи: вагою меншою ніж 3,5 т та більшою ніж 3,5 т.

Раніше ми наводили приклади законодавства інших держав, де було виокремлено такі самі групи транспортних засобів. Проте відмінності у вимогах до оснащення шинами стосувалися, наприклад, виключно коліс на ведучій осі чи керованій передній осі, чи на усіх колесах. У нашому ж випадку йдеться фактично про іншу, нетипову відмінність: винятки для транспортних засобів вагою більшою ніж 3,5 т щодо можливості використання в зимовий період не лише літніх, а й всесезонних шин.

Зміст наведеної вимоги не лише жодним чином не пояснюється та не обґрунтовується, а й не враховує того різноманіття якостей зимових і всесезонних шин, які пропонують виробники для важких транспортних засобів. Отже, пропозиції законопроекту № 8369 є спірними та дискусійними.

Проте значно вагомніше значення має не зазначене нами обмеження, а саме використання в обох випадках термін «транспортний засіб». Наголосимо, що цей термін використовується в чинному Законі України «Про дорожній рух»². Однак цей Закон жодним чином не

визначає його зміст. Натомість необхідне визначення закріплене на підзаконному рівні в п. 1.10 чинних Правил дорожнього руху, затверджених постановою Кабінету Міністрів України «Про Правила дорожнього руху» від 10 жовтня 2001 року № 1306. Згідно із цим нормативно-правовим актом «транспортний засіб – пристрій, призначений для перевезення людей і (або) вантажу, а також встановленого на ньому спеціального обладнання чи механізмів»³.

З огляду на процитоване визначення транспортним засобом є, наприклад, легковий автомобіль, автобус, вантажний автомобіль, а також мотоцикл, мопед і навіть велосипед. Останній, зокрема, має таке визначення: «велосипед – транспортний засіб, крім крісел колісних, що приводиться в рух мускульною силою людини, яка знаходиться на ньому»⁴.

Отже, виходячи з формулювання запропонованих вимог, велосипеди як транспортні засоби, що мають вагу менше ніж 3,5 т, для використання в зимовий період також повинні оснащуватись всесезонними або зимовими шинами.

Проте якщо таке можливо, то запропонована вимога все одно залишається несумісною з такими видами транспортних засобів, як «рейковий транспортний засіб – трамвай та платформи із спеціальним обладнанням, що рухаються трамвайними коліями. Усі інші транспортні засоби, що беруть участь у дорожньому русі, вважаються нерейковими» (п. 1.10 Правил дорожнього руху)⁵ або «транспортний засіб на гусеничному ході», про який йдеться у вже згаданій ст. 29 Закону України «Про дорожній рух», де зазначено, наприклад, таке: «місце переїзду автомобільних доріг, вулиць та залізничних переїздів транспортними засобами на гусеничному ході для виконання сільськогосподарських робіт встановлюється власником дороги, вулиці та залізничного переїзду»⁶.

раїни» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12> (дата звернення: 14.02.2023).

³ Про Правила дорожнього руху : Постанова Кабінету Міністрів України від 10.10.2001 № 1306 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-p> (дата звернення: 14.02.2023).

⁴ Там само.

⁵ Про Правила дорожнього руху : Постанова Кабінету Міністрів України від 10.10.2001 № 1306 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-p> (дата звернення: 14.02.2023).

⁶ Про дорожній рух : Закон України від 30.06.1993 № 3353-XII // БД «Законодавство

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо безпечності транспортних засобів : порівняльна таблиця до проекту Закону України від 19.01.2023 № 8369 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1617426> (дата звернення: 14.02.2023).

² Про дорожній рух : Закон України від 30.06.1993 № 3353-XII // БД «Законодавство Ук-

Узагальнююче викладене, маємо констатувати, що представлені для внесення в Закон України «Про дорожній рух» норми не можуть бути прийняті в запропонованому вигляді та потребують доопрацювання. Останнє можна здійснити шляхом перерахування видів транспортних засобів, на які автори законопроекту хочуть поширити вплив запропонованих норм, або за допомогою формування нового узагальнюючого визначення. Як такий термін можна запропонувати увести в національну нормативно-правову базу, наприклад, визначення поняття «автотранспорт».

Також варто зазначити, що законопроект № 8369 передбачає таку вимогу, подану в його прикінцевих положеннях:

«1. Цей Закон набирає чинності з наступного дня за днем його опублікування»¹.

З огляду на це наступного дня після оприлюднення закону власники та водії автотранспорту, необладнаного зимовими та/або всесезонними шинами, мають буди піддані накладенню штрафів. Водночас передбачити вірогідну дату опублікування закону наразі неможливо. Отже, не виключеним є варіант, у якому норми закону набудуть чинності в період з 1 листопада по 31 березня. Очевидним є те, що в такому разі власники та користувачі автівок, які не були готові до введених новацій, не зможуть виконати вимоги закону з об'єктивних причин, наприклад, як-от: відсутність шин, можливий їх дефіцит, черги на станціях технічного обслуговування тощо.

Таким чином, термін введення закону в дію, запропонований авторами законопроекту № 8369, неможна вважати справедливим, оскільки він сприяє створенню умов, у яких виконати вимоги його норм неможливо з об'єктивних причин. Усунути вказану невідповідність можна, наприклад, визначивши, що закон набуде чинності через три місяці після його опублікування.

У цілому проведений аналіз проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо безпечності

транспортних засобів» дає можливість зробити такий висновок: він є спірними та дискусійними; допускає термінологічну невизначеність; може спричинити незаплановане (додаткове) навантаження на бюджет України та місцеві бюджети.

Наступним нормативним документом, який було нами визначено, є проект Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про дорожній рух” щодо забезпечення планування заходів для підвищення безпеки дорожнього руху» № 8353, спрямований на закріплення нової редакції ст. 43 Закону України «Про дорожній рух», нормами якої пропонується передбачити необхідність планування заходів щодо підвищення безпеки дорожнього руху на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях шляхом розроблення та затвердження стратегій підвищення безпеки дорожнього руху, планів заходів з їх виконання та програм підвищення безпеки дорожнього руху².

Стосовно цього виникають дискусійні питання. Звертаємо увагу, що главою 8 Регламенту Кабінету Міністрів України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 8 липня 2007 р. № 950 (далі – Регламент), визначені вимоги до розробки програмних документів Уряду України, де, зокрема, передбачені повноваження і щодо складання стратегій та державних цільових програм³.

Крім того, відповідно до § 56 та 57 Регламенту стратегія розвитку відповідних сфер є програмним документом Кабінету Міністрів України, який визначає курс формування та реалізації політики у відповідних сферах на середньостроковий або довгостроковий період⁴.

Статтями 4–7 Закону України «Про дорожній рух» визначено повноваження Кабінету Міністрів України щодо розробки і затвердження державних програм розвитку дорожнього руху

України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12> (дата звернення: 14.02.2023).

¹ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо безпечності транспортних засобів : від 19.01.2023 № 8369 / ініціатори М. В. Єфімов, О. М. Юрченко, А. К. Славицька та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41201> (дата звернення: 14.02.2023).

² Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про дорожній рух» щодо забезпечення планування заходів для підвищення безпеки дорожнього руху : від 12.01.2023 № 8353 / ініціатор В. В. Крейденко // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=75458 (дата звернення: 14.02.2023).

³ Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 № 950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-п> (дата звернення: 14.02.2023).

⁴ Там само.

та його безпеки на автомобільних дорогах; компетенції місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо затвердження відповідних місцевих програм безпеки дорожнього руху, проте до їхніх повноважень не віднесено розроблення та затвердження стратегій підвищення безпеки дорожнього руху, планів заходів з їх виконання¹.

Оскільки п. 11 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про засади державної регіональної політики» визначено, що регіон – це Автономна Республіка Крим, області, міста Київ та Севастополь, то стратегія підвищення безпеки дорожнього руху, план заходів з її виконання на регіональному рівні не мають затверджуватися районною радою².

Таким чином, положення законопроекту № 8353 щодо надання відповідних повноважень обласним та районним радам, а на місцевому рівні – сільським, селищним, міським радам на затвердження стратегії підвищення безпеки дорожнього руху, плану заходів щодо її виконання, програм підвищення безпеки дорожнього руху на регіональному рівні *не відповідають чинному законодавству, оскільки право на розробку відповідних державних стратегій надано Кабінету Міністрів України*.

Крім того, законопроектом № 8353 передбачено, що планувальні документи регіонального та місцевого рівнів у сфері підвищення безпеки дорожнього руху повинні включати в себе заходи, які згідно із законами України «Про дорожній рух» та «Про місцеве самоврядування в Україні» не належать до компетенції органів місцевого самоврядування (зокрема щодо гарантування належної компенсації потерпілим від дорожньо-транспортної пригоди, заміни, технічного обслуговування та огляду транспортних засобів та інших дій, направлених для підвищення безпеки транспортних засобів тощо).

У статтях 26 та 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» закріплені власні повноваження виконавчих органів місцевих рад, які з метою зниження рівня аварійності на шляхах міста, вдосконалення системи

управління дорожнім рухом та паркування транспортних засобів, створення безпечних та комфортних умов для учасників дорожнього руху і користувачів об'єктів транспортної інфраструктури приймають і затверджують відповідні програми підвищення безпеки дорожнього руху³. Крім того, відповідно до пп. 1 п. «а» ч. 1 ст. 31 цього Закону організація капітального та поточного ремонту вулиць і доріг населених пунктів та інших доріг, які є складовими автомобільних доріг державного значення, віднесено до власних повноважень виконавчих органів місцевих рад⁴. Ці повноваження більш широко розкриті у статтях 6 та 7 Закону України «Про дорожній рух».

З огляду на вищевикладене, пропозиція щодо надсилання місцевими радами планувальних документів та звітів про їх виконання, рішень місцевих рад про їх схвалення до визначеного Кабінетом Міністрів України центрального органу виконавчої влади для оприлюднення на офіційному вебсайті не узгоджується з нормами наведеного вище Закону.

Законопроект № 8356 від 12 січня 2023 року спрямовано на забезпечення вивчення правил безпеки дорожнього руху⁵. Зазначимо, що основними причинами виникнення проблем у сфері дотримання правил дорожнього руху є: низький рівень виховання суспільства у сфері БДР, власної відповідальності та дотримання правил дорожнього руху⁶. На нашу думку, культура безпеки дорожнього руху – це комплекс знань, навичок та закріплених поведінкових

³ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 14.02.2023).

⁴ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 14.02.2023).

⁵ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення вивчення правил безпеки дорожнього руху : від 12.01.2023 № 8356 / ініціатор В. В. Крейденко // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41186> (дата звернення: 14.02.2023).

⁶ Про схвалення Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.10.2020 № 1360-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1360-2020-р> (дата звернення: 14.02.2023).

¹ Про дорожній рух : Закон України від 30.06.1993 № 3353-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12> (дата звернення: 14.02.2023).

² Про засади державної регіональної політики : Закон України від 05.02.2015 № 156-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19> (дата звернення: 14.02.2023).

установок, що в різних ситуаціях повинні формуватися як сім'єю, так і державою.

Водночас із метою взаємного узгодження законопроекту № 8356 з чинними законами та уникнення суперечностей було необхідно здійснити комплексний аналіз норм чинного законодавства в означеній сфері суспільних відносин.

Законодавець у ч. 3 ст. 41 Закону України «Про дорожній рух» стверджує: «Порядок початку руху, зміни руху за напрямком, розташування транспортних засобів і пішоходів, осіб, які рухаються в кріслах колісних, вибору швидкості руху та дистанції, обгону та стоянки, проїзду перехресть, пішохідних переходів і залізничних переїздів, зупинок транспортних засобів загального користування, користування зовнішніми світловими приладами, правила пересування пішоходів, осіб, які рухаються в кріслах колісних, проїзд велосипедистів, а також питання організації руху та його безпеки регулюються Правилами дорожнього руху, що затверджуються Кабінетом Міністрів України»¹.

Наголосимо, що правовою основою дорожнього руху, що призначена для створення безпечних умов для всіх його учасників, є Правила дорожнього руху, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 року № 1306².

Звертаємо увагу, що назва законопроекту № 8356 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення вивчення правил безпеки дорожнього руху» містить словосполучення «вивчення правил безпеки дорожнього руху», але у правовому полі України термін «правила безпеки дорожнього руху» наразі не існує.

На підставі вищевикладеного вважаємо за доцільне назву законопроекту № 8356 викласти в такій редакції: «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення вивчення правил дорожнього руху».

Законопроектом № 8356 передбачається залучення до вивчення Правил дорожнього руху батьків або осіб, які їх замінюють, у

¹ Про дорожній рух : Закон України від 30.06.1993 № 3353-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12> (дата звернення: 14.02.2023).

² Про Правила дорожнього руху : Постанова Кабінету Міністрів України від 10.10.2001 № 1306 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-п> (дата звернення: 14.02.2023).

зв'язку з чим пропонується покласти на них цей обов'язок шляхом доповнення новим абзацом ч. 2 ст. 36 Закону України «Про дошкільну освіту» такого змісту: «...настановленням і особистим прикладом формувати у дитини навички безпеки дорожнього руху»³.

Водночас ч. 4 ст. 20 Закону України «Про дорожній рух» передбачено, що Міністерство внутрішніх справ України, Національна поліція, засоби масової інформації надають допомогу у проведенні профілактичних заходів і в навчанні різних груп населення Правилам дорожнього руху⁴.

Таким чином, після зміни в 2012 році Закону України «Про дорожній рух» обов'язок навчання дітей Правилам дорожнього руху покладено виключно на Міністерство освіти і науки України, а МВС України тільки «надає допомогу у проведенні профілактичних заходів».

Облік ДТП в Україні складається з даних, за якими включають показники щодо ДТП з постраждалими, зокрема ті, що вчинені за участі пішоходів і з вини пішоходів, а також за участю дітей (віком до 18 років) і з вини дітей.

Звертаємо увагу, що, обґрунтовуючи законопроект № 8356 покладенням на батьків цього обов'язку, наведене посилення в пояснювальній записці, зокрема, на те, що «батьки досить часто порушують Правила дорожнього руху в присутності дітей, та своєю поведінкою спонукають їх до таких же порушень»⁵, є некоректним, оскільки відсутні будь-які статистичні дані щодо цього твердження.

Зрештою зазначимо, що ефективність програм щодо учасників дорожнього руху є дуже низькою, оскільки у вихованні людини (не лише дитини) як учасника дорожнього руху відсутня законослухняність і переважає всюдозволеність. Для цього повинна бути не

³ Про дошкільну освіту : Закон України від 11.07.2001 № 2628-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14> (дата звернення: 14.02.2023).

⁴ Про дорожній рух : Закон України від 30.06.1993 № 3353-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12> (дата звернення: 14.02.2023).

⁵ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення вивчення правил безпеки дорожнього руху» від 12.01.2023 № 8356 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1613015> (дата звернення: 14.02.2023).

окрема державна програма, а системність нашого повсякденного життя. Недаремно це визначено завданням держави – забезпечення виховання свідомих учасників дорожнього руху та посилення безпеки дорожнього руху в Україні, застосовуючи європейську модель щодо реалізації саме стратегічних напрямів державної політики, що спрямовані на посилення безпеки доріг, інфраструктури, транспортних засобів, удосконалення медицини катастроф тощо.

Водночас доцільно погодитись, що підготовка учасників дорожнього руху, зокрема дітей, повинна відбуватися в три етапи:

- початковий рівень (для дітей дошкільного віку);
- основи безпеки (для початкової школи). Сюди, зокрема, повинні увійти навички навчання безпечної їзди для себе та оточуючих на електросамокатах, моноколесах, сігвеях і подібних транспортних засобах;
- повноцінне вивчення (для загальноосвітньої школи), зокрема і за програмою підготовки водіїв скутерів, мотоциклів і легкових автомобілів з обов'язковою перевіркою знань за допомогою іспиту.

Варто зазначити, що вченими-адміністративістами звертається увага на діяльність юридичних клінік, які функціонують при закладах вищої освіти та мають у своєму розпо-

рядженні відповідний науково-педагогічний склад, що може бути залучений до проведення в дошкільних навчальних закладах занять з основ правознавства, відповідної роз'яснювальної роботи щодо дотримання правил дорожнього руху, попередження випадків дорожньо-транспортного травматизму, правил безпечності поведінки на дорогах, а також різного роду соціальних компаній профілактичного спрямування в означеній сфері суспільних відносин (Черніцькі та ін., 2017; Рябовол та ін., 2017.)

ВИСНОВКИ. Враховуючи викладене, слід констатувати, що на сьогодні законодавцем проведена змістовна робота, спрямована на вдосконалення чинного законодавства щодо забезпечення БДР. Водночас прийняття певного акта не повинно нести несприятливих наслідків у законотворчому процесі та створювати ситуацію, коли відбувається певна конкуренція правових норм, а також протиріччя між іншими правовими актами, які діють в означеній сфері. У межах наукової праці було зроблено спробу здійснити науковий аналіз проектів законів України у сфері забезпечення БДР (№ 8369 від 19 січня 2023 року, № 8353 від 12 січня 2023 року, № 8356 від 12 січня 2023 року) та надано власні пропозиції та зауваження щодо їх вирішення і покращення правотворчого процесу.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Веселова Л. Ю. Адміністративно-правові гарантії безпеки дорожнього руху : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2019. 236 с.
2. Гусева Є. І. Адміністративно-правове регулювання участі громадян у забезпеченні безпеки дорожнього руху : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2019. 22 с.
3. Давидова Н. В. Адміністративно-правове забезпечення пропаганди безпеки дорожнього руху в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Дніпро, 2019. 232 с.
4. Денисюк Д. С. Адміністративно-правові засади дозвільної діяльності ДАІ МВС України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2010. 192 с.
5. Джафарова О. В. Дозвільна діяльність органів публічної адміністрації в Україні: питання теорії та практики : монографія. Харків : Діса плюс, 2015. 688 с.
6. Забезпечення Національною поліцією безпеки дорожнього руху: правові та організаційні аспекти : метод. рек. / В. І. Варивоюда, Д. А. Євдокимов, В. Г. Сюравичик та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. 110 с.
7. Іщенко І. В. Превентивна діяльність Національної поліції у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. *Право і суспільство*. 2022. № 6. С. 171–176. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.4.11>.
8. Кучеренко О. М. Адміністративна відповідальність за порушення правил дорожнього руху, що спричинило дорожньо-транспортну пригоду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Дніпро, 2016. 188 с.
9. Молчанов Р. Ю. Адміністративно-юрисдикційна діяльність патрульної поліції у сфері безпеки дорожнього руху : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Дніпро, 2018. 216 с.
10. Парханов Г. Р. Адміністративно-правові засади превентивної діяльності Національної поліції України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2019. 238 с.
11. Рябовол Л. Т., Чернік С. Д., Шатрава С. О. Формування предметних умінь і навичок з правознавства в учнів 9 класів. *Наука і освіта*. 2017. Вип. 8. С. 23–33. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2017-8-3>.
12. Скрипа Є. В. Адміністративно-правові засади забезпечення безпеки на автомобільному транспорті : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Дніпро, 2020. 426 с.

13. Черніцкі Ф., Галай А. О., Гречанюк С. К., Шатрава С. О., Соболев Є. Ю. Педагогічні засади якісного проведення юридичними клініками занять street law: український та польський досвід. *Наука і освіта*. 2017. Вип. 6. С. 23–30. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2017-6-4>.
14. Шатрава С. О., Парханов Г. Р. Принципи превентивної поліцейської діяльності: поняття, зміст та їх класифікація. *Право і безпека*. 2019. № 3 (74). С. 41–47. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2019.3.06>.
15. Hetman Ye., Kobrusieva Ye., Dzhafarova O. Administrative and legal regulation of the national security system of Ukraine. *Journal of Law and Political Sciences*. 2022. Vol. 30, Iss. 1. Pp. 176–190.
16. Familyk L., Maliarova V., Dzhafarova O., Gudz T., Kovalchuk V. Complementary medicine: international experience of functioning and specific features of the application in Ukraine. *Wiadomości Lekarskie*. 2019. T. LXXII, Nr. 5, Cz. II. S. 1103–1107.

Надійшла до редакції: 17.02.2023

Прийнята до опублікування: 13.03.2023

REFERENCES

1. Czernicki, F., Halai, A., Hrechaniuk, S., Shatrava, S., & Sobol, Ye. (2017). Pedagogical foundations of providing high-quality street law lessons by law clinics: Ukrainian and Polish experience. *Science and Education*, 6, 23-30. <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2017-6-4>.
2. Davydova, N. V. (2019). *Administrative and legal provision of road safety promotion in Ukraine* [Candidate dissertation, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs].
3. Denysiuk, D. S. (2010). *Administrative and legal principles of licensing activities of the Traffic Police of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine* [Candidate dissertation, Kharkiv National University of Internal Affairs].
4. Dzhafarova, O. V. (2015). *Voluntary activity of public administration bodies in Ukraine: issues of theory and practice*. Disa plus.
5. Hetman, Ye., Kobrusieva, Ye., & Dzhafarova, O. (2022). Administrative and legal regulation of the national security system of Ukraine. *Journal of Law and Political Sciences*, 30(1), 176-190.
6. Huseva, Ye. I. (2019). *Administrative and legal regulation of citizens' participation in ensuring road traffic safety* [Candidate dissertation, Zaporizhzhia National University].
7. Ishchenko, I. V. (2022). Principles of preventive activities of the National Police of Ukraine: meaning and features. *Law and Society*, 6, 171-176. <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.4.11>.
8. Kucherenko, O. M. (2016). *Administrative responsibility for violation of traffic rules that caused a traffic accident* [Candidate dissertation, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs].
9. Molchanov, R. Yu. (2018). *Administrative and jurisdictional activity of patrol police in the field of road safety* [Candidate dissertation, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs].
10. Parkhanov, H. R. (2019). *Administrative and legal principles of preventive activity of the National Police of Ukraine* [Candidate dissertation, Research Institute of Public Law].
11. Riabovol, L., Chernik, S., & Shatrava, S. (2017). Forming 9th grade school students' subject skills in law. *Science and Education*, 8, 23-33. <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2017-8-3>.
12. Familyk, L., Maliarova, V., Dzhafarova, O., Gudz, T., & Kovalchuk, V. (2019). Complementary medicine: international experience of functioning and specific features of the application in Ukraine. *Medical Advances*, 72(5), 1103-1107.
13. Shatrava, S. O., & Parkhanov, H. R. (2019). Principles of preventive police activity: concepts, content and their classification. *Law and Safety*, 3(74), 41-47. <https://doi.org/10.32631/pb.2019.3.06>.
14. Skrypa, Ye. V. (2020). *Administrative and legal principles of road safety* [Doctoral dissertation, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs].
15. Varyvoda, V. I., Yevdokymov, D. A., Siuravchyk, V. H. et al. (2019). *Provision of traffic safety by the National Police: legal and organizational aspects*. National Academy of Internal Affairs.
16. Veselova, L. Yu. (2016). *Administrative and legal guarantees of road traffic safety* [Candidate dissertation, Odessa State University of Internal Affairs].

Received the editorial office: 17 February 2023

Accepted for publication: 13 March 2023

SERHII OLEKSANDROVYCH SHATRAVA,

*Doctor of Law, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Research Laboratory on the Issues of Pre-trial Investigation;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7072-961X>,
e-mail: sergshatrava@gmail.com;*

DENYS YEVHENIIOVYCH DENYSHCHUK,

*Kharkiv National University of Internal Affairs,
Research Laboratory on the Issues of Pre-trial Investigation;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0285-8831>,
e-mail: denischukd@gmail.com;*

OLENA VALERIIVNA POHORILETS,

*Kharkiv National University of Internal Affairs,
Research Laboratory on the Issues of Pre-trial Investigation;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4739-4441>,
e-mail: helenapogorilets@gmail.com*

**STATE POLICY IN THE FIELD OF ENSURING ROAD SAFETY IN UKRAINE
THROUGH THE PRISM OF REGULATORY INITIATIVES: ANALYSIS
AND PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION**

A comparative legal analysis of draft legal acts aimed at improving road safety (draft laws No. 8369 of 19.01.2023, No. 8353 of 12.01.2023, No. 8356 of 12.01.2023) has been carried out. It has been noted that today the legislator has carried out meaningful work aimed at improving the current legislation in terms of road safety.

It has been proved that the adoption of a certain act should not have adverse consequences in the lawmaking process and create a situation where there is competition of legal norms, as well as contradictions between other legal acts in force in the area under study. In addition, it has been stated that the draft laws under consideration are to some extent controversial and debatable, they contain terminological uncertainty, and may cause the unplanned (additional) burden on the budget of Ukraine and local budgets. It has been offered proposals and comments on how to solve these problems and improve the law-making process.

It has been emphasised that there is a need to implement the strategic directions of the State to ensure the education of conscious road users, strengthening road safety, infrastructure, constructive vehicle safety, as well as planning of public authorities to ensure road safety at various levels of government, which in turn should contribute to the implementation of the national policy in the field under study. The position that road users, including children, should be trained in three stages has been supported: 1) elementary level is for preschool children; 2) safety basics is for primary school (teaching safe driving for themselves and others on electric scooters, monowheels, segways and similar vehicles); 3) full-fledged study, in particular, according to the programme for training drivers of scooters, motorcycles and cars, with mandatory testing of knowledge by means of an exam, is for secondary school.

Key words: *road traffic, safety, road safety, vehicles, planning, regulatory initiative.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Шатрава С. О., Денищук Д. Є., Погорілець О. В. Державна політика у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху в Україні крізь призму нормотворчих ініціатив: аналіз і перспективи впровадження. *Право і безпека*. 2023. № 2 (89). С. 54–65. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.05>.

Citation (APA): Shatrava, S. O., Denyshchuk, D. Ye., Pohorilets, O. V. (2023). State policy in the field of ensuring road safety in Ukraine through the prism of regulatory initiatives: analysis and prospects for implementation. *Law and Safety*, 2(89), 54–65. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.05>.

ЮРІЙ БРОНІСЛАВОВИЧ ДАНИЛЬЧЕНКО,*доктор юридичних наук, доцент,**Науково-дослідний інститут вивчення проблем**злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України,**відділ кримінологічних досліджень;* <https://orcid.org/0000-0002-2642-5053>,*e-mail: ybd42ybd@gmail.com***КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТАНУ ТА ОСОБЛИВОСТЕЙ ДЕТЕРМІНАЦІЇ НЕЗАКОННОГО ЗАВОЛОДІННЯ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ**

Статтю присвячено кримінологічному аналізу стану та особливостей детермінації незаконного заволодіння транспортними засобами в умовах збройної агресії. Встановлено, що динаміка незаконного заволодіння транспортними засобами в умовах збройного конфлікту є несприятливою. Констатовано значне зростання кількості вчинених кримінальних правопорушень, передбачених ст. 289 Кримінального кодексу України. З'ясовано, що погіршення криміногенної обстановки за критерієм, який досліджується, сталося за рахунок активізації дії низки факторів, чільне місце серед яких належить ситуативним. Виявлено й описано чотири їх групи, які ідентифікуються за складовими криміногенних ситуацій.

Наглядно-дефіцитні фактори – група детермінант незаконного заволодіння транспортними засобами, що становлять комплекси криміногенних ситуацій, особливостями яких є недостатній контроль та нагляд за транспортними засобами на місцях їхнього статичного перебування. В умовах збройного конфлікту зазначені детермінанти формуються у зв'язку з терміновим залишенням транспортних засобів без нагляду, коли пріоритет надається порятунку життя та здоров'я, особистій свободі за наявності ризику бойового впливу, окупації території.

Кримінально-бойові чинники незаконного заволодіння транспортними засобами формуються як елементи бойової обстановки; заволодіння транспортними засобами цивільних осіб відбувається або на полі бою, або у зв'язку з виконанням представниками країни-агресора (комбатантами та іншими учасниками збройного конфлікту, що воюють) завдань на шкоду інтересам України: незаконне заволодіння транспортними засобами членами диверсійно-розвідувальних груп або ворожими (російськими) комбатантами під час ведення бойових дій.

Окупаційні фактори найбільш інтенсивно відтворюються в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України та пов'язані з такою самою масштабною та комплексною віктимізацією населення, яка виявляється на тимчасово окупованих територіях. Ця категорія громадян повністю позбавлена юридичних гарантій дотримання їхніх прав і свобод.

Віктимно-урбаністичні фактори представлені конгломерацією обставин криміногенного значення, що формують ситуацію ослабленого контролю за транспортними засобами у місцях їх вимушеної концентрації через тривале зберігання. У таких ситуаціях йдеться насамперед про незаконне заволодіння транспортними засобами внутрішньо переміщених осіб. Через масове переміщення громадян із північних, східних, південних областей України в західний регіон країни утворився дефіцит охоронюваних, належним чином облаштованих місць для паркування, спротився доступ злочинців до транспортних засобів.

Ключові слова: *агресія, збройний конфлікт, окупація, злочинність, незаконне заволодіння транспортними засобами, безпека дорожнього руху.*

Оригінальна стаття

ВСТУП. Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України, що розгортається з 24 лютого 2022 року, окрім основних, безпосередніх, екзистенційних загроз Українській державності та суспільству, що є

сутністю агресії як міжнародно-протиправного діяння держави і як злочину, призвела до створення системи супутніх, фонових обструктивних факторів нормальної соціальності. Їх перелік є вельми широким: від людських

втратах серед цивільного населення, міграції, деурбанізації, економічного спаду й до низки негативних соціально-психологічних ефектів, ресентименту (Орлов, 2020) та інших негативних явищ. Зазнає структурних змін і загальна злочинність. У контексті ж забезпечення мобільності населення, що в умовах збройної агресії є одним із базових чинників особистої вітальності, на окрему увагу заслуговує проблема інтенсифікації кримінальних правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, зокрема незаконного заволодіння транспортними засобами. Як продемонстрував річний відтинок війни, кількість таких злочинів є вищою за звичайний, ординарний період життєдіяльності. І цей феномен потребує вивчення насамперед на предмет виявлення особливих детермінант кримінальної активності за означеним напрямом.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Мета дослідження полягає у кримінологічному аналізі стану та характеристиці особливостей детермінації незаконного заволодіння транспортними засобами в умовах збройної агресії. Для досягнення цієї мети ставляться такі завдання: 1) виявити й описати поточний рівень і динаміку кримінальних правопорушень, передбачених ст. 289 Кримінального кодексу України (далі – КК України); 2) встановити типові криміногенні ситуації незаконного заволодіння транспортними засобами, пов'язані зі збройною агресією; 3) надати опис і пояснення основних ситуативних факторів злочинів, передбачених ст. 289 КК України, зі складу виявлених типових криміногенних ситуацій.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Філософський рівень методології представлений концепцією діалектичного детермінізму, що оперує законами діалектичної єдності, протиріччя, принципами системності та історизму. Загальнонауковий рівень дослідження репрезентовано методами гіпотези, аналізу, синтезу, індукції, порівняння. Серед окремих наукових методів використано статистичне спостереження (на базі офіційної статистичної звітності Офісу Генерального прокурора щодо кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень), експертні оцінки (110 слідчих Національної поліції в Харківській, Херсонській, Хмельницькій, Львівській областях, м. Києві), контент-аналіз 52 обвинувальних вироків суду за ст. 289 КК України, а також повідомлень у мережі Інтернет, у яких міститься опис фактичних обставин заволодіння транспортними засобами в умовах збройної агресії.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Проблеми детермінації злочинності є одними з найбільш складних і суперечли-

вих як на доктринальному, фундаментальному рівні, так і на рівні прикладних досліджень. Вітчизняна кримінологічна наука традиційно визначає детермінацію злочинності як процес взаємодії різнорідних соціальних та природних факторів (детермінант), що має своїм наслідком існування злочинності, її систематичне відтворення, появу новітніх її різновидів, форм прояву, негативних змін у стані (зростання рівня, ускладнення структури, географії тощо). Кримінологічне вчення про детермінацію злочинності виходить із розуміння комплексності, системності, багаторівневості та безперервності процесу відтворення злочинності (Орлов, 2017). При цьому до причин злочинності слід відносити соціально-психологічні детермінанти, елементи буденної свідомості, а підсистему умов злочинності формують як чинники соціально-психологічного характеру, так і комплекс всіх інших обставин, що виявляють кореляційний, функціональний зв'язок, зв'язок станів зі злочинністю (Закалюк, 2007). Такий загальнотеоретичний підхід щодо комплексності та безперервності детермінації злочинності знайшов своє відображення та специфікацію і в площині дослідження факторів незаконного заволодіння транспортними засобами.

Так, Д. В. Горшков (2015; 2016) доходить висновку, що в детермінаційному комплексі злочинів, передбачених ст. 289 КК України, доцільно виокремити: соціально-економічні (безробіття; незайнятість значної кількості молоді; зниження рівня життя; економічне розшарування населення), соціально-психологічні (послаблення соціальної ролі інституту сім'ї; щорічне збільшення кількості соціальних сиріт; атрофія функцій школи як інструменту виховання; відсутність належної організації сфери дозвілля та культурного відпочинку; поширення пияцтва, алкоголізму і наркоманії серед різних прошарків населення країни тощо), організаційно-управлінські (недоліки в діяльності правоохоронних органів із попередження і розкриття означених злочинів) фактори. І з цими твердженнями в цілому можна погодитись. Хоча вочевидь поза увагою дослідника залишилася низка ситуативних факторів, тобто чинників зі складу криміногенних ситуацій, які, як засвідчує досвід, виявилися чи не найвпливовішими факторами в умовах збройної агресії.

Дещо усувається ця прогалина результатами дослідження С. О. Колба (2016), який виявив та охарактеризував такі детермінанти вчинення злочину, передбаченого ст. 289 КК України: а) сукупність причин й умов особистісно-мотиваційного характеру, що виражаються

у вигляді деформованих потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій особи злочинця, сформованих у середовищі, в якому відбувалася її життєдіяльність (потяг до протиправних пригод, а також діянь в умовах ризику; демонстрація певних індивідуальних переваг над іншими); б) криміногенні ситуації, що зумовили вчинення цього злочину (залишення власником транспортного засобу з двигуном, який працює; із незачиненими на замки дверима; добровільна передача власником транспортного засобу іншій особі); в) технічні прогалини транспортного засобу, що пов'язані з відсутністю охоронної сигналізації або її моральною застарілістю. Як можна пересвідчитись, дослідник позначає криміногенні ситуації у складі факторів незаконного заволодіння транспортними засобами, однак не приділяє їм необхідної самостійної уваги, через що їх опис залишається поверхневим.

Так само вказана група ситуативних факторів не знаходить свого опису і пояснення в низці інших досліджень, присвячених порушеній проблематиці, в яких увага фокусується здебільшого на економічній ситуації, слабкому контролю за обігом уживаних автомобілів і запчастин (Кіріленко, Мінаєв, 2018). Натомість дослідженню саме ситуативних криміногенних факторів традиційно значна увага приділяється в американській кримінології. Зокрема, група дослідників під керівництвом А. Тселоні та Р. Томпсона (2014) охарактеризували ефективність різних технічних засобів захисту від зламів, зокрема транспортних засобів, як елемент тактики ускладнення мож-

ливостей учинення кримінальних правопорушень. В інших дослідженнях також акцентується увага на ефективності заходів зі створення ситуативних перепон для незаконного заволодіння транспортними засобами (Cherbonneau, 2009; Morgan et al., 2016) й необхідності планового та програмного використання можливостей створення таких перешкод (Linden, 2005). Т. Ходкінсон, М. А. Андерсен та Дж. Г. Фарелл (2016) на підставі емпіричного дослідження встановили зв'язок між зниженням кількості випадків незаконного заволодіння транспортними засобами та застосуванням ситуативних стратегій кримінальної превенції у м. Ванкувер.

Отже, вважаємо, що кримінологічні напрацювання в напрямі розвитку ситуативних стратегій запобігання кримінальним правопорушенням, зокрема незаконному заволодінню транспортними засобами, засвідчили свою ефективність і потребують упровадження в Україні. Однак цьому має передувати вивчення ситуативних факторів, на які і мають бути націлені заходи обструкції в межах відповідної стратегії.

У зв'язку із цим зауважимо, що від початку повномасштабної агресії російської федерації проти України, з 24 лютого 2022 року, проблема незаконного заволодіння транспортними засобами постала з особливою гостротою. Дані офіційної статистичної звітності наочно свідчать про зростання, всупереч очікуванням, рівня вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ст. 289 КК України (див. рис. 1).

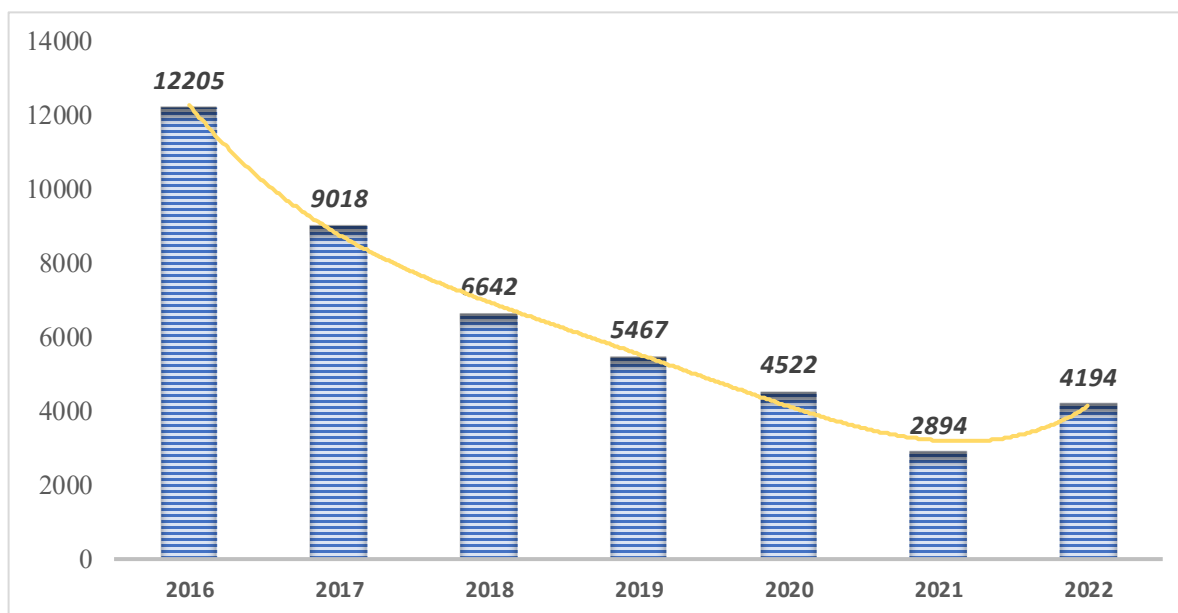

Рис. 1. Графічне зображення динаміки незаконного заволодіння транспортними засобами в Україні (2016–2022 рр.)

Як можна побачити з діаграми, якщо починаючи з 2016 р. намітилась стійка тенденція до зниження інтенсивності відтворення цих кримінальних правопорушень (2016 р. – 12 205, 2017 р. – 9 018, 2018 р. – 6 642, 2019 р. – 5 467, 2020 р. – 4 522, 2021 р. – 2 894), що було пов'язано з активізацією цілеспрямованих оперативних відпрацювань підрозділами кримінальної поліції, передусім працівниками Департаменту карного розшуку та Департаменту стратегічних розслідувань Національної поліції, організованого злочинного елементу, що спеціалізується на незаконному заволодінні транспортними засобами (зокрема щодо представників транснаціональних злочинних організацій), то у 2022 р. ця тенденція була перервана.

У минулому році було зареєстровано 4 194 кримінальні правопорушення, передбачені ст. 289 КК України, що на 31 % більше, ніж у попередньому. І це при тому, що істотно скоротилася статистична база обліку. За даними Уряду, протягом року близько 8 млн громадян України залишили територію нашої держави. Крім того, скоротилася й територія обліку за рахунок тимчасової окупації (протягом різних проміжків часу) частин Київської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Луганської, Донецької, Запорізької, Херсонської, Миколаївської областей. Тож вказаний 31 % у розрізі відносних показників (індексу злочинної інтенсивності й відповідного темпу зростання) має бути збільшений щонайменше на 20 %. Отже, реальний рівень зростання злочинності за досліджуваним маркером становить не менш ніж 50 %. У зв'язку із цим постає логічне питання: за рахунок яких саме складників кримінальної активності це відбулося та які особливості детермінаційного комплексу цьому сприяли?

Деталізований аналіз ситуацій учинення незаконного заволодіння транспортними засобами на підставі зібраних нами експертних оцінок (110 слідчих Національної поліції в Харківській, Херсонській, Хмельницькій, Львівській областях, м. Києві), а також обвинувальних вироків суду дає можливість зробити декілька висновків із цього приводу. На відміну від 2021 року, маємо відмінність принаймні за чотирма чинниками зі складу специфічних криміногенних ситуацій, що сприяють учиненню кримінального правопорушення, передбаченого ст. 289 КК України: наглядово-дефіцитні, кримінально-бойові, окупаційні та віктимно-урбаністичні.

Наглядово-дефіцитні фактори – група детермінант незаконного заволодіння транспо-

ртними засобами, що презентують комплекси криміногенних ситуацій, особливостями яких є недостатній контроль, нагляд за транспортними засобами в місця їх статичного перебування. В умовах збройного конфлікту вказані детермінанти формуються у зв'язку з терміновим залишенням транспортних засобів без нагляду, коли пріоритет надається рятуванню життя і здоров'я, особистої свободи за наявності ризику бойового враження, окупації території. Громадяни, які евакуюються з ризикованих територій (зона бойових дій, ризику тимчасової окупації тощо; типовий приклад – м. Харків, Херсон та ін.), залишають свій транспортний засіб у вказаних регіонах. Здебільшого йдеться про випадки наявності в сім'ї декількох транспортних засобів і фізичної неможливості одночасно вивезти з небезпечної зони їх всі. У групі підвищеного ризику опинились насамперед сім'ї з доходом, вище середнього, а також приватні дилери – так звані перекупники і особи, які здійснюють продаж уживаних та відремонтованих після пошкодження за кордоном автомобілів (здебільшого привезених із США або країн Євросоюзу). Цілком зрозуміло, що залишені без догляду транспортні засоби нерідко ставали доступним предметом кримінального правопорушення. Додати до цього послаблений контроль за оперативною обстановкою з боку правоохоронних органів, особливо в перший період невизначених сценаріїв розвитку подій, й отримуємо ідеальну криміногенну ситуацію в населених пунктах, спальних районах, гаражних кооперативах.

Крім того, предметами посягань стала чимала кількість транспортних засобів, які отримали ушкодження або до 24 лютого 2022 року і їх неможливо було використати для здійснення евакуації цивільного населення або отримали ушкодження в процесі евакуації, у зв'язку з чим власники (законні володільці) змушені були кинути їх без нагляду. Лише в Харкові та Харківській області через елементи паніки населення, ускладнення дорожнього руху через затори в перший день повномасштабної агресії російської федерації було пошкоджено й кинуто десятки транспортних засобів, значна частина яких стала предметом незаконного заволодіння.

До прикладу, 28 березня 2022 року приблизно о 15 год. 50 хв., точний час у процесі досудового розслідування не встановлено, громадянин К., діючи за попередньою змовою із громадянином М., маючи спільний умисел, спрямований на незаконне заволодіння транспортним засобом, усвідомлюючи небезпечний

характер своїх дій та бажаючи їх настання, прибули до житлового будинку в м. Харкові, де помітили навпроти під'їзду автомобіль марки «ЗАЗ-Даewoo», модель Т13110, 2005 року випуску. Підійшовши ближче до автомобіля, вищеказані особи помітили, що його двері перебувають у відчиненому стані та, продовжуючи умисел, спрямований на таємне незаконне заволодіння транспортним засобом, відремонтувавши переднє праве колесо та впевнившись, що цей автомобіль у справному стані, усвідомлюючи протиправність своїх дій, впевнившись, що за їхніми діями ніхто не спостерігає, діючи умисно, за попередньою змовою, шляхом вільного доступу проникли до салону автомобіля, де, реалізуючи свій злочинний умисел за допомогою з'єднання дротів живлення, які розташовані під кермом цього автомобіля, привели в дію двигун внутрішнього згорання та почали рух. Тим самим вони вчинили кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 289 КК України¹.

Як можна побачити з вищезазначеного, автомобіль був, по-перше, пошкоджений, по-друге, не зачинений. Це свідчить про те, що його власник (законний володілець) залишав транспортний засіб поспіхом після отримання пошкодження (загалом незначного), намагаючись якомога швидше залишити небезпечну зону. Тобто йдеться про комбінацію і об'єктивних ситуативних, і пов'язаних з ними суб'єктивних віктимних факторів, що утворюють дефіцит нагляду за транспортним засобом, полегшують учинення злочину, знижують імовірність викриття винного, чим додатково стимулюють його при прийнятті відповідного рішення.

При цьому предметом посягань у таких умовах стають не лише приватні вживані транспортні засоби, а й транспортні засоби підприємств, установ, організацій, а також нові транспортні засоби з автосалонів. Так, наприклад, 7 березня 2022 року в м. Харкові група осіб, проникнувши в середину приміщення автосалону, намагалася незаконно заволодіти автомобілем марки «Porsche», але була затримана працівниками поліції².

¹ Вирок Київського районного суду м. Харкова від 05.07.2022 : справа № 953/3474/22, провадження № 1-кп/953/616/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105098518> (дата звернення: 25.02.2023).

² У Харкові мародери намагалися виїхати з автосалону на Porsche // Kharkiv Today : сайт. 09.03.2022. URL: <https://2day.kh.ua/ua/kharkow/>

Кримінально-бойові фактори – група криміногенних детермінант, що формуються як елемент бойової обстановки; заволодіння транспортними засобами цивільних осіб відбувається або на полі бою, або у зв'язку з виконанням представниками країни-агресора (комбатантами та іншими учасниками збройного конфлікту) завдань на шкоду інтересам України. Йдеться про випадки незаконного заволодіння транспортними засобами членами ворожих диверсійно-розвідувальних груп або ворожими (російськими) комбатантами під час ведення бойових дій. Так, слідство встановило, що 21-річний російський військовий В. Шишимарін 28 лютого 2022 року вбив беззбройного жителя смт Чупахівка Сумської області, який узбіччям дороги вів велосипед. Перед учиненням злочину колону, в якій був сержант В. Шишимарін, розбили ЗСУ. Втікаючи, він із ще чотирма товаришами по службі обстріляли з автоматів приватний автомобіль та заволоділи ним. На викраденій машині з пробитими ними ж колесами загарбники заїхали в село, де і вчинили вбивство³. І хоча такі дії належить кваліфікувати за ст. 438 КК України «Порушення законів та звичаїв війни», суті справи це не змінює: разом із посяганням на міжнародний правопорядок, власність так само відбувається й посягання на безпеку руху та експлуатацію транспорту. Особливістю цієї криміногенної ситуації є відсутність безпосереднього фізичного (бойового) захисту власності громадян перед ворожим комбатантом, використання останнім цивільного транспортного засобу як з метою прихованого виконання диверсійно-розвідувальних завдань, так і втечі з поля бою.

Окупаційні фактори є найбільш інтенсивно відтворюваними в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України та пов'язуються з такою ж масштабною та комплексною віктимізацією населення, що опиняється на тимчасово окупованих територіях. Ця категорія громадян виявляється майже повністю позбавленою юридичних гарантій дотримання їхніх прав і свобод, адже, як засвідчує досвід, представники країни-агресора, окупаційна адміністрація у своїй діяльності на

u-kharkovi-marodery-namahalysya-vyyikhaty-z-avtosalonu-na-porsche (дата звернення: 25.02.2023).

³ На Сумщині вперше судитимуть російського військового за вбивство мирного мешканця // I.UA.TV : сайт. 11.05.2022. URL: <https://i-ua.tv/news/36254-na-sumshchyni-vpershe-sudytymut-rosiiskoho-viiskovoho-za-vbyvstvo-myrnoho-meshkantsia> (дата звернення: 20.02.2023).

окупованих територіях фактично виявляються не зв'язаними міжнародно-правовими зобов'язаннями, зокрема у сфері прав людини у форматі міжнародного гуманітарного права. У низці досліджень, аналітичних оглядів небезпідставно констатується, що порушення російською федерацією базових громадянських, політичних, економічних прав громадян України на тимчасово окупованих територіях є явищем масовим, системним (Ляшко, 2018; 2020). Численні кейси демонструють тотальну беззахисність цивільного населення на окупованих територіях (Тимочко, Яковлев, Катриченко, 2022). Громадяни України опиняються в дуже вразливому з віктимологічної точки зору становищі, у зв'язку з чим механізм детермінації незаконного заволодіння транспортними засобами військовослужбовцями російської федерації та колаборантами на тимчасово окупованих територіях характеризується сприятливою ситуацією для вчинення кримінальних правопорушень, відкритого використання сили, погроз застосування насильства для посягань такого заволодіння. У цій ситуації громадяни України вирізняються підвищеною віктимністю в загаданому аспекті, абсолютною беззахисністю перед окупантом. Це стосується й майна юридичних осіб, зокрема неевакуйованих транспортних засобів з автомобільних салонів міст Херсона, Маріуполя, Мелітополя, інших міст, що опинились на тимчасово окупованій території. І це явище є масовим. Наведемо лише декілька прикладів.

Так, у Старобільському районі Луганської області надійшло повідомлення про заволодіння вісьма військовослужбовцями російської федерації автомобілями одного з лісомисливських господарств¹. У селищі Щедрищево Луганської області російські військовослужбовці проникли до гаражу, звідки незаконно заволоділи автомобілем «Renault Mégane»².

З інтерв'ю місцевого мешканця м. Мелітополя: «Перші мародери – це були російські

військові. Вони просто заходили до торгового центру, приміряли речі... Просто центр міста, центральний проспект і вони там нормально почувалися. Машини відбирали. Якщо твоя машина їм подобалася, на тебе наставляли автомат і «Здрастуйте машинка, водій виходить і звільняє». Їх цікавили більше автомобілі на дизельному пальному, але вони не гидували і бензином. «Лексус», BMW X5, ще щось...»³.

Прокурорами Вознесенівської та Шевченківської окружних прокуратур м. Запоріжжя здійснюється процесуальне керівництво у кримінальних провадженнях за фактами заволодіння військовослужбовцями РФ транспортними засобами та розбою (ч. 3 ст. 289, ч. 4 ст. 187 КК України). За даними слідства, 9 квітня 2022 року озброєні російські військові проникли на територію Більмацької підстанції екстреної швидкої медичної допомоги і викрали дві автівки спецмедтранспорта. 11 квітня 2022 року представники збройних формувань країни-агресора незаконно заволоділи автобусом «ISUZU», який належав Федорівському центру професійної освіти та зберігався на території установи в Пологівському районі. Також військові країни-агресора продовжують викрадати транспортні засоби у громадян на окупованих територіях Запорізької області. 9 квітня 2022 року військовослужбовці збройних сил РФ незаконно заволоділи двома вантажівками з причепом, які належали мешканцю м. Пологи. Ще одне незаконне заволодіння автотранспортом сталося наприкінці березня 2022 року на в'їзді до окупованого Енергодара. Погрожуючи водієві вогнепальною зброєю, окупанти заволоділи автомобілем та медпрепаратами, які повинні були потрапити до аптек міста на потреби мирного населення⁴.

При цьому зауважимо, що в слідчій та судовій практиці склалася незадовільна ситуація, коли по суті воєнні злочини кваліфікуються як загальнокримінальні. Зокрема, йдеться про

¹ У Старобільському районі військовослужбовці РФ застрелили чоловіка: поліція Луганщини розпочала кримінальне провадження // Національна поліція України : офіц. сайт. 25.11.2022. URL: <https://www.npu.gov.ua/news/ustarobilskomu-raioni-viiskovosluzhbovtsi-rf-zastrelyly-cholovika-politsiia-luhanshchynu-rozpochala-kryminalne-provadhennia> (дата звернення: 20.02.2023).

² На Луганщини росіяни незаконно заволоділи автомобілем містянина // Сєверодонецьк онлайн : сайт. 20.01.2023. URL: <https://sd.ua/news/17486> (дата звернення: 25.02.2023).

³ «Электроэнергию армия забирает, а авто-салони — чеченцы». Жители занятого российскими войсками Мелитополя рассказали «Спектру», как «освободители» отжимают их город // Спектр : сайт. 24.03.2022. URL: https://spektr.press/melitopol-electroenergiyu_armiya_avtosalony_chechentsy/ (дата звернення: 25.02.2023).

⁴ Заволодіння окупантами спецмедтранспортом на Запоріжжі – розпочато кримінальне провадження // Офіс Генерального прокурора : офіц. сайт. 12.04.2022. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/zavolodinnya-okupantami-specmedtransportom-na-zaporizzi-rozpocato-kriminalnoprovadhennya> (дата звернення: 25.02.2023).

описані вище випадки незаконного заволодіння транспортними засобами військовослужбовцями російської федерації, тобто коли комбатант у контексті збройного конфлікту здійснює напад на цивільний об'єкт або самочинно застосовує щодо нього репресалії, вилучає його в цивільної особи. Такі дії прямо забороняються ч. 1 ст. 52 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 р. (Протокол I)¹, зокрема й з урахуванням положень ч. 1 ст. 49 вказаного Протоколу (напад означає акти насильства щодо противника незалежно від того, здійснюються вони під час наступу чи під час оборони), а тому мають бути визнані воєнним злочином, що у вітчизняному кримінальному законі означає діяння, передбачене ч. 1 ст. 438 КК України. Стаття 33 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року прямо визначає: «Пограбування забороняються. Репресалії щодо осіб, які перебувають під захистом, та їхнього майна забороняються»². Отже, вітчизняна «статистика війни» необґрунтовано «не доотримує» значну частину злочинних фактів. Натомість статистична картина за кримінальним правопорушенням, передбаченим ст. 289 КК України, виявляється частково викривленою в частині неправильної кваліфікації воєнних злочинів як загальнокримінальних.

При цьому варто вказати на те, що загалом незаконне заволодіння майном комбатантами в контексті збройного конфлікту, як правило, судами кваліфікуються правильно. Так, наприклад, заволодіння майном цивільної особи за відсутності військових потреб кваліфіковано як порушення законів і звичаїв війни також у вирокі Новозаводського районного суду м. Чернігова від 31 серпня 2022 року у справі № 751/2961/22. Цим вирокі військовослужбовця визнано винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 438 КК України. Суд зазначив, що засуджений, розуміючи порушення ним вимог міжнародного гуманітарного права, а саме

статей 51 та 52 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I від 8 червня 1977 року), з мотивів безумовного виконання отриманих бойових наказів військового керівництва та з метою вчинення нападів на цивільне населення та нападів невибіркового характеру, під час повномасштабного збройного наступу зс рф на територію України, перебуваючи у складі танкового екіпажу, рухаючись у колоні танків та БМП, 24 лютого 2022 р. перетнув державний кордон України з боку республіки білорусь та направився у бік м. Чернігів³.

1 березня 2022 року засуджений перебував у дворі приватного господарства і з метою протиправного заволодіння чужим майном, відкрито, погрожуючи вогнепальною зброєю, висловив потерпілому вимогу зняти із себе золоті вироби та передати йому. Реально сприймаючи погрозу для свого життя та здоров'я, потерпілий, виконуючи вимогу засудженого, зняв із себе золотий шийний ланцюжок із золотим хрестиком та віддав їх. У результаті засуджений заволодів золотими виробами, що не виправдано воєнною необхідністю, чим вчинив порушення законів та звичаїв війни, які передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Суд дійшов висновку, що засуджений розумів, що він порушує вимоги міжнародного гуманітарного права, а саме ст. 33 Конвенції про захист цивільного населення від 12 серпня 1949 року, статей 28 та 47 Конвенції про закони та звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 року, ст. 4 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I від 8 червня 1977 року)⁴.

Однак щодо незаконного заволодіння транспортними засобами такої усталеної практики немає. В одних випадках, як в описаній вище ситуації із В. Шишимаріним, суди

¹ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення: 25.02.2023).

² Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : від 12.08.1949 // LIGA 360 : сайт. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU49006?an=445649> (дата звернення: 25.02.2023).

³ Вирок Новозаводського районного суду м. Чернігів від 31.08.2022 : справа № 751/2961/22, провадження № 1-кп/751/196/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105986768> (дата звернення: 25.02.2023).

⁴ Вирок Новозаводського районного суду м. Чернігів від 31.08.2022 : справа № 751/2961/22, провадження № 1-кп/751/196/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105986768> (дата звернення: 25.02.2023).

інкримінують ст. 289 КК України, в інших – ст. 438 КК України, як, наприклад, у вирокі Жовтневого районного суду м. Полтави у справі № 554/3864/22¹. Хоча посилань на положення міжнародного гуманітарного права це судові рішення не містить, порушенням законів і звичаїв війни визначено те, що в період з 11 по 16 березня 2022 року засуджений в умовах міжнародного збройного конфлікту здійснив незаконне заволодіння та розграбування належних підприємству автомобілів (Михайленко, 2022).

Отже, констатуємо відсутність єдності правозастосовної практики в застосуванні закону, що є порушенням принципу рівності громадян перед законом. Так само це є порушенням принципу верховенства права. І цього не має бути, адже за зроблений і виборюваний у жорстокій війні ціннісно-цивілізаційний вибір України наш народ платить дуже високу ціну. Завданням же правників, зокрема кримінологів, у цьому аспекті є забезпечення дотримання принципу верховенства права, а надто в умовах перехідного періоду, крізь призму реалізації концепції перехідного правосуддя. Серед іншого приведення до єдності правозастосовної практики забезпечить і формування більш адекватної статистичної картини відповідного сегмента злочинності проти безпеки руху та експлуатації транспорту, відкриє додаткові можливості для конструювання адекватної інформаційної моделі її детермінаційного комплексу.

Віктимно-урбаністичні фактори представлені конгломерацією обставин криміногенного значення, які формують ситуації послабленого контролю за транспортними засобами в місцях їх вимушеної концентрації через тривале зберігання. У таких ситуаціях йдеться насамперед про незаконне заволодіння транспортними засобами внутрішньо переміщених осіб. Через масове переміщення громадян із північних, східних, південних областей України до західного регіону країни утворився цілком очевидний дефіцит охоронюваних, належним чином облаштованих паркомісць. Особливо відчутною ця проблема стала у Львові та Івано-Франківську. Отже, значна кі-

лькість транспортних засобів була й досі залишається в умовах зниженої охоронюваності та, відповідно, підвищеного ризику стати предметом незаконного посягання.

Принагідно зауважимо, що тільки у Львівській області у *травні-червні минулого року було зареєстровано більше 600 тис. внутрішньо переміщених осіб* (Карташева, 2023). Цифра ж тих осіб, які не легалізували своє правове становище як внутрішньо переміщених, є ще більшою. Фактично лише по Львову можемо говорити майже про двократний приріст населення. Протягом лютого-червня 2022 року кількість населення відповідної категорії поступово зменшувалась, проте й надалі західний регіон країни в цілому вирізняється неординарним збільшенням концентрації мешканців і транспортних засобів. Отже, і в розрізі статистичних зв'язків, і зумовлюючих факторів детермінації незаконного заволодіння транспортними засобами маємо зазначити погіршення криміногенної обстановки, яка зберігатиметься й надалі, принаймні в короткостроковій перспективі.

ВИСНОВКИ. Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що динаміка незаконного заволодіння транспортними засобами в умовах збройного конфлікту є несприятливою. Маємо суттєве зростання кількості вчинених кримінальних правопорушень, передбачених ст. 289 КК України. Встановлено, що погіршення криміногенної обстановки за досліджуваним критерієм відбулось за рахунок активізації дії низки чинників, чільне місце серед яких посідають ситуативні фактори. Виявлено та описано особливі криміногенні ситуації чотирьох типів: наглядово-дефіцитні, кримінально-бойові, окупаційні та віктимно-урбаністичні. Вони складаються як об'єктивні детермінанти незаконного заволодіння транспортними засобами, блокування чи послаблення дії яких можливе в комбінації воєннобойових, безпекових, віктимологічних, інфраструктурних заходів. Розробка останніх і вмонтування їх у єдину стратегію кримінологічного забезпечення протидії злочинності в умовах збройної агресії – завдання подальших наукових досліджень.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Горшков Д. В. Незаконне заволодіння транспортними засобами: кримінологічна характеристика та запобігання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2016. 16 с.
2. Горшков Д. В. Незаконне заволодіння транспортними засобами: характеристика основних детермінант. *Митна справа*. 2015. № 4 (100), ч. 2. С. 72–77.

¹ Вирок Октябрського районного суду м. Полтава від 13.06.2022 : справа № 554/3864/22, провадження № 1-кп/554/374/2022 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104739440> (дата звернення: 25.02.2023).

3. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 1. 423 с.
4. Ляшко В. І. Порушення громадянських і політичних прав та свобод людини на тимчасово окупованих територіях України та способи їх захисту. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2018. № 4, т. 29 (68). С. 19–27.
5. Ляшко О. О. Правова політика держави щодо тимчасово окупованих територій. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 528–532. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/138>.
6. Карташева А. Регіон тилу: які підприємства та скільки ВПО переїхали у Львів // Новини Live : сайт. 16.02.2023. URL: <https://lviv.novyny.live/region-tilu-ia-ki-pidpriemstva-ta-skilki-vpo-pereyikhali-u-lviv-77784.html> (дата звернення: 25.02.2023).
7. Кіріленко Ф. О., Мінаєв Д. Д. Профілактика та запобігання незаконному заволодінню транспортними засобами. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 1. С. 56–60.
8. Колб С. О. Запобігання незаконному заволодінню транспортними засобами : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2016. 263 с.
9. Михайленко В. Справи про воєнні злочини: як українські судді застосовують норми міжнародного гуманітарного права // Українська Гельсінська спілка з прав людини : сайт. 01.12.2022. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/spravu-pro-voenni-zlochyny-iak-ukrainski-suddi-zastosovuiut-normy-mizhnarodnoho-humanitarnogo-prava/> (дата звернення: 25.02.2023).
10. Орлов Ю. В. Дегермінація злочинності // Українська кримінологічна енциклопедія / за заг. ред. В. В. Чернея, В. В. Сокурєнка ; упоряд. О. М. Джужа, О. М. Литвинов. Харків : Золота миля, 2017. С. 178–180.
11. Орлов Ю. В. Ресентимент: шлях від жертвовності до злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22). С. 140–151.
12. Тимочко М., Яковлєв А., Катриченко Т. Квазіправова система на окупованих територіях: впровадження та розповсюдження практик : аналіт. звіт. Київ, 2022. 36 с. URL: https://mipl.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/kvazipravova-systema_ua_interactive-1-1.pdf (дата звернення: 25.02.2023).
13. Cherbonneau M. Auto theft // *The Oxford handbook of crime and public policy* / ed. by M. Tonry. Oxford : Oxford University Press, 2009. Pp. 191–222.
14. Hodgkinson T., Andresen M. A., Farrell G. The decline and locational shift of automotive theft: A local level analysis. *Journal of Criminal Justice*. 2016. Vol. 44. Pp. 49–57. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2015.12.003>.
15. Linden R. The Need for Comprehensive Crime Prevention Planning: The Case of Motor Vehicle Theft. *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice*. 2005. № 47 (2). Pp. 251–270. DOI: <https://doi.org/10.3138/cjccj.47.2.251>.
16. Morgan N., Shaw O., Feist A., Byron C. Reducing criminal opportunity: vehicle security and vehicle crime. *Research Report*. 2016. No. 87. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/489097/horr87.pdf (дата звернення: 25.02.2023).
17. Tseloni A., Thompson R., Grove L., Tilley N., Farrell G. The effectiveness of burglary security devices. *Security Journal*. 2014. No. 6. Pp. 646–664. DOI: <https://doi.org/10.1057/sj.2014.30>.

Надійшла до редакції: 07.03.2023

Прийнята до опублікування: 05.04.2023

REFERENCES

1. Cherbonneau, M. (2009). Auto theft. In M. Tonry (Ed.), *The Oxford handbook of crime and public policy* (pp. 191-222). Oxford University Press.
2. Hodgkinson, T., Andresen, M. A., & Farrell, G. (2016). The decline and locational shift of automotive theft: A local level analysis. *Journal of Criminal Justice*, 44, 49-57. <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2015.12.003>.
3. Horshkov, D. V. (2015). Illegal possession of vehicles: characteristics of the main determinants. *Customs business*, 4(100), 72-77.
4. Horshkov, D. V. (2016). *Illegal possession of vehicles: criminological characteristics and prevention* [Candidate thesis, Kharkiv National University of Internal Affairs].
5. Iliashko, O. O. (2020). The state legal policy concerning temporarily occupied territories. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 2, 528-532. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/138>.
6. Iliashko, V. I. (2018). Violations of the civil and political human rights and freedoms on the temporarily occupied territories of Ukraine and ways of their protection. *Scientific notes of Taurida National V. I. Vernadsky University. Series: Juridical Sciences*, 4(29), 19-27.

7. Kartasheva, A. (2023, February 16). Rear region: which enterprises and how many IDPs moved to Lviv. *News Live*. <https://lviv.novyny.live/region-tilu-iaki-pidpriemstva-ta-skillki-vpo-pereyikhali-u-lviv-77784.html>.
8. Kirilenko, F. O., & Minaiev, D. D. (2018). Prevention and prevention of illegal possession of vehicles. *South Ukrainian Law Journal*, 1, 56-60.
9. Kolb, S. O. (2016). *Prevention of illegal possession of vehicles* [Candidate dissertation, National Academy of Internal Affairs].
10. Linden, R. (2005). The Need for Comprehensive Crime Prevention Planning: The Case of Motor Vehicle Theft. *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice*, 47(2), 251-270. <https://doi.org/10.3138/cjccj.47.2.251>.
11. Morgan, N., Shaw, O., Feist, A., & Byron, C. (2016). Reducing criminal opportunity: vehicle security and vehicle crime. *Research Report*, 87. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/489097/horr87.pdf.
12. Mykhailenko, V. (2020, Decemder 1). War crimes cases: how Ukrainian judges apply norms of international humanitarian law. *Ukrainian Helsinki Union for Human Rights*. <https://www.helsinki.org.ua/articles/spravy-pro-voienni-zlochyny-iak-ukrainski-suddi-zastosovuiut-normy-mizhnarodnoho-humanitarnoho-prava/>.
13. Orlov, Yu. V. (2017). Determination of crime. In V. V. Chernei, & V. V. Sakurenko (Eds.), *Ukrainian criminological encyclopedia* (pp. 178-180). Golden Mile.
14. Orlov, Yu. V. (2020). Resentment: the path from sacrifice to crime. *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*, 1(22), 140-151.
15. Tseloni, A., Thompson, R., Grove, L., Tilley, N., & Farrell, G. (2014). The effectiveness of burglary security devices. *Security Journal*, 6, 646-664. <https://doi.org/10.1057/sj.2014.30>.
16. Tymochko, M., Yakovliev, A., & Katrychenko, T. (2022). *Quasi-legal system in the occupied territories: implementation and dissemination of practices*. Kyiv. https://mipl.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/kvazipravova-systema_ua_interactive-1-1.pdf.
17. Zakaliuk, A. P. (2007). *Course of modern Ukrainian criminology: theory and practice* (Book 1). In Yure.

Received the editorial office: 7 March 2023

Accepted for publication: 5 April 2023

YURII BRONISLAVOVYCH DANYLCHENKO,

*Doctor of Law, Associate Professor,
Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study
of Crime Problems of the National Academy of Law Sciences of Ukraine,
Criminological Research Department;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2642-5053>,
e-mail: ybd42ybd@gmail.com*

CRIMINOLOGICAL ANALYSIS OF THE STATE AND PARTICULARITIES OF DETERMINATION OF THE ILLEGAL POSSESSION OF VEHICLES IN UKRAINE UNDER CONDITIONS OF ARMED AGGRESSION

The article deals with the criminological analysis of the state and peculiarities of determination of the illegal possession of vehicles in conditions of armed aggression. It has been established that the dynamics of illegal vehicle possession in the context of armed conflict are unfavourable. There has been a significant increase in the number of criminal offences committed under article 289 of the Criminal Code of Ukraine. It has been established that the deterioration of criminogenic situation according to the criterion under study was due to the intensification of a number of factors, the leading place among which is occupied by situational factors. Four groups have been defined and described, which are identified with the components of criminogenic situations.

Supervisory and deficit factors are a group of determinants of illegal vehicle possession that represent complex criminogenic situations, the characteristics of which are inadequate control, supervision of vehicles in a static location. In situations of armed conflict, these determinants are shaped by the urgency of leaving vehicles unattended, prioritising saving lives and health, personal freedom when there is a risk of combat exposure, and the occupation of territory.

Criminal and combat factors of illegal possession of vehicles are formed as an element of the combat situation; possession of vehicles by civilians occurs either on the battlefield or in connection with the performance by representatives of the aggressor country (combatants and

other participants in the armed conflict) of tasks harmful to the interests of Ukraine: illegal possession of vehicles by members of diversionary-intelligence groups or hostile (Russian) combatants during combat operations.

Occupation factors are most intensively reproduced in the conditions of full-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine and are associated with the same large-scale and complex victimisation of the population who find themselves in the temporarily occupied territories. This category of citizens is completely deprived of legal guarantees of their rights and freedoms.

Victim-urban factors are represented by a conglomeration of circumstances of criminogenic significance that form a situation of relaxed control over vehicles in places where they are forced to concentrate, for relatively long periods of time. These situations primarily involve the illegal possession of vehicles by internally displaced persons. The mass displacement of citizens from the northern, eastern and southern regions of Ukraine to the western region has created a shortage of secure, properly equipped parking spaces, making it easier for criminals to gain access to vehicles.

Key words: *aggression, armed conflict, occupation, criminality, illegal possession of vehicles, road safety.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Данильченко Ю. Б. Кримінологічний аналіз стану та особливостей детермінації незаконного заволодіння транспортними засобами в Україні в умовах збройної агресії. *Право і безпека*. 2023. № 2 (89). С. 66–76. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.06>.

Citation (APA): Danylchenko, Yu. B. (2023). Criminological analysis of the state and particularities of determination of the illegal possession of vehicles in Ukraine under conditions of armed aggression. *Law and Safety*, 2(89), 66–76. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.06>.

ТЕТЯНА СЕРГІЙВНА КИРИЧЕНКО,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра цивільного права та процесу;

 <https://orcid.org/0000-0002-8785-0475>,
e-mail: ynataveshher021@gmail.com

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГЕНДЕРНОГО НАСИЛЬСТВА В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Метою статті є аналіз гендерного насильства, дослідження правових механізмів його подолання в Україні. На основі наукових висновків і пропозиції запропоновано новий погляд на цю проблему. Досліджено основні поняття гендерного насильства, його форми, європейські стандарти, які є дієвими у профілактиці та протидії насильству. Наголошено на доцільності формування науково обґрунтованої системи профілактики, регулювання та подолання насильства в сім'ї. Проаналізовано законодавство різних країн, виявлено особливості виникнення гендерного насильства та фактори, які впливають на виникнення його в сім'ї. Надано авторське визначення терміна «гендерне насильство». У ході дослідження використано загальнонаукові та спеціальні методи пізнання. За допомогою логічного методу сформульовано правові поняття, класифікацію видів насильства. Завдяки застосуванню історичного методу досліджено історичні аспекти та хронологію виникнення та розвитку гендерного насильства.

Використання діалектичного методу дало можливість визначити правову природу і сутність гендерного насильства. Синергічний метод дав можливість охарактеризувати правову природу гендерного насильства. Аксиологічний метод застосовано з метою визначення ролі принципу гендерної рівності для розвитку українського законодавства та його імплементації в європейське законодавство. Догматичний метод використано для тлумачення нормативно-правових актів щодо відповідності їх сучасним європейським стандартам.

На основі проведеного аналізу нормативних актів та юридичної літератури запропоновано визначення гендерного насильства – це діяльність чи поведінка, направлена на підтримання переваги однієї сторони над іншою залежно від гендерного статусу. Це може бути фізичне насильство, психічне насильство, сексуальне насильство, економічне насильство, стереотипна поведінка.

Ключові слова: *гендерне насильство, європейські стандарти, національне законодавство, протидія та профілактика насильства в сім'ї.*

Оригінальна стаття

ВСТУП. Сьогодні науковці, на наш погляд, не приділяють багато уваги проблематиці гендерного насильства в межах цивільно-правового дослідження. Ця тема потребує більш глибокого аналізу, вона обов'язково повинна стати об'єктом досліджень у галузі цивільного права. Сучасний етап реформування цивільного законодавства Україні вимагає дедалі глибшого наукового аналізу теоретичних і практичних аспектів упровадження теми охорони, захисту та профілактики насильства. Особливу увагу необхідно приділити проблемі гендерного насильства.

Під гендерним насильством розуміють насильство, яке чинять особи; це можуть бути чоловіки, а можуть і жінки. Переважно вважають, що чоловіки є більш агресивними. Вони здебільшого стикаються з агресією у війнах, розбоях, вуличному насильстві тощо. Але чо-

ловіки не завжди є агресорами, вони можуть бути й жертвами насильницької поведінки. Проте все ж таки здебільшого потерпають від насильства жінки.

Організація Об'єднаних Націй виокремлює гендерне насильство як особливий вид насильства і розглядає його як насильство проти жінок. У ст. 1 Декларації про усунення насильства проти жінок зазначено, що насильство проти жінок – це «довільний акт насильства, скоєний на підставі статевої ознаки, який спричиняє або може спричинити фізичну, статеvu чи психологічну шкоду або страждання жінкам, а також загроза вчинення таких актів, примусове чи довільне позбавлення свободи або особистого життя»¹.

¹ Declaration on the Elimination of Violence against Women : adopted 20 December 1993 //

Проблема домашнього насилля в Україні з кожним роком стає все актуальнішою. Дійсно, якщо проаналізувати з точки зору суспільного життя, то тому є багато причин. Перша – це світова економічна криза, яка певним чином торкнулася й України, це безробіття, скорочення робочих місць та багато інших проблем. Друге – це пандемія, яка забрала життя дуже багатьох людей (понад 5 млн осіб)¹. Карантинні обмеження дуже вплинули на життя людей, припинили роботу підприємства, навчальні заклади. А тепер ще й війна.

Боротьба з насиллям є одним із пріоритетних завдань у сучасних умовах України. «Зло породжує зло», – ми часто чули таке, але суспільство повинно розвиватися в напрямі духовних та моральних цінностей, а не деградувати. І головними таким важелем щодо боротьби зі злом повинно бути право. Норми, які повинні охороняти права людини від насилля.

Наша держава багато років виборює своє право бути європейською країною, і головне в цьому напрямі те, що закони мають працювати. Право повинно охороняти та захищати людину.

У цьому напрямі вже зроблено чимало: був ухвалений Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 року № 2789-III². Україна визнала необхідність боротьби з насиллям у сім'ї на найвищому рівні. Відповідно до положень Закону насилство в сім'ї – це будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю. Тобто поняття

«насильство в сім'ї» розкривається через вчинення активних дій, з чим неможна погодитись, бо насильство може вчинятися й шляхом бездіяльності.

У 2011 році Україна підписала Конвенцію Ради Європи про запобігання та боротьбу з насилством щодо жінок та домашнім насилством (далі – Стамбульська конвенція). Крім того, були ухвалені закони України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III, «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 року № 2866-IV, «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 року № 3460-VI, «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насилству стосовно жінок і домашньому насилству та боротьбу з цими явищами» від 6 грудня 2017 року № 2227-VIII, «Про запобігання та протидію домашньому насилству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII, «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо захисту дітей від сексуальних зловживань та сексуальної експлуатації» від 14 березня 2018 року № 2334-VIII, «Про соціальні послуги» від 17 січня 2019 року № 2671-VIII.

Законодавство детально описує традиційні форми насильства. Водночас воно характеризується дуалістичною природою і проявляє себе у психологічному сенсі, особливо в побутових стосунках. Це може бути як надмірна увага до жертви, так й ігнорування, що призводить до психологічного руйнування особистості.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є комплексний теоретико-правовий аналіз проблем правового регулювання гендерного насильства. З точки зору вирішення та профілактики цієї проблеми в Україні існує необхідність у формуванні на цій основі науково обґрунтованих положень, наданні висновків та пропозицій щодо проблеми гендерного насильства в межах сімейного права. Визначена мета зумовила постановку та вирішення таких завдань:

- з'ясувати роль та значення гендерного насильства за ознакою статі;
- проаналізувати розвиток і стан розроблення досліджуваної проблеми, провести аналіз джерельної бази;
- розкрити загальнотеоретичні проблеми гендерного насильства;
- визначити місце та співвідношення «гендерного насильства» у системі сімейного права;

United Nations : сайт. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-elimination-violence-against-women> (дата звернення: 13.02.2023).

¹ COVID-19 has killed 5 million people – and the pandemic is far from over // National Geographic : сайт. 01.11.2021. URL: <https://www.nationalgeographic.com/science/article/covid-19-has-killed-nearly-5-million-people-and-the-pandemic-is-far-from-over> (дата звернення: 13.02.2023).

² Про попередження насильства в сім'ї : Закон України від 15.11.2001 № 2789-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2789-14> (дата звернення: 13.02.2023). Втратив чинність.

– окреслити правову природу та сутність гендерного насильства;

– проаналізувати вітчизняний і зарубіжний правовий досвід щодо вирішення проблеми гендерного насильства за ознакою статі. Все це повинно відповідати формуванню та реалізації стратегії реформування українського законодавства відповідно до європейських стандартів;

– надати визначення гендерного насильства.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Проблема насильства в науковій літературі розглядалася крізь призму різних галузевих аспектів. Так, серед теоретико-правових розробок можна виокремити дослідження Н. В. Аніщук (2008) «Правові засоби викорінення гендерного насильства в Україні: історико-теоретичний аналіз». У цій роботі висвітлена проблема гендерного насильства. Автор запропонував концепцію гендерного права, зауважив на необхідності розроблення та ухвалення Гендерного кодексу України, в якому було б «акцентовано увагу на гендерному насильстві в контексті дискримінації за статевою ознакою». Дослідження було проведено в рамках історіографічного підходу.

У монографії «Міжнародний досвід попередження та протидії домашньому насильству» авторів А. О. Галай, В. О. Галай, Л. О. Головка, В. В. Муранова (2014) проведено дуже змістовне дослідження досвіду попередження домашнього насильства та протидії йому в англосаксонських країнах (США, Великобританія, Німеччина, Франція, Швейцарія, Чехія та інші країни континентальної Європи), визначено державну політику, національне законодавство, найуспішніші практики цих країн щодо попередження домашнього насильства та протидії йому.

Ю. В. Лисюком (2007) було опубліковано монографічне дослідження «Протидія насильству в сім'ї», де проаналізовано проблеми організації діяльності органів місцевого самоврядування та виконавчої влади з протидії насильству.

О. Д. Коломоєць (2010) сформулював поняття «адміністративна відповідальність за вчинення насильства в сім'ї».

В. О. Горбова (2015) у дисертаційному дослідженні «Адміністративно-правове регулювання протидії насильству в сім'ї» визначила систему принципів адміністративно-правового регулювання щодо протидії насильству та його попередження, зокрема в сім'ї, запропонувала використовувати систему «індивідуальних адміністративних актів» у цій сфері.

У монографії А. Б. Благої (2014) «Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобі-

гання)» здійснено історико-порівняльний аналіз в українському суспільстві сім'ї та насильства; визначені ознаки насильства в сім'ї, проблеми визначення поняття й змісту насильства в сім'ї; надано власне визначення фізичного, сексуального, психологічного та економічного насильства. На жаль, вагомих наукових робіт щодо цивільно-правового регулювання на сьогодні немає, що дає можливість для подальших наукових розвідок.

Незважаючи на численні наукові розробки, спрямовані на дослідження попередження домашнього насильства та протидії йому, проблеми захисту жінок від домашнього насильства все ж таки залишилися без належної наукової уваги. Крім того, виникає необхідність адаптації українського законодавства щодо домашнього насильства відповідно до вимог Стамбульської конвенції, враховуючи її ратифікацію Верховною Радою України.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Методологія правового дослідження взагалі відображає концептуальні підходи та інструментальні. Так, до концептуальних можна віднести парадигми, концепції, принципи, а до інструментальних – поняття, категорії.

Методологію дослідженні становлять загальнофілософські підходи, загальнонаукові та спеціальні методи правознавства. Так, загальнофілософський метод розкривається через загальнонаукові методи пізнання, такі як історичний, логічний та системний.

Сформулювавши поняття «форми гендерного насильства», ми переходимо від «абстрактного до конкретного», до аналізу форм гендерного насильства. На основі логічного методу ми формуємо правові поняття, робимо класифікацію, розглядаємо види. Суть методу, який ми застосували, полягає в тому, що він дає можливість виявити завдяки окремим лаконічним поняттям багатогранність і різнобічність правових явищ. Він дає можливість спрямувати свої дослідження, погляди в тих межах, у яких досліджується проблема цивільно-правового регулювання попередження проявів гендерного насильства в сім'ї.

Логічний метод дозволив використати в дослідженні аналіз, синтез, дедукцію, індукцію. Завдяки аналізу можна надати поняття природи гендерного насильства, складові цього явища.

Історичний метод застосовувався при дослідженні історичних аспектів виникнення та формування гендерного насильства, процесів та хронології його зародження та розвитку. Це дозволило виявити особливості гендерного насильства та прослідити розвиток законодавства щодо охорони та захисту особи від насильства

та можливості його реформування відповідно до європейського законодавства.

Історичний метод дає можливість прослідкувати розвиток суспільства. У нашому дослідженні цей метод дав можливість в усій сукупності дослідити процеси розвитку, зрозуміти, що стало першопричиною виникнення гендерного насильства. Системний метод у правовій науці передбачає погляд на державу і право як на систему, що складається з окремих елементів, кожен з яких виконує певну функцію, між якими існує взаємозв'язок (структура), що зумовлює місце кожного елемента в ній. Соціальна система відкрита до зовнішнього впливу та є складовою системи більш високого порядку.

Діалектичний метод дав можливість визначити правову природу та сутність гендерного насильства, герменевтичний метод – узагальнити вітчизняне та зарубіжне законодавство у сфері гендерного насильства, синергійний метод – охарактеризувати правову природу гендерного насильства. Аксиологічний метод було застосовано для визначення ролі принципу гендерної рівності для розвитку українського законодавства та його імплементації в європейське законодавство. Догматичний метод було використано для тлумачення нормативно-правових актів щодо їх відповідності сучасним європейським стандартам.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. У червні 2022 року відбулася дуже важлива подія – ратифікація Верховною Радою України Стамбульської конвенції, наслідком чого стало обов'язковим приведення чинного українського законодавства у відповідність до вимог цього правового акта.

Стамбульська конвенція, так би мовити, є першим юридичним документом у Європі, а також комплексним міжнародним документом щодо правового регулювання у сфері профілактики насильства та боротьби з ним, особливо щодо жінок. Ця Конвенція містить цілу низку визначень, а саме: «насильство стосовно жінок», «насильство стосовно жінок за гендерною ознакою», «домашнє насильство». Щодо визначення домашнього насильства, то воно за цією Конвенцією трактується як «ві акти фізичного, психологічного, економічного або сексуального насильства, які відбуваються в межах сім'ї чи в межах місця проживання, між колишніми або теперішніми членами подружжям або партнерами, незважаючи на проживання правопорушника разом із жертвою»¹.

¹ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому наси-

Насильство, на жаль, є невід'ємним елементом усіх сфер суспільного життя. Воно може мати різний характер, може торкнутися різних сфер життя. Такими сферами можуть бути і політика, і економіка, і сімейне життя, і навіть духовні сфери. Об'єктом може бути будь-яка фізична особа, яка страждає від насильства. Генеральна Асамблея ООН у 1999 році проголосила 25 листопада Міжнародним днем боротьби за ліквідацію насильства щодо жінок. У резолюції йдеться, що всі уряди, міжнародні й неурядові організації мають проводити в цей день заходи, спрямовані на привернення уваги громадськості до цієї проблеми. ООН зазначає, що жінки і дівчатка піддаються насильству як у мирний час, так і під час збройних конфліктів.

Генеральна Асамблея ООН рекомендувала урядам усіх країн засудити насильство щодо жінок та приступити до його ліквідації, були пропозиції щодо встановлення в законодавстві санкцій за вчинення злочинів щодо жінок, а також реалізації відповідних заходів, які орієнтовані на запобігання й захист жінок від злочинних посягань (Перунова, 2020). 2 лютого 1996 року Комісія ООН з прав людини ухвалила Модельний закон ООН про домашнє насильство, відповідно до якого запропоновано під «насильством в сім'ї» розглядати будь-які «насильницькі дії».

Робота над усуненням у законодавстві неузгодженостей та посилення ефективної боротьби з домашнім насильством зумовили ухвалення та введення в дію Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII², який регламентував термін «домашнє насильство» як «діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи

льству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) : від 11.05.2011 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11 (дата звернення: 13.02.2023).

² Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення: 13.02.2023).

проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь»¹.

Ми бачимо розбіжності у трактуванні деяких визначень: у Законі України «Про попередження насильства в сім'ї» наявне поняття «насильство в сім'ї», а у Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» – «домашнє насильство». Закріплення визначення поняття «домашнє насильство» знаходимо також у процесуальному законодавстві, яким регулюється адміністративна та кримінальна відповідальність за його вчинення.

У науковій спільноті дискусійним є питання співвідношення понять «домашнє насильство» чи «насильство в сім'ї». Так, Т. Р. Гуменникова та А. С. Метіль (2018) не виділяють «домашнє насильство» і «насильство в сім'ї» в окремі категорії, вважаючи їх тотожними.

Деякі науковці конкретизують поняття «домашнє насильство». Так, О. С. Дмитрашук (2021) вважає, що термін «насильство в сім'ї» за своїм обсягом є вужчим та означає протиправний вплив на осіб, як це вказано в Сімейному кодексі України. Поза увагою залишаються особи, що спільно проживають або проживали, але не перебувають чи не перебували між собою у шлюбі, їхні батьки та діти.

У юридичній науці на позначення насильницьких дій у сім'ї оперують різними термінами: «насильство в сім'ї», «домашнє насильство», «гендерне насильство», «сімейно-побутове насильство». У зарубіжних країнах також не вироблено єдиного підходу як щодо назви насильницьких дій, що вчиняються в сім'ї, так і щодо самого визначення. Законодавство Польщі оперує поняттям «домашнє насильство», в Австрії, Албанії, Грузії, Болгарії живляють термін «насильство в сім'ї», у Німеччині є поширеними обидва поняття. При цьому суть обох визначень збігається – це вчинення умисних дій чи бездіяльності між нинішніми та колишніми членами сім'ї з метою заподіяння шкоди фізичному і психічному здоров'ю постраждалої особи.

Поняття «гендерне насильство» розглядають як насильство проти жінки, тобто воно відрізняється саме за ознакою статі (Христова, 2011). У практиці міжнародних організацій, зокрема Фонду ООН у галузі народонаселення

(UNFPA), гендерне насильство визначають як таке, що стосується жінок і чоловіків, але потерпілими від якого є здебільшого жінки. Цей вид насильства виникає як результат владних стосунків між чоловіками та жінками та полягає в заподіянні фізичної, сексуальної і психологічної шкоди, залякуванні, стражданні тощо (Medvedska, 2022).

Проблема домашнього насильства, особливо щодо жінок, тривалий час була поза увагою суспільства та держави, оскільки вважалась особистою справою кожної сім'ї, яку неприйнятно виносити на загальне відома. Така ситуація була поширеною тривалий час в Україні та у світі, допоки не набула рівня масштабної проблеми. Тоді постала необхідність вивчення причин генези домашнього насильства. Нагальною стала потреба дослідити наукові, історичні, законодавчі джерела на території сучасної України задля подальшого визначення шляхів захисту від цього негативного явища, адже виникнення будь-якого явища зумовлено факторами, які його породжують.

На думку А. Б. Благої (2014), насильство в сім'ї – це явище, яке має історичні корені, пов'язані з правовим закріпленням нерівного становища дітей і жінок, що призвело до формування в масовій свідомості людей стереотипу споживацького ставлення до них. Це явище було зафіксоване у правових, інформаційних, фольклорних та інших джерелах багатьох країн світу. Відповідно до Стамбульської конвенції насильство щодо жінок є проявом історично залежного положення жінок щодо чоловіків, що призвело до домінування чоловіків над жінками, дискримінації жіночої статі та недопущення повноцінної емансипації жінок². Тобто теорія виникнення домашнього насильства щодо жінок свідчить про те, що ця проблема має глибоке коріння. Це можна пояснити тим, що жінці з початку існування Скіфської держави належало залежне становище від чоловіка, її можливо було вкрати, купити, передати в заставу, рабство, тобто зробити все те, що зазвичай можливо вчинити з майном. Такому ставленню до жінки спонукала релігія. Багато релігій проповідують домінування чоловіків над жінками, а деякі з них навіть заохочують фізичне покарання жінок та дітей.

¹ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення: 13.02.2023).

² Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) : від 11.05.2011 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11 (дата звернення: 13.02.2023).

Згідно з канонами ісламу жінка є «людською істотою другого ґатунку», «джерелом нечистоти». Деякі мусульманські теологи припускають, що в жінки «немає душі». У мечетях часто досі зберігаються написи, що жінкам та іншим «нечистим тваринам» вхід заборонено. Можна зробити висновок, що в сучасному суспільстві, де панівною релігією є іслам, жінка все ж таки залишається у принизливому та підлеглому становищі щодо свого чоловіка.

Сьогодні уряди багатьох країн світу ухвалюють закони, розробляють програми, вживають спеціальних заходів, які спрямовані на протидію різним формам насильства (Галай та ін., 2014). Якщо порівняти зарубіжний досвід щодо захисту жінок від домашнього насильства, то можна сказати, що ця проблема є однією з головних, вона навіть є своєрідним показником успішності та якісного життя в країні. Боротьба з домашнім насильством в Італії розпочалась у 2001 році, а у 2019 році було реформовано законодавство, створено так званий «codic rosso», або «червоний кодекс»¹. «Червоний кодекс» посилив покарання за злочини, пов'язані з насильством щодо жінок, зокрема щодо осіб, які вчинили насильство, сексуальне насильство і переслідування, а також увів нові злочини, пов'язані з насильством над жінками.

У Німеччині існує кілька національних законів, спрямованих на захист жінок від домашнього насильства: Закон про захист від насильства (Gewaltschutzgesetz) від 11 грудня 2001 року, Закон про створення та функціонування загальнодержавної телефонної лінії довіри «Насильство проти жінок» від 7 березня 2012 року, Закон про покращення захисту статевої автономії від 4 листопада 2016 року, Закон про вдосконалення протидії торгівлі людьми від 11 жовтня 2016 року, Закон про покращення захисту від переслідування від 1 березня 2017 року (Медведська, 2022а).

У Франції немає спеціальних судів, створених виключно для розгляду справ про домашнє насильство. Справи про кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, передаються до компетенції кримінальних судів, а справи про видачу захисних приписів – до цивільних судів із сімейних питань. Осіб, постраждалих від домашнього насильства, убезпечено цивільно-правовими та

кримінально-правовими засобами правового захисту (Медведська, 2022а).

Більшість американських штатів передбачають два види заходів щодо протидії домашньому насильству: тимчасовий заборонний припис щодо кривдника та обмежувальний припис щодо кривдника, тоді як окремі штати розрізняють три види заходів – терміновий заборонний припис щодо кривдника, тимчасовий заборонний припис щодо кривдника та обмежувальний припис щодо кривдника (Медведська, 2022б). У Канаді захист жінок від домашнього насильства здійснюється на двох рівнях: федеральному та провінційному. На рівні федерального законодавства Канади відсутній єдиний нормативно-правовий акт щодо попередження домашнього насильства та протидії йому (Медведська, 2021). У Японії під домашнім насильством розуміють «насильство, вчинене особою, яка перебуває або перебувала в сімейних чи інтимних стосунках». Також у Японії передбачено можливість залучення волонтерів із приватних притулків для допомоги людям, які покинули свої домівки, у вирішенні питань у державних установах та здійснення супроводу до медичних установ тощо (Медведська, 2021).

Проблема насильства над жінками в Китаї є величезною і багатогранною, як і в усьому світі. Це переплітається із традиційним упередженням, яке розглядає жінок як неповноцінних і як власність своїх партнерів-чоловіків і вимагає від них бути слухняними та жертвувати своїми потребами, щоб служити чоловікам. 27 грудня 2015 року у КНР був ухвалений Закон про боротьбу з домашнім насильством, який набрав чинності 1 березня 2016 року та істотно допоміг потерпілим жінкам обстоювати свої права в боротьбі з цим явищем. У продовження цього законодавчого регулювання різні відомства центрального рівня випустили власні політики підтримки боротьби з насильством у сім'ї (Медведська, 2021).

У Йорданії жінок, яким загрожують їхні сім'ї через уявні порушення сімейної честі, поміщають під охорону у в'язниці чи виправні установи. Офіційно таких жінок називають «адміністративними затриманими». Жінку-постраждалу ув'язнюють, щоб її не вбили родичі за те, що вона «збезчестила» сім'ю, а її кривдник виходить на свободу. Офіційна статистика свідчить, що від 50 до 60 жінок, яким погрожують у сім'ї на підставі честі, підлягають арешту на термін від кількох місяців до трьох років чи більше (Медведська, 2021).

Отже, захист жінок як категорії суспільства, що найбільше страждає від домашнього

¹ Codered: Italy passes new domestic violence law // The Local it : сайт. 18.07.2019. URL: <https://www.thelocal.it/20190718/code-red-italy-passes-new-domestic-violence-law/> (дата звернення: 13.02.2023).

насильства, є актуальною проблемою для багатьох країн світу. Вирішення цієї проблеми у світі чи в конкретній державі є системою, яка включає в себе політичні, економічні, культурні чинники, що тісно пов'язані з особливостями обраного вектора механізмів державного впливу. Вивчення міжнародно-правових стандартів і зарубіжного досвіду слугує вдосконаленню теоретико-прикладних засад обраного предмета дослідження.

Національний механізм правового регулювання, а також цивільно-правовий захист від насильства представлений законами України «Про охорону дитинства» та «Про попередження насильства в сім'ї». У цих нормативних актах визначено поняття «насильство», «жертва насилля», а також було введено термін «захисний припис».

У Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» визначені права особи щодо захисту рівності, а саме: право на дієвий, ефективний та невідкладний захист у разі вчинення насильства, недопущення повторних випадків насильства; звернення особисто або через свого представника до суб'єктів, що здійснюють заходи щодо запобігання та протидії насильству, особливо за ознакою статі. Також важливу роль відіграє отримання інформації від суб'єктів щодо своїх прав, якими вони можуть скористатися. Сюди належить і отримання безоплатної правової допомоги, медичної, психологічної та соціальної допомоги, уважне та гуманне ставлення з боку владних суб'єктів; конфіденційність інформації особистого характеру; звернення до суду із заявою про видачу обмежувального припису¹.

Під цивільно-правовою відповідальністю розуміють негативні для порушника наслідки після вчиненого ним правопорушення (насильства в сім'ї), які виявляються в необхідності відшкодування потерпілому завданої моральної та матеріальної шкоди.

Підставою юридичної відповідальності є закон, який передбачає застосування до особи санкцій за вчинення злочину. Загальні засади цивільної відповідальності передбачені главою 82 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). Згідно з ч. 1 ст. 1166 ЦК України «майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим

майновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується особою, яка її завдала»².

Згідно зі ст. 1167 ЦК України «моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини»³.

Відповідно до ч. 2 ст. 23 ЦК України моральна шкода полягає у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи⁴. Моральна шкода відшкодовується грошми, іншим майном або в інший спосіб. Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом.

Захист сімейних прав та інтересів забезпечується також нормами Сімейного кодексу України (далі – СК України). Зокрема, ст. 18 СК України визначаються способи захисту сімейних прав та інтересів (встановлення правовідношення; примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку; припинення правовідношення, а також його анулювання; припинення дій, які порушують сімейні права; відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права; відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено цим Кодексом або договором тощо). Глава 6 СК України визначає особисті немайнові права та обов'язки подружжя, зокрема: *право на материнство, право на батьківство* (статті 49 та 50 СК України); *право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок та уподобань* (ст. 51 СК України); *право дружини та чоловіка на фізичний та духовний розвиток* (ст. 52 СК України); *право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї* (ст. 54 СК України); *обов'язок подружжя турбуватися*

¹ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15> (дата звернення: 13.02.2023).

² Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 13.02.2023).

³ Там само.

⁴ Там само.

про сім'ю (ст. 55 СК України); право дружини та чоловіка на свободу та особисту недоторканність, тобто право на вільний вибір місця свого проживання; право на вжиття заходів, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, щодо підтримання шлюбних відносин та їх припинення; право на припинення шлюбних відносин; примушування до збереження шлюбних відносин, у тому числі примушування до статевого зв'язку за допомогою фізичного або психічного насильства, є порушенням права дружини, чоловіка на свободу та особисту недоторканність і може мати наслідки, встановлені законом (ст. 56 СК України)¹.

Іноді трапляються випадки, коли член сім'ї порушує правила співжиття, робить неможливим проживання для інших членів сім'ї в одній квартирі, а заходи запобігання та громадського впливу виявилися безрезультатними. Житловим кодексом України від 30 червня 1983 року (у редакції від 1 липня 2010 року), зокрема ст. 116, передбачено, що «виселення винних на вимогу наймодавця або інших заінтересованих осіб проводиться без надання іншого жилого приміщення»².

Глава 82 ЦК України регламентує принципи цивільно-правової відповідальності, що виникає через заподіяння шкоди. Цивільно-правова відповідальність за домашнє насильство, відповідно до ст. 1166 ЦК України, настає за наявності таких складових: а) завдана шкода; б) протиправна поведінка кривдника; в) причинний зв'язок між шкодою і протиправною поведінкою кривдника³.

ВИСНОВКИ. У результаті проведеного аналізу законодавства України та зарубіжних країн ми бачимо, що на сьогодні немає дієвого цивільно-правового механізму щодо правового регулювання особистих немайнових відносин. Особливо це стосується проблем захисту від домашнього насильства. Нині нормативно-правове забезпечення захисту жінок від домашнього насильства можливо сформулювати як процес створення та підтримки в потрібних межах конструктивних функціонально-організаційних характеристик системи захисту жінок від домашнього насильства. Отже, ми пропонуємо спеціальні підрозділи для протидії домашньому насильству – спеціалізовані суди.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Аніщук Н. В. Правові засоби викорінення гендерного насильства в Україні: історико-теоретичний аналіз : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2008. 35 с.
2. Блага А. Б. Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання) : монографія. Харків : ФОРМ, 2014. 360 с.
3. Горбова В. О. Адміністративно-правове регулювання протидії насильству в сім'ї : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2015. 239 с.
4. Гуменникова Т. Р., Метіль А. С. Характеристика домашнього насильства: відповідальність і наслідки. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. № 35, т. 2. С. 12–14. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2018.35.2.3>.
5. Дмитрашук О. С. Запобігання домашньому насильству підрозділами Національної поліції України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпро, 2021. 22 с.
6. Коломоець О. Д. Адміністративно-правове регулювання відповідальності за вчинення домашнього насильства, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2010. 223 с.
7. Кочемировська О. О. Протидія домашньому та гендерно зумовленому насильству й добробут громад : метод. посіб. Київ : ФОРМ, 2020. 64 с.
8. Лисюк Ю. В. Протидія насильству в сім'ї. Одеса : Одеський юрид. ін-т ХНУВС, 2007. 164 с.
9. Медведська В. В. Джерела міжнародно-правового регулювання захисту прав жінок від насильства у сім'ї // *Наукове співтовариство: міждисциплінарні дослідження : тези доп. V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Гамбург, Німеччина, 26–28 трав. 2022 р.)*. Гамбург, 2022а. С. 372–378.
10. Медведська В. В. *Історико-правовий аспект передумов виникнення домашнього насильства щодо жінок. Інтернаука. Серія: Юридичні науки*. 2021. № 1. DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2021-1-6841>.

¹ Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 13.02.2023).

² Житловий кодекс України : Закон України від 30.06.1983 № 5464-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10> (дата звернення: 13.02.2023).

³ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 13.02.2023).

11. Медведська В. В. Правові засади захисту жінок від домашнього насильства : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2022б. 276 с.
12. Міжнародний досвід попередження та протидії домашньому насильству : монографія / А. О. Галай, В. О. Галай, Л. О. Головка та ін. Київ : КНТ, 2014. 160 с.
13. Перунова О. С. Гендерно зумовлене насильство як одне із ключових порушень прав людини // Збірник тез круглого столу, присвяченого 71-й річниці прийняття Загальної декларації прав людини (м. Київ, 10 груд. 2019 р.) / МВС України, Держ. наук.-дослід. ін-т МВС України та ін. Київ : ДНДІ МВС України, 2020. С. 245.
14. Христова Г. Освітній курс «Розгляд судами справ, пов'язаних з насильством в сім'ї» : метод. посіб. Київ : ВАІТЕ, 2011. 86 с.
15. Medvedska V. Correlation of scientific approaches to the definition of family violence. *Internauka. Series: Juridical Sciences*. 2022. No. 2. Pp. 30–38. DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2022-2-7901>.

Надійшла до редакції: 17.02.2023

Прийнята до опублікування: 22.03.2023

REFERENCES

1. Anishchuk, N. V. (2008). *Legal means of eradicating gender-based violence in Ukraine: historical and theoretical analysis* [Doctoral thesis, Odesa National Law Academy].
2. Blaha, A. B. (2014). *Domestic violence (criminological analysis and prevention)*. FOP Makarenko.
3. Dmytrashchuk, O. S. (2021). *Prevention of domestic violence by units of the National Police of Ukraine* [Candidate thesis, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs].
4. Gumennikova, T. R., & Metill, A. S. (2018). Characteristics of domestic violence: responsibility and consequences. *Scientific Herald of International Humanitarian University*, 35(2), 12-14. <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2018.35.2.3>.
5. Halai, A. O., Halai, V. O., Holovko, L. O. et al. (2014). *International experience of preventing and combating domestic violence*. KNT.
6. Horbova, V. O. (2015). *Administrative and legal regulation of combating violence in the family* [Candidate dissertation, Open International University of Human Development "Ukraine"].
7. Khrystova, H. (2011). *Educational course "Court consideration of cases related to family violence"*. VAITE.
8. Kochemyrovska, O. O. (2020). *Combating domestic and gender-based violence and the well-being of communities*. FOP Klymenko.
9. Kolomoiets, O. D. (2010). *Administrative and legal regulation of responsibility for committing domestic violence, failure to comply with a protective order or failure to complete a correctional program* [Candidate thesis, Classical Private University].
10. Lysiuk, Yu. V. (2007). *Combating violence in the family*. Odesa Law Institute of Kharkiv National University of Internal Affairs.
11. Medvedska, V. (2022). Correlation of scientific approaches to the definition of family violence. *Internauka. Series: Juridical Sciences*, 2, 30-38. <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2022-2-7901>.
12. Medvedska, V. V. (2021). Historical and legal aspect of the preconditions for the emergence of domestic violence against women. *Internauka*, 1. <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2021-1-6841>.
13. Medvedska, V. V. (2022a, May 26-28). *Sources of international legal regulation of protection of women's rights against domestic violence* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Conference "Scientific community: interdisciplinary studies", Hamburg, Germany.
14. Medvedska, V. V. (2022b). *Legal basis of protection of women from domestic violence* [Candidate dissertation, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine].
15. Perunova, O. S. (2019, December 10). *Gender-based violence as one of the key violations of human rights* [Conference presentation abstract]. Collection of theses of the round table dedicated to the 71st anniversary of the adoption of the Universal Declaration of Human Rights, Kyiv, Ukraine.

Received the editorial office: 17 February 2023

Accepted for publication: 22 March 2023

TETIANA SERHIIVNA KYRYCHENKO,

*Candidate of Law, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Civil Rights and Procedure;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8785-0475>,
e-mail: ynatavesher021@gmail.com*

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION ON GENDER-BASED VIOLENCE IN UKRAINE AND FOREIGN COUNTRIES

The purpose of the article is to analyse gender-based violence and to study the legal mechanisms for overcoming it in Ukraine. On the basis of scientific findings and proposals, it has been suggested that a new perspective on this issue be taken. The basic concepts of gender-based violence, its forms, and European standards that are effective in preventing and combating violence have been studied. The expediency of forming a scientifically based system of prevention, regulation and overcoming of domestic violence has been emphasised. The legislation of different countries has been analysed, the peculiarities of gender-based violence and the factors that influence its occurrence in the family have been identified. The author's own definition for the term "gender-based violence" has been presented.

Both general scientific and special methods of cognition were used in the course of the study. The logical method was used to formulate legal concepts and classify types of violence. The historical method was used to study the historical aspects and chronology of the emergence and development of gender-based violence. The use of the dialectical method has made it possible to determine the legal nature and essence of gender-based violence. The synergistic method has allowed to characterise the legal nature of gender-based violence. The axiological method was used to determine the role of the principle of gender equality in the development of Ukrainian legislation and its implementation into European legislation. The dogmatic method was used to interpret legal acts in terms of their compliance with modern European standards.

Based on the analysis of regulatory acts and legal literature, the author proposes a definition of gender-based violence as an activity or behaviour aimed at maintaining the advantage of one party over another, depending on gender status. It can be physical violence, mental violence, sexual violence, economic violence, stereotypical behaviour.

Key words: *gender-based violence, European standards, national legislation, combating and preventing domestic violence.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Кириченко Т. С. Проблеми правового регулювання гендерного насильства в Україні та зарубіжних країнах. *Право і безпека*. 2023. № 2 (89). С. 77–86. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.07>.

Citation (APA): Kyrychenko, T. S. (2023). Problems of legal regulation on gender-based violence in Ukraine and foreign countries. *Law and Safety*, 1(89), 77–86. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.07>.

УДК 347.61/.64-055.2(32)(09)

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.08>**ІГОР АЛЬБЕРТОВИЧ ЛОГВИНЕНКО,**

кандидат історичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави і права;

 <https://orcid.org/0000-0003-1505-4418>,
e-mail: igor_logv@ukr.net;

ЄВГЕНІЯ СЕРГІЇВНА ЛОГВИНЕНКО,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра конституційного і міжнародного права;

 <https://orcid.org/0000-0002-7687-843X>,
e-mail: evgeniyalogvinenko11@gmail.com

**ЖІНКА У СТАРОДАВНЬОМУ ЄГИПТІ: ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ
ТА ОСОБЛИВОСТІ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН**

Досліджено основні фактори, які впливали на формування світогляду давньоєгипетської жінки. Показано вплив релігії на її розуміння сім'ї, свого місця та призначення в суспільстві. Визначено основні критерії соціальної диференціації жінок. Проаналізовано першоджерела, зокрема пам'ятки права, на підставі яких показано правовий статус жінки у Стародавньому Єгипті. Охарактеризовано особливості шлюбно-сімейних відносин. В основу дослідження покладено принцип історизму. Історико-порівняльний та історико-генетичний методи застосовано при вивченні особливостей шлюбно-сімейних відносин, нормативно-порівняльний та герменевтичний – під час роботи над першоджерелами. Гендерний підхід зумовив комплексне вивчення релігійних, політичних, правових норм та соціальних інститутів – родина, сім'я, культура тощо.

Зроблено узагальнення та висновки, де зазначено, що саме в релігії Стародавнього Єгипту з'явилися об'єднанні культу божественного подружжя із сином-немовлям, які стали взірцем для єгиптян у створенні власної сім'ї. Вони першими серед давніх цивілізацій розглядали сім'ю як основу суспільства, що дає нам підстави стверджувати, що у Стародавньому Єгипті виникла сім'я у нашому сучасному розумінні. Соціальний статус жінок був різний. Найвищій мали дружини правителя та жриці, найнижчий – служниці та рабині. Вони не мали юридичних прав і вважались майном. Проте рабині мали право на особисті речі та заводити сім'ю. За жорстоке поводження з ними загрожувало покарання. За певних умов рабині могли стати вільними і отримати права єгиптянки. Зауважено, що вільні давньоєгипетські жінки мали майже рівні юридичні права з чоловіками, що вигідно вирізняє їх від жінок інших давніх цивілізацій.

Зазначено, що вивчення статусу жінки та особливостей шлюбно-сімейних відносин у Стародавньому Єгипті дозволяє побачити історичні витоки проблем гендерної нерівності, усвідомити такі базові людські цінності, як любов, взаємоповага, відповідальність, толерантність, відданість тощо, які мають стати основою у вирішенні сучасних гендерних питань.

Ключові слова: *Стародавній Єгипет, давньоєгипетська цивілізація, жінка, релігія, жрецтво, шлюб, сім'я.*

Оригінальна стаття

ВСТУП. Таємниці Стародавнього Єгипту приваблювали не одне покоління науковців. І це не є дивним, адже давньоєгипетська цивілізація виникла більше п'яти тисяч років тому і стала однією з перших в історії людства (історики дискутують, яка цивілізація була першою – єгипетська чи шумерська). Незважаючи на таку хронологічну віддаленість, вчені і донині не можуть пояснити походження знань давніх єгиптян і зазвичай обмежуються лише

визнанням високої культури тогочасних мешканців долини Нілу, констатацією їх обізнаності в астрономії, математиці, хімії, медицині, містобудівництві, інженерії, мореплаванні тощо. Відкритим залишається питання походження єгипетського етносу. Тут варто пригадати дискусію між філологами та етнологами. Перші доводили, що єгиптяни є потомками азіатів, оскільки їхня мова споріднена з мовами семітської групи. Другі відстоювали африканське

походження єгиптян, посилаючись на антропологічну схожість із корінними африканцями (насамперед із берберами) та їхньою культурою. Самі ж єгиптяни, і це достеменно відомо, вважали, що вони є корінними мешканцями своєї землі, в яких немає крові інших народів. Саме тому вони називали себе «люди», а інші народи – лівійці, азіати, ефіопи тощо, тобто щодо них слово «люди» не вживалось (Erman, 1971). На наш погляд, формування єгипетського етносу відбувалося не ізольовано від зовнішніх факторів. На цей процес впливали, як переконливо доводять Д. Брестед і Б. Тураєв (2003, с. 27–28), народи північної та східної Африки, а також семітські кочівники, які вторглися в долину Нілу та в подальшому протягом тривалого часу переселялися з Азії, що позначилось на мові та культурі єгиптян.

На особливу увагу заслугове давньоєгипетське суспільство і культура, які мали свою специфіку і вирізнялись серед інших давніх цивілізацій, зокрема ставленням до жінки, розумінням її місця і ролі в соціумі. Зважаючи на значну історіографію, присвячену Стародавньому Єгипту, бракує робіт, де розглядається історія жінки. Як правило, це окремі статті або опубліковані тези доповідей, які фрагментарно висвітлюють життя давньоєгипетської жінки. Такі наукові розвідки не позбавлені заангажованого традиційного підходу, де жінкам заздалегідь відводиться другорядна роль у суспільстві та державі. Отже, нагальною є потреба в комплексному дослідженні статусу давньоєгипетської жінки, з'ясуванні ставлення до неї влади та соціальних інститутів. До того ж актуальності цій статті додає й те, що вивчення статусу жінки в Стародавньому Єгипті допоможе збагнути причини гендерних проблем сучасності, адже саме там формується сім'я в нашому сучасному розумінні, встановлюються шанобливі відносини між чоловіком і дружиною, між батьками і дітьми, набувають особливого значення родинні зв'язки, що знайшло своє відображення в юридичних документах. Зрозуміло, ми далекі від ідеалізації тогочасного життя, але хотіли б акцентувати на особливостях, які вирізняють положення жінки в давньоєгипетській цивілізації серед інших давніх цивілізацій – шумерської, асирійської, індійської та китайської.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Зважаючи на вищевикладене, *метою* статті є визначення правового статусу жінки у Стародавньому Єгипті, її місця і ролі в суспільстві, з'ясування та аналіз особливостей шлюбно-сімейних відносин у давньоєгипетській державі, що визначалися нормами звичаєвого

права, актами-документами, які мали юридичне значення, а також міфами та релігійними джерелами. Задля досягнення цієї мети потрібно вирішити такі *завдання*:

- розкрити чинники, що впливали на світогляд жінки, на розуміння свого призначення в давньоєгипетському суспільстві;
- визначити фактори, які впливали на соціальний статус жінки;
- охарактеризувати особливості шлюбно-сімейних відносин у Стародавньому Єгипті;
- проаналізувати юридичні права та обов'язки давньоєгипетської жінки;
- зробити відповідні висновки та узагальнення, де показати зв'язок розглянутого історичного минулого із сучасними проблемами гендерної нерівності.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Основою дослідження є принцип історизму, який дозволив події та явища розглядати в динаміці їх розвитку, побачити причино-наслідкові зв'язки між ними. Такий підхід допоміг не лише охарактеризувати шлюбно-сімейні відносини, а й показати, як вони і під впливом яких обставин змінювались із часом, визначити та проаналізувати їхні особливості. Історико-порівняльний метод застосовувався при з'ясуванні змін у статусі жінки, які відбувалися в різні історичні періоди давньоєгипетської цивілізації. Аналізуючи першоджерела – судові рішення, декрети, укази та грамоти правителів, приватні тексти папірусів, релігійні тексти Книги мертвих, надписи на фасадах споруд, міфи та казки того часу – використовувався герменевтичний метод, а також проводилася систематизація зібраного матеріалу. При вивченні пам'яток права у пригоді став порівняльно-правовий метод, який дозволив побачити, які права мала жінка у Стародавньому Єгипті і як вони змінювались із часом. Антропологічний метод дозволив показати світогляд давнього мешканця долини Нілу, його розуміння природи та головного призначення жінки в суспільстві. Нарешті, більш повному уявленню про жінку тієї доби сприяло використання гендерного підходу, який зумовив комплексне вивчення релігійних, політичних та правових норм, а також дослідження соціальних інститутів – родини, сім'ї, культури тощо, які формують гендер (Логвиненко, 2022, с. 92–93).

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Життя давнього єгиптянина було тісно пов'язане з релігією. У будь-якій ранній цивілізації, як писав німецький єгиптолог Я. Ассман (2014, pp. 8–10), усе засновано на релігії і «той, хто уявляє єгипетський спосіб життя як співіснування світу повсякденного і світу

сакрального, які, з одного боку, чітко розділені, а з другого – поєднані різноманітними зв'язками, вже зрозумів один із найістотніших аспектів того життя». Цей умовивід вченого можна вважати базовим у розумінні особливостей тогочасного суспільства.

Релігія Стародавнього Єгипту, за влучним висловом М. Коростовцева (2000, с. 10), «являла собою дуже складний феномен, поєднання часто суперечливих, а часом і взаємовиключних вірувань, які виникли в різні часи та в різних частинах світу». За підрахунками вчених, в єгипетській релігії було більше п'яти тисяч різних божеств. Кожен із сорока двох номів мав свого головного бога. Також у кожному місті був культ свого божественного покровителя. Єдиного, визнаного всім народом вищого бога в Єгипті не існувало. Спроба правителя Аменхотепа IV (Ехнатона) провести релігійну реформу і затвердити Атона верховним божеством зазнала повного краху. Мешканці Нільської долини виявилися непоступливими у своїх віруваннях. Водночас до релігійних уподобань співвітчизників пересічний єгиптянин ставився толерантно, що свідчило про доволі високий культурний рівень суспільства.

Основою єгипетської релігії була ідея створення світу, яка знайшла своє відображення в міфах, релігійних текстах, гімнах та казках Стародавнього Єгипту. М. Матьє (1956, с. 5–6), вивчаючи міфологію давніх єгиптян, вказувала на їхню різноманітність і суперечливість, а також на те, що до нашого часу жодного тексту повністю не зберіглося. Проте навіть фрагменти наявних першоджерел дозволяють побачити, що в міфах доісторичної епохи творцями богів, всесвіту та людей здебільшого виступають рослини, тварини або ж птахи. З розвитком суспільних відносин, а потім і утворенням державності ця роль закріплюється за богами та богинями (Матьє, 1996). Усю міфологію цього періоду можна поділити на дві великі групи. Перша включає в себе легенди, де творцем сонця та всього світу є богиня-мати, яка народжує свою сонячну дитину без участі чоловічого начала. Друга об'єднує сказання, де творцем богів є бог-батько, який без допомоги жіночого начала народжує першу пару божеств (Матьє, 1996, с. 159).

У межах нашої теми проаналізуємо першу групу легенд. Отже, богиня-мати Нут без будь-якої участі чоловічого начала народила сонячне немовля, яке потім створило богів і людей. За різними оповіданнями Нут перебуває в образі або матері, або корови. Щодня ранком з її лона виходить світлий диск, який увечері

вона ковтає, щоб зачати та зранку знову народити (Матьє, 1996, с. 159).

Варто звернути увагу на зачаття від ковтання. Деякий час у доісторичну епоху єгиптяни не мали чіткого розуміння, що є причиною зачаття. Це пояснювалось різноманітними обставинами, зокрема ковтанням якогось предмета. Такі уявлення збереглися у фольклорі. Наприклад, у казці «Два брати» невірна дружина Бати завагітніла від тріски персеї, яка потрапила до її рота під час рубки дерева, що виросло із краплі крові бика, на якого перетворився її чоловік (Лившиц, 1979, с. 100). Інше підтвердження таких уявлень можна знайти в легенді про суперечку Гора і Сета, коли останній з'їв латук, окроплений сіменем свого візаві. На заклик бога Тота до сімені покинути тіло Сета воно вийшло як божественне очищення через потилицю у вигляді золотого диску (Лившиц, 1979, с. 121–123). У ритуальних текстах періоду Середнього царства, які знайдені в пірамідах, повідомляється про зачаття фараона небесною богинею. При цьому слова «зачала» і «проковтнула» використовують як рівнозначні. На переконання М. Матьє (1996, с. 160), це є свідченням пережитків матриархату, коли жіноче начало домінувало не лише в релігії, а й в організації давньоєгипетського суспільства та повсякденному житті.

Із часом відбулися зміни. Зі встановленням патріархату в релігії починають відігравати більш значну роль боги, однак колишні уявлення про богинь у свідомості єгиптян не зникають. У міфах могутні богині посідають місце дружин, сестер та матерів величких богів. Водночас незмінно покровителями Північного та Південного Єгипту залишались богині Нехбет та Уаджит, які на короні (*пшен*) фараона були зображені у вигляді кобри і шуліки. Ними також мали своїх покровителів, більшість з яких були богині. Отже, у релігійних уявленнях єгиптянина жінки-божества залишаються такими ж могутніми, але зі зміненим статусом – вони стали всесильними матерями, родоначальницями та володарками. Також варто звернути увагу, що патріархат та утворення моногамної сім'ї вплинули на міфи про створення світу та богів. З'являються об'єднанні культу божественного подружжя із сином-немовлям. Такими божественними тріадами стали: Птах, Сехмет та їхній син Нефертум; Осіріс, Ісіда й син Гор; Амон, Мут і син Хансу. Ця «дев'ятка богів» у формуванні релігійної свідомості єгиптян починає відігравати більш значну роль (Матьє, 1956, с. 25).

Міфи слугували моделлю поведінки людини в соціумі. Народження, ставлення до

дітей, шлюбні відносини, стосунки з батьками, ритуальні обряди тощо були своєрідною проєкцією міфологічних сюжетів на реальне повсякденне життя.

Міфи та сакральні тексти стали сюжетною основою проведення стилізованих ритуалів у храмах. У науковій літературі усталеною є думка про жрецтво Стародавнього Єгипту. Вважається, що жерцями були чоловіки, а у культових обрядах жінки відігравали другорядну, допоміжну роль (Szpakowska, 2012, р. 28). Дійсно, у цих дійствах брали участь багато жінок. При кожному храмі були свої співуні, які супроводжували проведення церемоній гарним співом. Вони жили не у храмах, а у своїх родинях. Проте були такі, які постійно перебували у храмі. Їх називали хенерет. Взагалі слово «хенерет» має декілька значень: так називали у Стародавньому Єгипті тюрму або закриту частину храму чи палацу. За браком фактологічного матеріалу неможливо чітко визначити їхні обов'язки. П. Монте (1989, с. 276–277) припустив, що хенерет займалися храмовою священною проституцією. На думку Б. Леско (1999, р. 250) та Е. Блекмана (1921, р. 15), хенерет – це «священні веселуни», які мали розважати божество. У великих храмах їх очолювала дружина або сестра, а інколи дочка головного жерця. Вони виконували ритуали та гімни безпосередньо у храмах, куди більшості доступ був обмежений. Дружина первосвященника не лише опікувалась хенерет, а й разом зі своїм чоловіком виконувала адміністративні та господарські функції. При виконанні своїх обов'язків вона мала владу над робітниками-чоловіками.

Археологічні та писемні пам'ятки Давнього царства свідчать, що жінки у статусі жриць служили тільки у храмах богинь Хатхор і Нейт (Sabbaḥy, 2013, р. 2877). Інколи жінки служили жрицями в декількох храмах і мали невеликий дохід. Вочевидь серед жриць вибудовувалась певна ієрархія. Один із вищих рангів займали ті, хто отримував титул мерет (*Mpṯ*), який надавав можливість співати вітання правителю на релігійних святах, а також вітати піснею сонце під час щоденної служби у храмі. Е. Блекман (1921, р. 8–9) вважав, що мерет є титулом верховної жриці храму бога Тота з Гермополя. У цьому сенсі дивною є стаття Є. Черезова (1951), де мерет показано як храмових рабинь. Свідченням такого соціального статусу стало те, що вони «ніколи не мали у власності землі або іншого майна». Також дослідник вважав, що заборона «захоплювати мерет» в охоронних грамотах фараонів є прямим доказом їхнього рабського стану. Зауважимо, що охоронними грамотами заборонялося захоплювати і жерців,

які, як відомо, до невільників ніколи не належали. Справді, відомостей, які б дозволили повно охарактеризувати мерет, обмаль. Основним джерелом є згадані «охоронні грамоти». Звернемося до другої охоронної грамоти періоду Давнього царства – «Мін дає процвітати володінню правителя Неферкара», якою мерет було звільнено від сплати податків, «порахованих для двору», подарунків начальнику Верхнього Єгипту. Також заборонялося вимагати від них золото, бронзу, «жертви подвійного боргу життя», льон, шкіру, залучати до виконання повинностей тощо (Мат'є, 1954). Отже, звільнення від податків та повинностей, на нашу думку, є свідченням того, що мерет були вільними, адже раби апіорі вважалися майном і жодних податків не сплачували. На підставі проведеного аналізу наявних джерел І. Лур'є (1951) дійшов висновку, що прирівнювати мерет до рабинь є неправильним. Вони були вільними людьми. Однак, як зауважив науковець, більш чітко визначити їхній статус неможливо.

Наприкінці Старого царства у престольних записках служителів храмів богинь Хатор і Нейт з'являються чоловіки, домінування жінок у культовому служінні богиням поступово зникає. Існують згадки про служіння жриць у храмах періоду Середнього царства. Одна з них це лист від жінки на ім'я Ірер, яка обіймала посаду керівника державної ткацької майстерні. У ньому вона повідомляла, що змушена взяти місячну відпустку, щоб виконати храмову службу (Lesko, 2002).

На чолі ієрархії жіночого жрецтва перебувала «Божа дружина», яка в період Середнього царства була відома проведенням культів Міна, Амона і Птаха. Цей титул надавався одній із дружин або дочок правителя (Hoffmann, 2008, р. 53). «Божа дружина» мала вагому фінансову і політичну підтримку володаря та право передавати цей титул жінкам із сім'ї фараона. «Божа дружина» мала ще й титул «Хазяйка двох земель».

Б. Леско (2002) звернула увагу ще на один титул жінки з роду фараона – «Рука Бога». Дослідниця припустила, що ритуальна функція цієї жриці пов'язана з культом Амона-Ра. Під час проведення відповідних церемоній вона маніпулювала його статевим органом. Незрозуміло, який сенс вкладався в цей ритуал та чому саме таке припущення зробила відома вчена, оскільки найбільш могутнє та мужнє божество лише в Луксорі зображували у вигляді ітифалічної антропоморфної фігури (Коростовцев, 2000, с. 58).

Заслугує на увагу проведення давніми єгиптянами містерій (*сешет*), у яких важливу і

відповідальну роль відігравали жінки. Їхні сюжети повторювали міфічні історії богів. Одну з таких містерій – «Плач Ісіді і Нефтіди»¹ – описує Геродот (1993, с. 96). До нашого часу збереглися папіруси з текстами цієї містерії та чіткими вказівками до виконання: «Хай буде очищений увесь храм і хай буде введено двох жінок, чистих тілом, незайманих, і хай буде видалене волосся з їхнього тіла та надягнуто перуки на їхні голови ... бубни в їхніх руках, і хай буде написано їхнє ім'я на плечах, щоб зображати Ісіді і Нефтіду, і хай співають вони пісні з цього свитку перед цим богом» (Матьє, 1956, с. 66).

Ритуали і релігійні драми як певні форми наближення божественного до реального впливали на свідомість тогочасної жінки, формували її уявлення про справедливість, порядок, устрій життя та життєві цінності взагалі. Тому давня єгиптянка в образі та діяннях величних богинь бачила ідеал, який допомагав зрозуміти своє призначення в суспільстві. Вона вибудовувала свої стосунки в сім'ї так, як цьому вчила релігія, де одним із прикладів відданості та любові до чоловіка, відповідальності за безпеку і виховання дитини була Ісіді – богиня жіночності, зцілення, відродження, материнства та родючості.

З Ісіді й Осіріса та їхнього сина Гора, на думку В. Розанова (2002, с. 241), єгиптяни створили божественну взірцеву сім'ю. «Головне, – писав дослідник, – що вони заснували Священну Сім'ю. Головне, що вони сім'ю зрозуміли як першу на землі Святинню, і якщо говорити нашими поняттями, термінами європейської історії, то ми сказали б, що Єгипет і цивілізація його, культура його, є власне Церква Сім'ї з природним звідси шануванням Осіріса і Ісіді, Батька і Матері».

Шанобливе і відповідальне ставлення до сім'ї супроводжувало єгиптян протягом усього життя. Вислови «взяти дружину» і «побудувати дім» для давнього єгиптянина були синонімами і в нашому сучасному трактуванні це розуміється як «укласти шлюб» та «створити сім'ю». Чоловіки одружувались у 20 років. Вважалося, що в цьому віці вони здатні забезпечити сім'ю. Хоча в джерелах є згадки про нареченого, якому було 14 років. Як правило, дівчата виходили заміж, коли наступало менархе, у 12–14 років. Однак відомі випадки,

коли дівчину віддавали заміж у більш ранньому віці.

Здебільшого шлюб укладався за волею батьків або хазяїв. Так, один із садовників дружини фараона повідомляв про те, що його повелителька одружилася його на наближеній до себе особі, а коли він став вдівцем, то вдруге одружилася. Він висловлював задоволення, оскільки отримав хороше придане (Монте, 1989, с. 49).

Були випадки, коли наречені самі вирішували свою долю. Одруження з власної волі знайшло своє відображення в давньоєгипетському фольклорі. Найбільш яскравою ілюстрацією цьому може бути казка «Приречений царевич». Тут син фараона прибув до одного з місць Нахаріни, де зібралися юнаки на змагання за руку дочки місцевого володаря. Утаємничив своє походження, спадкоємець фараона видав себе за сина єгипетського воїна і отримав дозвіл на участь у суперництві, головною умовою якого було дістатися до вікна дівчини. Єгиптянин переміг. Дівчина закохалася в юнака, і це почуття було взаємне. Раптом батько дівчини не дотримав слова, оскільки не бажав родичатися з безрідним. Втім, дочка заявила, що без коханого життя втрачає будь-який сенс і вона помре. Батько був змушений виконати обіцянку і дати згоду на шлюб (Лившиц, 1979). Важливо звернути увагу, що в цьому літературному творі наголошується на такій важливій складовій утворення сім'ї, як кохання. Також ми бачимо, що попри незгоду батька, шлюб склався за волею наречених.

Все ж переважна більшість шлюбів укладалася за рішенням батьків нареченої та нареченого. Шлюбу передувало укладення договору щодо умов майбутнього союзу, який підписували батьки наречених. У деяких випадках чоловік міг скріпити своїм підписом документ, що обумовлював насамперед матеріальні гарантії дружини, права подружжя на сімейне майно, фіксував розподіл прав і обов'язків дружини та чоловіка (Матьє, 1954, с. 75). Шлюбна угода до I тис. до н. е. укладалася в усній формі, після – у письмовій, у присутності не менш ніж чотирьох свідків. Укладалася шлюбна угода у двох екземплярах: оригінал віддавали подружжю, а копію – одному зі свідків. П. Монте (1989, с. 61) припустив, що копія договору могла зберігатися в так званих домах життя, які стали центрами духовного життя, свого роду «єгипетськими університетами», де накопичувались знання з астрономії, історії, медицини та інших наук, а також реєструвались такі найголовніші події людини, як народження, шлюб та смерть,

¹ Епізод оплакування Осіріса – бога відродження і володаря потойбічного світу сестрами Нефтідою та Ісіді, остання була ще його дружиною.

складались особисті гороскопи, що були вкрай важливими для мешканців долини Нілу.

Вважається, що шлюб у Стародавньому Єгипті був справою наречених та їхніх сімей. Саме з цієї причини він не розглядався як самостійний об'єкт правового регулювання. Немає у джерелах згадок про релігійну обрядовість шлюбу та участь у ньому жерців. Найважливішою частиною святкової церемонії був перехід нареченої з батьківського дому до нареченого, що супроводжувалося голосним співом і танцями. Та все ж, зважаючи на релігійну свідомість давніх єгиптян, нам здається мало ймовірним відсутність жрецтва на таких обрядах.

Найголовнішою метою шлюбу було відтворення потомства. У суспільстві всіляко підтримувалась ідея багатодітної сім'ї. У «Повчанні Ані» сказано: «Візьми собі дружину, коли ти молодий, щоб вона могла дати тобі сина. Хай народить вона для тебе, поки ти ще молодий. Мудро мати потомство. Та людина є благополучною, чиє потомство велике: що більше дітей у неї, то більше її слава» (Hallo et al., 2003, p. 111). Маємо зауважити на дбайливому ставленні до дитини в давньоєгипетському суспільстві. Вихованню дітей, від народження до їх дорослого життя, присвячено чимало наукових праць. Зазначимо лише те, що за вбивство своєї дитини батьків не карали смертю. Вони три доби мали перебувати з мертвою дитиною, тримати її на руках та пестити. За виконанням покарання слідкував стражник. Вважалося, що таке покарання є найбільшчим для батьків, адже викликає значні духовні страждання (Логвиненко, 2019, с. 110).

На старшого сина покладалися великі надії батьків. У разі їхньої смерті старший син мав проводити погребний ритуал, який потребував чіткого і правильного виконання. Це мало велике значення для єгиптянина, оскільки вважалося, що суворе виконання заповітних текстів – гімнів, молитов і заклинань «Книги мертвих» – стане тим дороговказом, що допоможе здолати небезпечні випробування потойбічного світу і дістатися царства світла та життя, як бог Осіріс, який переміг смерть і дав можливість людям народитися знову (Hallo et al., 2003).

Як правило, давньоєгипетська сім'я була нуклеарна і моногамна. Полігамія у Стародавньому Єгипті теж мала місце, але не була поширеною, оскільки для утримання кількох сімей потрібен був високий матеріальний статус. Це дозволяв собі фараон. Його «великий гарем» складався з дружин і наложниць. Так, наприклад, відомо про п'ятьох «великих дружин» Рамзеса II. За період свого правління фа-

раон мав 162 дитини (Монте, 1989, с. 216). Така кількість дітей від одного монарха дає підстави стверджувати, що їхніми матерями були не лише дружини, а й наложниці «великого гарему». До нашого часу дійшли згадки про «великі гареми» Менеса, Аменхотепа III, Аменхотепа IV, Рамзеса III та Рамзеса IV.

Інкили жінки гарему становили загрозу владі та життю фараона. Відомо щонайменше про три змови «великих гаремів» – проти правителів Пепі I, Аменемхете I та Рамзеса III (Мышуста, 2006, с. 38). Про змову проти Рамзеса III ми знаємо з матеріалів судового розслідування. Коли фараон довідався, що одного з його синів змовники хотіли бачити на троні, то наказав тому вчинити самогубство. Далі жертвами репресій стали жінки гарему, його наглядачі, начальник гарему, начальник лучників, писець великого гарему та інші наближені особи (Лурье, 1960; Логвиненко, 2019).

Існують свідчення того, що представники знаті теж могли мати декілька дружин. Так, монарх Меріо зображений у гробниці з шістьма «супутницями життя». Одна з них зображена так, що не виникає сумнівів у її лідерстві серед інших. Батько Уахкаї, хранителя печатки правителя Мінхотепа, мав сім дружин, писець «великого гарему» Саптах – три дружини (Матьє, 1954, с. 71). Як бачимо, багатоженство у Стародавньому Єгипті мало місце, але здебільшого серед представників еліти суспільства, яка мала значні матеріальні статки.

Щодо шлюбу із кровними родичами, то вважається, що інцест дозволявся лише фараону. Із часів матріархату в Єгипті влада передавалась за материнською філіацією. Щоб легітимізувати свою владу, претендент на трон мав одружитися на дочці головної дружини фараона. Переважне право на такий шлюб мав її син. Отже, щоб мати владу над Єгиптом, претендент мусив одружитися на спадкоємниці головної дружини. Якщо вона померла, то на її дочці. М. Матьє (1963, с. 4) слушно зауважила, що саме жінки в сім'ї правителя зберігали передачу божественного походження роду, і «зламати такий порядок у Єгипті, як і у деяких інших народів, при особливому значенні пережитків матріархату виявилось неможливим». Фараон Аменхотеп IV (Ехнатон), чоловік Нефертіті, уклав шлюб зі своєю дочкою Анхесеномон, якій на той час було лише 11 років. У подальшому Анхесеномон стала дружиною Тутанхамона (Вардиман, 1990, с. 134). Матрилінійність наслідування влади в Єгипті пояснює те, що фараони, хоча й одружувались на дочках чужоземних правителів, проте своїх заміж за них не віддавали. Показовою є відповідь

Аменхотепа III, який на прохання вавилонського Кадашману-Харбе віддати за нього царівну заявив, що дочка фараона «нікому не може бути віддана» (Мат'є, 1954, с. 56). Відмова зрозуміла, адже шлюб з нею надавав право іноземцю на вищу владу в єгипетській державі.

У науковій літературі немає єдиного погляду на інцест у шлюбах простих людей. Б. Шоу (1992, р. 274), який присвятив своє дослідження цій темі, зауважив, що він не знайшов «суттєвих історичних свідчень, які підтверджують, що шлюб між братом і сестрою був або відомий, або широко практикувався звичайними єгиптянами в період фараонів, тобто до грецько-римського періоду».

Іншу думку висловила М. Мат'є (1954, с. 73), яка вважала, що шлюби між однокровними братами та сестрами хоча і не віталися, але мали місце. Пояснювалися вони бажанням батьків нареченої зберегти майно в межах родини, а не віддавати його разом із дочкою до іншої сім'ї. Тому, як вважала дослідниця, у Стародавньому Єгипті можна побачити шлюби як між братом і сестрою, так і рідного дядька за материнською лінією з племінницею. Підтвердженням цього є те, що подружжя називали одне одного «братом» та «сестрою». Із часів Середнього царства такі шлюби скоріш були винятками з правил.

Я. Тойварі-Вітала (2013) також вважала, що шлюб між близькими родичами не заборонявся у Стародавньому Єгипті. Однак, як зауважила дослідниця, «доказів такого зв'язку поза сім'єю правителя обмаль... Найбільш ранній підтверджений випадок шлюбу між братом і сестрою датується VI династією (2350–2200 рр. до н. е.)». Зустрічаються відомості про подібні шлюби і в періоди Середнього та Нового царства.

У правовому розумінні єгипетська жінка вигідно вирізнялась серед жінок інших давніх цивілізацій. Вона мала майже рівні права з чоловіком. Так, жінка могла ініціювати розлучення та знову вийти заміж. Основними причинами розірвання шлюбу могли стати перелюбство або ж безпліддя. У шлюбних угодах завжди прописувалось те, як чоловік мав матеріально забезпечувати дружину. У документі фіксувалися умови поділу майна в разі розлучення за ініціативою чоловіка. Якщо ініціатором розірвання шлюбу була дружина, то, як правило, половину шлюбних дарів вона мала віддати чоловіку. До того ж йому залишалося усе, що було придбано за час спільного проживання (Мат'є, 1954, с. 74–75).

Вільна жінка володіла майном, яким розпоряджалась на власний розсуд – продавала,

купувала, передавала за заповітом. Вона управляла виділеними «на поминання душі» землями. Дочка була спадкоємницею нарівні зі своїми братами. Спадок передавався як за чоловічою, так і за жіночою лініями. Якщо сталося так, що жінка виявилась старшою, а інші сестри та брати малолітні, то вона призначалась «управителькою» усіх спадкоємців. Володіння і пов'язані з ним титули також могли переходити за жіночою лінією. У разі смерті чоловіка дружина отримувала 1/3 спільно нажитого майна, 2/3 діставалось дітям (Перепелкин, 2000, с. 151).

Хоча система освіти у Стародавньому Єгипті була орієнтована на хлопчиків, дівчата теж здобували грамоту в колі своєї сім'ї. Дехто з них мав доволі ґрунтовні знання, щоб займатись наукою чи працювати разом із батьком, наприклад у сфері медицини.

Жінки могли перебувати на державній службі. Вони управляли майстернями ткачих, харчування, палацовими співачками і танцюристками. Відомо, що придворна на ім'я Песешет була начальницею над заупокійним жрецтвом матері фараона і водночас виконувала обов'язки «розпорядчої жінок-лікарів» (Перепелкин, 2000, с. 151).

Від вільних жінок вирізнялись слугині (хем) та рабині (б'к), які не мали жодних прав і розцінювались як майно. У період Середнього царства рабство у Єгипті набуває масового характеру. Рабів можна було купити, продати, віддати в найм, подарувати або ж передати у спадок. Водночас служниці та рабині мали право на особисті речі та створення сім'ї. У разі жорстокого поводження вони шукали притулку у храмах. Якщо доводило, що хазяїн поводився з ними безжалісно, то йому загрожувало обернення в слугу храму. Рабство в той час ще не набуло класичних форм, як у Стародавній Греції та Стародавньому Римі. Приватні рабині ставали майже членами сім'ї (Перепелкин, 2000, с. 256). Тому можна побачити непоодинокі випадки позбавлення рабського стану. За яких основних умов це могло статися? По-перше, за рішенням хазяїна (Лур'є, 1960, с. 165–166). Якщо ж рабиня відпускалась на волю, то отримувала права, які мала єгиптянка (Бандурка та ін., 2020, с. 60–61; Бандурка та ін., 2021, с. 59–60). По-друге, у разі удочеріння або усиновлення дітей рабині (Лур'є, 1960). По-третє, якщо рабиня народила від вільного, то дитина вважалась вільною. Діодор Сицилійський (2012, с. 59–60) писав, що в єгиптян жерці одружувались тільки на одній жінці, але інші громадяни могли обрати собі жінок стільки, скільки бажали. Батьки

були зобов'язані годувати всіх своїх дітей, щоб збільшувалось населення, і це вважалось більш усього сприятливим для процвітання держави. «Жодна дитина не вважалася незаконнонародженою, навіть коли вона народжувалася матір'ю рабинєю; оскільки, відповідно до вірувань, батько є єдиним творцем дитини, для якої мати була лише їжею та придуком» (Діодор Сицилійський, 2012, с. 60).

Остання причина, на наш погляд, була найбільш поширеною. Як уже зазначалося, з періоду Середнього царства рабів в Єгипті стає дедалі більше. Вже значна частина мешканців долини Нілу середнього достатку могла дозволити собі придбати раба чи рабиню. Поширюється практика утримання рабинь-наложниць, які мають від своїх господарів дітей. Вони від народження вважались вільними і претендували на спадок батька, який мали розподілити між собою всі брати і сестри. Спадок, який залишався від матері, діставався лише її утробним дітям.

Цікавим є той факт, що за вбивство раба чи рабині винному загрожувало смертне покарання. За свідченням Діодора Сицилійського (2012, с. 58), «той, хто вбивав свідомо вільну людину або раба, страчувався, адже законодавець бажав карати не за відмінністю фортуни, а за намірами злодія». Слід також звернути увагу на певну гуманність давньоєгипетського законодавства, яке забороняло за тяжкі злочини страчувати вагітну жінку, доки вона не народить (Лурье, 1960, с. 125).

Окрему категорію жінок становили блудниці. На думку Е. Дюпуї (1907), проституція – це звичне та поширене явище у Стародавньому Єгипті. На наш погляд, учений дійшов такого висновку здебільшого за аналогією з іншими давніми цивілізаціями. Дійсно, проституція як вулична, так і так звана священна, або ж храмова, мала місце, проте не набула такого поширення, як у Вавилоні чи Стародавній Греції. Один із факторів її стримування – це наявність і доступність рабинь-наложниць, яких пересічний єгиптянин спроможний був утримувати. Вони жили в сім'ї, виконували відповідні роботи та задовольняли фізіологічні потреби голови патріархальної сім'ї. Водночас наслідки від проституції – венеричні хвороби – були добре відомі давнім єгиптянам, про що свідчать знайдені папіруси на медичну тематику (Дюпуї, 1907, с. 57–58). Зрозуміло, постають питання не лише моралі тогочасного суспільства, а й здоров'я давньоєгипетської жінки. Проте вони потребують окремого розгляду.

ВИСНОВКИ. Отже, релігія стала основою формування світогляду давнього єгиптяни-

на. Божественне походження навколишнього світу та людини не викликало жодних сумнівів. Значна частина міфів Стародавнього Єгипту про створення світу говорить про його суто жіноче начало. До пантеону божеств найбільш шанованих усіма мешканцями долини Нілу входило чимало богинь. Зі встановленням патріархату богині не втрачають своєї могутності, проте змінюється їхній статус. Вони постають всесильними родоначальницями, матерями та сестрами. З'являються об'єднанні культу божественного подружжя із сином-немовлям, які стали взірцем для єгиптян у створенні власної сім'ї. Саме єгиптяни розглядали сім'ю як основу суспільства. Це дає нам підстави стверджувати, що у Стародавньому Єгипті виникла сім'я в нашому сучасному розумінні.

Соціальний статус жінок був різним. Найвищий соціальний щабель займали дружини фараонів або представниці його сім'ї, які мали значні матеріальні статки і відігравали помітну роль у релігійному та політичному житті. Матрилінійність монархічної влади у Стародавньому Єгипті зумовлювала інцест у шлюбах фараонів. Претендент, щоб легітимізувати свою владу на трон, мав одружитися із дочкою правителя.

Жінки служили у храмах як жриці і служниці. Відповідно до ієрархії виконували свої релігійні обов'язки. Вони були представлені на державній службі. Зі встановленням патріархату і поступовим набуттям жрецтвом клановості жінок у ньому стає значно менше.

Водночас права жінок майже рівні з чоловіками, що суттєво вирізняє давньоєгипетську жінку серед представниць прекрасної статі інших давньосхідних цивілізацій.

На нижчому щаблі соціальної ієрархії перебували служниці і рабині. Вони не мали жодних прав і вважались майном. Проте рабині мали право на особисті речі та заводити сім'ю. За жорстоке поводження з ними загрожувало покарання. За певних умов рабині могли стати вільними і отримати права єгиптянки.

У Єгипті, як і в інших давніх державах, мала місце проституція. Однак вона не була настільки поширеною, як, скажімо, у Вавилоні чи Стародавній Греції.

Вивчення статусу жінки та особливостей шлюбно-сімейних відносин у Стародавньому Єгипті дозволяє усвідомити такі базові людські цінності, як любов, взаємоповага, відповідальність, толерантність, відданість тощо, які мають стати основою у вирішенні сучасних гендерних проблем.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Брестед Д., Тураев Б. История Древнего Египта. Мн : Харвест, 2003. 832 с.
2. Вардиман Е. Женщины в Древнем мире / пер. с нем. М. С. Харитонова. М. : Наука, 1990. 335 с.
3. Геродот. Истории в девяти книгах / пер. А. О. Білецького. Київ : Наук. думка, 1993. 576 с.
4. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека / пер. О. П. Цыбенко. М. : Наука, 2012. 1129 с.
5. Дюпуи Э. Проституция в древности и половые болезни / пер. Доктора Л. В. СПб. : Тип. Т-ва «Народная польза», 1907. 327 с.
6. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки ; О. М. Бандурка, Д. В. Швець, М. Ю. Бурдін та ін. Харків : Майдан, 2020. 618 с.
7. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / О. М. Бандурка, О. М. Головка, І. А. Логвиненко та ін. ; за заг. ред. О. М. Бандурки ; вступ. слово О. М. Бандурки. 2-ге вид., допов. та змін. Харків : ХНУВС, 2021. 596 с.
8. Коростовцев М. А. Религия Древнего Египта. СПб. : Нева ; Летний Сад, 2000. 464 с.
9. Логвиненко Є. С., Логвиненко І. А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків : ФОРМ Панов А. М., 2019. 252 с.
10. Логвиненко Є. Смертна кара у Стародавньому Єгипті. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 225–229. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.6.41>.
11. Логвиненко І. А., Логвиненко Є. С. Статус жінки на Стародавньому Сході: особливості шлюбно-сімейних відносин у Месопотамії. *Право і безпека*. 2022. № 2 (85). С. 91–106. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.09>.
12. Лурье И. М. Древнеегипетские термины мерет и хентиуше во времена Древнего царства. *Вестник Древней истории*. 1951. № 4. С. 73–82.
13. Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X веков до н.э. Ленинград : Изд-во Гос. эрмитажа, 1960. 356 с.
14. Матье М. Э. Древнеегипетские мифы. М. : Изд-во АН СССР, 1956. 175 с.
15. Матье М. Э. Из истории семьи и рода в Древнем Египте. *Вестник Древней истории*. 1954. № 4. С. 45–75.
16. Матье М. Э. Избранные труды по мифологии и идеологии Древнего Египта. М. : Восточ. лит.а РАН, 1996. 326 с.
17. Матье М. Э. Миф и сказка Древнего Египта как источник для изучения истории семьи. *Вестник Древней истории*. 1963. № 4. С. 3–11.
18. Монтэ П. Египет Рамсесов. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов. / пер. с франц. Ф. Л. Мендельсона. М. : Наука, 1989. 376 с.
19. Мышустя С. В. Древний Египет. Женщины-фараоны. Ростов н/Д : Феникс, 2006. 317 с.
20. Перепелкин Ю. Я. История Древнего Египта. СПб. : Летний Сад ; Нева, 2000. 560 с.
21. Розанов В. В. Собрание сочинение. Возрождающийся Египет. М. : Республика, 2002. 526 с.
22. Сказки и повести Древнего Египта / пер. и коммент. И. Г. Лившица. Ленинград : Наука, 1979. 288 с.
23. Черезов Е. В. Социальное положение mḥ-t в храмовом хозяйстве Древнего царства. *Вестник Древней истории*. 1951. № 2. С. 40–46.
24. Assman J. From Akhenaten to Moses: Ancient Egypt and Religious Change. Cairo-New York : The American University in Cairo Press, 2014. 167 p.
25. Blackman A. M. On the Position of Women in the Ancient Egyptian Hierarchy. *The Journal of Egyptian Archaeology*. 1921. Vol. 7. Pp. 8–30. DOI: <https://doi.org/10.2307/3853813>.
26. Erman A. Life in Ancient Egypt. New York : Dover Publications, Inc., 1971. 570 p.
27. Hoffmann, F. Warlike Women in Ancient Egypt. *Cahiers de recherches de l'Institut de Papyrologie et d'Egyptologie de Lille*. 2008. No. 27. S. 49–57. URL: http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/propylaeumdok/2352/1/Hoffmann_Warlike_women_in_Ancient_Egypt_2008.pdf (дата звернення: 10.02.2023).
28. Lesko B. Listening to the Ancient Egyptian woman: Letters, Testimonials, and other Expressions of Self. *Studies in Ancient Oriental Civilization*. 1999. Vol. 58. Pp. 247–254.
29. Lesko B. Women and Religion in Ancient Egypt // Diotima : сайт. 2002. URL: <https://diotima-doctafemina.org/essays/women-and-religion-in-ancient-egypt> (дата звернення: 10.02.2023).
30. Sabbahy L. Gender, Pharaonic Egypt, EAH // Encyclopedia of Ancient History. Wiley-Blackwell, 2013. Pp. 2876–2878. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781444338386.wbeah15173>.
31. Shaw B. D. Explaining Incest: Brother-Sister Marriage in Graeco-Roman Egypt. *Man. New Series*. 1992. Vol. 27. No. 2. Pp. 267–299.
32. Szpakowska K. Hidden Voices: Unveiling Women in Ancient Egypt // A companion to women in the ancient world / ed. by L. J. Sharon and S. Dillon. Malden, MA ; Oxford : Wiley-Blackwell, 2012. Pp. 25–37.
33. The Context of Scripture / ed. by W. W. Hallo ; assoc. ed. K. L. Younger. Leiden, Boston : Brill, 2003. Vol. 1. 406 p.

34. Toivari-Viitala J. Marriage and Divorce // ACADEMIA : сайт. 2013. URL: https://www.academia.edu/2971079/Marriage_and_Divorce (дата звернення: 10.02.2023).

Надійшла до редакції: 17.02.2023

Прийнята до опублікування: 06.03.2023

REFERENCES

1. Assman, J. (2014). *From Akhenaten to Moses: Ancient Egypt and Religious Change*. The American University in Cairo Press.
2. Bandurka, O. M., Holovko, O. M., Lohvynenko, I. A. et al. (2021). *History of state and law of foreign countries* (O. M. Bandurka, Ed.). Kharkiv National University of Internal Affairs.
3. Bandurka, O. M., Shvets, D. V., Burdin, M. Yu. et al. (2020). *History of state and law of foreign countries* (O. M. Bandurka, Ed.). Maidan.
4. Blackman, A. M. (1921). On the Position of Women in the Ancient Egyptian Hierarchy. *The Journal of Egyptian Archaeology*, 7, 8-30. <https://doi.org/10.2307/3853813>.
5. Brested, D., & Turaev, B. (2003). *Ancient Egyptian history*. Harvest.
6. Cherezov, E. V. (1951). The social position of the mr-t in the temple economy of the ancient kingdom. *Bulletin of Ancient History*, 2, 40-46.
7. Diodor Sicilian. (2012). *Historical Library* (O. P. Tsybenko, Transl.). Science.
8. Dyupui, E. (1907). *Prostitution in ancient times and sexual diseases*. Type The People's Benefit Company.
9. Erman, A. (1971). *Life in Ancient Egypt*. Dover Publications, Inc.
10. Gerodot. (1993). *Stories in nine books* (A. O. Biletskyi, Transl.). Scientific thought.
11. Hallo, W. W., & Younger, K. L. (Eds). (2003). *The Context of Scripture*. Brill.
12. Hoffmann, F. (2008). Warlike Women in Ancient Egypt. *Cahiers de recherches de l'Institut de Papyrologie et d'Égyptologie de Lille*, 27, 49-57. http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/propylaeumdok/2352/1/Hoffmann_Warlike_women_in_Ancient_Egypt_2008.pdf.
13. Korostovtsev, M. A. (2000). *Religion in ancient Egypt*. Neva; Summer Garden.
14. Lesko, B. (1999). Listening to the Ancient Egyptian woman: Letters, Testimonials, and other Expressions of Self. *Studies in Ancient Oriental Civilization*, 58, 247-254.
15. Lesko, B. (2002). *Women and Religion in Ancient Egypt*. Diotima. <https://diotima-doctafemina.org/essays/women-and-religion-in-ancient-egypt>.
16. Livshits, I. G. (Transl.). (1979). *Tales and stories from ancient Egypt*. Science.
17. Lohvynenko, I. A., & Lohvynenko, Ye. S. (2019). *Punishment in the Law of the Ancient World*. FOP Panov A. M.
18. Lohvynenko, I. A., & Lohvynenko, Ye. S. (2022). The status of women in the Ancient East: peculiarities of marriage and family relations in Mesopotamia. *Law and Safety*, 2(85), 91-106. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.09>.
19. Lohvynenko, Ye. (2019). The death penalty in Ancient Egypt. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 6, 225-229. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.6.41>.
20. Lure, I. M. (1951). The Ancient Egyptian terms hentiushe and hentiushe during the Ancient Kingdom. *Bulletin of Ancient History*, 4, 73-82.
21. Lure, I. M. (1960). *Essays on ancient Egyptian law XVI-X centuries B.C.* Publishing house of the State Hermitage.
22. Mate, M. E. (1954). From the history of the family and clan in ancient Egypt. *Bulletin of Ancient History*, 4, 45-75.
23. Mate, M. E. (1956). *Ancient Egyptian myths*. USSR Academy of Sciences Publishing.
24. Mate, M. E. (1963). Ancient Egyptian myth and tale as a source for the study of family history. *Bulletin of Ancient History*, 4, 3-11.
25. Mate, M. E. (1996). *Selected Works on the Mythology and Ideology of Ancient Egypt*. Oriental Literature of the Russian Academy of Sciences.
26. Monte, P. (1989). *Ramses. The everyday life of the Egyptians during the time of the great pharaohs*. Science.
27. Myshusta, S. V. (2006). *Ancient Egypt. Women Pharaohs*. Phoenix.
28. Perepelkin, Yu. Ya. (2000). *History of Ancient Egypt*. Summer Garden; Neva.
29. Rozanov, V. V. (2002). *A collection of essays. Rising Egypt*. The Republic.
30. Sabbahy, L. (2013). Gender, Pharaonic Egypt, EAH. In *Encyclopedia of Ancient History* (2876-2878). Wiley-Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781444338386.wbeah15173>.
31. Shaw, B. D. (1992). Explaining Incest: Brother-Sister Marriage in Graeco-Roman Egypt. *Man*, 27(2), 267-299.

32. Szpakowska, K. (2012). Hidden Voices: Unveiling Women in Ancient Egypt. In Sharon L. & Sheila D. (Eds), *A companion to women in the ancient world* (pp. 25-37). Wiley-Blackwell.
33. Toivari-Viitala, J. (2013). *Marriage and Divorce*. ACADEMIA. https://www.academia.edu/2971079/Marriage_and_Divorce.
34. Vardiman, E. (1990). *Women in the ancient world* (M. S. Kharitonov, Transl.). Science.

Received the editorial office: 17 February 2023

Accepted for publication: 6 March 2023

IHOR ALBERTOVYCH LOHVYENKO,

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Theory and History of State and Law;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1505-4418>,
e-mail: igor_logv@ukr.net;*

YEVHENIIA SERHIIVNA LOHVYENKO,

*Candidate of Law, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Constitutional and International Law;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7687-843X>,
e-mail: evgeniyalogvinenko11@gmail.com*

**WOMEN IN ANCIENT EGYPT: DETERMINATION OF LEGAL STATUS
AND PECULIARITIES OF MARRIAGE AND FAMILY RELATIONS**

The main factors that influenced the formation of the worldview of the ancient Egyptian woman have been investigated. The influence of religion on her understanding of the family, her place and purpose in society has been shown. The main criteria of social differentiation of women have been identified. The primary sources, in particular legal monuments, on the basis of which the legal status of women in Ancient Egypt is shown, have been analysed. The features of marriage and family relations have been characterised. The research is based on the principle of historicism. Historical and comparative as well as historical and genetic methods were used to study the peculiarities of marriage and family relations, normative and comparative and hermeneutical methods were used when working with primary sources. The gender approach has led to a comprehensive study of religious, political, legal norms and social institutions, such as the family, family, culture, and more.

Generalisations and conclusions have been made, stating that it was in the religion of Ancient Egypt that the united cults of the divine couple with a son-infant appeared, which became a model for the Egyptians in creating their own family. They were the first among the ancient civilisations to consider the family as the basis of society, which gives us grounds to assert that the family in our modern sense emerged in Ancient Egypt. The social status of women was different. The highest were the ruler's wives and priestesses, and the lowest were maids and slaves. They had no legal rights and were considered property. However, slaves had the right to personal belongings and to have a family. They faced punishment for ill-treatment. Under certain conditions, slaves could become free and receive the rights of an Egyptian woman. It has been noted that free ancient Egyptian women had almost equal legal rights with men, which distinguishes them from women of other ancient civilisations.

It has been emphasized that the study of the status of women and the peculiarities of marriage and family relations in Ancient Egypt allows us to see the historical origins of gender inequality, to understand such basic human values as love, mutual respect, responsibility, tolerance, devotion, etc. which should become the basis for addressing modern gender issues.

Key words: *Ancient Egypt, ancient Egyptian civilisation, woman, religion, priesthood, marriage, family.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Логвиненко І. А., Логвиненко Є. С. Жінка у Стародавньому Єгипті: визначення правового статусу та особливості шлюбно-сімейних відносин. *Право і безпека*. 2023. № 2 (89). С. 87–97. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.08>.

Citation (APA): Lohvynenko, I. A., & Lohvynenko, Ye. S. (2023). Women in Ancient Egypt: determination of legal status and peculiarities of marriage and family relations. *Law and Safety*, 2(89), 87–97. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.08>.

УДК 347.426.44

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.09>**СОФІЯ ОЛЕГІВНА ПОПОВА,***доктор філософії,**Харківський національний університет внутрішніх справ,**кафедра цивільного права та процесу;* <https://orcid.org/0000-0003-3628-1513>,*e-mail: sophikpoter@ukr.net*

ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ЗА ПОРУШЕННЯ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО: ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Статтю присвячено дослідженню законодавства та правової доктрини щодо відшкодування моральної шкоди за приниження честі, гідності і права на недоторканність ділової репутації поліцейського, який є представником правоохоронних органів. Визначено, що інститут цивільно-правової відповідальності виокремлює відшкодування моральної шкоди як специфічний захід, який у Цивільному кодексі України вказаний як спосіб захисту. Встановлено, що розмір немайнових збитків під час вирішення справи про їх відшкодування судом неможливо обчислити, тому суд керується власними суб'єктивними переконаннями при їх розрахунку, що є проблемою правозастосування. Проаналізовано судову практику щодо звернення поліцейськими за стягненням моральної шкоди з осіб, які порушили їхні особисті немайнові права. З'ясовано, що суди застосовують практику вищих судів, яка ґрунтується на підходах міжнародної спільноти, що поліцейський є публічною особою, діяльність якої викликає суспільний інтерес, а тому він повинен терпимо ставитися до критики і це не може бути підставою звернення до суду. Обґрунтовано, що працівник органу внутрішніх справ є представником держави, тому під час порушення його особистих немайнових прав, зокрема права на недоторканність ділової репутації, невідшкодування йому за це моральної шкоди відображається на репутації як органу, в якому він служить, так і держави. Доведено, що зазначений підхід про прив'язку поліцейського до положень про публічних осіб шкодить репутації держави і нівелює застосування превентивної функції цивільно-правової відповідальності, що є важливим фактором для підтримки громадського правопорядку. На підтримку позицій вітчизняних науковців запропоновано створити окремий нормативно-правовий акт, який би забезпечив гарантії захисту особистих немайнових прав працівників правоохоронних органів та встановив баланс між дотриманням свободи вираження поглядів у ЗМІ щодо діяльності поліції та дотриманням прав працівників органів внутрішніх справ при виконанні службових обов'язків.

Ключові слова: *цивільно-правова відповідальність, моральна шкода, органи внутрішніх справ, правоохоронна діяльність, особисті немайнові права, честь, гідність, ділова репутація.*

Оригінальна стаття

ВСТУП. У нашій державі інституту цивільно-правової відповідальності надається неабияке значення, адже особа, яка завдала шкоди іншій, повинна нести відповідальність згідно із законом, а особа, яка постраждала, хоча б наблизитися до задоволення своїх інтересів і відновлення порушених прав наскільки це можливо. У той час, коли держава як посередник між сторонами конфлікту не лише вирішить його, а й утвердиться як авторитетний арбітр, норми законодавства якого є дієвими і виконуються в повному обсязі, правовий порядок буде дотримано, а розвиток і життєдіяльність суспільства не порушено або якщо і було порушено, то повернено до попереднього стану.

Ці правові проблеми завжди були дискусійними в контексті цивільно-правової відповідальності, її елементів, звільнення від відповідальності та відшкодування завданої шкоди. Законодавчі та доктринальні положення, попри намагання як законодавця, так і науковців внести певні корективи, є недосконалими і містять прогалини в регулюванні вказаних питань інституту цивільно-правової відповідальності, відшкодування шкоди, зокрема моральної.

Водночас складно уявити ситуацію, яка так чи інакше не торкалася б почуттів фізичної особи в будь-якій життєвій ситуації. Проте це не означає, що кожна справа буде підлягати

розгляду в контексті завдання нематеріальної шкоди. Одночасно існують ситуації, коли факт порушення особистих немайнових прав, що завдає моральні збитки, ігнорується або не сприймається суспільством через певні упредження. Те саме стосується й винесення судами неоднакових рішень про відшкодування моральної шкоди, що призводить до відсутності єдиної точки зору щодо вирішення таких справ. Інститут моральної шкоди в цьому аспекті розкриває сутність нематеріальної сфери особи і намагання відокремити її від ситуації, коли враховують лише матеріальні втрати та нехтують особистісними якостями.

Сьогодні в цивілізованому світі обстоюється позиція першості прав і свобод людини та громадянина, що ще раз підкреслює вагу можливості відновлення порушеного права чи запобігання порушенням. Основним обов'язком держави є захист основоположних прав особи. Від імені держави у відносинах із народом виступають органи публічної влади, які є гарантом дотримання правопорядку. Провідну роль у забезпеченні виконання обов'язку захисту прав осіб відіграють правоохоронні органи, зокрема органи внутрішніх справ. Водночас до працівників вказаних структур висуваються високі вимоги не лише професійного рівня, а й наявності в них певних особистісних якостей. Трапляються випадки, коли особа під час вчинення порушення і притягнення її поліцейським до відповідальності забуває, що перед нею представник органу правопорядку і завдає нематеріальних збитків безпосередньо поліцейському, вважаючи, що має на це право.

З моменту реформи Міністерства внутрішніх справ в Україні ставлення суспільства до органів внутрішніх справ, зокрема до поліцейського, проти попереднього досвіду, значно покращилося. Отже, випадків, коли поліцейського притягували до цивільно-правової відповідальності при здійсненні правоохоронної діяльності, стає більше, ніж навпаки. Зазвичай працівники правоохоронних органів сприймаються лише як представники держави і до них у професійному та етичному плані висувається більше вимог, аніж до пересічного громадянина. При цьому забувається, що представник органу правопорядку наділений власною честю, гідністю, діловою репутацією, які можуть потерпати від посягання на них іншими особами. Незважаючи на перебування у статусі під час виконання службових обов'язків, у працівників органу внутрішніх справ є рівні права з іншими особами, вони також мають право на відшкодування моральної шкоди за завдані їм збитки. Право на відшко-

дування моральної шкоди не є новим або недослідженим взагалі, але поза увагою залишається завдання збитків у нематеріальній сфері під час реалізації правоохоронної діяльності.

Враховуючи те, що Україна обрала курс до Європейського Союзу і поступово здійснює імплементацію вітчизняного законодавства до європейського права, це впливає на зміни в будь-якій сфері життєдіяльності, зокрема у правоохоронній. Проведені реформи в країнах ЄС позитивно відобразилися на ставленні населення до національних правоохоронних органів, що є запорукою успіху у впровадженні нових стандартів охорони й безпеки держави та суспільства в цілому. Отже, суспільна повага до поліції є складовою досягнення балансу в забезпеченні захисту прав і свобод людини та громадянина.

Таким чином, необхідно проаналізувати відповідні теоретичні аспекти цивільно-правової відповідальності в контексті відшкодування нематеріальних збитків поліцейським та визначити проблеми їх практичного застосування.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є проведення теоретико-правового аналізу цивільно-правової відповідальності осіб, які завдали шкоди працівникам правоохоронних органів, зокрема поліцейським, під час виконання ними службових обов'язків.

Завданнями статті є здійснення аналізу інституту цивільно-правової відповідальності та інституту моральної шкоди у вітчизняній правовій науці цивільного права та в законодавстві; обґрунтування концептуального бачення сутності відшкодування моральної шкоди за завдання нематеріальних збитків поліцейському; аналіз судової практики щодо притягнення осіб до цивільно-правової відповідальності за завдання моральної шкоди працівнику органу внутрішніх справ; дослідження проблемних питань, пов'язаних зі зверненням поліцейських за захистом своїх особистих немайнових прав.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Для досягнення поставленої мети наукового дослідження використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання: діалектичний, функціональний, порівняльно-правовий, метод аналізу, формально-логічний, які є базовими юридичними прийомами, засобами дослідження всієї статті.

Серед найважливіших із них слід виокремити такі методи: діалектичний (за допомогою нього моральна шкода досліджувалась як захід цивільно-правової відповідальності та спосіб захисту особистих немайнових прав

осіб, а також цей метод використовувався при вивченні специфіки звернення до суду за відшкодуванням моральної шкоди, якщо особа є поліцейським); функціональний (дозволив розглянути під відповідним кутом зору компенсаційну функцію цивільного права та превентивну функцію цивільно-правової відповідальності); порівняльно-правовий (застосовувався при аналізі низки аспектів проблеми, що становить предмет дослідження, був також використаний для порівняння різних проблем правозастосування, неоднакового застосування судом положень щодо порушення особистих немайнових прав працівника органу внутрішніх справ); метод аналізу (застосовувався при здійсненні висновків і пропозицій, які містяться у статті, з урахуванням вимог щодо визначеності, несуперечливості, послідовності і обґрунтованості суджень із використанням понятійного апарату цивільного права).

У дослідженні також було застосовано положення Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) як єдиного кодифікованого акта цивільного законодавства, що розкриває положення про можливість особою відшкодувати моральну шкоду за порушення права на повагу честі, гідності та ділової репутації, про компенсацію збитків у повному обсязі тощо. Також у статті є посилання на постанову Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 року № 4, в якій вперше розкривається дефініція моральної шкоди. Крім того, важливим нормативно-правовим актом у дослідженні є Закон України «Про Національну поліцію», яким визначені правова основа діяльності поліцейських, принципи, на яких ґрунтується робота правоохоронних органів, завдання їх діяльності, права та обов'язки, що характеризує поліцейського та допомагає зрозуміти його становище в суспільстві та підвищений інтерес громадськості до зазначеної діяльності.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Основним завданням правоохоронних органів є охорона законності та правопорядку, захист прав і свобод людини та громадянина, боротьба зі злочинністю, а також попередження та профілактика правопорушень, що здійснюються тільки на підставі та відповідно до закону особами, які перебувають на службі у правоохоронних органах і мають спеціальну професійну підготовку (Росоха, Рогач, 2016, с. 125).

У Законі України «Про Національну поліцію» зазначено, яких принципів повинна до-

тримуватися поліція при виконанні своїх функцій, які завдання поліції та основні обов'язки поліцейського¹. Проте нічого не зазначено про повагу до поліції та ввічливе ставлення до представників держави. З огляду на специфіку діяльності, що реалізують поліцейські, вони стають потерпілими від низки правопорушень. В умовах сьогодення частіше трапляються випадки погроз або інших насильницьких дій щодо працівників Національної поліції України, які принижують почуття власної гідності, честі та порушують право на недоторканність ділової репутації у зв'язку з реалізацією визначених законодавством повноважень (Джуська, Джуський, 2019, с. 90).

Переважно поліцейський або не звертається із заявою про порушення його особистих немайнових прав, або переходить власну межу для захисту своєї гідності і сам стає суб'єктом відповідальності.

Цивільно-правова відповідальність при здійсненні правоохоронної діяльності має глибоке історичне коріння. Зазвичай у вітчизняному законодавстві та правовій доктрині можна віднайти великий масив положень щодо порушення працівником правоохоронного органу прав інших осіб. Це є зрозумілим фактом, адже поліцейський є публічною особою, представником держави, його особа повинна асоціюватися із захистом, законністю та дотриманням правопорядку. Незважаючи на це, іноді трапляються випадки непорозуміння між громадянами та правоохоронними органами. Отже, будь-які конфлікти одразу стають предметом обговорення загалом. Через те, що поліцейський є особою, яка надає державні послуги, а рівень, якість і ефективність надання таких послуг оцінюється суспільством суб'єктивно, то й окремі рішення правоохоронних органів безпідставно оспорується, незважаючи на те, що їхня професійна діяльність також щодня пов'язана з підвищеним ризиком порушення їхніх майнових та особистих немайнових прав і заподіяння їм шкоди. Якщо заподіяння матеріальних збитків можна довести в суді, адже вони можуть бути оцінені, то нематеріальну шкоду складно розрахувати.

У вітчизняній літературі відсутні об'ємні дослідження про притягнення до цивільно-правової відповідальності за порушення особистих немайнових прав поліцейських. Водночас

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 16.02.2023).

існують підходи щодо інших видів відповідальності за приниження честі, гідності і ділової репутації. Наприклад, на розгляд у Верховну Раду України подано проєкт Закону України про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо захисту честі і гідності громадян та працівників правоохоронних органів від 24 лютого 2021 року № 5050-1, який вдосконалив положення попереднього законопроєкту № 5050 і визначив, що за публічну образу поліцейського при виконанні ним службових обов'язків або члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, військовослужбовця у зв'язку з їхньою участю в охороні громадського порядку або публічні заклики щодо невиконання законних вимог вищевказаних працівників органів правопорядку накладаються адміністративні стягнення. Ця позиція підтримується в наукових колах. Зокрема, А. І. Батечко (2021, с. 67) наполягає, що зазначений проєкт, який досі перебуває на розгляді, має бути якомога швидше прийнято та реалізовано, тому що саме цей нормативно-правовий акт сприятиме підвищенню авторитету Національної поліції України. Адаже захист честі та гідності поліцейського як громадянина України здійснюється на загальних підставах та не гарантує певного рівня захищеності під час виконання поліцейським своїх повноважень. Тому порушення права на захист поліцейського під час виконання своїх повноважень формує показники латентної злочинності.

Водночас представники наукової спільноти також звертають увагу на можливість закріплення кримінальної відповідальності за вчинення порушень, що стосуються особистісної сфери поліцейського, яка впливає на репутацію органів внутрішніх справ та держави, з посиланням на міжнародний досвід. У Республіці Польща працівник поліції під час виконання службових обов'язків вважається державним службовцем, тому в разі образи він користується спеціальним правовим захистом, передбаченим положеннями кримінального законодавства. Більш суворі покарання для вказаних правопорушень визначені і у Кримінальному кодексі Франції (Батечко, 2021, с. 65).

Окремі кримінально-правові аспекти захисту працівників правоохоронних органів в Україні в юридичній науці розглядалися багатьма вченими, які визначили, що захист честі, гідності, ділової репутації досліджуваної категорії осіб повинен здійснюватися більш суворо, адже працівники правоохоронних органів є представниками держави, яка має сприяти

створенню відповідних умов для виконання такими особами своїх службових обов'язків (Єпішко, 2018, с. 246). Цю думку підтримує і Ю. Заїка (2022, с. 24) з посиланням на те, що в березні 2022 року Кримінальний кодекс України доповнили статтею про відповідальність за образу честі, гідності військовослужбовця, водночас під час воєнного чи надзвичайного стану поліцейські можуть залучатися і до виконання завдань, покладених на військовослужбовців Збройних Сил України. Це означає, що такий факт необхідно враховувати, адже працівники органів внутрішніх справ залишаються незахищеними.

Також існує позиція, згідно з якою проведення аналізу окремих ознак об'єктивної сторони неповаги до працівника правоохоронного органу є підставою криміналізації лише таких проявів цієї неповаги, які супроводжуються вчиненням інших кримінальних правопорушень (Алієва, 2022, с. 105). Тобто суто порушення права на повагу честі, гідності та ділової репутації не буде розглядатися окремо за відсутності іншого, пов'язаного з цим злочину.

Проте вітчизняний законодавець декриміналізував такі протиправні дії, як правопорушення та клевет, зокрема образи представників влади. Отже, основним способом захисту честі та гідності особи є звернення до суду в порядку цивільного судочинства (Заїка, 2022, с. 24).

Тому необхідно визначити підстави цивільно-правової відповідальності осіб за заподіяння немайнових збитків поліцейським та відшкодування їм моральної шкоди.

Цивільно-правова відповідальність є одним із видів юридичної відповідальності, яка настає за скоєння цивільного проступку, під яким слід розуміти суспільно небезпечне, протиправне порушення врегульованих нормами цивільного права майнових та особистих немайнових відносин, що складаються в різноманітних сферах суспільної життєдіяльності. Таким чином, за порушення особистих немайнових відносин настає відповідальність, встановлена законом.

Загальне правило ч. 1 ст. 1166 ЦК України встановлює, що шкода повинна бути відшкодована в повному обсязі особою, яка її завдала¹.

Отже, серед функцій цивільно-правової відповідальності найбільшу увагу приділяють компенсаційній, яка вираховує реальний розмір

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 16.02.2023).

збитків, завданих порушенням, і, відповідно, відновлює попередній стан через відшкодування. Варто зазначити, що в цьому разі складно застосувати компенсаційну функцію цивільного права, адже як відновити порушене нематеріальне право і розрахувати шкоду в майновому еквіваленті, якщо визначити фактичний розмір душевних страждань або завдання шкоди честі, гідності чи ділової репутації неможливо.

Далеко не в кожному випадку посягання на особисті немайнові блага, що супроводжувалося заподіянням моральної шкоди, у потерпілого можуть виникнути які-небудь матеріальні втрати. Проте особі, вину якої доведуть, присудять відшкодування в матеріальному розрахунку, адже неможливо відновити попередній стан душевних страждань і нести подібно цьому відповідальність. Заходи цивільно-правової відповідальності вирізняються тим, що передбачають покладання на зобов'язану особу нового або додаткового (до невиконаного в регулятивних правовідносинах) майнового компенсаційного обов'язку, який реалізується на користь кредитора за рахунок власного майна суб'єкта відповідальності. У результаті потерпіла особа отримує справедливу майнову компенсацію за ті матеріальні або немайнові втрати, яких вона зазнала внаслідок порушення її суб'єктивного права з боку іншого учасника цивільних відносин (Примак, 2013, с. 176).

Узагалі відшкодуванню моральної шкоди належить унікальне місце в системі способів захисту цивільних прав та інтересів і серед заходів цивільно-правової відповідальності (Примак, 2013, с. 175).

Як захід цивільно-правової відповідальності моральна шкода виступає цивільно-правовою санкцією. Поняття «захід» не використовується у законодавстві, натомість у п. 9 ч. 2 ст. 16 ЦК України визначено, що до способів захисту цивільних прав та інтересів належить відшкодування моральної шкоди. Отже, у ст. 23 ЦК України закріплені основні положення, які стосуються відшкодування моральної шкоди.

Варто зазначити, що в Концепції рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства Робоча група визначила необхідність розширення норм, які характеризують немайнові збитки¹. Ми підтримуємо такі намагання, адже детальне регулювання досліджуваної сфери позитивно вплине на можливість якісного

захисту немайнових прав та отримання гідного відшкодування завданої шкоди.

Категорію «моральна шкода» розкриває п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 року № 4, де зазначається, що під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб². У продовження цього постановою Великої Палати Верховного Суду від 15 грудня 2020 року у справі № 752/17832/14-ц визначено, що таке моральна шкода. Нею визнаються страждання, заподіяні громадянину внаслідок фізичного чи психічного впливу, що призвело до погіршення або позбавлення можливості реалізації ним своїх звичок і бажань, погіршення відносин з оточуючими людьми, інших негативних наслідків морального характеру³.

Таким чином, можна стверджувати, що обидві дефініції розкривають сутність немайнової шкоди, яка полягає у стражданнях через дії інших осіб, що призводять до негативних наслідків у моральному вираженні. Ми не будемо зупинятися на розкритті поняття «страждання» і його видах, адже ці питання розкриті у своєму дослідженні Р. О. Стефанчук (2019).

Варто зосередити увагу на тому, які обставини можуть привести до таких страждань, зокрема в контексті правоохоронної діяльності поліцейських. Для того, щоб у кожній конкретній ситуації визначити можливість завдання нематеріальних збитків працівнику органу правопорядку, необхідно встановити одну додаткову ознаку цивільно-правової відповідальності, крім загальноприйнятих умов: а) наявність шкоди; б) протиправність поведінки; в) причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою; г) вину. Такою обов'язковою характеристикою є виконання службових обов'язків поліцейським. Адже можна

² Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : постановою Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 4 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95> (дата звернення: 16.02.2023).

³ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15.12.2020 : справа № 752/17832/14-ц, провадження № 14-538цс19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95177479> (дата звернення: 16.02.2023).

¹ Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : АртЕк, 2020. 128 с.

розглядати кейси, пов'язані з порушенням особистих немайнових прав особи, яка є працівником органу внутрішніх справ, проте місце її роботи в тих випадках не буде грати жодної ролі. Тоді як ситуації, що виникають під час виконання особою правозахисних функцій, будуть мати інший розвиток, адже потенційний порушник повинен зважати, що всі його дії звернені не лише на завдання шкоди поліцейському, а й державі, інтереси якої він представляє. У такому разі постраждає як працівник органу внутрішніх справ, побічно й сама організація, де працює особа, так і держава в контексті репутаційної складової. Адже під час посягання на права представників держави та уникнення або ігнорування за це відповідальності формується певне суспільне уявлення про недосконалість захисту прав і свобод громадян державним апаратом, що впливає на створення негативної репутації держави.

У справі № 462/2739/20 до Залізничного районного суду м. Львова звернувся поліцейський про захист честі, гідності та ділової репутації. На підтримку його вимог від представника третьої особи – Управління патрульної поліції у Львівській області Департаменту патрульної поліції, поступили пояснення, що професійна честь і гідність кожного працівника поліції – це одночасно моральний вигляд усього особового складу органів та підрозділів Національної поліції, тому не можна залишати без визначеного реагування будь-яких посягань на честь і гідність навіть одного поліцейського. Через діяльність окремого працівника поліції, його морально-професійні якості пересічні громадяни визначають роботу всього підрозділу. Поліцейський як посадова особа має передусім захищатися державою, зокрема мати додаткові соціально-правові засоби захисту, які поширюються і на сферу його приватності, якими є власна честь, гідність та ділова репутація, оскільки дискредитація працівника поліції як представника влади не може не відбиватися на авторитеті цих органів загалом¹. Так само варто додати, що в разі неможливості поліцейським захистити свої особисті немайнові права, зокрема на честь, гідність і недоторканність ділової репутації, інститут цивільно-правової відповідальності втрачатиме превентивну функцію, а цивільні особи відчу-

ватимуть свою безкарність, отже, державний апарат позбудеться авторитету.

Коли деліквент понесе відповідальність за завдані ним збитки поліцейському і відшкодує шкоду, то це не лише відновить порушене особисте немайнове право особи потерпілого, а й змінить ставлення порушника до ситуації і вплине на громадську думку, що покращить репутацію правозахисної функції держави.

Оскільки закріплення відшкодування моральної шкоди як окремого способу захисту цивільних прав та інтересів зумовлено переважно саме моральними міркуваннями, у визначенні особливостей механізму застосування зазначеного правового заходу визначальна роль належить морально-правовим засадам справедливості, розумності й добросовісності (Примак, 2013, с. 178).

Проте якщо розглянути судову практику щодо завдання моральної шкоди поліцейським, то вимальовується не дуже приємна картина, адже, по-перше, суди неоднаково розглядають подібні справи, висувають до поліцейського занадто високі вимоги, по-друге, у зв'язку із цим працівник органу внутрішніх справ навіть не намагається звернутися до суду за захистом своїх особистих немайнових прав.

Наприклад, у справі № 649/415/16-ц Великопетиський районний суд Херсонської області задовольним позовом особи, яка перебуває на службі в органах внутрішніх справ, про захист гідності і честі, спростування недостовірної інформації та відшкодування моральної шкоди. У вказаній справі йдеться про те, що відповідач звернувся до Головного управління МВС України в Херсонській області із заявою, в якій повідомив керівника Головного управління про начебто злочинні дії позивача – працівника органів внутрішніх справ. Незважаючи на те, що суд визнав відомості, викладені в заяві, недостовірними і такими, що підлягають спростуванню, у своєму рішенні він посилався на Рішення Конституційного Суду України від 10 квітня 2003 року № 8-рп/2003, у якому зазначено, що викладення в листах, заявах, скаргах до правоохоронних органів відомостей особою, на думку якої посадовими чи службовими особами цього органу при виконанні функціональних обов'язків порушено її право, не може вважатися поширенням відомостей, які порочать честь, гідність чи ділову репутацію або завдають шкоди інтересам цих осіб². Отже, на

¹ Рішення Залізничного районного суду м. Львова від 26.02.2021 : справа № 462/2739/20, провадження № 2/462/172/21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95523683> (дата звернення: 16.02.2023).

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Сердюка Валерія Анатолійовича про офіційне тлумачення положення частини першої

відповідача поклали обов'язок відшкодувати моральну шкоду в розмірі 20 000 грн, а 1 000 грн – лише за поширення неправдивої інформації¹. Це означає, що порушені особисті немайнові права не були відновлені в повному обсязі. Адже начебто працівник органу внутрішніх справ повинен бути готовим, що будь-яка особа, яка буде звертатися до вищих органів із необґрунтованими скаргами на нього, може писати все що завгодно і це не буде вважатися порушенням його особистих немайнових прав, а неприємні почуття, які він буде відчувати щоразу, коли щодо нього буде проводитися службова перевірка, не вважатимуться за немайнові збитки та навіть за переслідування, тому що він обіймає таку посаду.

Водночас у справі № 544/384/19 Чорнухинський районний суд Полтавської області своїм рішенням від 10 червня 2020 року вказав на те, що професія поліцейського фактично зобов'язує нехтувати власними особистими немайновими правами. Суд вважає, якщо діяльність позивача за своєю суттю пов'язана з виконанням публічних обов'язків, то він має бути готовим до підвищеного рівня критики, якщо порівняти з приватною собою, зокрема й до критики в грубій формі. Адже публічні особи є об'єктом вимогливої, інколи прискіпливої уваги суспільства, на яку вони погодилися, обираючи свою кар'єру².

Ця позиція підтверджується посиланням на рішення Європейського суду з прав людини, який 2 червня 2016 р. ухвалив рішення у справі «ТОВ «Інститут економічних реформ» проти України» № 61561/08, де, розглядаючи питання забезпечення балансу між свободою вираження поглядів та захистом репутації особи, зазначив, що, відповідно до п. 2 ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основопо-

ложних свобод існує мало можливостей для обмеження політичних висловлювань чи дебатів з питань, які становлять суспільний інтерес, при цьому високий рівень захисту свободи вираження поглядів буде надаватися у випадках, коли висловлювання стосуються питання, що становить суспільний інтерес³.

Проте вказане положення стосується не «знецінення публічних осіб» у контексті того, що громадськості важливо висловлювати свою думку про будь-що і про будь-кого, через це вона не може нести відповідальність, адже йдеться про особу, яка представляє державний апарат. Тут радше зазначалося про дотримання балансу між реалізацією особами свободи вираження поглядів у контексті політичних дискусій.

Варто вказати й на те, що сторона, яка висуває вимоги відшкодування завданої їй моральної шкоди, не звільняється від обов'язку довести наявність такої шкоди, її розмір, надавши належні, допустимі та достовірні докази цього факту в порядку, встановленому процесуальними нормативно-правовими актами. І це означає, що у випадках з порушенням особистих немайнових прав поліцейського складність доведення завдання моральної шкоди лежить на ньому особисто, а враховуючи те, що в більшості випадків судом лише розглядається особа-позивач, який є працівником правоохоронного органу, і в подальшому справа розглядається для сторони – публічної особи, то це завідомо передбачає відмову в задоволенні вимог.

Вивчаючи інші проблеми правозастосування, можна звернути увагу на справу № 544/384/19 Чорнухинського районного суду Полтавської області, де позивач – офіцер поліції, що обіймає посаду начальника, посилався на викладення про нього неправдивих відомостей у статті під назвою «Чому начальник поліції Возний може...?». Але суд щодо цього зазначив, що без конкретизації автором допису прізвища, імені та по батькові особи, щодо якої це висловлювання було поширене, є власним оціночним судженням автора допису⁴.

статті 7 Цивільного кодексу Української РСР (справа про поширення відомостей) : від 10.04.2003 № 8-рп/2003 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-03> (дата звернення: 16.02.2023).

¹ Рішення Великолепетиського районного суду Херсонської обл. від 26.09.2016 : справа № 649/415/16-ц // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/61934301> (дата звернення: 16.02.2022).

² Рішення Чорнухинського районного суду Полтавської обл. від 10.06.2020 : справа № 544/384/19, провадження № 2/549/3/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90013108> (дата звернення: 16.02.2022).

³ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «ТОВ «Інститут економічних реформ» проти України» (Заява № 61561/08) : від 02.06.2016 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c54 (дата звернення: 16.02.2023).

⁴ Рішення Чорнухинського районного суду Полтавської обл. від 10.06.2020 : справа № 544/384/1, провадження № 2/549/3/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL:

Із цього приводу серед вітчизняних науковців точаться дискусії про віднесення образ, які на сьогодні включені до оціночних суджень, до правопорушень проти гідності особи, адже образа поліцейського полягає в негативній оцінці його особистості, якостей, поведінки у формі, що суперечить встановленим правилам поведінки та вимогам загальнолюдської моралі (Джуська, Джуський, 2019, с. 93).

У рішенні від 26 лютого 2021 року Залізничний районний суд м. Львова за позовом про захист честі, гідності та ділової репутації поліцейського зазначив, що аналіз положень Декларації про свободу політичних дебатів у засобах масової інформації (далі – Декларація), схваленої 12 лютого 2004 року на 827-му засіданні Комітету міністрів Ради Європи, а також рекомендацій, що містяться в Резолюції 1165 Парламентської асамблеї Ради Європи про право на недоторканність приватного життя, з урахуванням того, що позивач є публічною особою, а тому відкритий для суворої критики і пильного нагляду громадськості й межа допустимої критики щодо такої особи є значно ширшою, дає підстави для висновку про те, що поширена інформація не є такою, що порочить честь і гідність¹.

Щодо цього варто зазначити, що вказана вище Декларація застосовується до осіб, які є політичними діячами або посадовими особами публічної влади на місцевому, регіональному, національному чи міжнародному рівнях, а це не пов'язано з роботою в органах внутрішніх справ². Проте далі йде посилення на Резолюцію 1165 Парламентської асамблеї Ради Європи, де зазначено, що публічні особи повинні усвідомлювати, що особливий статус, який вони мають у суспільстві, автоматично збільшує рівень тиску на приватність їхнього життя (п. 6)³. Це зовсім не означає, що будь-

яка критика повинна бути сприйнятою, а поліцейський, який є публічною особою, не може звертатися до суду про відшкодування моральної шкоди для захисту своїх особистих немайнових прав.

Крім того, позиція Верховного Суду щодо терпимості публічних осіб є однотайною з положеннями Декларації та Резолюції. Йдеться про те, що якщо політичні діячі та посадові особи, які обіймають публічні посади або здійснюють публічну владу на місцевому, регіональному, національному чи міжнародному рівнях, вирішили апелювати до довіри громадськості та погодилися «виставити» себе на публічне політичне обговорювання, то вони підлягають ретельному громадському контролю і потенційно можуть зазнати гострої та сильної громадської критики в засобах масової інформації з приводу того, як вони виконували або виконують свої функції⁴. Проте поліцейські не погоджуються «виставляти» себе на обговорення, свідомо обираючи собі професію служби в органах внутрішніх справ, а лише виконують свою роботу із захисту та охорони громадян. Хоча працівників правоохоронних органів також прирівнюють до публічних осіб, адже їхня діяльність є суспільно важливою та викликає неабиякий інтерес у громадськості. На цьому ґрунтується вся практика вищих судів щодо зазначених питань.

Отже, можна стверджувати, що в зазначених випадках моральна складова поліцейського не враховується, він не може розраховувати на захист своїх особистих немайнових прав, на справедливе відшкодування моральної шкоди через те, що його сприймають крізь призму «слуги народу».

Відповідну позицію підтримує і Верховний суд Литви, який заявив, що публічні особи, зокрема посадовці, повинні бути більш терпимими до критики та образ і для них важливіше не відшкодувати моральну шкоду, а покарати кривдника (Kaminskaitė, Paurienė, 2021, р. 73). Хоча у правовій доктрині прослідковується думка про те, що честь і гідність офіцерів порушуються різними способами, зокрема словами, жестами та діями, спрямованими на

<https://reyestr.court.gov.ua/Review/90013108> (дата звернення: 16.02.2023).

¹ Рішення Залізничного районного суду м. Львів від 26.02.2021 : справа № 462/2739/20, провадження № 2/462/172/21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95523683> (дата звернення: 16.02.2023).

² Декларація про свободу політичних дебатів у засобах масової інформації : від 12.02.2004 // LIGA 360 : сайт. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU04357> (дата звернення: 16.02.2023).

³ Резолюція 1165 (1998) право на приватність // Центр демократії та верховенства права : сайт. URL: <https://cedem.org.ua/library/rezolyut>

[siya-1165-1998-pravo-na-privatnist/](https://reyestr.court.gov.ua/Review/99575088) (дата звернення: 16.02.2023).

⁴ Рішення Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 08.09.2021 : справа № 757/36628/16-ц, провадження № 61-19309св20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99575088> (дата звернення: 16.02.2023).

образу чи приниження офіцера. Через те що законодавче регулювання захисту честі та гідності офіцерів є недостатнім, вони не почувуються безпечно і впевнено під час виконання своїх обов'язків (Kaminskaitė, Paurienė, 2021, p. 73). Тому необхідно на найвищому рівні закріпити можливість захисту такими особами своїх особистих немайнових прав без прив'язки в негативному розумінні до статусу «публічності».

У своєму дослідженні щодо захисту честі, гідності і ділової репутації суддів В. С. Кучерявенко (2022) вказала, що ситуації, які стосуються посягання на їхню нематеріальну сферу, розглядаються крізь призму громадського інтересу. Вчена зазначила, що сам факт закріплення за суддями правового статусу «публічних осіб» зумовлює пильну увагу суспільства до їхньої професійної діяльності, а також тієї частини життя суддів, яка має тісний зв'язок з нею. Судді як публічні особи відкриваються для прискіпливого висвітлення їхніх слів та вчинків. Критика суддів визнається частиною дискусії в суспільстві з більш широкими межами для обґрунтованих зауважень. Втім, щоб успішно виконувати свої професійні обов'язки, судді та орган правосуддя повинні мати довіру загалом. А тому існує необхідність захисту суддів як гарантів справедливості від безпідставних і деструктивних нападів (Кучерявенко, 2022, с. 199). Можна погодитися із цією позицією і застосувати її як проєкцію на ставлення до працівників правоохоронних органів, зокрема поліцейських.

Щодо такої «формули», яку застосовують до публічних осіб, то варто зазначити, що в цьому разі судам начебто дана вказівка ігнорувати заявлену вимогу про притягнення до відповідальності за завдану шкоду працівникам органів внутрішніх справ. Адже саме по собі правопорушення абсолютних немайнових прав (причина) і заподіяння збитку (п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК України – наслідок) спричиняють зобов'язальне деліктне правовідношення. Проте тут ще не йдеться про цивільно-правову відповідальність, а, ще раз наголошуємо, лише про деліктне правовідношення чи точніше деліктне зобов'язання. Регулятивні відносини трансформуються в охоронні внаслідок учинення правопорушення, а останні реалізуються у вигляді відповідальності лише в момент заявлення вимоги про притягнення до відповідальності (Шишка, 2012). Через те, що право на захист є в кожній особі, поліцейський звертається до суду із заявою про відшкодування моральної шкоди за порушення його особистих немайнових прав на честь, гідність, недоторканність ділової репутації, а суд, поси-

лаючись на усталені положення про «публічність» таких осіб, відмовляє їм у пред'явленні вимоги про відповідальність. Отже, у цьому разі залишається невирішеним питання щодо деліктної відповідальності, адже зобов'язання є, бо права були порушені, але нікого притягнути до відповідальності не будуть, тому що працівники правоохоронних органів повинні бути терпимими щодо таких порушень їхніх прав, бо вони належать до «публічних осіб».

Деліктні правовідносини як позадоговірне цивільне зобов'язання доволі повно описуються концепцією генерального та спеціальних деліктів, відповідно до якої, за загальним правилом, завдання шкоди створює цивільне зобов'язання для особи, з вини якої ця шкода заподіяна, з її відшкодування, а будь-які винятки з цього правила є спеціальними деліктами і регулюються законом окремо (Жегулін, 2021, с. 89). Отже, для визначення подібних ситуацій, якщо дійсно вважається, що публічність особи є виключною підставою для непритягнення до відповідальності інших осіб за порушення окремих особистих немайнових прав такої публічної особи, потрібно закріпити на законодавчому рівні, що це є спеціальним деліктом.

У контексті співвідношення спростування недостовірної інформації та свободи вираження поглядів особа, про яку говорять, завжди програє, адже це визнається оціночними судженнями. Вирішуючи питання про визнання поширеної інформації недостовірною, суди повинні визначати характер такої інформації та з'ясувати, чи є вона фактичним твердженням або оціночним судженням. Оціночними судженнями, за винятком образи чи наклепу, є висловлювання, які не містять фактичних даних, зокрема критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, з огляду на характер використання мовних засобів, зокрема гіпербол, алегорій, сатири. Оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості. Саме тому не є предметом судового захисту оціночні судження, думки, переконання, критична оцінка певних фактів і недоліків, які як вираження суб'єктивної думки і поглядів відповідача не можна перевірити на предмет їх відповідності дійсності (на відміну від перевірки істинності фактів) і спростувати. У справі № 552/3478/21 рішенням Київського районного суду м. Полтави від 26 жовтня 2021 року через наявність оціночних суджень у задоволенні позову про спростування недостовірної інформації та захист ділової репутації і відшкодування моральної

шкоди поліцейському було відмовлено за безпідставністю¹. Проте варто зазначити, що в кожному конкретному випадку суди повинні досліджувати всю поширену інформацію про особу на предмет розрізнення оціночних суджень від тверджень про факти, про що йдеться в постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 8 травня 2018 року у справі № 369/1052/16-ц².

У ситуації з оціночними судженнями фізична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї та (або) членів її сім'ї недостовірної інформації, має право на відповідь, а також на спростування цієї інформації (ч. 1 ст. 277 ЦК України), тобто на власне тлумачення справи в тому ж засобі масової інформації з метою обґрунтування безпідставності поширених суджень, надавши їм іншу оцінку.

Варто зазначити, якщо суб'єктивну думку висловлено у брутальній, принизливій або непристойній формі, що принижує честь, гідність чи ділову репутацію, на порушника може бути покладено обов'язок відшкодувати моральну шкоду³. Проте, знову ж таки, ми заглиблюємося в нереальну дійсність, тому що віднесення тих чи інших висловлювань до таких, що є принизливими чи непристойними, є прерогативою суду.

Те саме стосується й розмірів компенсації моральної шкоди. У зв'язку з тим, що в законодавстві немає єдиної закріпленої формули обчислення нематеріальних збитків, суди виходять із власних суб'єктивних переконань щодо розрахунку оптимального справедливого розміру відшкодування. Така ситуація породжує відсутність однозначної позиції судів щодо вирішення цього питання і труднощі в кількісній оцінці розміру моральної шкоди.

¹ Рішення Київського районного суду м. Полтави від 26.10.2021 : справа №552/3478/21, провадження № 2/552/1419/21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100637119> (дата звернення: 16.02.2023).

² Рішення Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 08.05.2018 : справа № 369/1052/16-ц // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74021720> (дата звернення: 16.02.2023).

³ Відповідальність за розповсюдження недостовірної інформації // Міністерство юстиції України : офіц. сайт. URL: <https://minjust.gov.ua/m/vidpovidalnist-za-rozpovsyudjennya-nedostovirnoi-informatsii> (дата звернення: 16.02.2023).

Життя поліцейського прямо пов'язане з його обов'язком відповідно до присяги та займаної посади виконувати свої безпосередні та загальні обов'язки, передбачені законом, отже, ця діяльність не повинна вирізняти його з-поміж усіх осіб. Навпаки, у доктрині сформувалася позиція щодо закріплення за поліцейськими права на гідність (Джуська, Джуський, 2019), а також можливість компенсації немайнових збитків правоохоронцям, що безпосередньо буде передбачено спеціальними актами цивільного та іншого законодавства, які уточнюють правове становище працівників правоохоронних органів і встановлюють для них спеціальні правові гарантії, а також на підставі ст. 23 ЦК України про загальні засади відшкодування моральної шкоди (Присяжнюк, 2011).

У цьому контексті ми також підтримуємо позицію про те, що правоохоронці повинні мати певний загальнодержавний правовий статус, який би чітко окреслював їхні права, свободи як людини і громадянина, гарантував реалізацію їхніх законних інтересів, чітко встановлював, які обмеження стосуються працівника правоохоронного органу та яка з боку держави передбачена за ці обмеження компенсація, відповідальність, соціальний і правовий захист осіб, котрі є працівниками правоохоронних органів. Такий комплекс прав, свобод, законних інтересів, обов'язків повинен бути зафіксований в окремому законодавчому акті, яким може бути, наприклад, Закон України «Про статус працівника правоохоронного органу», як це зроблено та закріплено в законах України «Про статус суддів», «Про державну службу», «Про місцеве самоврядування» та ін. (Єпішко, 2017, с. 140).

ВИСНОВКИ. Отже, на підставі вищезазначеного можна зробити висновок про те, що інститут цивільно-правової відповідальності, зокрема інститут моральної шкоди, є безмежний у своїй динаміці. Позитивна зміна суспільних уявлень про права і свободи, прогресивне ставлення до немайнової сфери життя внесли свої корективи в регулювання правопорушень, за які особа буде нести відповідальність компенсацією збитків не лише майнових, а й моральних. Цей стрімкий розвиток негативно відбився на правозастосуванні в контексті відшкодування моральної шкоди й захисту особистих немайнових прав, зокрема працівників правоохоронних органів.

Чинне цивільне законодавство не містить єдиної формули обчислення моральної шкоди, хоча цивільно-правова відповідальність завжди зводиться до матеріальної складової. Це справедливий постулат, адже навіть моральну

шкоду неможливо відшкодувати, не перевівши її у грошовий чи майновий розрахунок. Але ця ситуація є однією з проблем правозастосування при розгляді справ про відшкодування моральної шкоди.

Згідно із загальними положеннями законодавства саме за порушення особистих немайнових прав, зокрема права на повагу честі, гідності, ділової репутації, особа має право на компенсацію моральної шкоди. Проте щодо працівників правоохоронних органів склалася дещо специфічна практика в контексті відшкодування нематеріальних збитків. Для забезпечення гідного захисту свободи вираження поглядів, яка згідно з міжнародними стандартами становить одну з основних підвалин демократичного суспільства і одну з принципових умов його прогресу і самореалізації кожної особи, поліцейського прирівнюють до публічних осіб. Про це безапеляційно зазначається в рішеннях вищих судів і встановлюється, що такі особи піддаються ретельному нагляду суспільства, їхня діяльність викликає підвищений інтерес громадськості, а отже, це зумовлює схильність до нищівної критики

працівників органів правопорядку. Ця позиція є суперечливою через те, що працівники органів внутрішніх справ піддаються підвищеним ризикам при виконанні своїх безпосередніх службових обов'язків, і вимагає перегляду.

Потрібно також враховувати, що порушення особистих немайнових прав поліцейських і неможливість їх захисту повною мірою позбавляє інститут цивільно-правової відповідальності превентивної функції, адже від ділової репутації працівника органу внутрішніх справ залежить і репутація органів внутрішніх справ у цілому, а також ділової репутації держави.

Нами обстоюється позиція, яка панує серед вітчизняних науковців про те, що необхідно визначити окремий нормативно-правовий акт, у якому буде регламентовано права поліцейських. Це не означає, що їхній правовий статус матиме перевагу над іншими особами, але він забезпечить баланс у співрозмірності свободи вираження поглядів цивільних осіб та врахування важливості роботи працівників органів внутрішніх справ.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Алієва К. М. Вплив об'єктивних ознак неповаги до працівника правоохоронного органу на принципи криміналізації цього діяння. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. № 1 (42). С. 102–106. DOI: [https://doi.org/10.32837/ruuv.v0i1\(42\).1002](https://doi.org/10.32837/ruuv.v0i1(42).1002).
2. Батечко А. І. Захист честі та гідності працівників Національної поліції України. *Правовий часопис Донбасу*. 2021. № 3 (76). С. 62–68. DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2021-76-3-62-68>.
3. Джуська А. В., Джуський В. В. Право працівників поліції України на повагу до їхньої гідності під час виконання службових обов'язків. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 1 (17). С. 90–98. DOI: <https://doi.org/10.33270/01191702.90>.
4. Єпішко І. С. Об'єкт посягань на честь та гідність працівників правоохоронних органів. *Публічне право*. 2018. № 2 (30). С. 239–246.
5. Єпішко І. С. Працівник правоохоронного органу як представник держави. *Форум права*. 2017. № 5. С. 138–142. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1194582>.
6. Жегулін Ю. Новий погляд на делікт. Теоретичні та практичні проблеми інституту деліктної відповідальності. *Юридичний вісник*. 2021. № 5. С. 84–92. DOI: <https://doi.org/10.32837/ruuv.v0i5.2250>.
7. Заїка Ю. Захист професійної честі та гідності поліцейського в умовах воєнного часу. *Підприємництво, господарство і право*. 2022. № 3. С. 21–27. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2022.3.03>.
8. Кучерявенко В. С. Цивільно-правовий захист права суддів на повагу до гідності та честі, на недоторканність ділової репутації, порушених у ЗМІ : дис. ... д-ра філософії : 081. Одеса, 2022. 236 с.
9. Примак В. Д. Особливості відшкодування моральної шкоди як заходу цивільно-правової відповідальності. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 175–179.
10. Присяжнюк В. П. Цивільно-правова відповідальність за збиток і шкоду, що завдані працівникам правоохоронних органів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2011. 17 с.
11. Россоха С. В., Рогач І. Завдання правоохоронних органів на сучасному етапі розвитку держави: окремі аспекти. *Конституційно-правові академічні студії*. 2016. № 1. С. 124–130.
12. Стефанчук Р. О. Методика компенсації моральної шкоди: *Unus Passus ad Creationem*. *Право України*. 2019. № 1. С. 237–255. DOI: <https://doi.org/10.33498/loou-2019-01-237>.
13. Шишка Р. Б., Шишка О. Р. Цивільно-правова відповідальність і деліктне зобов'язання. *Університетські наукові записки*. 2012. № 1 (41). С. 271–280.
14. Шурак С. П., Маковій В. П. Професійна честь і гідність працівника поліції. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 3. С. 141–144.

15. Kaminskaitė R., Paurienė G. Violation of the honour and dignity of a police officer: prevalence of the phenomenon and its ethical aspects. *Public Security and Public Order*. 2021. No. 28. Pp. 67–77. DOI: <https://doi.org/10.13165/PSPO-21-28-08>.

Надійшла до редакції: 20.02.2023

Прийнята до опублікування: 29.03.2023

REFERENCES

1. Aliyeva, K. M. (2022). Influence of objective signs of disrespect for a law enforcement officer on the principles of criminalization of this act. *South Ukrainian Law Journal*, 1(42), 102-106. [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i1\(42\).1002](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i1(42).1002).
2. Batechko, A. I. (2021). Protection of the honor and dignity of National Police employees. *Law Journal of Donbass*, 3(76), 62-68. <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2021-76-3-62-68>.
3. Dzhuska, A. V., & Dzhuskyi, V. V. (2019). Right of Police Officer's of Ukraine to Respect their Dignity in the Performance of their Duties. *Philosophical and Methodological Problems of Law*, 1(17), 90-98. <https://doi.org/10.33270/01191702.90>.
4. Kaminskaitė, R., & Paurienė, G. (2021). Violation of the honour and dignity of a police officer: prevalence of the phenomenon and its ethical aspects. *Public Security and Public Order*, 28, 67-77. <https://doi.org/10.13165/PSPO-21-28-08>.
5. Kucheriavenko, V. S. (2022). *Civil and legal protection of rights of judges to respect for dignity and honour, for inviolability of business reputation, violated in the mass media* [Candidate dissertation, National University "Odessa Law Academy"].
6. Prymak, V. D. (2013). Features of compensation for moral damages as a measure of civil liability. *Law Review of Kyiv University of Law*, 3, 175-179.
7. Prysiazniuk, V. P. (2011). *Civil liability for harm inflicted on law enforcement officers* [Candidate thesis, Scientific Research Private Law and Entrepreneurship Institute of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine].
8. Rossokha, S.V., & Rohach, I. (2016). The task of law enforcement agencies in the current development state: some issues. *Constitutional and Legal Academic Studies*, 1, 124-130.
9. Shurak, S.P., & Makovii, V.P. (2017). Professional honor and dignity of a police officer. *The South Ukrainian Law Journal*, 3, 141-144.
10. Shyshka, R.B., & Shyshka, O.R. (2012). Civil Liability and Tort Liability. *University Scientific Notes*, 1(41), 271-280.
11. Stefanchuk, R.O. (2019). Methodology of compensation for moral injury: Unus Passus ad Creationem. *Law of Ukraine*, 1, 237-255. <https://doi.org/10.33498/louu-2019-01-237>.
12. Yepishko, I.S. (2017). An Employee of a Law Enforcement Agency as a Representative of the State. *Forum of Law*, 5, 138-142. <http://doi.org/10.5281/zenodo.1194582>.
13. Yepishko, I.S. (2018). Object of retention to honor and dynamics of law enforcement organizers. *Public Law*, 2(30), 239-246.
14. Zaika, Yu. (2022). Protection of the professional honor and dignity of a police officer in war. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 3, 21-27. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2022.3.03>.
15. Zhegulin, Yu. (2021). A new view on tort. Theoretical and practical problems of the institute of tort responsibility. *Law Herald*, 5, 84-92. <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i5.2250>.

Received the editorial office: 20 February 2023

Accepted for publication: 29 March 2023

SOFIIA OLEHIVNA POPOVA,

Candidate of Law,

Kharkiv National University of Internal Affairs,

Department of Civil Law and Procedure;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3628-1513>,

e-mail: sophikpoter@ukr.net

COMPENSATION FOR MORAL DAMAGES FOR VIOLATION OF POLICE OFFICER'S PERSONAL NON-PROPERTY RIGHTS: PROBLEMS OF LAW ENFORCEMENT

The article is devoted to the study of legislation and legal doctrine on compensation for moral damages for humiliation of honour, dignity and the right to inviolability of business reputation of a police officer who is a representative of law enforcement agencies. It has been determined that the institute of civil liability distinguishes compensation for moral damages as a specific

measure of civil liability, which is specified in the Civil Code of Ukraine as a measure of protection. It has been established that the amount of moral damages cannot be calculated by the court when deciding on their compensation, and therefore the court is guided by its own subjective beliefs when calculating them, which is a problem of law enforcement. Case law on police officers' claims for moral damages from persons who have violated their personal non-property rights has been analysed. It has been found that the courts apply the practice of higher courts, which is based on the approaches of the international community, that a police officer is a public figure whose activities are of public interest and therefore must tolerate criticism, and this cannot be a ground for going to court. It has been substantiated that an employee of an internal affairs agency is a representative of the State, and therefore, in case of violation of his/her personal non-property rights, in particular, the right to inviolability of business reputation, failure to award him/her compensation for moral damages affects the reputation of both the agency in which he/she serves and the State. It has been proven that this approach of binding a police officer to the provisions on public figures harms the reputation of the State and eliminates the application of the preventive function of civil liability, which is an important factor for maintaining public order. To support the positions of national scholars, the author proposes to create a separate regulatory act which would provide guarantees for the protection of personal non-property rights of law enforcement officers and establish a balance between the observance of freedom of expression in the media regarding police activities and the observance of the rights of law enforcement officers in the performance of their official duties.

Key words: *civil liability, moral damages, internal affairs bodies, law enforcement activity, personal non-property rights, honour, dignity, business reputation.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Попова С. О. Відшкодування моральної шкоди за порушення особистих немайнових прав поліцейського: проблеми правозастосування. *Право і безпека*. 2023. № 2 (89). С. 98–110. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.9>.

Citation (APA): Popova, S. O. (2023). Compensation for moral damages for violation of police officer's personal non-property rights: problems of law enforcement. *Law and Safety*, 2(89), 98–110. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.9>.

КОСТЯНТИН ЛЕОНІДОВИЧ БУГАЙЧУК,*доктор юридичних наук, доцент,**Харківський національний університет внутрішніх справ,**науково-дослідна лабораторія з проблем наукового забезпечення**правоохоронної діяльності та якості підготовки кадрів;* <https://orcid.org/0000-0003-2429-5010>,*e-mail: klbugaychuk@gmail.com***БЕЗПЕКОВЕ СЕРЕДОВИЩЕ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ
МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

Досліджено сутність поняття «безпекове середовище», яке останнім часом застосовується при визначенні цілей і сфер діяльності суб'єктів сектору безпеки та оборони України, а також визначено його структурні елементи. Термін «безпекове середовище» є поєднанням двох понять – «безпека» та «середовище». Під безпекою розуміють стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від зовнішніх і внутрішніх загроз, під середовищем – сукупність певних умов, у яких існує особа, суспільство або держава. Поняття «безпекове середовище» в нормативних актах України та у вітчизняній науковій літературі здебільшого використовують у сфері воєнної безпеки та проведення оборонного огляду. Поняття «безпекове середовище» (у контексті існування держави або їх сукупності) слід застосовувати, коли йдеться про комплекс умов та факторів її існування, які забезпечують захист держави від внутрішніх та зовнішніх загроз. На підставі аналізу публікацій українських дослідників, а також робіт зарубіжних науковців виокремлено основні види безпекових середовищ залежно від характеристик загроз: зовнішнє та внутрішнє. Зовнішнє безпекове середовище пов'язано з усуненням загроз зовнішнього характеру та стосується здебільшого сфер воєнної та зовнішньополітичної діяльності. Внутрішнє безпекове середовище формується внаслідок мінімізації загроз внутрішнього характеру, частина з яких належить до безпосередньої сфери відповідальності МВС України.

Визначено співвідношення терміна «безпекове середовище» зі спорідненими категоріями, зокрема «національна безпека», «державна безпека», «внутрішня безпека». Поняття «національна безпека» фактично характеризує бажаний сукупний стан безпекового середовища окремої країни, який впливає на регіональне чи світове безпекове середовище. Стан національної безпеки фактично є характеристикою загального безпекового середовища держави.

Доведено, що МВС України є суб'єктом формування та розвитку внутрішнього безпекового середовища України. Безпекове середовище в контексті діяльності МВС України – це сукупність внутрішніх сфер суспільно-політичного життя країни, в яких міністерство формує державну політику та реалізує свої повноваження як суб'єкт сектору безпеки та оборони з метою забезпечення сталого розвитку держави, а також захисту життєво важливих інтересів людини та суспільства.

Ключові слова: безпека, середовище, безпекове середовище, національна безпека, державна безпека, внутрішня безпека, МВС України.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Воєнна агресія російської федерації зумовила значну трансформацію життєдіяльності нашої держави, адже на перший план виходять насамперед потреби врегулювання та забезпечення стабільності суспільних відносин, що пов'язані з відстоюванням державного суверенітету, а також захист особистої безпеки громадян України та інших осіб, які мешкають на її території. Сучасні тренди в зовнішній та внутрішній політиці зумовили появу в юридичній площині нових термінів, які застосовують для характеристики діяль-

ності державних органів в сучасних умовах. Одним із таких термінів є поняття «безпекове середовище», що все частіше використовують у сфері діяльності МВС України.

Так, ще під час затвердження Стратегії розвитку системи Міністерства внутрішніх справ України до 2020 року тодішнім керівництвом міністерства було зазначено, що «його роль полягає у створенні умов розвитку безпечного середовища життєдіяльності як основи безпеки на території України та фактору стримування подальшого поширення російської агресії в

європейському регіоні»¹. За таких умов цілями Стратегії було визначено «створення безпечного середовища для існування та розвитку вільного суспільства через формування та реалізацію державної політики у сфері внутрішніх справ, зміцнення довіри до органів системи МВС з боку суспільства, продовження розвитку України як безпечної європейської держави, в основі якої лежать інтереси її громадян та висока ефективність усіх складових системи МВС»².

Виступаючи під час відеоконференції лідерів Східного партнерства Президент України Володимир Зеленський наголосив: «Стабільне безпекове середовище, фундаментом якого є суверенітет і територіальна цілісність держав, – головна передумова для реалізації цілей ініціативи Східного партнерства»³. Колишній очільник МВС Денис Монастирський у жовтні 2022 року представив концепцію заходів безпеки, які отримали узагальнену назву «Проекти формування безпекового середовища в Україні». Відповідні проекти спрямовані насамперед на впровадження технічних інновацій у діяльність органів та підрозділів системи МВС України⁴. Заступниця Міністра внутрішніх справ Мері Акоюн, характеризуючи діяльність МВС України, наголосила: «Основні зусилля міністерства зосереджуються на забезпеченні безпечного середовища для існування та розвитку вільного суспільства через формування та реалізацію державної політики у сфері внутрішніх справ, зміцнення довіри до органів системи МВС з боку суспіль-

ства, розвитку України як безпечної європейської держави, в основі якої лежать інтереси її громадян»⁵.

Таким чином, можемо зробити висновок, що термін «безпекове середовище» дуже часто пов'язується зі сферою діяльності Міністерства внутрішніх справ України, що викликає потребу відповідного наукового опрацювання сутності цього явища, джерел його виникнення та ролі МВС України у його формуванні та розвитку.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Грунтуючись на вказаних державних підходах до сутності безпекового середовища, основною метою цієї статті є формулювання авторського погляду на зміст терміна «безпекове середовище», а також визначення ролі МВС України у його формуванні.

Для досягнення цієї мети основними завданнями, які мають бути вирішені, є такі: 1) аналіз наукової літератури з питань визначення безпекового середовища як правової та соціальної категорії; 2) визначення співвідношення терміна «безпекове середовище» з іншими категоріями у сфері забезпечення національної безпеки держави; 3) визначення МВС України суб'єктом формування безпекового середовища України.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Вивчення наукових публікацій з питань визначення складових елементів безпекового середовища не дають однозначного погляду на його сутність. Науковці Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України зазначають: «Безпекове середовище – це сукупність геополітичної, політико-дипломатичної, воєнної, інформаційної та інших сфер, де зароджуються, існують, накопичуються або проявляються сприятливі умови або небезпечні явища, потенційні та реальні загрози реалізації національних інтересів, у яких держава реалізує свою політику національної безпеки» (Богданович та ін., 2021, с. 33). У публікаціях стратегічного характеру безпекове середовище визначається як «сукупність зовнішніх і внутрішніх відносин між силами або суб'єктами (державами, коаліціями держав, міжнародними

¹ Про схвалення Стратегії розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.11.2017 № 1023-р // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-2017-r> (дата звернення: 17.02.2023).

² Там само.

³ Україна здатна робити внесок у зміцнення стабільності та безпеки на Європейському континенті – Володимир Зеленський // Житомирська обласна державна адміністрація : офіц. сайт. 19.06.2020. URL: <https://oda.zht.gov.ua/news/ukrayina-zdatna-robyty-vnesok-u-zmitsnennya-stabilnosti-ta-bezpeky-na-yevropejskomu-kontynenti-volodymyr-zelenskiy/> (дата звернення: 17.02.2023).

⁴ Денис Монастирський презентував проекти МВС для формування безпекового середовища в Україні // Урядовий портал : офіц. сайт. 07.11.2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/denys-monastyrskiy-prezentuvav-proekty-mvs-dlia-formuvannia-bezpekovo-ho-seredovishcha-v-ukraini> (дата звернення: 17.02.2023).

⁵ Органи системи МВС відіграватимуть ключову роль у забезпеченні безпеки та стабільності в постконфліктному середовищі – Мері Акоюн // Портал МВС : офіц. сайт. 25.10.2021. URL: <https://mvs.gov.ua/uk/press-center/news/organi-sistemi-mvs-vidigravatimut-klyucovu-rol-u-zabezpechenni-bezpeki-ta-stabilnosti-v-postkonfliktnomu-seredovishhi-meri-akopyan> (дата звернення: 17.02.2023).

бізнес-структурами, політичними партіями, громадськими об'єднаннями тощо) в усіх сферах національної безпеки, а також умов, факторів і обставин, які певним чином впливають або можуть впливати на ці відносини» (Бочарніков, Свешніков, 2019, с. 6). Згідно з іншими поглядами категорію «безпекове середовище» розуміють таким чином: «Комплекс актуальних для певної географічної території факторів, що впливають на рівень державної та національної безпеки і створюють певний стан» (Житник, 2018, с. 145). Схожу точку зору можна знайти в роботах В. Кривошеїна (2021, с. 10), який вказує, що «проблеми безпеки в країні залежать насамперед від двох факторів: внутрішнього та зовнішнього. Зовнішній фактор – це фактор агресії із застосуванням усіх гібридних механізмів. Внутрішній фактор – це фактор довіри населення владі, впевненість в економічній стабільності, безпеці, захищеності, довірі до сфери охорони здоров'я, освіти, довіри політикам, гарантії добробуту». У Додатку 1 до Методичних рекомендацій з організації та проведення оборонного огляду (п. 6.1) безпекове середовище описується таким чином: «Сукупність зовнішніх і внутрішніх відносин між суб'єктами в усіх сферах національної безпеки, а також умов, факторів і обставин, які певним чином впливають або можуть впливати на ці відносини»¹. У працях Центру дослідження безпекового середовища «Прометей» пропонується підхід, відповідно до якого безпекове середовище можна визначити як «комплекс актуальних для певної території факторів, що впливають на рівень захищеності людей, соціальних груп і держав на цій території»². Вчені, зокрема, також додають, що «безпекове середовище часто і виправдано з концепціями національної та міжнародної безпеки, які дають відповідь на питання про інструменти та механізми у розпорядженні урядів і міжнародних організацій для забезпечення порядку та реалізації інтересів. Але при цьому, засновуючись на власних аналітичних дослідженнях, вони підкреслюють позицію, відповідно до якої безпекове середовище – це не візії або стратегії політичних акторів, але об'єктивний стан речей, породжений соціальною взаємодією, а також про-

цесами, незалежними від суспільства. Фактором, що впливає на безпекове середовище, є, зокрема, конкуренція держав за реалізацію різних моделей національної та регіональної безпеки. Безпекове середовище – це динамічне явище, яке змінюється, породжуючи ризики і загрози, або навпаки створює переваги і можливості для суб'єктів, що в ньому перебувають. У зв'язку із цим безпекове середовище аналізують, прогнозують його розвиток, намагаються впливати на його формування»³.

У роботах Ф. М. Медвідя (2015, с. 121) згадуються поняття внутрішнього та зовнішнього безпекового середовища, що впливають на стан національної безпеки України. М. Г. Вербенський (2022, с. 46) говорить, що ключовим компонентом нової архітектури безпекового середовища України є ефективна протидія та запобігання злочинності. О. Г. Кулик (2022, с. 99, 101) зі свого боку говорить про зміст безпекового середовища як про «комплекс соціальних, матеріальних, духовних умов життєдіяльності людей, громад, підприємств, установ, організацій суспільства та держави, які забезпечують їх захист від загроз». Причому він вважає необґрунтованим включати до заходів забезпечення безпекового середовища дії, спрямовані на соціально-економічний розвиток.

Таким чином, у сучасній юридичній та військовій науковій літературі немає чіткого та усталеного визначення безпекового середовища. Його розуміють як умови життєдіяльності людей, сукупність зовнішніх і внутрішніх відносин між суб'єктами в усіх сферах національної безпеки, комплекс факторів, що впливають на рівень державної та національної безпеки, сукупність геополітичної, політико-дипломатичної, воєнної, інформаційної та інших сфер тощо. Крім того, існують підходи до виокремлення так званого внутрішнього та зовнішнього безпекового середовища, що пов'язано з характером та особливостями загроз для держави, її громадян, а також іноземців та осіб без громадянства, які проживають на відповідній території.

Водночас майже в усіх аналізованих публікаціях безпекове середовище пов'язувалося з умовами життєдіяльності людей, які захищені від загроз зовнішнього та внутрішнього характеру, а також із концептуальними основами національної безпеки держави. Натомість застосування терміна «безпекове середовище», пристосованого до предметної компетенції

¹ Про затвердження Методичних рекомендацій з організації та проведення оборонного огляду : наказ М-ва оборони України від 10.06.2019 № 9262/з.

² Безпекове середовище // Прометей : сайт. URL: <https://prometheus.ngo/environmen> (дата звернення: 17.02.2023).

³ Безпекове середовище // Прометей : сайт. URL: <https://prometheus.ngo/environmen> (дата звернення: 17.02.2023).

МВС України, не було предметом дослідження наукової спільноти.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Використання системного методу, методів загального синтезу та аналізу дозволило визначити поняття «безпекове середовище» та його складові. Метод порівняння був використаний з метою аналізу вітчизняних та національних підходів до визначення ознак національної та внутрішньої безпеки держави. Методи формальної логіки застосовувалися під час визначення МВС України суб'єктом формування внутрішнього безпекового середовища держави.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Поняття «безпекове середовище» складається з двох основних елементів «безпека» та «середовище», проаналізувавши які можна сформулювати власний погляд на зміст загального терміна. Найпоширенішим є погляд, коли під безпекою розуміють «забезпечений арсеналом легітимних сил, засобів та інструментів стан суспільних відносин, за яким реалізуються соціально значущі потреби людини і громадянина (особистості), надійно захищені від внутрішніх і зовнішніх загроз його особисті права і свободи, забезпечується розвиток матеріальних і духовних цінностей суспільства, гарантується територіальна цілісність і суверенітет, а також функціонування і розвиток конституційного ладу правової держави» (Горбатюк, 2016, с. 32). М. В. Шутий (2014, с. 174) наголошує, що «безпека характеризується наступними ознаками: відсутність загрози життю, здоров'ю людей, майну, тваринам, рослинам і довкіллю; стан стабільності та спокою, який дає можливість громадянам користуватися своїми правами та виконувати свої обов'язки; відсутність ризику та нестабільності, яка може створити загрози для життя і здоров'я людей». До речі, у науковій літературі розрізняють декілька видів безпеки: 1) за масштабом (міжнародна, регіональна, локальна); 2) за суб'єктами (особиста, суспільна, національна, колективна); 3) за суспільними сферами (політична, економічна, військова, екологічна, радіаційна тощо)¹.

Під середовищем в узагальненому вигляді розуміють соціально-побутові умови, в яких минає життя людини (Білодід та ін., 1978, с. 137). В. М. Лапін (2007), говорячи про соціальне середовище, визначає його як «частину середовища життєдіяльності, що характеризує досягнення людини у створенні соціально-полі-

тичних, духовно-матеріальних та інтелектуальних (інформаційних) цінностей, які формують світогляд людини, зумовлюють поведінку у сфері взаємовідносин із навколишнім середовищем». С. Заєць (2007, с. 151) наголошує, що «сферами соціального середовища є політична, соціальна, духовна. У структурі соціального середовища виокремлюють макро- та мікрорівні. До макрорівня належить матеріальне, культурне, політичне середовище. Мікрорівень – це конкретні умови життя особистості (сім'я, сусідство) та умови у середовищі найближчого оточення (вулиця, тип поселення, навчальний чи трудовий колектив, громадські організації)».

На підставі проведеного аналізу літератури щодо визначення сутності поняття «безпекове середовище» та його складових зазначимо, що безпека являє собою фактичну відсутність загроз життю та здоров'ю людей, а також інтересам держави та суспільства в цілому, а середовище фактично описує просторові та галузеві межі такої безпеки.

Крім того, вищезазначені наукові точки зору дають змогу дійти висновку, що застосування терміна «безпекове середовище» в багатьох публікаціях пов'язано з питаннями щодо забезпечення національної безпеки України. Розглядаючи поняття «безпека» за масштабом на рівні держави, варто виокремити такі рівні: національна безпека, державна безпека, внутрішня безпека. Різниця полягає в тому, що державна безпека, наприклад, являє собою захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру, а внутрішня безпека – це міра захищеності національних інтересів від загроз, джерелами яких є процеси, явища, події, а також дії (бездіяльність) юридичних та фізичних осіб, які перебувають на території держави та під її юрисдикцією².

У публікаціях іноземних фахівців вищезазначені поняття визначаються майже так само, як і в національному законодавстві та профільній науковій літературі. Національна безпека розглядається як всеохоплююче поняття, що допомагає захистити як інтереси держави загалом, так і права її громадян. Серед загроз

¹ Безпека // Leksika.com.ua : сайт. URL: <https://leksika.com.ua/12530426/legal/bezpeka> (дата звернення: 17.02.2023).

² Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 17.02.2023).

національній безпеці можна виокремити загрози територіальній цілісності, життю і здоров'ю громадян, економічні загрози, загрози екологічній та кібернетичній безпеці (Khan, 2022, р. 1, 5). Складовими національної безпеки є безпека суспільства та безпека держави, що передбачають захист їхніх життєво важливих інтересів та цінностей, який підтримується функцією військового та цивільного, державного та недержавного секторів системи національної безпеки (Mijalkovic, Vladojevic, 2014, р. 52). В Індії внутрішня безпека визначається як захист від загроз, з якими стикається країна в межах своїх національних кордонів, спричинених внутрішніми політичними потрясіннями або спровокованих ворожою країною. Внутрішня безпека означає здатність держави забезпечити своїм громадянам мирне та гармонійне існування, безпеку їхнього життя і власності (Qureshi, 2021). Складовими внутрішньої безпеки держави можуть бути визначені економічна, енергетична, екологічна безпека. У деяких випадках це поняття є аналогічним до внутрішнього громадського порядку (Holmes, 2014). Безпека, яка розглядається переважно як внутрішня проблема, передбачає, що головна загроза її стану походить від окремих груп населення країни. Якщо безпека розглядається здебільшого як відповідь на зовнішні загрози, то за її забезпечення відповідає держава (Zedner, 2006, р. 164).

Внутрішня безпека відповідно до законодавства Португалії – це діяльність, яку здійснює держава з метою гарантування громадського порядку, безпеки та спокою, захисту людей і майна, запобігання та придушення злочинності і сприяння забезпеченню нормального функціонування демократичних інститутів, регулярному здійсненню прав, основних свобод і гарантії громадян та дотримання демократичної законності¹. У наукових публікаціях Польщі існує точка зору, що внутрішня безпека держави – це такий стан відносин і процесів усередині держави, який закріплений у політичній системі та забезпечує ефективну і гармонійну реалізацію інтересів держави та її громадян і водночас створює потенціал здатності до ефективного моніторингу та реагування на виникнення загроз, що зачіпають ці інтереси (Fehler, 2011, s. 311).

Отже, попередньо можна зазначити, що поняття «безпека», яке становить основу ви-

значення безпекового середовища, пристосовано до діяльності державних органів і може розглядатися в декількох аспектах залежно від типу загроз охоронюваним правам, свободам та законним інтересам громадян. Якщо врахувати позиції зарубіжних дослідників і досліджувати процес нейтралізації загроз внутрішнього характеру, які пов'язані насамперед із вчиненням правопорушень, дестабілізацією громадського порядку, виникненням надзвичайних ситуацій, то в цьому контексті слід вести мову про забезпечення внутрішньої безпеки на противагу безпеці зовнішній, яка залежить від загроз, що перебувають поза територіальною юрисдикцією країни, і забезпечення якої покладається насамперед на військові органи.

За висновками науковців системи МВС України «внутрішня безпека спрямована на забезпечення державних і суспільних гарантій стабільного розвитку української нації, захисту її базових цінностей та інтересів, джерел духовного і матеріального добробуту від внутрішніх ризиків та загроз в усіх сферах життєдіяльності: політичній, економічній, соціальній, гуманітарній (духовній), екологічній, інформаційній, оборонній тощо. Масштаби, характер, спрямованість, інтенсивність, тривалість таких ризиків і загроз зумовлена внутрішніми чинниками, а їх нейтралізація визначається переважно можливостями державної влади» (Андрусів та ін., 2021, с. 7).

Внутрішня безпека держави, відповідно до чинних нормативно-правових актів у сфері національної безпеки, є органічною складовою державної безпеки, оскільки «державна політика у сфері державної безпеки спрямовується на попередження, своєчасне виявлення і запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам державній безпеці України»².

І нарешті, дослідження правового статусу МВС України показує, що воно є «центральною органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах: 1) забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання громадської безпеки і правопорядку; 2) захисту державного кордону України та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;

¹ Lei de Segurança Interna, Lei n. 53/2008 // Diário da República : сайт. URL: <https://diariodarepublica.pt/dr/legislacao-consolidada/lei/2008-34501675> (дата звернення: 17.02.2023).

² Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки» : Указ Президента України від 16.02.2022 № 56/2022 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56/2022> (дата звернення: 17.02.2023).

3) цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій; 4) міграції (імміграції та еміграції), зокрема протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, зокрема біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів»¹.

Таким чином, можемо впевнено зробити проміжний висновок, що діяльність МВС України зосереджена на питаннях забезпечення внутрішньої безпеки держави, яка, відповідно до чинного законодавства України, являє собою стан захищеності від загроз невійськового

характеру в межах території нашої держави. Аналогічні сфери життєдіяльності держави належать до сфери внутрішньої безпеки і в зарубіжних країнах, що дає змогу говорити про ідентичність державної політики щодо забезпечення належного стану захищеності відповідних держав від загроз внутрішнього характеру. Отже, МВС України забезпечує внутрішню безпеку держави шляхом нейтралізації внутрішніх загроз, а тому забезпечує формування та розвиток внутрішнього безпекового середовища держави (рис. 1).

Рис. 1. МВС України як суб'єкт формування внутрішнього безпекового середовища держави

ВИСНОВКИ. 1. Термін «безпекове середовище» є поєднанням двох понять «безпека» та «середовище». Під безпекою частіше всього розуміють стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз, під середовищем – сукупність певних умов, у яких існує особа, суспільство або держава. Поняття «безпекове середовище» в нормативних актах України та у вітчизняній науковій літературі в основному застосовується щодо

сфери воєнної безпеки та проведення оборонного огляду.

2. Поняття «безпекове середовище» (у контексті існування держави або їх сукупності) слід застосовувати, коли йдеться про «сукупність умов та факторів її існування, які забезпечують такій державі захист від внутрішніх та зовнішніх загроз. З вищевикладеного впливає класифікація безпекових середовищ залежно від території поширення таких умов: глобальне (світове), регіональне, міжрегіональне, національне. Залежно від типу загроз безпекове середовище держави також можна поділити на зовнішнє та внутрішнє. Зовнішнє пов'язано з умовами та факторами існування держави, які захищені від зовнішніх загроз, а внутрішнє – з умовами та факторами існування держави, які захищені від внутрішніх загроз (Бугайчук, 2023, с. 117).

¹ Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України : постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 878 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2015-p> (дата звернення: 17.02.2023).

3. У зарубіжних публікаціях термін «безпекове середовище» як самостійне поняття в дослівному перекладі майже не зустрічається. Водночас дуже поширеним є поняття «внутрішня безпека держави», яка пов'язується зі сферами забезпечення публічного порядку та безпеки, цивільного захисту, охорони державних кордонів, а також сферами інформаційної безпеки та забезпечення здоров'я населення. Внутрішня безпека, як правило, розглядається як частина національної безпеки держави.

4. Поняття «національна безпека» фактично характеризує бажаний сукупний стан безпекового середовища окремої країни, який впливає на регіональне чи світове безпекове середовище. Стан національної безпеки фактично є характеристикою загального безпекового середовища держави.

5. Якщо розглянути сутність внутрішньої безпеки держави в зарубіжних наукових та нормативних джерелах, а також у сфері діяльності МВС України, то можна зробити висновок, що міністерство може бути визнане суб'єктом забезпечення внутрішньої безпеки України.

6. Дослідження складових поняття «безпекове середовище», видів загроз національній безпеці України говорить про те, що безпекове середовище України поділяється на зовнішнє та внутрішнє. Зовнішнє безпекове середовище пов'язано із усуненням загроз зовнішнього характеру і торкається в основному сфер воєнної та зовнішньополітичної діяльності. Внутрішнє безпекове середовище формується внаслідок мінімізації загроз внутрішнього характеру, частина з яких належить до безпосередньої сфери відповідальності МВС України.

7. В Україні існує багато органів державної влади, що мають дуже широку сферу відповідальності та повинні забезпечувати захист від внутрішніх і зовнішніх загроз відповідне коло різноманітних суспільних відносин. До таких сфер можна віднести: сферу економіки, фінансів, воєнну сферу, соціальну, екологічну, інформаційну. Саме на цих підставах у Стратегії національної безпеки виокремлюють такі її складові, як-от: фінансова, економічна, продовольча, біологічна, інформаційна, кібернетична, державна та ін. Таким чином, з огляду на видові ознаки ми можемо говорити про економічне, фінансове, воєнне, інформаційне, біологічне, екологічне безпекове середовище. Водночас термін «внутрішнє безпекове середовище», по-перше, вказує на суто внутрішній аспект національної безпеки держави, а по-друге, автоматично асоціюється з діяльністю МВС України, оскільки має однакове джерело словотворення та одразу вказує на відповідну

сферу захисту важливих державних інтересів (внутрішню).

8. Формування внутрішнього безпекового середовища держави не є виключною компетенцією МВС України, оскільки до загроз внутрішнього характеру, як вже було зазначено, належать економічні, екологічні, біологічні, фінансові, інформаційні загрози, які не входять до сфери його відповідальності. Якщо розглянути виключно сферу повноважень МВС України, то можна побачити, що воно відповідальне за забезпечення таких елементів національної безпеки, як громадська, техногенна, пожежна, міграційна, безпека державних кордонів.

Назва міністерства, а саме прикметник «внутрішніх», говорить про те, що вказані елементи національної безпеки переважно належать до внутрішніх умов та факторів існування держави, тобто МВС України є суб'єктом нейтралізації внутрішніх загроз державі (суб'єктом забезпечення внутрішньої безпеки), а отже, забезпечує формування внутрішнього безпекового середовища України в межах визначеної предметної компетенції.

9. Слід наголосити, що деякі інші сфери національної безпеки України також мають внутрішній аспект, але в цьому разі пропонуємо розглядати термін «внутрішнє безпекове середовище України» у двох значеннях – вузькому та широкому. У широкому розумінні до внутрішнього безпекового середовища можна віднести умови, фактори з інших сфер суспільного життя та елементи національної безпеки (демографічної, екологічної, продовольчої тощо). У вузькому розумінні йтиметься про умови та фактори існування України, що виникають та існують у сферах суспільного життя і за які відповідає Міністерство внутрішніх справ. Тим паче, що суспільні відносини, які виникають у зазначених сферах переважно є об'єктами внутрішніх, а не зовнішніх загроз (Бугайчук, 2023, с. 116).

Таким чином, якщо вести мову про роль МВС України щодо формування безпекового середовища України, слід виходити з того, що воно відіграє ключову роль у забезпеченні саме внутрішнього безпекового середовища України.

10. На підставі вищевикладеного слід сформулювати основні терміни та поняття, які пропонуються для подальшого використання в науковій сфері:

1) безпекове середовище України – сукупність критично важливих умов існування держави, які визначають міру її захищеності від зовнішніх та внутрішніх загроз;

2) зовнішнє безпекове середовище – сукупність умов та факторів, які визначають

засади існування та розвитку України як суб'єкта міжнародних відносин, а також стан її захищеності від загроз зовнішнього характеру;

3) внутрішнє безпекове середовище – сукупність умов та факторів, які визначають стан внутрішньої стабільності України та пов'язані зі станом її захищеності від загроз, джерелом яких є явища, події, а також дії (бездіяльність) юридичних та фізичних осіб, які перебувають на території держави і під її юрисдикцією;

4) безпекове середовище в контексті діяльності МВС України – це сукупність внутрішніх сфер суспільно-політичного життя країни, в яких Міністерство внутрішніх справ формує державну політику та реалізує свої повноваження як суб'єкт сектора безпеки та оборони з метою забезпечення сталого розвитку держави, а також захисту життєво важливих інтересів людини та суспільства (Бугайчук, 2023, с. 116–117).

11. МВС України є суб'єктом формування та забезпечення внутрішнього безпекового середовища держави у сферах:

1) охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, забезпечення громадського порядку та безпеки;

2) захисту державного кордону України та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;

3) забезпечення цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, забезпечення пожежної та техногенної безпеки, організація гідрометеорологічної діяльності та діяльності аварійно-рятувальних служб;

4) контролю за міграцією, протидії нелегальній міграції, регулювання суспільних відносин у сфері громадянства, реєстрації фізичних осіб, надання сервісних послуг.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Богданович В. Ю., Ільяшов О. А., Комаров В. С., Олексюк В. В. Підхід до оцінювання безпекового середовища в сучасних умовах ведення збройної боротьби. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняховського*. 2021. № 2 (72). С. 33–39. DOI: <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2021-2-72/33-39>.

2. Бочарніков В. П., Свешніков С. В. Безпекове середовище 2030 : монографія. Київ : Майстер книг, 2019. 76 с.

3. Бугайчук К. Л. Сутність терміну «безпекове середовище» в контексті діяльності Міністерства внутрішніх справ України // *Actual Problems of Modern science : material of the 4th International Scientific and Practical Conference (January 31 – February 3, 2023)*. Boston, USA : International Science Group, 2023. Рр. 114–118.

4. Вербенський М. Г., Свірін М. О. Протидія та запобігання злочинності як ключовий компонент нової архітектури безпекового середовища в Україні // *Нова архітектура безпекового середовища України : зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 груд. 2022 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Нац. акад. правових наук України, Наук.-дослід. ін-т вивчення проблем злочинності ім. В. В. Сташиса*. Харків : Юрайт, 2022. С. 44–48.

5. Горбатюк С. С. Еволюція феномену безпеки: від стародавніх політико-правових учень – до сучасної наукової думки. *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України*. Серія: *Державне управління*. 2016. № 2. С. 28–35.

6. Житник О. М. Майбутнє безпекове середовище в контексті державного стратегічного планування: концептуальний підхід. *Право та державне управління*. 2018. № 4. С. 144–149.

7. Заець С. Соціальне середовище як чинник адаптації особистості. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2007. Вип. 20. С. 149–153.

8. Кривошеїн В. Зміст та співвідношення основних категорій сучасного безпекового середовища. *Грані*. 2021. Т. 24, № 1. С. 5–12. DOI: <https://doi.org/10.15421/172109>.

9. Кулик О. Г. Теоретичні та методичні підходи до створення безпекового середовища в Україні // *Нова архітектура безпекового середовища України : зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 груд. 2022 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Нац. акад. правових наук України, Наук.-дослід. ін-т вивчення проблем злочинності ім. В. В. Сташиса*. Харків : Юрайт, 2022. С. 99–103.

10. Лапін В. М. Безпека життєдіяльності людини : навч. посіб. 6-те вид., перероб. і допов. Київ : Знання, 2007. 332 с.

11. Медвідь Ф., Чорна М. Безпекова політика України в умовах зовнішньої агресії: нормативно-правове забезпечення. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 5–6 (79–80). С. 117–126.

12. Світові тренди та передові практики у сфері внутрішньої безпеки : матеріали щоріч. доп. / В. В. Андрусів, Р. І. Фуфалько, А. С. Сизоненко та ін. Київ : МВС України, 2021. 96 с.

13. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Ін-т м-ва ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1978. Т. 9. 916 с.

14. Шутий М. В. Аспекти визначення поняття «безпека» та його значення для забезпечення особистої безпеки працівників органів внутрішніх справ України. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2014. № 3. С. 173–178.

15. Fehler W. Bezpieczeństwo wewnętrzne w zintegrowanym systemie bezpieczeństwa państwa. *Studia Bezpieczeństwa Narodowego*. 2011. № 2. S. 305–326.

16. Holmes K. R. What Is National Security? // Military Strength Topical Essays : сайт. 07.10.2014. URL: <https://www.heritage.org/military-strength-essays/2015-essays/what-national-security> (дата звернення: 17.02.2023).

17. Khan E. M. Comprehensive national security: Contemporary discourse. *Margalla Papers*. 2022. Vol. 26, No. 1. Pp. 1–17. DOI: <https://doi.org/10.54690/margallapapers.26.1.94>.

18. Mijalkovic S., Blagojevic D. The basis of national security in international law. *Nauka, bezbednost, policija*. 2014. Iss. 2. Pp. 49–68.

19. Qureshi H. Internal Security Scenario: An International Outlook. *The Indian Police Journal*. 2021. No. 1. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3770134>.

20. Zedner L. The concept of security: An agenda for comparative analysis. *Legal Studies*. 2006. Vol. 23. Pp. 153–175.

Надійшла до редакції: 20.02.2023

Прийнята до опублікування: 29.03.2023

REFERENCES

1. Andrusiv, V. V., Fufalko, R. I., Syzonenko, A. S. et al. (2021). *World trends and best practices in the field of internal security*. Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

2. Bilodid, I. K. et al. (eds.). (1978). *Dictionary of the Ukrainian language* (Vol. 9). Scientific thought.

3. Bocharnikov, V. P., & Svieshnikov, S. V. (2019). *Security Environment 2030*. Master of Books.

4. Bohdanovych, V. Yu., Iliashov, O. A., Komarov, V. S., & Oleksiuk, V. V. (2021). The approach to estimate security environment in modern conditions of armed struggle. *Collection of Scientific Papers of the Centre for Military and Strategic Studies of the National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi*, 2(72), 33-39. <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2021-2-72/33-39>.

5. Buhaichuk, K. L. (2023, January 31 – February 3). *The essence of the term “security environment” in the context of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine* [Conference presentation abstract]. The 4th International Scientific and Practical Conference “Actual problems of modern science”, Boston, USA.

6. Fehler, W. (2011). Internal security in the integrated state security system. *National Security Studies*, 2, 305-326.

7. Gorbatyuk, S. Ye. (2016). Evolvement of the security phenomenon: from ancient political and legal doctrines to the modern scientific thought. *Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine. Series: Public Administration*, 2, 28-35.

8. Holmes, K. R. (2014, October 10). *What Is National Security?* Military Strength Topical Essays. <https://www.heritage.org/military-strength-essays/2015-essays/what-national-security>.

9. Khan, E. M. (2022). Comprehensive national security: Contemporary discourse. *Margalla Papers*, 26(1), 1-17. <https://doi.org/10.54690/margallapapers.26.1.94>.

10. Kryvoshein, V. (2021). Content and relationship between the main categories of the modern security environment. *GRANI*, 24(1), 5-12. <https://doi.org/10.15421/172109>.

11. Kulyk, O. H. (2022, December 23). *Theoretical and methodological approaches to creating a safe environment in Ukraine* [Conference presentation abstract]. All-Ukrainian scientific and practical conference “New architecture of the security environment of Ukraine”, Kharkiv, Ukraine.

12. Lapin, V. M. (2007). *Safety of human activity*. Knowledge.

13. Medvid, F., & Chorna, M. (2015). Ukraine’s security policy in conditions of external aggression: regulatory and legal support. *Scientific Notes of the I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies*, 5-6(79-80), 117-126.

14. Mijalkovic, S., & Blagojevic, D. (2014). The basis of national security in international law. *Nauka, bezbednost, policija*, 2, 49-68.

15. Qureshi, H. (2021). Internal Security Scenario: An International Outlook. *The Indian Police Journal*, 1. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3770134>.

16. Shutyi, M. V. (2014). Aspects of the definition of the concept of “security” and its importance for ensuring the personal safety of employees of internal affairs bodies of Ukraine. *Foreign Trade: Economy, Finance, Law*, 3, 173-178.

17. Verbenskyi, M. H., & Svirin, M. O. (2022, December 23). *Combating and preventing crime as a key component of the new architecture of the security environment in Ukraine* [Conference presentation abstract].

All-Ukrainian scientific and practical conference “New architecture of the security environment of Ukraine”, Kharkiv, Ukraine.

18. Zaiets, S. (2007). Social environment as a factor of personality adaptation. *Psychological and Pedagogical Problems of a Rural School*, 20, 149-153.

19. Zedner, L. (2006). The concept of security: An agenda for comparative analysis. *Legal Studies*, 23, 153-175.

20. Zhytnyk, O. M. (2018). The future security environment in the context of state strategic planning: a conceptual approach. *Law and Public Administration*, 4, 144-149.

Received the editorial office: 20 February 2023

Accepted for publication: 29 March 2023

KOSTIANTYN LEONIDOVYCH BUHAICHUK,

Doctor of Law, Associate Professor,

Kharkiv National University of Internal Affairs,

Scientific and Research Laboratory for the Support of Law

Enforcement and the Quality of Personnel Training;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2429-5010>,

e-mail: klbugaychuk@gmail.com

SECURITY ENVIRONMENT OF THE STATE IN THE CONTEXT OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE ACTIVITIES

The article investigates the essence of the “security environment” concept, which has recently been used to define the goals and areas of the security and defence sector of Ukraine, and also identifies its structural elements. The term “security environment” is a combination of two concepts – “security” and “environment”. “Security” means the state of protection of vital interests of an individual, society and the state from external and internal threats, and “environment” means a set of certain conditions in which an individual, society or state exists. The concept of “security environment” in Ukrainian legislation and in the national scientific literature is mainly used in the field of military security and defence review. The concept of “security environment” (in the context of the existence of a state or a set of states) should be applied when referring to the set of conditions and factors of its existence that provide such a state with protection from internal and external threats. Based on the analysis of the Ukrainian researchers’ publications, as well as the works of foreign scholars, the author identifies the main types of security environments depending on the characteristics of threats to such environments: external and internal. The external security environment is associated with the elimination of external threats and mostly concerns the military and foreign policy spheres. The internal security environment is formed by minimising internal threats, some of which fall within the direct responsibility of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

The correlation of the term “security environment” with related categories, in particular, “national security”, “state security”, “internal security” has been determined. The concept of “national security” actually describes the desired overall state of the security environment of a particular country, which affects the regional or global security environment. The state of national security is actually a characteristic of the overall security environment of the state.

It has been proved that the MIA of Ukraine is a subject of formation and development of the internal security environment of Ukraine. The security environment in the context of the MIA of Ukraine is a set of internal spheres of the country’s socio-political life in which the Ministry of Internal Affairs forms the State policy and exercises its powers as a security and defence sector entity with the aim of ensuring sustainable development of the State and protecting vital interests of a person and society.

Key words: *security, environment, security environment, national security, state security, internal security, Ministry of Internal Affairs of Ukraine.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Бугайчук К. Л. Безпекове середовище держави в контексті діяльності Міністерства внутрішніх справ України. *Право і безпека*. 2023. № 2 (89). С. 111–120. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.10>.

Citation (APA): Buhachuk, K. L. (2023). Security environment of the state in the context of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine activities. *Law and Security*, 2(89), 111–120. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.10>.

ВЛАДА ОЛЕКСАНДРІВНА ГУСЕВА,*доктор юридичних наук, професор,**Харківський національний університет внутрішніх справ,**кафедра криміналістики, судової експертології та домедичної підготовки;* <https://orcid.org/0000-0001-8614-1573>,*e-mail: vaguseva2007@ukr.net;***ОЛЕКСАНДР ЮРІЙОВИЧ ПРОКОПЕНКО,***Харківський національний університет внутрішніх справ;* <https://orcid.org/0000-0002-7218-8423>,*e-mail: 30101986canj@ukr.net***ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ
ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗАХОПЛЕННЯ ПРЕДСТАВНИКА ВЛАДИ
АБО ПРАЦІВНИКА ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ ЯК ЗАРУЧНИКА**

Широкомасштабна агресія російської федерації проти України спричинила зростання кількості людей, які перебувають в уразливому стані, зокрема прослідковується значне зростання кількості випадків зникнення людей і утримання їх як заручників. У зв'язку із цим актуалізується необхідність удосконалення методів розслідування захоплення представників влади або працівників правоохоронних органів як заручників. Під час розроблення та формування відповідної методики розслідування насамперед необхідно визначитися з криміналістичною характеристикою відповідного злочину.

Метою статті є формулювання поняття, з'ясування призначення, джерел формування та елементів криміналістичної характеристики захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника. Для досягнення поставленої мети використовувалися такі методи: аналізу – для роботи з уже наявними поглядами науковців з питань криміналістичної характеристики; порівняння – для узагальнення інформації про захоплення людей як заручників як у світі, так і в Україні; науковий функціональний – під час визначення призначення криміналістичної характеристики.

У результаті проведеного дослідження встановлено існування напрацювань із формування різних методик розслідування кримінальних правопорушень, але методика розслідування захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника відсутня. Тому виникає необхідність насамперед у формуванні криміналістичної характеристики досліджуваних злочинів, що слугуватиме першою ланкою для створення методики розслідування.

Визначено поняття «криміналістична характеристика захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника». Це важлива складова криміналістичної методики, що являє собою детальний опис кримінального правопорушення, який слугуватиме основою для вирішення практичних завдань, що виникають під час проведення досудового розслідування. З'ясовано теоретичну та практичну роль криміналістичної характеристики, визначено два види джерел інформації, необхідної для її формування: про осіб, які володіють інформацією про вчинене кримінальне правопорушення, серед яких працівники правоохоронних органів, експерти та спеціалісти, інші учасники кримінального провадження; відповідні документи. Проаналізовано наукові позиції щодо визначення складу криміналістичної характеристики та виокремлено типові елементи криміналістичної характеристики захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника: обстановку вчинення злочину, спосіб його вчинення, сліди злочину, знаряддя та засоби, особу потерпілого та особу злочинця.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове розслідування, криміналістична методика, криміналістична характеристика, захоплення заручника, представник влади, працівник правоохоронного органу.

Оригінальна стаття

ВСТУП. З-поміж глобальних загроз у світі на сучасному етапі вирізняється таке суспільно-політичне явище, як тероризм. Будь-які

акти насильства, що супроводжуються застосуванням зброї, учиненням вибухів, підпалів тощо, якщо до них вдаються заради впливу на

органи державної влади чи місцевого самоврядування задля прийняття ними незаконних рішень і такі дії пов'язані зі створенням небезпеки та заповідання шкоди життю і здоров'ю великої кількості людей, вимагають особливої уваги як представників правоохоронних органів, так і науковців. Одним зі злочинів терористичного спрямування є захоплення людей як заручників.

Викрадення людей, зокрема терористичними групами, вже кілька десятиліть залишається глобальним суспільно небезпечним явищем, що притаманне багатьом країнам світу. Захоплення як заручників людей, що пов'язане з тероризмом, доволі часто реєструється в Колумбії (18,2 %), Індії (8,3 %), Пакистані (6,3 %), Філіппінах (6,2 %), Іраку (5 %), Афганістані (4,6 %) (Forest, 2012), а також Ізраїлі (Gleis, 2007). Ураховуючи поширеність таких злочинів, представники різних галузей науки приділяють ретельну увагу вивченню цих фактів у різних аспектах. Дехто досліджує конкретний резонансний факт викрадення людини та подальшого утримання її як заручника, інші вивчають діяльність терористичної групи, що неодноразово викрадала людей з метою їх подальшого утримання та шантажування, а хтось – викрадення журналістів чи дипломатів тощо. Наприклад, питання захисту та безпеки, притулку дипломатів-заручників та особливості їх викрадень у Латинській Америці були об'єктами дослідження К. Е. Бамана (1973), ведення переговорів щодо визволення заручників досліджували А. Дольник і К. Фіцджеральд (2007), про запобігання транснаціонального викрадення писав П. Й. Дируд (2021). У теорії вітчизняної криміналістики згадані проблеми також періодично досліджуються науковцями. Так, І. М. Вигівський (2021) розробив методику розслідування злочинів, пов'язаних із захопленням особи як заручника.

В Україні з моменту повномасштабного вторгнення російської федерації кримінальні правопорушення, пов'язані з викраденням та захопленням людей як заручників, також набули значного поширення. Водночас, на нашу думку, особливої уваги потребують ті кримінальні правопорушення, потерпілими від яких є представники влади або працівники правоохоронних органів. У вітчизняному кримінальному законодавстві існує спеціальна норма, якою передбачено кримінальну відповідальність за захоплення як заручників згаданих суб'єктів, що належить до групи кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування,

об'єднань громадян та проти журналістів (розділ XV Особливої частини КК України)¹.

Аналізуючи статистичні відомості Офісу Генерального прокура України доходимо висновку, що відбулося збільшення кількості реєстрацій кримінальних проваджень за фактом учинення захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника (ст. 349 КК України). Згідно з відомостями за 2022 рік зареєстровано аж 53 кримінальні провадження за ст. 349 КК України, проте в жодному з них не повідомлено особі, яка його вчинила, про підозру. При цьому наведена цифра не включає факти, що мали місце на тимчасово окупованій території. Однак наявна й інша проблема, адже як зазначає А. В. Андрушко (2017, с. 216), існує чимало помилок при кваліфікації цього кримінально караного діяння (зокрема неврахування тих чи інших ознак відповідного складу злочину, що призводить до неправильної кваліфікації відповідного діяння за іншими статтями КК України). Однією з причин цього є низький рівень професіоналізму органів правопорядку та суддів. Неоднозначною є й практика призначення покарання за цей злочин – іноді суди призначають засудженим за захоплення заручників невинуватим м'яке покарання. Таким чином, актуалізовано завдання щодо розробки відповідних рекомендацій розслідування злочинів цього виду.

Відсутність комплексних наукових розробок щодо розслідування захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника, зокрема в умовах правового режиму воєнного стану, негативно впливає на можливість повноцінної реалізації правоохоронної функції, виконання завдань кримінального судочинства. Крім того, досліджуване кримінальне правопорушення відрізняється не лише складністю розслідування, а й своєю суспільною небезпекою, що полягає в порушенні права на свободу, здоров'я, а подекуди і життя представника влади або працівника правоохоронного органу. У зв'язку із цим розробка методики розслідування захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника сприятиме швидкому, повному, усебічному розкриттю та розслідуванню кримінальних правопорушень цього виду.

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 18.02.2023).

Побудова методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень, зокрема й захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника, відрізняється високим рівнем складності, тому що передбачає дослідження цілої низки явищ, а також урахування значної кількості факторів. В. Ю. Шепітько (2018, с. 74) зауважує, що під час її формування слід брати до уваги видові ознаки складу злочину, суб'єкта досліджуваного злочину, ретроспективну спрямованість характеру розслідування, ситуаційну зумовленість розслідування, рівень розвитку технічних і тактико-криміналістичних засобів. Тобто одним із критеріїв і водночас засадою побудови спеціальної криміналістичної методики є виокремлення типових ознак кримінального правопорушення у вигляді відповідної криміналістичної характеристики.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою цієї статті є дослідження теоретичних передумов формування криміналістичної характеристики захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника.

Завданнями статті є:

- аналіз наукових розробок з питань визначення поняття криміналістичної характеристики злочинів;

- формулювання поняття криміналістичної характеристики захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника;

- з'ясування призначення та місця криміналістичної характеристики у структурі методики розслідування захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника;

- установлення джерел інформації, необхідної для формування криміналістичної характеристики;

- визначення елементного складу криміналістичної характеристики захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Кримінальні правопорушення, пов'язані зі зникненням людей, захопленням заручників, діяльністю правоохоронних і державних органів, як ми вже зауважували, були предметом дослідження представників різних галузей науки. Кримінологи і науковці з кримінального права приділяють значну увагу вивченню й аналізу кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи (Андрушко, 2017), особливостей кримінально-правової охорони професійної діяльності працівників правоохоронних орга-

нів (Кирбят'єв, 2021). Також вітчизняними науковцями комплексно досліджено кримінально-правову характеристику захоплення заручників за законодавством України (Акімов, 2009).

Протягом тривалого часу дослідники приділяють увагу вивченню особливостей розслідування кримінальних правопорушень досліджуваної нами групи. Так, методику розслідування та попередження викрадення людини, учиненого з корисливих мотивів, свого часу дослідив В. В. Олішевський (2005). Побудовою методики розслідування злочинів проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності, до групи яких увійшло й захоплення працівника правоохоронного органу як заручника, займалася В. О. Гусева (2021). На монографічному рівні основи методики розслідування насильницького зникнення людини дослідили Є. М. Войтович, Д. М. Тичина й А. О. Антошук (2022).

Вивченням криміналістичної характеристики злочинів займалися багато криміналістів, серед яких Є. М. Войтович (2021), О. Н. Колесніченко (1988), В. О. Гусева (2017), В. О. Малярова (2015), Р. Л. Степанюк (2014), В. Ю. Шепітько (2003), Ю. А. Чаплинська (2019) та ін. Науковці значну увагу приділяли вивченню криміналістичної характеристики через те, що вона є першою складовою криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень, яка містить найбільш значущу загальну інформацію щодо їх певного виду чи групи. Напрацювання згаданих науковців є підґрунтям для нашого дослідження, адже ними вони зробили вагомий внесок як у розвиток науки, так і в діяльність щодо протидії злочинності.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Досягненню поставленої мети сприяло застосування сукупності філософських і загальнонаукових методів. Зокрема, формально-логічний метод використовувався під час формування понятійного апарату дослідження. З-поміж загальнонаукових використано методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції, порівняння, абстрагування та конкретизації, критичного аналізу задля узагальнення теоретичних напрацювань, порівняння їх окремих положень, формулювання на цій основі висновків у контексті досліджуваної проблематики. За допомогою системно-структурного методу було визначено структуру криміналістичної характеристики захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Поняття «криміналістична характеристика злочинів» вперше з'явилося в обігу криміналістичної науки у другій половині

минулого століття. О. Н. Колесніченко (1965, с. 25) одним із перших у своїх працях зазначив про криміналістичну характеристику злочину та визначив, що до найбільш суттєвих положень, загальних для всіх окремих методик, належить «загальна криміналістична характеристика цього виду злочину».

В. Ю. Шепітько (2003, с. 255) сформулював визначення криміналістичної характеристики, під яким він розуміє систему відомостей (інформації) про криміналістично значущі ознаки злочинів цього виду, що відображає залежність між ними і служить у побудові і перевірці версій у розслідуванні конкретних злочинів. Схожу позицію має А. О. Антошук (2012, с. 431–432), який зауважує, що криміналістична характеристика є своєрідною системою даних (відомостей), які описують злочини, сприяють правильному визначенню ефективних криміналістичних методів, прийомів і засобів виявлення, розслідування і часткової їх профілактики.

Доволі широке визначення криміналістичної характеристики сформулювала Е. Оржинська (2021, с. 102), яка запропонувала її розуміти як інформаційну систему, що складається із криміналістично важливих і закономірно взаємозалежних ознак, виявлених у процесі узагальнення практики розслідування і досудового розгляду певної категорії кримінальних правопорушень, виражених у певній їх сукупності, яку виокремлено відповідно до об'єктивних закономірностей. До того ж, як слушно зазначила вчена, криміналістична характеристика кримінального правопорушення є абстрактним науковим поняттям, саме в такому значенні вона використовується у криміналістиці. Її можна розглядати як вірогідну інформаційну модель і використовувати під час розслідування лише як орієнтуючу інформацію.

Р. Л. Степанюк (2014, с. 386–387) визначає поняття криміналістичної характеристики злочинів як окреме криміналістичне вчення. Науковець запропонував розуміти під ним певну наукову теорію, що за своєю суттю становить систему наукових положень і практичних рекомендацій із побудови систем криміналістично значущих ознак певних множин злочинів. Узагальнюючи наведені позиції, можемо констатувати, що під криміналістичною характеристикою розуміють певну систему даних про злочин, що може використовуватися під час розслідування.

Наголошують вчені і на різних рівнях криміналістичних характеристик, адже спроба сформулювати її єдине визначення щодо зло-

чинів взагалі, певної сукупності та навіть окремого злочину не є доцільною, адже йдеться про нерівноцінні рівні узагальнення (Степанюк, 2013, с. 173).

Слід звернути увагу на дефініцію поняття «криміналістична характеристика насильницького зникнення», оскільки за своїм складом це кримінальне правопорушення є подібним до досліджуваного нами виду злочину. Під ним розуміють сукупність взаємозалежних, динамічних загальних та індивідуальних ознак вчиненого злочину, які відображають об'єктивну інформацію про способи підготовки, учинення та приховування, мотиви та цілі, слідову картину злочину, обстановку, місце та час, особу злочинця, особу потерпілого, на підставі якої визначаються напрями розслідування кримінальних проваджень (Войтович, 2021, с. 81–82).

Ураховуючи викладене вище, на нашу думку, під криміналістичною характеристикою захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника слід розуміти інформаційну систему даних про вчинене кримінальне правопорушення, що передбачає встановлення механізмів типових подій, які підлягають з'ясуванню, виявленню закономірностей і локалізації інформаційного відображення в навколишньому середовищі, яке дозволяє формулювати науково обґрунтовані рекомендації і прийоми виявлення, вилучення і використання наявної інформації про вчинене діяння під час проведення досудового розслідування та наукових досліджень.

Щодо значення криміналістичної характеристики, то, на нашу думку, вона може використовуватися під час формування найбільш ефективних методичних рекомендацій розслідування кримінальних правопорушень. Її значення полягає у представленні певної інформаційної моделі, яка сприяє швидкому розслідуванню, шляхом побудови слідчих версій та проведення слідчих (розшукових) дій та інших розшукових заходів (Чаплинська, 2019, с. 194). У ситуації інформаційної обмеженості знання всієї сукупності типізованих відомостей у системі криміналістичної характеристики певного виду злочинів, а також закономірно взаємозв'язаних елементів дозволить слідчому за окремими з них, які уже відомі на початку розслідування, зі значною часткою достовірності робити висновки про інші (Когутич, 2008, с. 445). Слушною є позиція й про те, що ґрунтовне дослідження криміналістичної характеристики з урахуванням актуальної на сьогодні слідчої, експертної та судової практики дає змогу в режимі реального часу проаналізувати стан та оперативну обстановку за

низкою показників, на основі отриманих даних сформулювати наукові основи комплексної криміналістичної методики (Войтович, Тичина, Антошук, 2022, с. 25). Це означає, що криміналістична характеристика є інформаційною базою, яка може використовуватися для: побудови можливих моделей дій злочинця під час вчинення захоплення, аналізу окремих елементів його поведінки; установлення мотиву та мети здійснення такого захоплення; аналізу вимог, висунутих злочинцем; прийняття процесуальних рішень та побудови алгоритму слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій; конкретизації доручень оперативним підрозділам, постановки завдань перед фахівцями, експертами тощо; вжиття заходів щодо визволення заручників, установлення обставин, знарядь і засобів, за допомогою яких було скоєно захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу; збору та відтворення слідової картини тощо. Наведені положення, на нашу думку, цілком розкривають практичне значення цієї теоретичної категорії.

Щодо значення криміналістичної характеристики в теоретичному аспекті, то на ньому слушно наголосили О. В. Старченко та М. І. Бубела (2010, с. 856), які зауважили, що криміналістична характеристика сприяє розробці окремих методик розслідування, побудові типових програм і моделей розслідування злочинів.

В. О. Малярова (2013, с. 76) з'ясувала та розкрила і теоретичне, і практичне призначення криміналістичної характеристики. Дослідниця зауважує, що вона є категорією побудови окремої криміналістичної методики; накопичує, узагальнює і систематизує дані про якісні характеристики й ознаки злочинів і про наявність певних закономірностей; відображає повторність певних властивостей елементів; інтегрує в єдине інформаційне поле розслідування злочинів різні компоненти злочинної діяльності й ознаки, що з нею пов'язані; є матеріальною основою криміналістичного аналізу, своєрідним робочим інструментарієм слідчого. Ця позиція нам імпонує і ми вважаємо доречним виокремлення і теоретичного, і практичного призначення криміналістичної характеристики. Водночас доречним є уточнення Е. Оржинської (2021, с. 101), яка наголосила, що криміналістична характеристика як єдине ціле має практичне значення лише в тих випадках, коли встановлені кореляційні зв'язки та залежності між її елементами. Дані про вказані залежності можуть служити підґрунтям для побудови типових версій у конкретних справах.

Таким чином, призначення криміналістичної характеристики можна розглядати у двох аспектах. Перший – теоретичний, тобто криміналістична характеристика є важливою складовою в побудові методики розслідування, що вимагає накопичення, систематизації, інтеграції, формалізації, фільтрації, сортування інформації про кримінальне правопорушення, а саме захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника. Другий – практичний, тобто криміналістична характеристика використовується в процесі розслідування кримінального правопорушення слідчим для побудови алгоритмів розслідування, висунення слідчих версій, обрання найбільш швидкого й ефективного методу вирішення завдань і направлення матеріалів до суду, для притягнення до покарання винних осіб за вчинення захоплення представника влади чи працівника правоохоронного органу як заручника. На нашу думку, ці аспекти є взаємозалежними та взаємодоповнюючими, адже без аналізу вчиненого кримінального правопорушення не буде інформаційного матеріалу для теоретичного дослідження, який є необхідним для практичної діяльності щодо розслідування захоплення як орієнтуючий, рекомендаційний матеріал.

Для успішної побудови криміналістичної характеристики необхідним є визначення джерел інформації, що наповнюють її, а отже, вони є необхідними для формування методики розслідування, адже якщо вони своєчасно не встановлені, то їх значення втрачається і це призводить до обмеження обсягу отриманої інформації.

Провівши аналіз наукових напрацювань та матеріалів кримінальних проваджень, вдалось можливим установити, що для побудови криміналістичних характеристик джерелами інформації є:

1) особи, що володіють інформацією про вчинене кримінальне правопорушення, до яких належать: працівники правоохоронних органів, експерти та спеціалісти, представники влади, інші учасники кримінального провадження. До працівників правоохоронних органів, які можуть володіти інформацією про захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника, належать: слідчий, працівники оперативних підрозділів, інші члени слідчо-оперативної групи тощо. Експертами і спеціалістами, які беруть участь у розслідуванні або в реалізації певних функцій та у зв'язку із цим можуть ознайомлюватися з відповідною інформацією, найчастіше є: спеціалісти-криміналісти, судово-медичні

експерти, лікарі, психологи, перекладачі, працівники ДСНС тощо. Щодо інших учасників кримінального провадження, які є носіями вагової інформації, то це можуть бути свідки (родичі, колеги потерпілого, пересічні громадяни) та інші суб'єкти;

2) документи в будь-якій формі. До письмових джерел належать матеріали кримінальних проваджень, періодичні видання, книги тощо. До графічних документів – плани місцевості та приміщень, де утримували заручників, тощо. До звукових, відео-, фотодокументів – відеододатки до протоколів огляду місця події, аудіозаписи допитів, записи телефонних розмов зі злочинцем у разі висунення від нього вимог по телефону, записи відеокамер, на яких зафіксовано подію кримінального правопорушення, тощо. Статистичні дані, що містяться у звітних документах органів Національної поліції чи взагалі по Україні, Офісу Генерального прокурора України, а також інформація, отримана в результаті проведення анкетування, та ін.

Під час дослідження криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень доцільним є визначення елементів її структури. Питання про визначення її складових є одним із найбільш дискусійних у теорії криміналістики. Серед науковців немає єдності у визначенні кількості та складових елементів криміналістичної характеристики. Зокрема, спроби визначити елементний склад криміналістичної характеристики були ще за радянських часів. М. В. Салтевський (2005, с. 419) до складу криміналістичної характеристики злочинів відносить чотири основні елементи: предмет безпосереднього замаху; спосіб учинення злочину в його широкому розумінні; типову обстановку – «слідову картину» в її широкій інтерпретації; особу злочинця. В. Ю. Шепітько (2005, с. 318) додає до вищезазначеного переліку відомості про особу потерпілого та визначає обстановку злочину як сукупність відомостей про спосіб злочину; місце й обстановку; час учинення злочину; знаряддя та засоби вчинення злочину; предмет злочинного посягання; особу потерпілого (жертви); особу злочинця; типові сліди злочину. Ю. А. Чаплинська (2019, с. 197) у структурі криміналістичної характеристики злочинів виокремлює: спосіб вчинення злочину, обстановку злочину, «слідову картину» злочину, особу потерпілого та особу злочинця, проте поза увагою дослідниці залишилися знаряддя та засоби вчинення кримінального правопорушення.

У структурі криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти ав-

торитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності, до групи яких належить і досліджуване нами кримінальне правопорушення, виокремлюють відомості про особу злочинця та особу потерпілого, спосіб учинення кримінального правопорушення, місце, час та обстановку вчинення кримінального правопорушення, сліди кримінального правопорушення, знаряддя та засоби їх вчинення (Гусєва, 2021, с. 137).

Ураховуючи кримінально-правову характеристику досліджуваного нами злочину, проаналізовані теоретичні положення, вважаємо, що до типових елементів криміналістичної характеристики захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника, належать: обстановка вчинення злочину, спосіб учинення, сліди злочину, знаряддя та засоби вчинення злочину, особа потерпілого та особа злочинця. На нашу думку, саме така структура криміналістичної характеристики захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника розкриває її зміст та має бути взята за основу у криміналістичній теорії та практичній діяльності під час виявлення, розкриття та розслідування досліджуваного нами злочину.

Уважаємо, що зміст наведених елементів полягає в такому:

– під обстановкою захоплення як заручника представника влади або працівника правоохоронного органу треба розуміти інформацію про: сукупність об'єктивних обставин, у яких вчиняється злочинне діяння; характеристику місця злочину, поведінку учасників цих подій та інших присутніх осіб. У структурі обстановки необхідним є виокремлення обстановки, що передувала вчиненню злочину, обстановки безпосереднього вчинення злочину й обстановки, яка склалася після його скоєння;

– під способом учинення злочину треба розуміти комплекс дій злочинця з підготовки, безпосереднього вчинення та приховування злочинного діяння, детермінований цілою низкою суб'єктивних та об'єктивних факторів. До способів учинення захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу належать такі дії, як-от: учинення психологічного та/або фізичного насильства, вкрадання в довіру та/або зловживання нею, обман, використання безпорадного стану потерпілого та ін. Діями фізичного характеру є зв'язування, побиття тощо. Досліджуваний нами вид кримінального правопорушення характеризується учиненням дій двох видів, направлених, по-перше, на захоплення заручника, по-друге, на його утримання. Приховування вчинення

захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника може характеризуватись як активними, так і пасивними діями з боку злочинця. Тільки при всебічному вивченні послідовності дій злочинця можливо реально оцінити обстановку, що передує розвитку злочинної події;

– «слідова картина» вчинення захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника містить матеріальні, ідеальні та цифрові сліди. Матеріальними слідами є пов'язані зі здійсненням захоплення як заручника зміни навколишньої обстановки, що утворилися внаслідок механічного, хімічного, біологічного, термічного або іншого взаємовпливу. Матеріальними слідами захоплення представника влади або працівника правоохоронного можуть бути: сліди протектора шин, відбитки пальців рук, сліди чинення опору (сліди крові, шматки одягу, відірвані гудзики) тощо. Ідеальними слідами будуть сліди, відображені в пам'яті людини: показання колег потерпілого, свідків захоплення, самого потерпілого, підозрюваного чи обвинуваченого тощо. У зв'язку зі стрімким розвитком наукових технологій та цифровізацією, на нашу думку, слід звертати увагу на цифрові сліди. Так, цифровими слідами захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника є: інформація, отримана з цифрових пристроїв (мобільних телефонів, відеокамер, планшетів, ноутбуків тощо). Така інформація може містити дані геолокації, зображення підозрюваного, голосу підозрюваного, електронне листування, наприклад з погрозами, висловленими щодо потерпілого, тощо. Як відомо, тривалість і послідовність дій учасників злочинної події, а також результати цих дій відображаються в об'єктах матеріального світу й у свідомості людей, очевидців. Тому виникає необхідність дослідження як елемента криміналістичної характеристики слідів учинення захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника;

– знаряддя та засоби вчинення досліджуваного виду захоплення – це відповідні предмети, за допомогою яких злочинець досягає свого злочинного умислу. Зокрема, знаряддя та засоби, що можуть бути використані злочинцем під час учинення захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника, можна розподілити на заздалегідь підготовлені (спеціально виготовлені й пристосовані) та випадкові предмети, що були підібрані й використані на місці вчинення злочину. Це можуть бути транспортні

засоби, на яких переміщали заручника, вогнепальна та/або холодна зброя, за допомогою якої проводилося залякування та маніпулювання діями потерпілого, мобільні телефони тощо.

Знаряддя та засоби вчинення кримінального правопорушення іноді не визначаються як обов'язковий елемент криміналістичної характеристики, проте у структурі досліджуваного нами злочину вони мають вагоме значення, адже повинні створити в потерпілого відчуття існування реальної загрози його життю та здоров'ю. Це підтверджує і здійснений нами аналіз матеріалів кримінальних проваджень. Як приклад можна навести кримінальне провадження, в якому двоє осіб з метою реалізації злочинного умислу, у невстановлений слідством спосіб відчинили замок дверей камери № 121, самовільно вийшли з неї та попрямували до службового приміщення старшого по корпусному відділенню, де на чергуванні перебував старший відділу режиму й охорони, який є працівником правоохоронного органу. Обвинувачені непомітно наблизилися до потерпілого й один з них, утримуючи в правій руці отриманий ним у невстановлений слідством спосіб металевий предмет, загострений з одного боку, обхопив із правого боку за ший старшого по корпусному відділенню № 1 та приставив до його шиї загостреним кінцем вказаний предмет, висловив погрозу завдати ушкодження, небезпечні для життя правоохоронця, які потерпілий сприймав як реальні, тим самим протиправно, у насильницький спосіб обмежив можливість потерпілого самостійно обирати місце свого перебування. У подальшому обвинувачені, утримуючи потерпілого в заручниках, вимагали у чергового помічника начальника Одеського слідчого ізолятору № 21 як у службової особи державної установи вчинити дії як умову звільнення заручника, а саме: вимагали надати їм транспорт та можливість безперешкодно залишити територію слідчого ізолятору¹. Провівши аналіз вищезазначеного кримінального діяння, можна дійти висновку, що злочинці використовували заздалегідь підшукані та підготовлені знаряддя, а саме пристрій для відчинення дверного замка та металевий предмет, загострений з одного боку;

¹ Вирок Малинівського районного суду м. Одеса від 28.08.2015 : справа № 521/12752/15-к // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/49223915> (дата звернення: 18.02.2023).

– особа злочинця є одним із найважливіших елементів. Відомості про особу злочинця включають у себе інформацію про: кримінально-правові ознаки (вперше або повторно, у групі або одноосібно, тривалість злочинної діяльності, форму вини, наявність судимості тощо), соціально-демографічний стан (вік, стать, рівень освіти тощо), морально-психологічну характеристику (тип темпераменту, наявність захворювань, схильність до вживання алкоголю чи наркотичних речовин та ін.) тощо. Установлення рис, що характеризують особу злочинця, допомагають слідчому в побудові версій, обранні алгоритму слідчих (розшукових) дій та формулюванні завдань, необхідних для встановлення, розшуку та затримання злочинця. Слід наголосити на важливості встановлення особистих даних злочинця чи злочинців, адже це відіграє важливу роль під час формування тактики ведення переговорів із приводу звільнення заручників та в подальшому у проведенні спецоперації щодо їх звільнення. Водночас без глибокого вивчення особи злочинця неможливо встановити і усунути фактори, що детермінують насильницькі злочини, знайти ефективні засоби впливу на осіб, схильних до їх вчинення, тощо;

– криміналістичне вивчення особи потерпілого у справах про посягання на свободу представника влади чи працівника правоохоронного органу дає змогу з'ясувати відомості про особу злочинця, мотиви та обрання способу вчинення злочину. Це так само сприяє обранню найбільш доцільних тактичних прийомів проведення окремих слідчих (розшукових) дій, підвищення ефективності розслідування кримінальних правопорушень загалом. Потерпілим від досліджуваного нами злочину може бути: представник влади, працівник правоохоронного органу та їхні близькі родичі, але виключно у зв'язку та/або під час виконання ними професійних обов'язків. Встановлення потерпілого від конкретного злочину є запорукою індивідуалізації кримінальної відповідальності, що в разі завдання шкоди працівнику правоохоронного органу сприятиме відновленню авторитету держави, яку вони представляють під час виконання професійних обов'язків (Кирбят'єв, 2021, с. 184).

На віктимність потерпілого впливають дві групи особливостей, які слід установлювати під час дослідження особи потерпілого і його зв'язку з іншими елементами криміналістичної характеристики злочину. До першої групи входять основні характеристики потерпілих, що мають криміналістичне значення: їхній вік і пов'язані з ним особливості психіки,

сімейний стан, рід занять, інтелектуальний і фізичний розвиток, а також наявність окремих психічних і фізичних недоліків. До другої групи – особливості, властиві поведінці потерпілих. Криміналістично значущими є й такі: спосіб життя, характер зв'язків, поведінка в побуті, статева культура, зловживання алкоголем та інші особливості, що характеризують їхню поведінку поза зв'язком з учиненими щодо них злочинами (Борисенко, 2006, с. 142).

Деякі з наведених елементів мають певні зв'язки між собою і це дає змогу визначати відповідні завдання розслідування, сформулювати алгоритми процесуальних дій тощо. У подальшому за результатами встановлення одного з елементів можливе визначення цілісної моделі криміналістичної характеристики захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника, що є основою для подальшого формування методики розслідування досліджуваного злочину.

ВИСНОВКИ. Криміналістична характеристика захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника – важлива складова криміналістичної методики, сутність якої полягає в детальному описі кримінального правопорушення, який слугуватиме основою для вирішення практичних завдань, що виникають під час проведення досудового розслідування, а також теоретичних досліджень з питань розробки методик розслідування. Криміналістична характеристика має два призначення: практичне, що полягає у використанні останньої в процесі розслідування, зокрема сприяє ефективному формуванню тактичних прийомів і обранню засобів, необхідних для розкриття злочину, та теоретичне, пов'язане з проведенням наукових досліджень з питань формування методики розслідування окремих видів злочинів.

Джерелами інформації, необхідної для формування криміналістичної характеристики, є особи, які володіють відповідною інформацією про захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника, та документи, що містять фактичні дані про вчинення цього злочину.

Визначено, що до структурних елементів криміналістичної характеристики захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника належить інформація про: обстановку вчинення злочину, спосіб його вчинення, сліди, знаряддя та засоби вчинення злочину, особу потерпілого та особу злочинця.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Акімов М. О. Кримінально-правова характеристика захоплення заручників за законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2009. 16 с.
2. Андрушко А. В. Кримінологічна характеристика захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 4. С. 213–218.
3. Антошук А. О. Криміналістична характеристика вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини. *Митна справа*. 2012. № 2, ч. 2. С. 430–433.
4. Борисенко І. В. Особа потерпілого як елемент криміналістичної характеристики вбивств із розчленуванням трупа. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. Вип. 35. С. 142–149.
5. Вигівський І. М. Розслідування захоплення заручників : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2021. 225 с.
6. Войтович Є. М. Методика розслідування насильницького зникнення людини : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2021. 276 с.
7. Войтович Є. М., Тичина Д. М., Антошук А. О. Основи методики розслідування насильницького зникнення людини : монографія. Київ : 7БЦ, 2022. 176 с.
8. Гусева В. О. Криміналістична характеристика посягань на життя співробітника правоохоронного органу. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2017. Вип. 3. С. 211–216.
9. Гусева В. О. Теоретичні основи методики розслідування злочинів проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2021. 538 с.
10. Кирбят'єв О. О. Кримінально-правова охорона професійної діяльності працівників правоохоронних органів : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2021. 446 с.
11. Когутич І. І. Криміналістика : курс лекцій. Київ : Атіка, 2008. 888 с.
12. Колесниченко А. Н. Криминалистическая характеристика преступлений. Глава II. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / под ред. В. К. Лисиченко. Киев : Вища шк., 1988. 405 с.
13. Колесниченко А. Н. Криминалистическая характеристика преступлений. Харьков, 1965. 125 с.
14. Малярова В. О. Криміналістична методика: питання співвідношення криміналістичної характеристики з іншими. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 35, ч. 1, т. 3. С. 111–113.
15. Малярова В. О. Розслідування злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків: теорія та практика : монографія / за ред. С. М. Гусарова. Харків : Діа плюс, 2013. 422 с.
16. Олішевський В. В. Розслідування та попередження викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2005. 20 с.
17. Оржінська Е. Криміналістична характеристика кримінального правопорушення: поняття та практичне значення. *Jurnalul Juridic National: Teorie și Practică*. 2021. № 1 (46). С. 99–102.
18. Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ : Кондор, 2005. 588 с.
19. Старченко О. В., Бубела М. І. Сутність і значення криміналістичної характеристики та її елементів у розкритті й розслідуванні злочинів. *Форум права*. 2010. № 4. С. 853–858. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2010_4_137.pdf (дата звернення: 18.02.2023).
20. Степанюк Р. Л. Проблеми формування криміналістичної характеристики окремих видів і груп злочинів. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 5. С. 173–180.
21. Степанюк Р. Л. Сутність і практичне значення криміналістичної характеристики злочинів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 5. С. 386–388.
22. Чаплинська Ю. А. До питання сутності та структури криміналістичної характеристики злочинів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 3. С. 194–198. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2019-3-194-198>.
23. Шепитько В. Ю. Криминалистика : курс лекцій. Харьков : Одиссей, 2003. 352 с.
24. Шепитько В. Ю. Криминалистика : курс лекцій. Харьков : Одиссей, 2005. 368 с.
25. Шепитько М. В. Проблеми формування методико-криміналістичних засобів у структурі протидії злочинам у сфері правосуддя. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. № 18. С. 73–80.
26. Baumann C. E. The diplomatic kidnappings: A revolutionary tactic of urban terrorism. The Hague, Netherlands : Martinus Nijhoff, 1973. 188 p.
27. Dolnik A., Fitzgerald K. Negotiating hostage crises with the new terrorists // Gary Noesner : сайт. 2007. URL: <https://garynoesner.com/wp-content/uploads/2014/12/Foreword-for-DolnikFitzgerald.pdf> (дата звернення: 18.02.2023).

28. Dyrud P. J. *Think Twice: Detering Transnational Kidnapping Through Rescue* : Doctoral dissertation. Harvard, 2021. 571 p.
29. Forest, J. J. F. Kidnapping by Terrorist Groups, 1970–2010: Is Ideological Orientation Relevant? *Crime & Delinquency*. 2012. Vol. 58, No. 5. Pp. 769–797. DOI: <https://doi.org/10.1177/0011128712452962>.
30. Gleis J. Israel's struggle against Palestinian terror organizations // *Countering terrorism and insurgency in the 21st century* / ed. by J. Forest. Westport, CT : Praeger Security International, 2007. Pp. 408–429.

Надійшла до редакції: 25.02.2023

Прийнята до опублікування: 30.03.2023

REFERENCES

1. Akimov, M. O. (2009). *Criminal and legal characteristics of hostage-taking under the legislation of Ukraine* [Candidate thesis, National Academy of Internal Affairs].
2. Andrushko, A. V. (2017). Criminological Characteristics of Hostage-Taking. *Law Review of Kyiv University of Law*, 4, 213-218.
3. Antoshchuk, A. O. (2012). Forensic characteristics of the mother's murder of her newborn child. *Customs Business*, 2(2), 430-433.
4. Baumann, C. E. (1973). *The diplomatic kidnappings: A revolutionary tactic of urban terrorism*. Martinus Nijhoff.
5. Borysenko, I. V. (2006). The identity of the victim as an element of the forensic characteristics of murders with dismemberment of the corpse. *Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 35, 142-149.
6. Chaplynska, Yu. A. (2019). The issue of essence and structure of forensic description of crimes. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 3, 194-198. <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2019-3-194-198>.
7. Dolnik, A., & Fitzgerald, K. (2007). *Negotiating hostage crises with the new terrorists*. Gary Noesner. <https://garynoesner.com/wp-content/uploads/2014/12/Foreword-for-DolnikFitzgerald.pdf>.
8. Dyrud, P. J. (2021). *Think Twice: Detering Transnational Kidnapping Through Rescue* [Doctoral dissertation, Harvard University Graduate School of Arts and Sciences].
9. Forest, J. J. F. (2012). Kidnapping by Terrorist Groups, 1970–2010: Is Ideological Orientation Relevant? *Crime & Delinquency*, 58(5), 769-797. <https://doi.org/10.1177/0011128712452962>.
10. Gleis, J. (2007). Israel's struggle against Palestinian terror organizations. In J. Forest (Ed.), *Countering terrorism and insurgency in the 21st century* (pp. 408-429). Praeger Security International.
11. Gusieva, V. O. (2017). Criminal Characteristics of the Attempt on the Law Enforcement Officer's Life. *Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E. O. Didorenko*, 3, 211-216.
12. Husieva, V. O. (2021). *Theoretical foundations of the methodology of investigating crimes against the authority of state authorities in the field of law enforcement* [Doctoral dissertation, Kharkiv National University of Internal Affairs].
13. Kohutysh, I. I. (2008). *Criminalistics*. Atika.
14. Kolesnichenko, A. N. (1965). *Forensic characteristics of crimes*. Kharkov.
15. Kolesnichenko, A. N. (1988). *Forensic characteristics of crimes. Chapter II. Soviet criminalistics. Methodology for investigating certain types of crimes* (V. K. Lysychenko, ed.). High school.
16. Kyrbiatiev, O. O. (2021). *Criminal law protection of the professional activity of law enforcement officers* [Doctoral dissertation, National Academy of Internal Affairs].
17. Maliarova, V. O. (2013). *Investigation of crimes against morality in the field of sexual relations: theory and practice* (S. M. Husarov, ed.). Dysa plus.
18. Maliarova, V. O. (2015). Forensic methodology: business relationship with other criminological characteristics. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 35(1), 111-113.
19. Olishevskiy, V. V. (2005). *Investigation and prevention of kidnapping committed for selfish reasons* [Candidate thesis, National University of Internal Affairs].
20. Orzhynska, E. (2021). Criminalistics characteristics of crime: concept and practical signification. *Jurnalul Juridic National: Teorie și Practică*, 1(46), 99-102.
21. Saltevskeyi, M. V. (2005). *Forensic science (modern version)*. Kondor.
22. Shepitko, M. V. (2018). Problems of the formation of methodological and forensic tools in the structure of combating crimes in the sphere of justice. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*, 18, 73-80.
23. Shepitko, V. Yu. (2003). *Criminalistics*. Odysseus.
24. Shepitko, V. Yu. (2005). *Criminalistics*. Odysseus.

25. Starchenko, O. V., & Bubela, M. I. (2010). The essence and significance of forensic characteristics and its elements in the detection and investigation of crimes. *Forum of Law*, 4, 853-858. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2010_4_137.pdf.

26. Stepaniuk, R. L. (2013). Problems of forming the forensic characteristics of certain types and groups of crimes. *Bulletin of Criminological Association of Ukraine*, 5, 173-180.

27. Stepaniuk, R. L. (2014). The essence and practical significance of forensic characterization of crimes. *Comparative and Analytical Law*, 5, 386-388.

28. Voitovych, Ye. M. (2021). *Methods of investigating the enforced disappearance of a person* [Candidate dissertation, National Academy of Internal Affairs].

29. Voitovych, Ye. M., Tychyna, D. M., & Antoshchuk, A. O. (2022). *Basics of the methodology of the investigation of the enforced disappearance of a person*. 7BTs.

30. Vyhivskiy, I. M. (2021). *Investigating the hostage taking* [Candidate dissertation, National Academy of Internal Affairs].

Received the editorial office: 25 February 2023

Accepted for publication: 30 March 2023

VLADA OLEKSANDRIVNA HUSIEVA,

Doctor of Law, Professor,

Kharkiv National University of Internal Affairs,

Department of Criminalistics, Forensic Expertise and Pre-Medical Training;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8614-1573>,

e-mail: vaguseva2007@ukr.net;

OLEKSANDR YURIOVYCH PROKOPENKO,

Kharkov National University of Internal Affairs;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7218-8423>,

e-mail: 30101986canj@ukr.net

THEORETICAL BACKGROUND TO THE FORENSIC CHARACTERISTICS FORMATION FOR HOSTAGE-TAKING OF A GOVERNMENT OFFICIAL OR LAW ENFORCEMENT OFFICER

The widespread aggression of the Russian Federation against Ukraine has led to an increase in the number of people in vulnerable situations, including a significant increase in the cases of disappearances and hostage-taking. In this regard, there is a need to improve the methods of investigating the hostage-taking of government officials or law enforcement officers. When developing and formulating an appropriate investigation methodology, it is first of all necessary to determine the forensic characteristics of the relevant crime.

The purpose of the article is to define the concept, purpose, sources of formation and elements of the forensic characteristic of hostage-taking of a government official or a law enforcement officer. To achieve this goal, the following methods were used: analysis to work with the existing views of scholars on the issues of forensic characteristics; comparison to summarise information on the seizure of people both in the world and in Ukraine; and the scientific functional method to determine the purpose of forensic characteristics.

As a result of the study, it has been established that there are some developments in the formation of various methods for investigating criminal offences, but there is no methodology for investigating the hostage-taking of a government official or a law enforcement officer. Therefore, there is a need, first of all, to formulate a forensic characteristic of the crimes under investigation, which will serve as the first step in the development of the investigation methodology. The concept of "forensic characteristics of hostage-taking of a government official or a law enforcement officer" has been defined as an important component of the forensic methodology, which is a detailed description of a criminal offence which will serve as a basis for solving practical problems arising during the pre-trial investigation. It has been clarified the theoretical and practical role of forensic characteristics, and two types of sources of information necessary for its formation have been identified: persons who have information about a criminal offence, including law enforcement officers, experts and specialists, and other participants to criminal proceedings; as well as relevant documents. Scientific positions on determining the composition of a forensic characteristic have been analysed and typical elements of the forensic characteristic of a hostage taking of a government official or a law enforcement officer have been identified: the circumstances of the crime, the method of its commission, traces of the crime, tools and means, the identity of the victim and the identity of the perpetrator.

Key words: *criminal proceedings, pre-trial investigation, forensic methodology, forensic characteristics, hostage-taking, government official, law enforcement officer.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Гусєва В. О., Прокопенко О. Ю. Теоретичні передумови формування криміналістичної характеристики захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника. *Право і безпека*. 2023. № 2 (89). С. 121–132. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.11>.

Citation (APA): Husieva, V. O., & Prokopenko, O. Yu. (2023). Theoretical background to the forensic characteristics formation for hostage-taking of a government official or law enforcement officer. *Law and Safety*, 2(89), 121–132. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.11>.

СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ ГУСАРОВ,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
заслужений юрист України,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра адміністративного права і процесу;

 <https://orcid.org/0000-0002-8136-0694>;

КОСТЯНТИН ЮРІЙОВИЧ МЕЛЬНИК,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра трудового та господарського права;

 <https://orcid.org/0000-0002-8960-0234>,

e-mail: melnik_k.u@ukr.net

ЗАХИСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ПРАЦІВНИКА

Звернено увагу на те, що сьогодні в умовах розвиненого інформаційного середовища, широкого поширення та використання різноманітних інформаційних технологій і систем, ведення автоматизованих баз даних, з одного боку, значно спрощується надання та використання інформації, а з іншого – зростає ризик незаконного втручання в особисте та сімейне життя людини та неправомірного використання її персональних даних.

Робота кадрової служби роботодавця з відбору персоналу передбачає отримання персональної інформації від претендентів на посаду. Кадрова служба також відповідає за збір, обробку, зберігання та використання даних про працівників. Сьогодні застосування в цьому процесі різноманітних телекомунікаційних систем та автоматизованих баз даних підвищує ризики розголошення персональної інформації працівника, що може завдати йому матеріальної чи моральної шкоди. Отже, сучасність ставить перед уповноваженими державними органами та роботодавцями завдання забезпечення надійного захисту персональних даних працівників.

Розглянуто погляди науковців щодо категорій «захист прав людини» та «персональні дані працівника». Окреслено проблемні аспекти Кодексу законів про працю України, Закону України «Про захист персональних даних» та проекту Закону України «Про працю» щодо повноти правового регулювання захисту персональних даних працівників.

Запропоновано авторське визначення термінів «персональні дані працівника» та «захист персональних даних працівника». Персональні дані працівника – це будь-яка інформація про конкретну фізичну особу, яка працює на підставі трудового договору, надана роботодавцю або зібрана ним відповідно до закону. Захист персональних даних працівника – це використання передбачених законом можливостей (інструментів) для запобігання правопорушенням у сфері збирання, зберігання, використання, знищення, поширення інформації, яка стосується конкретної фізичної особи, що працює на підставі трудового договору, припинення зазначених правопорушень та поновлення порушених прав у цій сфері.

Надано пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства у сфері захисту персональних даних працівників. Зокрема, запропоновано доповнити Кодекс законів про працю України та проект Закону України «Про працю» окремою статтею «Захист персональних даних працівника», яка передбачає визначення термінів «персональні дані працівника» та «захист персональних даних працівника»; встановити перелік інформації, яка є персональними даними працівника; запровадити обов'язок роботодавця щодо захисту персональних даних працівника; встановити дисциплінарну та матеріальну відповідальність працівників, які виконують роботи, пов'язані з обробкою персональних даних, за порушення законодавства про захист персональних даних, а також матеріальну відповідальність роботодавців за порушення законодавства про захист персональних даних.

Ключові слова: персональні дані, захист прав, правові гарантії, працівник, роботодавець, трудовий договір, інформація.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Вторгнення російської федерації в Україну негативно позначилося передусім на правах та свободах громадян. Так, кожен десятий українець має пошкодження або руйнування житла внаслідок цього вторгнення, про що свідчать оприлюднені на прес-конференції в агентстві «Інтерфакс-Україна» результати опитування «Правовий захист постраждалих від воєнних злочинів Росії», проведеного соціологічною групою «Рейтинг» на території України 23–26 грудня 2022 року. Майже кожен десятий опитаний зазначив, що сам особисто чи близькі родичі дістали поранення, каліцтва через війну. З них 66 % зафіксували факти поранення документально. Серед тих респондентів, які мали роботу до війни, 40 % заявили, що працюють у звичайному режимі, 17 % – віддалено чи частково, 8 % – знайшли нову роботу, 33 % – сьогодні не працюють. Рівень доходів із початку війни у 6 % респондентів збільшився, у 36 % – майже не змінився, у 17 % – трохи зменшився, у 30 % – значно зменшився. Практично втратили всі доходи 10 % опитаних. Гірше ситуація з доходами серед жителів півдня та сходу, людей середнього віку, бідних та малозабезпечених, а також тих, хто втратив роботу або працює частково¹.

В умовах воєнного стану багато громадян були змушені залишити свої домівки та працювати з-за кордону, підтримувати економіку України та забезпечувати свої родини. Як наслідок, загострилася проблема використання віддаленої роботи та введення багатьох новел правового регулювання такої роботи (Yagoshenko, Lutsenko, 2022). Віддалена робота здійснюється з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, що потребує специфічного захисту інформації.

Сьогодні в умовах розвиненого інформаційного середовища, широкого поширення і застосування різноманітних інформаційних технологій та систем, ведення автоматизованих баз даних, з одного боку, суттєво спрощується надання та використання інформації, а з іншого – посилюється ризик незаконного втручання в особисте і сімейне життя людини та неправомірного використання її персональних даних.

Надання персональних даних людиною пов'язано насамперед з її вступом у певні правовідносини (цивільні, трудові, господарські тощо). Так, вступу у трудові правовідносини передують робота кадрової служби роботодавця з підбору персоналу, в межах якої отримується від претендентів на посаду особиста інформація. На кадрову службу покладаються також завдання з накопичення, оброблення, зберігання і використання даних про працівників. Сьогодні використання в цьому процесі різноманітних телекомунікаційних систем та автоматизованих баз даних збільшує ризики розголошення особистої інформації працівника, що може заподіяти йому матеріальну або моральну шкоду.

Отже, сучасність ставить перед уповноваженими державними органами та роботодавцями завдання щодо забезпечення надійного захисту персональних даних працівників. В Україні сьогодні діє національне законодавство у сфері захисту персональних даних, основним нормативно-правовим актом якого є Закон України «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 року № 2297-VI. Указаний Закон є дещо застарілим та недосконалим, на що неодноразово зверталася увага у фаховому середовищі². Вищенаведене свідчить про актуальність проведення дослідження норм національного законодавства, що передбачають захист персональних даних працівників і надання пропозицій та рекомендацій з їх удосконалення.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є розвиток теорії та правової регламентації захисту персональних даних працівників у сучасних умовах. Завданнями дослідження є визначення термінів «персональні дані працівника» та «захист персональних даних працівника»; окреслення проблемних аспектів Кодексу законів про працю України, Закону України «Про захист персональних даних» та проекту Закону України «Про працю» щодо повноти правової регламентації захисту персональних даних працівників; надання пропозицій з удосконалення національного законодавства у цій сфері.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Методологічною основою дослідження стали загальнонаукові та спеціальні наукові методи,

¹ Третина українців заявляє про втрату роботи після 24 лютого, 2 % – житла, більше половини – здоров'я // Interfax-Україна : сайт. 15.02.2023. URL: <https://interfax.com.ua/news/press-conference/891474.html> (дата звернення: 17.02.2023).

² Проблеми та перспективи захисту персональних даних в Україні // BSO privacy group : сайт. 05.02.2021. URL: <https://bsoprivacygroup.com/data-ptotection-in-ukraine/> (дата звернення: 17.02.2023).

застосування яких зумовлене метою і завданнями дослідження, а також потребою використання досягнень юридичної науки у трудовому законодавстві. Були використані такі методи: діалектичний, формально-логічний, порівняльно-правовий та системно-структурний. Указані методи у взаємодії дали змогу здійснити завершене, комплексне наукове дослідження. Кожний із них використовувався на певному етапі роботи. Отже, методологія дослідження є виваженою, логічною та ґрунтовною.

Основою методології дослідження є діалектичний метод, що дав змогу розглядати захист персональних даних працівника в його розвитку, взаємозв'язку, зумовленому матеріальними умовами життєдіяльності суспільства та держави. Завдяки цьому методу у статті розкрито сутність захисту персональних даних працівника. Діалектичний метод дозволив розглянути захист персональних даних працівника в конкретно історичних умовах життя сучасної України та визначитися з доцільністю розвитку відповідного національного законодавства.

Формально-логічний метод уможливив надання авторського визначення термінів «персональні дані працівника» та «захист персональних даних працівника», дозволив виявити недоліки Кодексу законів про працю України, Закону України «Про захист персональних даних» та проекту Закону України «Про працю» щодо повноти правової регламентації захисту персональних даних працівників, а також надати пропозиції з удосконалення відповідного національного законодавства. Порівняльно-правовий метод було використано в процесі розгляду та порівняння норм Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних та Закону України «Про захист персональних даних». Системно-структурний метод використовувався при визначенні місця норм у сфері захисту персональних даних працівника у системі національного законодавства. За допомогою цього методу також було визначено елементи захисту персональних даних працівника.

Дослідження базується на наукових працях вітчизняних і зарубіжних науковців, аналізі норм Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних, Кодексу законів про працю України, Закону України «Про захист персональних даних» та проектів законів України «Про працю» і «Про захист персональних даних».

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Сьогодні основним комплексним

нормативно-правовим актом національного трудового законодавства є Кодекс законів про працю України. Ним регулюється більшість суспільних відносин, які входять до предмета трудового права. Саме в ньому міститься переважна більшість юридичних гарантій прав працівника. Однак він не містить норм щодо гарантування захисту персональних даних працівника, не визначається в ньому також і те, яка ж інформація є персональними даними працівника. Не передбачене це і в проекті Закону України «Про працю», розробленому Міністерством економіки України у 2022 році.

На міжнародному та національному рівнях свого часу була проведена робота з ухвалення нормативно-правових актів у сфері захисту персональних даних. Так, Радою Європи 28 січня 1981 року було прийнято Конвенцію про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних, а 8 листопада 2001 року Додатковий протокол до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних стосовно органів нагляду та транскордонних потоків даних. Україна у 2010 році ратифікувала вищезазначені документи Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних та Додаткового протоколу до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних стосовно органів нагляду та транскордонних потоків даних» від 6 липня 2010 року № 2438-VI, а також було ухвалено Закон України «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 року № 2297-VI.

Перша редакція Закону України «Про захист персональних даних» (2010) була далекою від досконалості, що негативно позначилося на його дієвості. Закон передбачав необхідність створення баз персональних даних та реєстрів баз персональних даних. Кожна компанія мала обов'язок реєструвати бази персональних даних у Державній службі з питань захисту персональних даних. Фахівці зазначали, що практика тих часів показала відсутність реального захисту персональних даних нормами цього Закону. Серед основних причини такого стану були вказані такі: «тотальна недовіра до закону; відсутнє централізоване регулювання за дотриманням закону; абсолютна нежиттєздатність Державної служби з питань захисту персональних даних; відсутність організованого порядку подачі документації в органи Державної служби з питань захисту персональних даних, що спровокувало шалений ажіотаж; законодавчо необґрунтована вимога щодо реєстрації будь-яких баз даних. У додаток до

вищезгаданого, держава в 2011 р. не змогла забезпечити головного – роз'яснення норм закону серед населення та бізнесу, а також забезпечити підвищення обізнаності в питаннях захисту персональних даних»¹.

Кабінет Міністрів України у 2014 році ліквідував Державну службу з питань захисту персональних даних, а функції з контролю за дотриманням законодавства у відповідній сфері, зокрема щодо отримання повідомлень про обробку персональних даних, було покладено на Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Редакцію Закону України «Про захист персональних даних» (2010) з часом було змінено на ту, що є чинною сьогодні і яка загалом нічого суттєво не змінила.

Розвиток інформаційних технологій, що сприяв цифровій трансформації суспільних відносин в Україні, ставить на порядок денний необхідність розроблення та застосування сучасного правового механізму захисту персональних даних. Як зазначають О. В. Петришин та О. С. Гиляка (2021), сучасні цифрові технології сформували новий спосіб виробництва, створили передумови для переходу до нової формації, до цифровізації суспільних відносин, і саме право має надійно регулювати ці відносини. Цифрові перетворення безпосередньо впливають на реалізацію основних прав людини, сприяють виникненню нових прав людини і громадянина як учасника глобального інформаційно-цифрового простору. Результати цифровізації вимагають осмислення й адекватного формулювання правового механізму регулювання, реалізації, захисту вже наявних та нових прав людини з метою сталого соціально-економічного розвитку держави та суспільства.

На думку О. В. Кохановської (2020), правове регулювання у сфері інформаційних відносин загалом і права на інформацію зокрема повинно ґрунтуватися передусім на традиційних правових конструкціях і з використанням притаманного цивільному праву категоріального апарату, а для створення адекватного викликам інформаційного суспільства законодавства необхідно чітко узгодити позиції науковців і законотворця щодо поняття, змісту, ознак інформації, специфіки інформаційних процесів і систем, про що йдеться також у роботах представників інших галузей науки –

філософії, фізики, кібернетики та низки подібних. Розуміння процесів, які відбуваються в розвиненому віртуальному середовищі, потребує сьогодні узгодження позицій щодо забезпечення і реалізації, охорони і захисту цього права з європейськими і світовими тенденціями.

В. Я. Бурак (2020) вказує на такий напрям впливу цифрових технологій, як можливість роботодавця здійснювати контроль за працівником, і пов'язану з цим проблему захисту персональних даних останнього. Вчений звертає увагу на те, що у проекті Закону «Про працю» була закладена норма про право роботодавця здійснювати відеонагляд за робочим місцем працівника. Науковець порушує питання: «Якщо ж працівник працює дистанційно за допомогою відповідної цифрової платформи, то наскільки роботодавець може контролювати його дії, не обмежуючи його приватність і не порушуючи законодавство про захист персональних даних? Очевидно, що в даному випадку є потреба внесення змін як до трудового законодавства, так і до законодавства про захист персональних даних» (Бурак, 2020).

Про необхідність приведення національного законодавства у сфері захисту персональних даних до європейських та міжнародних стандартів свідчить низка міжнародних документів, ратифікованих Україною. Так, ст. 15 «Захист персональних даних» Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, передбачає: «Сторони домовились співробітничати з метою забезпечення належного рівня захисту персональних даних відповідно до найвищих європейських та міжнародних стандартів, зокрема відповідних документів Ради Європи»². Відповідно до ст. 11 «Приватність і захист даних» Угоди про співробітництво між Україною та Європейською організацією з питань юстиції Україна взяла на себе зобов'язання гарантувати рівень захисту персональних даних принаймні еквівалентний тому, що впливає із застосування принципів, що містяться в Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою

¹ Проблеми та перспективи захисту персональних даних в Україні // BSO privacy group : сайт. 05.02.2021. URL: <https://bsoprivacygroup.com/data-ptotection-in-ukraine/> (дата звернення: 17.02.2023).

² Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : від 27.06.2014 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 17.02.2023).

персональних даних від 28 січня 1981 року і наступних змінах до неї, а також принципів, закладених у Рішенні щодо Євроюсту та в Регламенті Євроюсту щодо захисту даних¹.

Народними депутатами України Р. О. Стефанчуком, Є. В. Черневим, Т. П. Тарасенком та іншими до Верховної Ради України було внесено проект Закону України «Про захист персональних даних» від 25 жовтня 2022 року № 8153, у пояснювальній записці до якого зазначалось: «Постійне впровадження європейських стандартів та процес наближення до повного членства в ЄС вимагають оновлення українського регулювання захисту персональних даних до європейських стандартів. Через неабияке збільшення активності в обробці даних в Інтернеті, в тому числі і в Україні, особливо в галузі великих даних та соціальних медіа, законодавство України потребує повного оновлення практичного регулювання та його застосування. Україна стає все більш привабливою для бек-офісів або центрів, що займаються супроводом компаній зі штаб-квартирами в Європі чи Америці (головним чином, Канаді та США)»².

Аналіз змісту законопроекту свідчить про те, що його норми більше відповідають сучасним умовам інформаційного і цифрового розвитку України та глобалізації інформаційно-цифрового простору, аніж чинного Закону України «Про захист персональних даних».

Особливе значення для розуміння правових категорій та ефективної правозастосовної практики має закріплення в законодавстві визначень термінів, якими воно оперує. Сьогодні термін «персональні дані» є визначеним на міжнародному та національному рівнях. Так, відповідно до ст. 2 Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних персональні дані – це будь-яка інформація, яка стосується конкретно визначеної особи або особи, що може бути конкретно визначеною³. Стаття 2 Закону Ук-

раїни «Про захист персональних даних» передбачає, що персональні дані – це відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована⁴. Стаття 2 проекту Закону про захист персональних даних від 25 жовтня 2022 року № 8153 термін «персональні дані» визначає як будь-яку інформацію, що стосується фізичної особи, яку ідентифіковано або може бути ідентифіковано⁵. Наведені визначення свідчать про однаковий підхід на міжнародному та національному рівнях до визначення терміна «персональні дані».

У науці трудового права були зроблені спроби визначення терміна «персональні дані працівника». Так, Р. І. Чанишев (2010) під персональними даними працівника розуміє інформацію, необхідну роботодавцю у зв'язку з трудовими відносинами, що стосується конкретного працівника та пов'язана з його професійною кваліфікацією, діловими, професійними якостями. Ця інформація стосується також вимог, що можуть бути висунуті до працівника у зв'язку з характером роботи. М. В. Сокол та А. В. Тимошук (2020) персональними даними працівника вважають відомості про факти, події і обставини його життя, що безпосередньо пов'язані з трудовими відносинами, тобто з діловими якостями працівника, що безпосередньо стосуються виконуваної ним трудової функції та надаються роботодавцю з метою забезпечення дотримання законів та інших нормативних правових актів, сприяння працівникові у працевлаштуванні, навчанні, підвищенні кваліфікації і перекваліфікації, забезпеченні охорони праці, контролю за кількістю та якістю виконуваної роботи. А. М. Чернобай (2006) визначає персональні дані працівника як будь-яку інформацію, що стосується конкретного працівника та необхідна роботодавцю у зв'язку з використанням праці цього працівника на підставі трудового

¹ Угода про співробітництво між Україною та Європейською організацією з питань юстиції : від 27.06.2016 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_024-16 (дата звернення: 17.02.2023).

² Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про захист персональних даних» від 25.10.2022 № 8153 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1517430> (дата звернення: 17.02.2023).

³ Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних :

від 28.01.1981 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326 (дата звернення: 17.02.2023).

⁴ Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17> (дата звернення: 17.02.2023).

⁵ Проект Закону про захист персональних даних : від 25.10.2022 № 8153 / ініціатори Р. О. Стефанчук, Є. В. Чернев, Т. П. Тарасенко та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40707> (дата звернення: 17.02.2023).

договору. Це може бути тільки така інформація, яка необхідна роботодавцю у зв'язку з трудовими правовідносинами. Отже, поняття персональних даних працівника вужче за поняття персональних даних про особу, оскільки йдеться не про всі відомості (факти, події, обставини життя фізичної особи), а тільки про такі обставини, що можуть характеризувати фізичну особу як працівника. О. В. Оніщенко (2012) вказує, що відомості про працівників, відображені в кадрових документах, зокрема про вік, дату та місце народження, місце проживання, ідентифікаційний номер, соціальний статус, пільги, відповідно до закону слід розглядати як персональні дані, що у сукупності є базою персональних даних або її частиною.

Кодекс законів про працю України у ст. 24 передбачає: «При укладенні трудового договору громадянин зобов'язаний подати паспорт або інший документ, що посвідчує особу, трудову книжку (у разі наявності) або відомості про трудову діяльність з реєстру застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування, а у випадках, передбачених законодавством, – також документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), про стан здоров'я, відповідний військово-обліковий документ та інші документи»¹.

Указані документи містять інформацію про претендента на посаду, яку відповідно до міжнародних і національних нормативно-правових актів слід вважати персональними даними. При прийнятті на роботу оригінали документів працівника чи їхні копії зберігаються в роботодавця. Крім цього, кадровий облік персоналу передбачає систематизацію інформації про працівників в електронній формі та/або у формі картотек.

З огляду на вищезазначене під персональними даними працівника слід розуміти будь-яку інформацію, що стосується конкретної фізичної особи, яка працює на підставі трудового договору, надана роботодавцю або ним зібрана відповідно до законодавства. До персональних даних працівника слід віднести інформацію про вік, дату і місце народження, громадянство, реєстраційний номер облікової картки платника податків, трудову діяльність, стан здоров'я, рівень освіти, володіння українською та іноземними мовами, сімейний стан тощо.

Провідне значення для цього дослідження з огляду на його назву має з'ясування сутності захисту персональних даних працівника. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних та Закон України «Про захист персональних даних» не містять дефініції терміна «захист персональних даних», хоча за логікою відповідний термін мав би визначатися в них. Не передбачено формулювання цього терміна і в проєкті Закону про захист персональних даних від 25 жовтня 2022 року № 8153.

Для визначення терміна «захист персональних даних працівника» вважаємо доцільним вивчити наукові підходи до розуміння спорідненої категорії «захист прав працівника». Так, П. А. Бущенко (1977) вважає, що захист прав працівника, зокрема права на працю, полягає у здійсненні органами держави певних владних дій, спрямованих на забезпечення уповомоченій особі можливості реалізації належних їй прав і на спонукання зобов'язаних осіб до здійснення певних дій на користь уповомоченого. На думку М. Є. Мариненко (1969), захист трудових прав є діяльністю компетентних органів, уповноважених вирішувати трудові спори, що охоплює всі стадії процесу і спрямована на припинення трудових правопорушень, відновлення порушених або оспорюваних трудових прав. Р. В. Татарінов (2013) під захистом трудових прав та права на соціальне забезпечення розуміє діяльність особи або осіб (безпосередньо чи через представників) і (або) компетентних органів (організацій), спрямовану на припинення трудових правопорушень або правопорушень у сфері соціального забезпечення, відновлення порушених або оспорюваних трудових прав та права на соціальне забезпечення. Т. П. Барбашова (2007) захист трудових прав і законних інтересів визначає як сукупність способів і процесуальних форм, що можуть бути використані для відновлення порушених прав і законних інтересів. На думку Н. Д. Гетьманцевої (2022), захист трудових прав працівників опосередковується у доволі об'ємній групі правових норм, серед яких нормотворчість соціальних партнерів на всіх рівнях правового регулювання і локальна нормотворчість, що повинна відповідати сучасним соціально-економічним реаліям та концептуальним аспектам способів захисту трудових прав: самозахисту, профспілкового та судового захисту, державного нагляду та контролю за дотриманням норм трудового права, за допомогою яких відновлюються порушені права сторін трудових відносин.

¹ Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 17.02.2023).

Не можна погодитися з Н. Д. Гетьманцевою (2022), яка, розглядаючи захист трудових прав працівників, наприкінці визначення пише про відновлення порушених прав сторін трудових відносин. Як відомо, стороною трудових відносин поряд із працівником є роботодавець. Відновлення порушених прав останнього складно уявити ознакою захисту трудових прав працівників.

Формуванню власної наукової позиції щодо категорії «захист персональних даних працівника» також сприятиме аналіз міжнародних та національних норм у сфері регламентації захисту персональних даних.

Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних закріплює основні принципи захисту даних, зокрема: персональні дані, що піддаються автоматизованій обробці, повинні: а) отримуватися та оброблятися сумлінно та законно; б) зберігатися для визначених і законних цілей та не використовуватися у спосіб, не сумісний із цими цілями; в) бути адекватними, відповідними та ненадмірними стосовно цілей, для яких вони зберігаються; г) бути точними та в разі необхідності оновлюватися; е) зберігатись у формі, яка дозволяє ідентифікацію суб'єктів даних не довше, ніж це необхідно для мети, для якої такі дані зберігаються (ст. 5); персональні дані, що свідчать про расову приналежність, політичні, релігійні чи інші переконання, а також дані, що стосуються здоров'я або статевого життя, не можуть піддаватися автоматизованій обробці, якщо внутрішнє законодавство не забезпечує відповідних гарантій. Останнє правило також застосовується до персональних даних, що стосуються засудження у кримінальному порядку (ст. 6); для захисту персональних даних, що зберігаються у файлах даних для автоматизованої обробки, уживають відповідних заходів безпеки, спрямованих на запобігання випадковому чи несанкціонованому знищенню або випадковій втраті, а також на запобігання несанкціонованим доступу, зміні або поширенню (ст. 7); кожна Сторона зобов'язується встановити відповідні санкції та засоби правового захисту стосовно порушень положень внутрішнього права, що запроваджують основоположні принципи захисту персональних даних (ст. 10)¹.

¹ Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних : від 28.01.1981 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326 (дата звернення: 17.02.2023).

Закон України «Про захист персональних даних» у ст. 6 закріплює загальні вимоги до обробки персональних даних та у ст. 7 передбачає особливі вимоги до обробки персональних даних. Аналіз змісту вказаних статей Закону свідчить про те, що він у цілому відповідає змісту статей 5 та 6 Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних.

Одним з елементів захисту персональних даних слід вважати закріплення в національному законодавстві виключного переліку підстав виникнення права на обробку персональних даних. Так, відповідно до ч.1 ст.11 Закону України «Про захист персональних даних» підставами виникнення права на обробку персональних даних є: «1) згода суб'єкта персональних даних на обробку його персональних даних; 2) дозвіл на обробку персональних даних, наданий володільцю персональних даних відповідно до закону виключно для здійснення його повноважень; 3) укладення та виконання правочину, стороною якого є суб'єкт персональних даних або який укладено на користь суб'єкта персональних даних чи для здійснення заходів, що передують укладенню правочину на вимогу суб'єкта персональних даних; 4) захист життєво важливих інтересів суб'єкта персональних даних; 5) необхідність виконання обов'язку володільця персональних даних, який передбачений законом; 6) необхідність захисту законних інтересів володільця персональних даних або третьої особи, якій передаються персональні дані, крім випадків, коли потреби захисту основоположних прав і свобод суб'єкта персональних даних у зв'язку з обробкою його даних переважають такі інтереси»².

Практика свідчить про те, що сьогодні найпоширенішою підставою виникнення права на обробку персональних даних є згода суб'єкта персональних даних на їх обробку. У юридичній літературі звертається увага на окремі проблеми, які виникають на практиці у зв'язку із наданням згоди суб'єкта персональних даних на обробку його персональних даних. Так, В. Фісун (2020) указує, що текст згоди на обробку персональних даних завжди однотипний, не передбачає внесення змін та має лише одну опцію – погодитися. Відмова від підписання такої згоди призводить до

² Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17> (дата звернення: 17.02.2023).

неможливості отримати необхідні послуги. Однак потрібно зважати на те, до яких наслідків призведе надання згоди в тій чи іншій ситуації. О. В. Оніщенко (2012) зазначає, що згідно з ч. 2 ст. 22 Кодексу законів про працю України забороняється необґрунтована відмова у прийнятті на роботу. Отже, укласти з особою трудовий договір, не збираючи, а в подальшому зберігаючи і використовуючи її персональні дані, неможливо. Неможливо також і відмовити у прийнятті на роботу з огляду на те, що особа не надає згоду на використання її персональних даних.

У процесі вирішення спорів, пов'язаних із наданням згоди на обробку персональних даних, у судовій практиці сформувалися певні позиції. Так, Велика Палата Верховного Суду у зразковій справі № 806/3265/17 встановила: «Принципами обробки персональних даних є відкритість і прозорість, відповідальність, адекватність та не надмірність їх складу та змісту стосовно визначеної мети їх обробки, а підставою обробки персональних даних є згода суб'єкта персональних даних. Водночас, Велика Палата Верховного Суду звертає увагу, що законодавством не врегульовано питання щодо наслідків відмови особи від обробки її персональних даних, тобто фактично відсутня будь-яка альтернатива такого вибору, що в свою чергу обумовлює неякість закону та порушення конституційних прав такої особи. Велика Палата Верховного Суду вважає за доцільне зазначити, що реалізація державних функцій має здійснюватися без примушення людини до надання згоди на обробку персональних даних, їх обробка повинна здійснюватися, як і раніше, в межах і на підставі тих законів і нормативно-правових актів України, на підставі яких виникають правовідносини між громадянином та державою. При цьому, згадані технології не повинні бути безальтернативними і примусовими. Особи, які відмовилися від обробки їх персональних даних, повинні мати альтернативу – використання традиційних методів ідентифікації особи»¹.

О. В. Оніщенко (2012) пропонує виходити з того, що якщо йдеться про персональні дані, які особа повинна надати при вступі в ті чи інші правовідносини згідно з чинним законодавством, то обов'язково слід опиратися на те, що згода презюмується. Тобто окремо її нада-

вати не потрібно. При цьому за фізичною особою зберігаються всі права щодо її персональних даних, передбачені Законом України «Про захист персональних даних». Це можна зробити шляхом включення в Закон положення про те, в яких випадках згода суб'єкта персональних даних не вимагається. Наприклад, обробка персональних даних працівника для здійснення прав і виконання обов'язків у сфері трудових відносин, нарахування та сплати податків і зборів здійснюється без згоди працівника.

Особливе значення для захисту персональних даних має належна реалізація встановлених у ст. 8 Закону України «Про захист персональних даних» прав суб'єкта персональних даних, зокрема знати про джерела збирання, місцезнаходження своїх персональних даних, мету їх обробки, місцезнаходження або місце проживання (перебування) володільця чи розпорядника персональних даних або дати відповідне доручення щодо отримання цієї інформації уповноваженим ним особам, крім випадків, встановлених законом; отримувати інформацію про умови надання доступу до персональних даних, зокрема інформацію про третіх осіб, яким передаються його персональні дані².

У юридичній літературі звертається увага на неефективність зазначених норм ст. 8 Закону України «Про захист персональних даних». Так, В. Фісун (2020) вважає, що, враховуючи кількість згод, які надає особа в сучасному світі, неможливо відстежувати передачу своїх даних третім особам. У зв'язку із цим реалізація прав, наданих законом, виявляється неефективною. У більшості випадків особи часто не знають про поширення їхніх даних, а отже, не можуть належним чином їх захистити.

У Щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2021 році зазначається: «З метою перевірки стану додержання прав громадян на захист персональних даних під час здійснення їх обробки посадовими особами органів державної влади, місцевого самоврядування та приватними компаніями Уповноваженим було проведено 62 перевірки. За результатами перевірок встановлено низку порушень прав громадян. Всупереч нормам

¹ Постанова Верховного Суду від 19.09.2018 : справа № 806/3265/17, провадження № 11-460зай18 // LIGA 360 : сайт. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/76822787> (дата звернення: 17.02.2023).

² Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17> (дата звернення: 17.02.2023).

Закону України «Про захист персональних даних» у суб'єктів персональних даних відбирається згода на їх обробку, хоча відповідно до закону вона не передбачена. Такі порушення зафіксовано в Мінветеранів, Державній регуляторній службі України, Державній авіаційній службі України, Чернівецькій міській раді, ПрАТ «АК «Київводоканал». Під час перевірок у більшості суб'єктів встановлено, що громадянам не повідомляли про склад і зміст зібраних персональних даних, мету збору цих даних та осіб, яким вони передаються. У Мін'юсті, Мінветеранів, Чернівецькій міській раді зафіксовано відсутність ведення обліку працівників, які мають доступ до персональних даних осіб, та обов'язкових письмових зобов'язань про нерозголошення таких даних. Це містить потенційний ризик їх незаконного розголошення та порушення прав осіб на захист персональних даних»¹.

Важливим елементом захисту персональних даних є встановлення юридичної відповідальності за порушення законодавства про захист персональних даних. Національне законодавство передбачає адміністративну та кримінальну відповідальність за вказані порушення. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення законодавства про захист персональних даних» від 2 червня 2011 р. № 3454-V доповнено Кодекс України про адміністративні правопорушення ст. 188-39 «Порушення законодавства у сфері захисту персональних даних» та оновлено ст. 182 «Порушення недоторканності приватного життя» Кримінального кодексу України.

Слід звернути увагу на те, що ст. 182 Кримінального кодексу України можна лише умовно назвати такою, що встановлює відповідальність за порушення законодавства про захист персональних даних, оскільки термін «персональні дані» у межах цієї статті не застосовується.

Г. І. Чанишева та Р. І. Чанишев (2017) вважають, що чинне трудове законодавство в частині регулювання відповідальності за порушення захисту персональних даних працівника

потребує вдосконалення. Вчені зазначають, що за порушення роботодавцем норм про захист персональних даних працівника не можна застосовувати матеріальну відповідальність, оскільки чинним Кодексом законів про працю України матеріальна відповідальність роботодавця за таке порушення не передбачена.

Погоджуючись із відомими вченими щодо необхідності вдосконалення трудової відповідальності за порушення захисту персональних даних працівників, вважаємо за доцільне встановити дисциплінарну та матеріальну відповідальність для працівників, що здійснюють роботу, пов'язану з обробкою персональних даних, за порушення законодавства про захист персональних даних, а також матеріальну відповідальність для роботодавців за порушення законодавства про захист персональних даних.

Аналіз наукових здобутків та норм національного законодавства у сфері захисту персональних даних дозволяє запропонувати таку дефініцію: захист персональних даних працівника – це використання передбачених законом можливостей (інструментів) для запобігання правопорушенням у сфері збирання, зберігання, використання, знищення, поширення інформації, яка стосується конкретної фізичної особи, що працює на підставі трудового договору, припинення вказаних правопорушень та поновлення порушених прав у цій сфері.

ВИСНОВКИ. Персональні дані працівника – це будь-яка інформація, яка стосується конкретної фізичної особи, що працює на підставі трудового договору, надана роботодавцю або зібрана ним відповідно до законодавства.

Захист персональних даних працівника – це використання передбачених законом можливостей (інструментів) для запобігання правопорушенням у сфері збирання, зберігання, використання, знищення, поширення інформації, яка стосується конкретної фізичної особи, що працює на підставі трудового договору, припинення вказаних правопорушень та поновлення порушених прав у цій сфері.

Необхідно доповнити Кодекс законів про працю України та проєкт Закону України «Про працю» окремою статтею «Захист персональних даних працівника», в якій передбачити визначення термінів «персональні дані працівника» та «захист персональних даних працівника»; встановити перелік інформації, що є персональними даними працівника; закріпити обов'язок роботодавця із захисту персональних даних працівника; встановити дисциплінарну та матеріальну відповідальність для працівників, що здійснюють роботу, пов'язану

¹ Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2021 р. // Уповноважений Верховної Ради України з прав людини : офіц. сайт. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/schoricha-dopovid-2021.pdf> (дата звернення: 17.03.2023).

з обробкою персональних даних, за порушення законодавства про захист персональних даних, а також матеріальну відповідальність для роботодавців за порушення законодавства про захист персональних даних.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Барбашова Т. П. Защита трудовых прав работников. *Трудовое право*. 2007. № 7. С. 3–103.
2. Бурак В. Я. Цифрові технології і основні напрямки розвитку трудового законодавства // Проблеми розвитку соціально-трудова прав та профспілкового руху в Україні : матеріали VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 трав. 2020 р.) / за заг. ред. К. Ю. Мельника. Харків : ХНУВС, 2020. С. 143–146.
3. Бущенко П. А. Понятие и защита права на труд в СССР : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Харьков, 1977. 20 с.
4. Гетьманцева Н. Д. Проблема забезпечення захисту працівників при прийнятті на роботу // Актуальні проблеми захисту прав громадян України на працю та соціальний захист на шляху до Євроінтеграції : тези доп. та наук. повідом. учасників XII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 7 жовт. 2022 р.) / уклад. О. Г. Середя, О. М. Ярошенко, О. В. Соловійов ; за ред. О. Г. Середи. Харків, 2022. С. 46–51.
5. Мариненко М. Е. Защита трудовых прав рабочих и служащих : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Минск, 1969. 187 с.
6. Оніщенко О. В. Персональні дані працівників: деякі особливості використання. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. № 3 (25). С. 173–175.
7. Сокол М. В., Тимошук А. В. Поняття персональних даних працівника та їх відмежування від іншої інформації. *Право та державне управління*. 2020. № 2. С. 48–54. DOI: <https://doi.org/10.32840/rdu.2020.2.7>.
8. Татарінов Р. В. Особливості правового регулювання захисту трудових прав та права на соціальне забезпечення працівників прокуратури : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2013. 183 с.
9. Фісун В. Проблеми захисту персональних даних: досвід України та інших країн. *Юридична Газета*. 2020. № 10 (716). URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/informaciune-pravo-telekomunikaciyi/problem-zahistu-personalnih-danih-dosvid-ukrayini-ta-inshih-krayin.html> (дата звернення: 17.02.2023).
10. Чанишев Р. І. Інформація про персональні дані працівника та її захист. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 52. С. 94–99.
11. Чанишева Г. І., Чанишев Р. І. Особливості відповідальності за порушення порядку захисту персональних даних працівника // Напрями розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення : матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 25-річчю кафедри трудового та господарського права Харків. нац. ун-ту внутр. справ (м. Харків, 3 листоп. 2017 р.) / за заг. ред. К. Ю. Мельника. Харків : ХНУВС, 2017. С. 54–57.
12. Чернобай А. М. Правові засоби захисту персональних даних працівника : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Одеса, 2006. 20 с.
13. Kokhanovska O. V. Features of updating the civil legislation of Ukraine in the field of the right to information in the conditions of development of the global virtual environment. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2020. No. 4, Vol. 27. Pp. 145–160. DOI: [https://doi.org/10.37635/jnalsu.27\(4\).2020.145-160](https://doi.org/10.37635/jnalsu.27(4).2020.145-160).
14. Petryshyn O. V., Nyliaka O. S. Human rights in the digital age: Challenges, threats and prospects. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. No. 1, Vol. 28. Pp. 15–23. DOI: [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.15-23](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.15-23).
15. Yaroshenko O., Lutsenko O. Working in war: The main changes in labour relations and working Conditions under martial law in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2022. Iss. 5. Pp. 139–155. DOI: <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.4-a000466>.

Надійшла до редакції: 14.03.2023

Прийнята до опублікування: 26.04.2023

REFERENCES

1. Barbashova, T. P. (2007). Protection of labor rights of employees. *Labor Law*, 7, 3-103.
2. Burak, V. Ya. (2020, May 28). *Digital technologies and the main directions of development of labor legislation* [Conference presentation abstract]. All-Ukrainian Scientific and Practical Conference “Problems of the development of social and labor rights and the trade union movement in Ukraine”, Kharkiv, Ukraine.
3. Bushchenko, P. A. (1977). *The concept and protection of the right to work in the USSR* [Candidate thesis, Kharkov].
4. Chanyshchev, R. I. (2010). Information about the employee’s personal data and its protection. *Current Problems of State and Law*, 52, 94-99.

5. Chanyshева, H. I., & Chanyshhev, R. I. (2017, November 3). *Peculiarities of liability for violation of the procedure for protecting the employee's personal data* [Conference presentation abstract]. All-Ukrainian Scientific and Practical Conference "Directions of development of the science of labor law and social security law", Kharkiv, Ukraine.
6. Chernobai, A. M. (2006). *Legal means of protection of employee's personal data* [Candidate thesis, Odesa National Law Academy].
7. Fisun, V. (2020). Problems of personal data protection: experience of Ukraine and other countries. *Legal Gazette*, 10(716). <https://yur-gazeta.com/publications/practice/informaciyne-pravo-telekomunikaciyi/problemi-zahistu-personalnih-danih-dosvid-ukrayini-ta-inshih-krayin.html>.
8. Hetmantseva, N. D. (2022, October 7). *The problem of ensuring the protection of employees when hiring* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Conference "Actual problems of protecting the rights of Ukrainian citizens to work and social protection on the way to European integration", Kharkiv, Ukraine.
9. Kokhanovska, O. V. (2020). Features of updating the civil legislation of Ukraine in the field of the right to information in the conditions of development of the global virtual environment. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 4(27), 145-160. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.27\(4\).2020.145-160](https://doi.org/10.37635/jnalsu.27(4).2020.145-160).
10. Marinenko, M. E. (1969). *Protection of labor rights of workers and employees* [Candidate thesis, Minsk].
11. Onishchenko, O. V. (2012). Personal data of employees: some features of use. *Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine*, 3(25), 173-175.
12. Petryshyn, O. V., & Hyliaka, O. S. (2021). Human rights in the digital age: Challenges, threats and prospects. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 1(28), 15-23. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.15-23](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.15-23).
13. Sokol, M. V., & Tymoshchuk, A. V. (2020). Identification of personal data of the employee and their difference from other information. *Law and Public Administration*, 2, 48-54. <https://doi.org/10.32840/pdu.2020.2.7>.
14. Tatarinov, R. V. (2013). *Peculiarities of the legal regulation of the protection of labor rights and the right to social security of employees of the prosecutor's office* [Candidate dissertation, Kyiv].
15. Yaroshenko, O., & Lutsenko, O. (2022). Working in war: The main changes in labour relations and working Conditions under martial law in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*, 5, 139-155. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.4-a000466>.

Received the editorial office: 14 March 2023

Accepted for publication: 26 April 2023

SERHII MYKOLAIOVYCH GUSAROV,

*Doctor of Law, Professor,
Corresponding Member of the National Academy
of Legal Sciences of Ukraine,
Honored Lawyer of Ukraine,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Administrative Law and Procedure;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8136-0694>;*

KOSTIANTYN YURIIOVYCH MELNYK,

*Doctor of Law, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Labor and Economic Law;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8960-0234>,
e-mail: melnik_ku@ukr.net*

PROTECTION OF PERSONAL DATA OF THE EMPLOYEE

The article draws attention to the fact that today, in the conditions of a developed information environment, the wide spread and use of various information technologies and systems, the maintenance of automated databases, on the one hand, significantly simplifies the provision and use of information, on the other hand, the risk of illegal interference in personal data increases and family life of a person and misuse of his personal data.

The entry into employment is preceded by the work of the employer's personnel service on personnel selection, within which personal information is received from job applicants. The personnel service is also responsible for the collection, processing, storage and use of data about employees. Today, the use of various telecommunication systems and automated

databases in this process increases the risks of disclosure of the employee's personal information, which may cause him material or moral harm. So, modernity presents authorized state bodies and employers with the task of ensuring reliable protection of personal data of employees.

The article examines the views of scientists regarding the categories "human rights protection" and "employee personal data". Problematic aspects of the Code of Labor Laws of Ukraine, the Law of Ukraine "On Protection of Personal Data" and the draft Law of Ukraine "On Labor" regarding the completeness of legal regulations on the protection of personal data of employees are outlined.

An author's definition of the terms "employee personal data" and "employee personal data protection" is proposed. Personal data of an employee is any information related to a specific natural person working on the basis of an employment contract, provided to the employer or collected by him in accordance with the law. The protection of personal data of an employee is the use of opportunities (tools) provided by law for the prevention of offenses in the field of collection, storage, use, destruction, dissemination of information related to a specific natural person working on the basis of an employment contract, termination of the specified offenses and renewal of violated rights in this area.

Proposals for improving national legislation in the field of protection of personal data of employees are provided. In particular, it is proposed to supplement the Code of Labor Laws of Ukraine and the draft Law of Ukraine "On Labor" with a separate article "Protection of employee's personal data", which provides for the definition of the terms "employee's personal data" and "employee's personal data protection"; establish a list of information that is the employee's personal data; establish the employer's obligation to protect the employee's personal data; establish disciplinary and material liability for employees performing work related to personal data processing for violation of personal data protection legislation, as well as material liability for employers for violation of personal data protection legislation.

Key words: *personal data, rights protection, legal guarantees, employee, employer, employment contract, information.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Гусаров С. М., Мельник К. Ю. Захист персональних даних працівника. *Право і безпека*. 2023. № 2 (89). С.133–144. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.12>.

Citation (APA): Gusarov, S. M., & Melnyk, K. Yu. (2023). Protection of personal data of the employee. *Law and Safety*, 2(89), 133–144. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.12>.

РОМАН МИКОЛАЙОВИЧ АРТЕМЕНКО,*Харківський національний університет внутрішніх справ;
e-mail: vip.roman.art@gmail.com*

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ МАЙНА ГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ (З УРАХУВАННЯМ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ)

У науковій статті зроблено висновок, що майном як особливим об'єктом вважається окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. Таке його розуміння, незважаючи на наявність певних термінологічних розбіжностей, збігається з його загальним змістом у системі правових знань окремих країн романо-германської правової сім'ї, зокрема країн із пандектною системою права, та відповідає змісту ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. До нього, як зауважується в юридичній літературі, належать будь-які економічні блага, об'єкти як матеріального, так і нематеріального світу, що перебувають у стані привласненості особи. Водночас слово «майно», вжите у ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, позначає об'єкт, що має економічну цінність. У цьому розумінні майно є економічною категорією та синонімом економічного поняття «власність». На це також вказує використання в рішеннях Європейського суду з прав людини для розкриття категорії майна таких понять, як «активи», «кошти», «прибуток», «гудвіл», «накопичені нематеріальні активи підприємства», «майно економічної цінності».

Із правової точки зору виправдано, що лише речі, сукупності речей, тварини розглядаються законодавством і доктриною країн континентальної системи права об'єктами права власності чи інших речових прав. Тільки вони наділені правовим режимом речей. Такі види благ, як майнові права (правові вимоги) та обов'язки, не можуть належати особі на праві власності. Вони можуть мати правовий режим об'єктів правовідносин інтелектуальної власності, зобов'язань, корпоративних правовідносин, але не права власності чи інших майнових прав.

Встановлено, що право власності не є єдиним засобом забезпечення речей господарських товариств. Вони можуть належати останнім і на підставі інших прав (наприклад, зобов'язальних). Доведено, що в цьому разі господарське товариство є не власником, а є, наприклад, наймачем (орендарем), користувачем за кредитним договором, за іпотечним договором (іпотекодавцем) тощо.

Ключові слова: господарські товариства, об'єкти цивільних прав, майно, правовий режим майна, речі, майнові права, законні очікування.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Відповідно до ст. 84 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України)¹ товариства, які здійснюють підприємницьку діяльність з метою одержання прибутку та наступного його розподілу між учасниками, іменуються підприємницькими товариствами. Одним з видів таких юридичних осіб є господарські товариства. І як будь-яка юридична особа, вони наділені ознаками майнової відокремленості, самостійної майнової відповідальності за своїми зобов'язаннями та здатності брати участь у цивільному обороті від власного імені. Все це, з одного боку, впливає на правовий

режим майна господарських товариств, а з іншого – правовий режим того чи іншого майна визначає межі та ступінь майнової відокремленості юридичної особи, її майнової відповідальності за своїми зобов'язаннями і можливість залучати таке майно до цивільного обороту. Але передусім на правовий режим майна впливають властивості останнього (Жуков, 1989). У зв'язку із цим актуальності набуває саме поняття майна.

Процеси інтеграції, які відбуваються на Європейському континенті, оновлення цивільного законодавства в Україні потребують звернення до міжнародних норм, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція)² та міжнародних

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 17.03.2023).

² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 04.11.1950 // БД

інстанцій, зокрема до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Це необхідно для врахування міжнародного досвіду тлумачення терміна «майно». Адже Конвенція була ратифікована Україною у 1997 році. Відповідно до ст. 9 Конституції України та ч. 1 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України»¹ ратифіковані Верховною Радою України міжнародні договори є частиною національного законодавства України. Стаття 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»² зазначає, що вітчизняні суди при розгляді справ мають використовувати Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерела права. Отже, використання національними судами при розгляді справ терміна «майно» саме в розумінні ЄСПЛ вважається законним та відповідає європейським стандартам, тому його визначення набуває нової актуальності.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є визначення поняття «майно господарських товариств» з урахуванням міжнародного досвіду та його правового режиму. Для досягнення цієї мети необхідно виконати такі завдання: визначити поняття «майно» з урахуванням міжнародного досвіду; встановити види майна, які можуть належати господарським товариствам, та їх правовий режим.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. У Концепції оновлення Цивільного кодексу України (Довгерт та ін., 2020, с. 11) висловлено думку, що з розвитком цивільного обороту перелік об'єктів цивільних прав, визначених ЦК України, необхідно розширити, а правовий режим окремих об'єктів цивільних прав удосконалити. У зв'язку із цим широко обговорюється поняття «майно», його складові та їхній правовий режим. Це пов'язано з різними підходами до визначення поняття «майно» та намаганнями привести його у відповідність до європейських стандартів.

«Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 17.03.2023).

¹ Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 № 1906-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15> (дата звернення: 17.03.2023).

² Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 17.03.2023).

Зокрема, К. Некіт (2018, с. 87) стверджує, що згідно з українською концепцією права власності об'єктом права власності може бути як тілесна річ, так і безтілесна. Такий підхід змінює структуру відомої класифікації майна, коли майно розглядалось як родова категорія, а річ є лише одним із його видів. Вчена ж пропонує річ розглядати як родову категорію, а такий вид майна як майнові права та обов'язки, різновидом речі, тобто річчю безтілесною. Крім того, вона стверджує, що безтілесні речі також виступають об'єктами права власності. Подібної точки зору дотримуються й інші дослідники³.

А. Сліпченко (2020; 2021), порівнюючи поняття «майно» у вітчизняному та міжнародному праві, доходить висновку, що переважно вони збігаються за своїм змістом. Крім того, дослідник стверджує, що, незважаючи на певні термінологічні розбіжності, вони охоплюють: окремі речі як матеріальні блага, сукупності речей як сукупності матеріальних благ, а також майнові права та обов'язки, які є нематеріальними, але майновими благами. Причому майно щодо речей, сукупності речей, майнових прав та обов'язків є родовою категорією.

М. Карсс-Фріск (2004) та О. Розгон (2016), досліджуючи практику ЄСПЛ, доходять висновку, що термін «власність» використовується як синонім слова «майно» в широкому його розумінні.

Доволі оригінальну та нову для вітчизняного права точку зору висловили М. Магрело (2013), О. Антонюк (2016), Н. Блажівська (2018), С. Сліпченко (2020), Ю. Жорнокуй (2020) та А. Сліпченко (2020). Дослідники стверджують, що одним із різновидів майна в міжнародному праві є правомірні (законні, легітимні) очікування.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Очевидно, що дослідження поняття «майно господарських товариств», його правового режиму неможливе без застосування основних інструментів методології правової науки, яка використана для вивчення означеної проблеми в межах цивільно-правових знань. Як наслідок, для досягнення поставленої мети наукової статті використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання.

³ Gárdos István: A vagyontárgy és a vagyon fogalma a Ptk-ban (GJ, 2018/11., 3-10. o.) // Ptk'2013 : сайт. URL: <https://ptk2013.hu/szakcikkek/gardos-istvan-a-vagyontargy-es-a-vaygon-fogalma-a-ptk-ban-gj-201811-3-10-o/6670> (дата звернення: 17.03.2023).

Питання методології (загалом) та використання різних методів наукового дослідження (зокрема) у правовій доктрині вирішується по-різному. Водночас при проведенні будь-якого наукового дослідження загально-вживаними є методи аналізу та синтезу, що були використані в цій статті. Аналіз сучасних підходів до розуміння поняття «майно», його легального визначення дозволив встановити складові цього об'єкта. Крім того, метод аналізу застосовувався для з'ясування правового режиму окремих видів майна. Синтез як метод наукового дослідження, що полягає в розумовому поєднанні складових майна, зв'язків досліджуваного об'єкта, цивільних прав, виокремлених у результаті аналізу, і вивчення цього об'єкта як єдиного цілого, дозволив сформулювати доволі повне та несуперечливе розуміння сутності майна, встановити правовий режим того майна, яке може належати господарським товариствам.

У результаті застосування порівняльного методу було встановлено співвідношення між розумінням майна у вітчизняному праві та міжнародному, можливість використання міжнародного досвіду для вдосконалення цивільного законодавства України. За допомогою гіпотетичного методу наукового дослідження, який ґрунтується на науковому припущенні, висунутому для пояснення будь-якого явища, що потребує перевірки, було встановлено співзалежність термінів «майно» та «власність», використаних у ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції та рішеннях ЄСПЛ.

Використання такого методу тлумачення, як логічне перетворення, дозволило визначити сутність законних очікувань як різновиду майна, що може належати господарському товариству, та його правовий режим.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Відповідно до ст. 190 ЦК України майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. І таке його розуміння, незважаючи на існування деяких термінологічних розбіжностей, збігається з його загальним розумінням у системі правових знань окремих країн романо-германської правової сім'ї, зокрема країн із пандектною системою права, та відповідає ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції. Як справедливо зазначається у вітчизняній юридичній літературі, це будь-які економічні блага, предмети як матеріального, так і нематеріального світу, що перебувають у стані привласненості особи (Сліпченко А., 2020).

У своїй науковій статті «Захист права власності на нематеріальні активи у практиці Єв-

ропейського суду з прав людини», назва якої відображає її зміст, К. Некіт (2020, с. 102), аналізуючи практику ЄСПЛ, робить висновок, що Суд виходить із того, що будь-яке майно є власністю. І дійсно, в офіційному перекладі ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції, яка має назву «Захист власності», використані терміни «майно» (кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном) і «власність» (ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як...)¹. А як відомо, норма, що встановлює захист власності, не може містити інший об'єкт захисту, який до неї не належить. В іншому разі коло об'єктів захисту було б ширше, аніж заявлено в назві ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції, а назва статті, як відомо, задає вектор своєї направленості. Тому логічно припустити, що у ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції та рішеннях ЄСПЛ термін «майно» та «власність» використані як синоніми. Напевно, саме тому деякі дослідники й дійшли висновку, що у своїй практиці застосування ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції ЄСПЛ виходить із тотожності понять «власність» та «майно», а власність є об'єктом права власності. А оскільки ЄСПЛ тлумачить поняття «майно» доволі широко, куди входять і права, й обов'язки, то зроблено висновок, що їм надається правовий режим речей, які розглядаються об'єктами права власності (Кузнецова, 2016; Некіт, 2020).

Водночас ми повністю поділяємо думку дослідників, які аргументовано відстоюють протилежне. І такий підхід пояснюється таким чином.

Слово «власність», використане у ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції, позначає об'єкт, що має економічну цінність (Slipchenko A., 2021). У такому значенні власність є економічною категорією та синонімом правового поняття «майно». Саме тому ці два слова вживають у наведеній вище нормі. Тобто власність – це економічні блага (активи), предмети як матеріального, так і нематеріального світу. На це вказує і застосування в рішеннях ЄСПЛ для розкриття категорії майна таких понять, як: «активи» («*Pressos Compania Naviera S. A. and Others v. Belgium*» (1), заява № 17849/91, рішення від 28 жовтня 1995 р.); «кошти» («*Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece*»,

¹ Посібник за статтею 1 Протоколу № 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод // Протокол UA : сайт. 08.07.2019. URL: https://protocol.ua/ua/posibnik_zh_statteyu_1_protokolu_1_konventsii_pro_zahist_prav_lyudini_ta_osnovopolognih_svobod_1 (дата звернення: 17.03.2023).

заява № 13427/87, рішення від 21 листопада 1994 р.); «прибуток» («*Mellacher and Others v. Austria*», заяви № 10522/83, № 11011/84, № 11070/84, рішення від 19 грудня 1989 р.); «гудвіл як накопичені нематеріальні активи підприємства» («*Van Marle and Others*», заяви № 8543/79, № 8674/79, № 8675/79 та № 8685/79, рішення від 3 червня 1986 р.); «майно, що становить економічну цінність» («*Tre Traktorer Aktiebolag v. Sweden*», рішення від 7 липня 1989 р., серія А, № 159). Подібне розуміння терміна «власність» прослідковується у працях і деяких вітчизняних дослідників Конвенції (Розгон, 2016).

Отже, слово «власність», яке використовується у ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції, вказує не на право власності, а на певне економічне благо, що належить, присвоєно тією чи іншою особою. І такий стан належності може закріплюватися не лише за допомогою права власності, а й інших прав, зокрема речових, зобов'язальних, корпоративних, абсолютних та відносних тощо (Сліпченко А., 2020). Саме тому термін «власність» при застосуванні ЄСПЛ ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції використовується як синонім слова «майно» у доволі широкому його розумінні, що неодноразово зазначалося в юридичній літературі (Карс-Фріск, 2004; Розгон, 2016; Некіт, 2020; Slipchenko, 2021).

Порівнюючи розуміння майна, яке надає йому ЄСПЛ та вітчизняні судова практика, доктрина, законодавство, деякі дослідники вважають, що уявлення про майно у практиці ЄСПЛ є значно ширшим, ніж його вітчизняне тлумачення (Розгон, 2016; Некіт, 2020). Водночас такий теоретичний підхід створює певну невизначеність як для правореалізації, так і для правозастосування. Адже, з одного боку, у коментарях до Конвенції зазначається, що, незалежно від національного законодавства, ЄСПЛ може надати захист правам на майно, яке хоча ним і не охоплюється, але визначені Судом. З другого боку, заявник при зверненні до суду має спиратися на певні норми національного законодавства (Некіт, 2020).

Залишається в невизначеному стані і законодавець. Не зрозуміло, чи необхідно приводити національне законодавство у відповідність до міжнародних норм. Водночас «правова визначеність та зрозумілість норми, в тому числі і міжнародної, є одним із фундаментальних аспектів верховенства права» (Сліпченко С., 2020а). Тому норма не може вважатися юридичною, якщо вона не висловлена настільки чітко, щоб бути зрозумілою особі для регулювання своєї поведінки («*Brumărescu v.*

Romania», заява № 28342/95; «*Amann v. Switzerland*», заява № 27798/95; «*Gawęda v Poland*», заява № 26229/95). Рівною мірою така невизначеність виникає і для господарського товариства.

Зазначимо, що ми повністю поділяємо точку зору, відповідно до якої поняття «майно» в розумінні ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції та цивільного законодавства України збігаються за своїм змістом (Сліпченко А., 2020). І підтвердженням тому є аналіз окремих рішень ЄСПЛ. Зокрема, маєтки («*The Former King Of Greece and Others v. Greece*», заява № 25701/94, рішення від 23 листопада 2000 р.); земельні ділянки, будинки («*Sporrong and Lonnroth v. Sweden*», заяви № 7151/75, № 7152/75, рішення від 23 вересня 1982 р., серія А, № 52) охоплюються відомими вітчизняному праву поняттями: «нерухома річ», «нерухоме майно», «нерухомість» (ч. 1 ст. 181 ЦК України). А картина («*Beyeler v Italy*» [GC] заява № 33202/96, рішення від 5 січня 2000 р.), речі особи в її помешканні («*Novoseletskiy v. Ukraine*», заява № 47148/99, рішення від 22 лютого 2005 р.) є рухомими речами (ч. 2 ст. 181 ЦК України). Водночас рухомі та нерухомі речі охоплюються родовим поняттям речі (ст. 179 ЦК України) і становлять окремі речі або сукупності речей (ст. 190 ЦК України). Акції (ухвала щодо прийнятності заяв № 8588/79 та № 8589/79 «*Lars Bramelid and Anne-Marie Malmstrom v. Sweden*» від 12 жовтня 1982 р.; «*Sovtransavto Holding v. Ukraine*», заява № 48553/99, рішення від 25 липня 2002 р.) також визначаються вітчизняним законодавством такими об'єктами, як цінні папери (глава 14 ЦК України). Орендна плата як прибутки, що впливають із власності («*Mellacher and Others v. Austria*», заяви № 10522/83, № 11011/84, № 11070/84, рішення від 19 грудня 1989 р.), відповідає таким поняттям у вітчизняному праві, як «плоди», «продукція» та «доходи» (ст. 189 ЦК України).

Таким чином, на цьому етапі дослідження можна підсумувати, що поняття «власність», яке використовує ЄСПЛ, є тотожним терміну «майно». Останній охоплює групу об'єктів, які в романо-германській системі права називаються речами, сукупністю речей, тобто приведені до такої теоретичної абстракції, як матеріальні блага.

Майном ЄСПЛ також визнав вимоги до банка та обов'язки, що кореспондують їм, які виникають на підставі договору («*Gayduk and Others v. Ukraine*», ухвала щодо прийнятності заяв № 45526/99), право на відшкодування шкоди, завданої конфіскацією майна, та компенсації моральної шкоди («*Terem LTD,*

Chechetkin and Olius v. Ukraine», заява № 70297/01), компенсації за неотримане майно («*Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine*», заява № 40450/04), повернення сплаченого ПДВ («*Serkov v. Ukraine*», заява № 39766/05), права (обов'язки), які входять до складу спадщини («*Marckx v. Belgium*», рішення від 27 квітня 1979 р., п. 64; ухвала щодо прийнятності заяви № 10741/84 «*S. v. the United Kingdom*» від 13 грудня 1984 р.).

Напевно не потребує окремого пояснення те, що правові вимоги (майнові права) та обов'язки й у вітчизняному праві віднесені до такого виду об'єктів цивільних прав, як майно (ст. 190 ЦК України). Крім того, у ст. 1218 ЦК України чітко зазначено, що до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті. Такими, наприклад, можуть бути права на земельну ділянку, зокрема право користування (ст. 1225 ЦК України), частки у праві спільної сумісної власності (ст. 1226 ЦК України); право на одержання сум заробітної плати, пенсії, стипендії, аліментів, інших соціальних виплат, які належали спадкодавцеві (ст. 1227 ЦК України); права на вклад у банку (ст. 1228 ЦК України); права на одержання страхових виплат (страхового відшкодування) (ст. 1229 ЦК України); права на відшкодування збитків, моральної шкоди та сплату неустойки (ст. 1230 ЦК України); обов'язки спадкодавця (статті 1232-1, 1281 ЦК України). І всі ці види майна (права та обов'язки) можуть переходити, а в подальшому належати господарським товариствам.

Такий вид майна, як гудвіл («*Van Marle and Others*», заяви № 8543/79, № 8674/79, № 8675/79 та № 8685/79), не тільки прямо передбачено вітчизняним законодавством (пп. 14.1.40 п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України), а й частково охоплюється такими відомими об'єктами цивільного права, як найменування, ділова репутація, торговельні марки, географічні зазначення (Сліпченко С., 2020б; Slipchenko A., 2021), що дозволяє стверджувати про існування у вітчизняному праві аналогу такого виду майна.

Отже, термін «власність», який використовує ЄСПЛ, охоплює й такі види майна, які у вітчизняному праві називають майновими правами, зокрема майновими правами на результати інтелектуальної, творчої діяльності. При цьому вони не набувають правового режиму речей, а отже, не є та не можуть бути об'єктами права власності господарських товариств.

Вивчаючи практику ЄСПЛ, окремі дослідники доходять висновку, що до майна нале-

жать ліцензії на право здійснення певних видів підприємницької діяльності («*Tre Traktor Aktiebolag v. Sweden*», рішення від 7 липня 1989 р., серія А, № 159), дозволи, видані державними чи місцевими органами на вчинення певних дій («*Pine Valley Developments Ltd and Others v. Ireland*», заява № 12742/87), патент на право інтелектуальної власності («*Smith Kline and French Laboratories Ltd against the Netherlands*», заява № 12633/87; «*Lenzing AG against the United Kingdom*», заява № 38817/97), правомірні (законні, легітимні) очікування («*Tre Traktor Aktiebolag v. Sweden*», рішення від 7 липня 1989 р., серія А, № 159).

Із цього приводу зазначимо, що ми повністю поділяємо ту точку зору, відповідно до якої «не ліцензія чи дозвіл є майном (активом), як іноді стверджують» (Апанасенко, 2017, с. 60), «ліцензія лише створює можливість безперешкодного цільового використання наявних матеріальних благ для отримання нового майна» (Сліпченко С., 2020а; Slipchenko A., 2021). Тобто ліцензія (дозвіл) лише дає можливість отримання прибутку. Майном є вигода майнового характеру, яка неодмінно мала б виникнути при його цільовому використанні.

Критичного ставлення заслуговує і висновок про те, що патент є самостійним видом майна (Розгон, 2016, с. 67). Доктрина та законодавство країн континентальної системи права патент розглядають лише охоронним документом, що засвідчує права на такі об'єкти інтелектуальної власності, як винахід, промисловий зразок, корисна модель. Майном же традиційно вважають ті майнові права, що посвідчені патентом. Тобто об'єктом є не сам патент, а права із нього. І саме в такому розумінні, на нашу думку, мають сприйматися рішення ЄСПЛ. Адже це відповідатиме національній доктрині права та дасть термінології, яка використана в рішеннях ЄСПЛ, певну визначеність.

Щодо правомірних (законних, легітимних) очікувань, то цей вид майна неодноразово ставав предметом дослідження вітчизняних науковців (Магрело, 2013; Антонюк, 2016; Блажівська, 2018; Сліпченко С., 2020а; Сліпченко, Жорнокуй, 2020; Slipchenko A., 2021). Аналіз цих досліджень дозволяє виокремити чотири основні напрями висновків учених. Якщо правомірні очікування є майном, то воно може належати і господарському товариству. Якщо воно може належати такому товариству, то необхідно визначитись із тим, що воно становить, та з його правовим режимом. Якщо це не майно, то воно не може мати правовий

режим майна і не підпадає під дію ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції. Отже, господарське товариство має «розуміти», що саме воно має захищати при порушенні права на мирне володіння майном.

Одні науковці стверджують, що законні очікування не є об'єктом цивільного права, а є «підвішеним» станом особи. Сам об'єкт виникне лише в майбутньому (Апанасенко, 2017, с. 60). Інші дослідники вважають, що законне очікування – це, по суті, правові вимоги, майнові права (Карнаух, 2016; Блажівська, 2018), тому частина прихильників такої думки називають їх не правомірними (законними, легітимними) очікуваннями, а правом очікування (Ennescherus et al., 1959; Wilhelm, 2002; Майданник, 2019). Треті вчені обґрунтовують, що благо, яке розглядається, у розумінні ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції, є наявним активом (Сліпченко А., 2018), тобто наявним майном, пов'язаним із майбутніми майновими вигодами (Сліпченко С., 2020а; Сліпченко, Жорнокуй, 2020). Воно не тотожне суб'єктивному праву (Srivastava, 1995; Беляневич, 2016), а його захист перебуває поза межами охорони суб'єктивних прав.

Видається, що остання точка зору заслуговує на схвалення. По-перше, у ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції передбачено право особи мирно володіти своїм майном. А майно, як відомо, є об'єктом цивільного права. Тобто йдеться про право на майно (на об'єкт). І якщо ЄСПЛ розглядає законні очікування різновидом майна («*Brumărescu v. Romania*», заява № 28342/95; «*Zheltyakov v. Ukraine*», заява № 4994/04; «*Oferta Plus SRL v. Moldova*», заява № 14385/04), то вони є об'єктом цивільних прав. По-друге, застосовуючи до цієї норми такий метод тлумачення, як логічне перетворення, та підставляючи на місце слова «майном» словосполучення «законним очікуванням», що позначає один з видів майна, отримуємо наведену норму в такому вигляді: «Кожна особа має право мирно володіти своїм законним очікуванням». Причому ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово вказував на дві найважливіші та неодмінні ознаки будь-якого майна у розумінні ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції. Це його економічна цінність та наявність («*East/West Alliance Limited v. Ukraine*», заява № 19336/04; «*Agrotehservis v. Ukraine*», заява № 62608/00; «*Bochan v. Ukraine № 2*», заява № 22251/08; «*Sovtransavto Holding v. Ukraine*», заява № 48553/99; «*Van Marle and others v. the Netherlands*», заяви № 8543/79, № 8674/79, № 8675/79, № 8685/79; «*Marckx v. Belgium*», заява № 6833/74 та ін.). А якщо одним із видів майна є за-

конні очікування, то логічно припустити, що й вони повинні мати ці дві найважливіші та неодмінні ознаки.

Зважаючи на те, що економічна цінність такого майна хоча і по-різному розкривається, але визнається більшістю дослідників, то зупинимось лише на його наявності. Нагадаємо, що з цього приводу в юридичній літературі можна виокремити дві основні точки зору. Відповідно до першої законні очікування не є наявним об'єктом цивільного права, останній виникне лише в майбутньому (Апанасенко, 2017, с. 60). Згідно з другою це не майбутній об'єкт, а наявний (Блажівська, 2018, с. 220; Сліпченко С., 2020б).

Якщо порівняти між собою дві наведені вище точки зору, то перша з них виглядає недостатньо аргументованою, а друга – побудована логічно та узгоджується з доктриною цивільного права. Зокрема, якщо законні очікування не є об'єктом цивільних прав, то не зрозуміло, на що встановлюється право мирного володіння і як останнє може виникнути. Адже відомо, що безоб'єктних правовідносин (прав) не існує. Якщо ж припустити, що законні очікування – це не об'єкт права, а останній виникне лише в майбутньому, то й право мирного володіння ним з'явиться в майбутньому. Тоді стає незрозумілим, що ж закріплено у ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції? Якщо це право на майбутній об'єкт, то відсутність останнього вказує й на відсутність першого, а в наведеній нормі чітко зазначено, що таке право встановлюється саме над майном.

Якщо виходити з позиції тих дослідників, які стверджують, що законні очікування – це об'єкт цивільного права, причому не майбутній, а наявний (Блажівська, 2018, с. 220; Сліпченко С., 2020б) і становить такий його вид, як майно, то цей підхід повністю узгоджується з доктриною права. По-перше, отримуємо класичну структуру цивільних правовідносин (суб'єкти, зміст, об'єкт), де законні очікування – це об'єкт цивільних прав. По-друге, стає зрозумілим, на що саме встановлюється право мирного володіння у ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції – це наявне майно, адже саме ним і можна «мирно володіти». По-третє, зникає необхідність стверджувати, що законні очікування становлять «підвішений» стан особи. В особі виникає суб'єктивне право на конкретне майно, яке вона вже має або має чи мала б право отримати і ніякого «підвішеного» стану особи немає.

Щодо точки зору, представники якої стверджують, що законні очікування – це, по суті, правові вимоги, майнові права (Карнаух,

2016; Блажівська, 2018), то ми повністю погоджуємось із висловленим у юридичній літературі застереженням, що в юриспруденції континентальної системи права на концептуальному рівні розмежування об'єктів права та суб'єктивних прав на них є принциповим. Тому дійсно, законні очікування як об'єкти права не можуть і не мають ототожнюватися із суб'єктивним правом на них. Адаже з огляду на тричленну структуру правовідносин кожен з елементів має відокремлену від інших функціональну самостійність (Сліпченко С., 2020а; Сліпченко С., 2020б). Водночас це зовсім не свідчить про те, що правові вимоги, майнові права не можуть розглядатися об'єктами цивільних прав.

Так, С. Шимон (2014, с. 125) справедливо зазначає, що майновому праву (правовій вимозі) як елементу змісту в одному правовідношенні може надаватися функціональна самостійність об'єкта в іншому правовідношенні. Така ситуація виникає при конструкції «право на право», наприклад при відступленні права вимоги або при розрахунках безготівковими грошима. У такому значенні майнове право дійсно здатне становити законні очікування в розумінні ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції. Але для цього необхідною є додаткова умова. Таке майно повинно мати пов'язаність з отриманням у майбутньому економічної вигоди у вигляді грошей або іншого майна. Причому за наявності такої пов'язаності до законних очікувань можуть бути віднесені і речі (сукупності речей). Наприклад, у період дії ліцензії ресторан для ліцензіата становить такий вид майна (актив), як законні очікування, у розумінні ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції та практики ЄСПЛ. Тому анулювання ліцензії ЄСПЛ оцінив як втручання у право безперешкодного користування своїм майном (активом), що призвело до порушення права мирного володіння своїм майном (права на законні очікування). Подібна позиція ЄСПЛ є усталеною («*Svit Rozvag, TOV and others v. Ukraine*», заява № 13290/11; «*Vékony v. Hungary*», заява № 65681/13; «*S.C. Antares Transport S.A. and S.C. Transroby S.R.L. v. Romania*», заява № 27227/08). При цьому активом є не сама ліцензія (дозвіл), як вже зазначалося вище, а речі, цільове використання яких породжує (з необхідністю породить) вигоду майнового характеру, речі, пов'язані з майбутніми майновими вигодами (Сліпченко С., 2020а).

Отже, у розумінні ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції та практики ЄСПЛ законні (правомірні, легітимні) очікування – це таке реально наявне майно (майнові права, речі, сукупності

речей), яке пов'язане з майбутніми майновими вигодами, які мають бути не надуманими, а підтверджуватися національним законодавством або умовами укладеного договору, або усталеною судовою практикою. По суті, це і різнить правомірні очікування від звичайних очікувань. Останні становлять лише надії, прагнення, бажання.

Отже, якщо правомірними очікуваннями є майнові права (майнові вимоги), то очевидно, що вони не можуть бути об'єктами права власності, а їм не може бути надано правовий режим речей. Вони є об'єктами зобов'язальних, корпоративних правовідносин або правовідносин інтелектуальної власності. Якщо ж такими є речі (сукупності речей), які пов'язані з майбутніми майновими вигодами, то очевидно, що їм має надаватися режим речей, які здатні бути об'єктами права власності, зокрема і господарського товариства.

ВИСНОВКИ. Як у національному праві, так і у праві ЄС та судовій практиці ЄСПЛ під майном як об'єктом цивільних прав розуміють речі, сукупності речей, тварин, майнові права та обов'язки. Відмінність криється лише в ступені узагальнення різних видів майна. Тільки речі, сукупності речей, тварини законодавством та доктриною країн континентальної системи права розглядаються об'єктами права власності або інших речових прав. Тільки вони наділяються правовим режимом речі, а отже, можуть належати господарським товариствам на праві власності. Такі види благ, як майнові права (правові вимоги) та обов'язки не можуть належати особі, зокрема й юридичній, на праві власності. Вони можуть мати правовий режим об'єктів правовідносин інтелектуальної власності, зобов'язальних, корпоративних правовідносин, але не права власності чи інших речових прав.

Отже, речові права – не єдиний спосіб закріплення речей за господарськими товариствами. Вони можуть належати останнім і на основі інших прав (наприклад, зобов'язальних). І лише в цьому разі господарське товариство не є власником, а є, наприклад, орендарем (наймачем), користувачем за договором позики, за договором іпотеки (заставодавцем) тощо.

Вважаємо, що у вітчизняному праві потребує вдосконалення саме розуміння (усвідомлення) такої правової категорії, як майно господарських товариств, що природно відобразиться на усвідомленні його правового режиму і, як наслідок, на осмисленні ознаки майнової відокремленості юридичних осіб.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Антонюк О. І. Щодо визначення поняття «майно» в практиці Європейського Суду з прав людини. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2016. Т. 18. С. 12–19.
2. Апанасенко Е. И. Защита прав, основанных на лицензиях и разрешениях, Европейским судом по правам человека. *Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины*. 2017. № 2 (101). С. 59–65.
3. Беляневич О. А. Поняття легітимних очікувань та проблеми його застосування судами України. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 16. С. 41–44.
4. Блажівська Н. Тлумачення поняття майна у практиці Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 10. С. 219–223.
5. Жуков В. И. Правовой режим нетипичных объектов интеллектуальной собственности // *Правовое государство. Проблемы правотворчества*. Тарту, 1989. С. 191–197.
6. Карнаух Б. П. Поняття майна в контексті статті 1 Протоколу № 1 до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 132. С. 205–214.
7. Карсс-Фріск М. Право на власність: питання імплементації статті 1 Першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини // *Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст* / за ред. О. Л. Жуковської. Київ : ЗАТ «ВПОЛ», 2004. С. 183–189.
8. Концепція оновлення Цивільного кодексу України / А. С. Довгерт, Н. С. Кузнецова, М. М. Хомеико та ін. Київ : АртЕк, 2020. 128 с.
9. Кузнецова Н. Нетипові об'єкти права власності в контексті статті 1 першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Право України*. 2016. № 1. С. 34–40.
10. Магрело М. Концепт «законних очікувань» і принцип юридичної визначеності: причинно-наслідковий чи симбіотичний зв'язок? *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 3. С. 127–135.
11. Майданик Р. А. Речове право : підручник. Київ : Алерта, 2019. 1102 с.
12. Некіт К. Г. Деякі проблеми акаунтів у соціальних мережах як об'єктів цивільного обігу. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 16. С. 91–97.
13. Некіт К. Г. Захист права власності на нематеріальні активи у практиці Європейського суду з прав людини. *Правові новели*. 2020. № 10. С. 101–107. DOI: <https://doi.org/10.32847/ln.2020.10.14>.
14. Розгон О. В. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на визначення майна та складу майна. *Eurasian Academic Research Journal*. 2016. № 4 (4). С. 64–73.
15. Слипченко А. Отчуждение и переход объектов гражданского оборота в Украине: соотношение понятий. *Legea și Viața*. 2018. № 10/2 (322). С. 100–104.
16. Слипченко А. С. Визначення поняття «майно» у праві ЄС та вітчизняному праві. *Форум права*. 2020. № 2. С. 122–130. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3883825>.
17. Слипченко С. О. Поняття законних очікувань як різновиду майна. *Форум права*. 2020а. № 3. С. 66–76. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3883845>.
18. Слипченко С. О. Щодо розуміння законних очікувань як майна // *Правомірні очікування* : зб. ст. / за ред. І. В. Спасиво-Фатеевої. Харків : ЕКУС, 2020б. С. 113–127.
19. Слипченко С. О., Жорнокуй Ю. М. Правомірні очікування як об'єкт корпоративних правовідносин. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2020. Вип. 3 (90). С. 50–62. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2020.3.05>.
20. Шимон С. І. Теорія майнових прав як об'єктів цивільних правовідносин : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 664 с.
21. Allgemeiner Teil des Rechts : ein Lehrbuch / L. Ennecerus, H. C. Nipperdey, T. Kipp et al. *Allgemeine Lehren, Personen, Rechtsobjekte*, 1959. 456 s.
22. Slipchenko A. S. Understanding the property within the EU private law. *Journal of Law and Social Sciences*. 2021. No. 1. Pp. 32–36.
23. Srivastava A. K. Doctrine of “Legitimate Expectation”. *J.T.R.I. Journal*. 1995. Iss. 2. URL: <https://ijtr.nic.in/articles/art13.pdf> (дата звернення: 17.03.2023).
24. Wilhelm J. *Sachenrecht*. Berlin, 2002. 920 s.

Надійшла до редакції: 20.03.2023

Прийнята до опублікування: 06.05.2023

REFERENCES

1. Antoniuk, O. I. (2016). Regarding the definition of “property” in the practice of the European Court of Human Rights. *Research Papers of National University “Odessa Law Academy”*, 18, 12-19.

2. Apanasenko, E. I. (2017). Protection of rights based on licenses and permits by the European Court of Human Rights. *Proceedings of the Gomel State University named after F. Skorina*, 2(101), 59-65.
3. Belianevych O. A. The concept of legitimate expectations and problems of its application by the Ukrainian courts. *Private Law and Business*, 13, 41-44.
4. Blazhivska, N. (2018). Interpretation of the concept of property in the practice of the European Court of Human Rights. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 10, 219-223.
5. Dovhert, A. S., Kuznetsova, N. S., Khomenko, M. M. et al., 2020. *The concept of updating the Civil Code of Ukraine*. ArtEk.
6. Enneccerus, L., Nipperdey, H. C., & Kipp, T. et al. (1959). *General part of the law*. Rechtsobjekte.
7. Karnaukh, B. P. (2016). The concept of property in the context of Article 1 of Protocol No. 1 to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. *Problems of Legality*, 132, 205-214.
8. Karss-Frisk, M. (2004). The right to property: issues of implementation of Article 1 of the First Protocol to the European Convention on Human Rights. In O. L. Zhukovska (Ed.), *European Convention on Human Rights: main provisions, practice of application, Ukrainian context* (pp. 183-189). VIPOL.
9. Kuznietsova, N. (2016). Non-conventional Objects of Property Right in the Context of the Article 1 of the First Protocol of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. *Law of Ukraine*, 1, 34-40.
10. Mahrelo, M. V. (2013). Concept of legitimate expectations v legal certainty: cause-effect or symbiotic relation? *Scientific Papers of the Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 3, 127-135.
11. Maidanyk, R. A. (2019). *Property right*. Alerta.
12. Nekit, K. H. (2018). Some problems of accounts in social networks as objects of civil circulation. *Journal of the South Regional Center of National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 16, 91-97.
13. Nekit, K. H. (2020). Protection of property rights on intangible assets in the practice of the European Court of Human Rights. *Legal Novels*, 10, 101-107. <https://doi.org/10.32847/ln.2020.10.14>.
14. Rozgon, O. V. (2016). The impact of decisions of the European Court of Human Rights on the definition of estate and the composition of estate. *Eurasian Academic Research Journal*, 4(4), 64-73.
15. Shymon, S. I. (2014). *Theory of property rights as objects of civil legal relations*. Yurinkom Inter.
16. Slipchenko, A. (2018). Alienation and transfer of objects of civil circulation in Ukraine: correlation of concept. *Leges et Viae*, 10(322), 100-104.
17. Slipchenko, A. S. (2020). Definition of the property concept in EU law and domestic law. *Forum of Law*, 2, 122-130. <http://doi.org/10.5281/zenodo.3883825>.
18. Slipchenko, A. S. (2021). Understanding the property within the EU private law. *Journal of Law and Social Sciences*, 1, 32-36.
19. Slipchenko, S. O. (2020a). The concept of legitimate expectations as a kind of property. *Forum of Law*, 3, 66-76. <http://doi.org/10.5281/zenodo.3883845>.
20. Slipchenko, S. O. (2020b). Regarding the understanding of legitimate expectations as property. In I. V. Spasybo-Fatieieva (Ed.), *Legitimate expectations* (pp. 113-127). EKUS.
21. Slipchenko, S. O., & Zhornokui, Yu. M. (2020). Legitimate Expectations as an Object of Corporate Legal Relations. *Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 3(90), 50-62. <https://doi.org/10.32631/v.2020.3.05>.
22. Srivastava, A. K. (1995). Doctrine of "Legitimate Expectation". *J.T.R.I. Journal*, 2. <https://ijtr.nic.in/articles/art13.pdf>.
23. Wilhelm, J. (2002). *Sachenrecht*. Berlin.
24. Zhukov, V. I. (1989). Legal regime of atypical objects of intellectual property. In *Constitutional state. Problems of law making* (pp. 191-197). Tartu.

Received the editorial office: 20 March 2023

Accepted for publication: 6 May 2023

ROMAN MYKOLAIOVYCH ARTEMENKO,

Kharkiv National University of Internal Affairs;
e-mail: vip.roman.art@gmail.com

LEGAL REGIME OF BUSINESS PARTNERSHIP PROPERTY (CONSIDERING INTERNATIONAL EXPERIENCE)

The article concludes that property as a special object is a separate thing, a set of things, as well as property rights and obligations. This understanding, despite the existence of certain terminological differences, coincides with its general understanding in the system of legal knowledge of certain countries of the Romano-Germanic legal family, in particular, countries

with a pact system of law, and corresponds to the content of Article 1 of Protocol 1 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. In the legal literature, it includes any economic benefits, objects of both the material and intangible world, which are in the state of appropriation of a person. At the same time, the word “property”, as used in Article 1 of Protocol 1 to the Convention, refers to an object of economic value. In this sense, property is an economic category and synonymous with the economic concept of “ownership”. This is also indicated by the use of such concepts as “assets”, “funds”, “profit”, “goodwill”, “accumulated intangible assets of the enterprise”, “property of economic value” in the ECHR judgments to describe the category of property.

From the legal point of view, it is justified that only things, collections of things, and animals are considered by the legislation and doctrine of the countries of the continental legal system as objects of property rights or other property rights. They are the only ones empowered with a legal regime of things. Such types of benefits as property rights (legal claims) and obligations cannot be owned by a person on the basis of property rights. They may have the legal regime of objects of intellectual property relations, obligations, corporate relations, but not ownership or other property rights.

It has been established that property rights are not the only means of securing the assets of business entities. They may also be owned by the latter on the basis of other rights (e.g., obligatory rights). It has been proved that in this case, a business company is not an owner, but, for example, a lessee (tenant), a user under a loan agreement, a mortgage agreement as a mortgagor, etc.

Key words: *business entities, objects of civil rights, property, legal regime of property, things, property rights.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Артеменко Р. М. Правовий режим майна господарських товариств (з урахуванням міжнародного досвіду). *Право і безпека*. 2023. № 2 (89). С. 145–154. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.13>.

Citation (APA): Artemenko, R. M. (2023). Legal regime of business partnership property (considering international experience). *Law and Safety*, 2(89), 145–154. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.13>.

ВАЛЕНТИНА ГРИГОРІВНА ЖОРНОКУЙ,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра правового забезпечення підприємницької
діяльності та фінансової безпеки;

 <https://orcid.org/0000-0001-7706-8538>,
e-mail: v.zhornokuy@gmail.com

ПЕРЕВИЩЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ЯК ПІДСТАВА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ТА ОСІБ, ЯКІ ЗДІЙСНЮЮТЬ ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ

Проаналізовано сучасний стан правової доктрини та судової практики щодо питань перевищення повноважень як підстави відповідальності органів та осіб, які здійснюють функції органів підприємницьких товариств. Оскільки підприємницьке товариство формує власну волю та реалізує її через свої органи та осіб, які здійснюють функції його органів, відповідні особи мають дотримуватися повноважень, визначених законом і статутом. Якщо вони здійснюють діяльність за межами власних повноважень, відбувається викривлення волі такої юридичної особи та має місце їх власна воля – воля фізичних осіб.

На сьогодні сформувалася практика притягнення до відповідальності членів органів та осіб, які здійснюють функції органів підприємницьких товариств, коли на таку юридичну особу покладається адміністративна відповідальність за вчинення адміністративного правопорушення з вини її уповноваженої особи. Прикладом є справи про притягнення до відповідальності за порушення вимог законодавства про надання та розкриття інформації на ринках фінансових послуг.

Загалом слід зважати на той факт, що виступ конкретної фізичної особи від імені підприємницького товариства в цивільному обороті не змінює самостійного характеру волі, поведінки і відповідальності такої юридичної особи за свої дії в цивільних відносинах. Аргументовано, що, виходячи із загальних постулатів цивільного законодавства, перевищення повноважень як підстава відповідальності органів та осіб, які здійснюють функції органів підприємницьких товариств, має власні особливості застосування. Це зумовлено не лише діями (бездіяльністю) таких осіб, а й усвідомленням контрагентом (третьою особою) того факту, що представники такого товариства діють у межах належних їм повноважень.

Доведено, що факт учинення органом та/або особою, яка здійснює функції органу підприємницького товариства, протиправних, недобросовісних дій, перевищення нею своїх повноважень не є єдиною та достатньою підставою для визнання недійсними правочинів (договорів), укладених цим органом від імені юридичної особи з третіми особами. Існує потреба в доведенні того, що контрагент знав (мав знати) про обмеження повноважень щодо представництва прав та інтересів підприємницького товариства його органом або особою, що виконує функції такого органу.

Ключові слова: юридична особа, підприємницьке товариство, орган, член органу, повноваження, представництво, правочин, договір.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Юридична особа з моменту свого створення наділяється цивільною правосдатністю і дієздатністю, але з огляду на свою сутність і правову природу самостійно, без органів та осіб, які виконують функції її органів, вона не може здійснювати свої права та набувати обов'язки як учасник цивільних відносин. З огляду на те, що відповідні особи різних підприємницьких товариств залежно від волі їх учасників (акціонерів, членів) можуть мати

обмеження в управлінні та представництві таких юридичних осіб, при здійсненні своєї діяльності (наприклад, при укладенні та виконанні договорів) доволі часто постають питання щодо їх представницьких функцій, можливості перевищення ними наданих повноважень і наслідків такого перевищення.

Орган підприємницького товариства, уповноважений на вчинення правочинів від його імені, як правило, представлений однією або

декількома особами, які можуть бути обрані з-поміж учасників (акціонерів, членів) такого товариства, його працівників та будь-яких третіх осіб. Саме тому з метою попередження випадків недобросовісного виконання своїх обов'язків та вчинення тих чи інших правочинів не в інтересах самого товариства законодавство та/або його установчі документи часто встановлюють певні обмеження повноважень органів та осіб, які здійснюють функції органів таких товариств, у їх відносинах з третіми особами.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. *Метою* статті є з'ясування сутності перевищення повноважень органами та особами, які здійснюють функції органів підприємницьких товариств, а також визначення обставин, що свідчать про відповідне перевищення як підставу для корпоративної відповідальності вказаних осіб. Досягнення цієї мети зумовлюється аналізом як правової доктрини у сфері цивільних та корпоративних відносин, правозастосовною (судовою) практикою (безпосередньо практикою Верховного Суду), так і нормами цивільного та корпоративного законодавства, що дозволяють відмежувати представницькі та корпоративні відносини, а також відносини, пов'язані з виконанням повноважень органами та особами, які здійснюють функції органів підприємницьких товариств, чи їх перевищенням, що й стало *завданнями* статті.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Питання щодо визнання дій/бездіяльності, що пов'язані з перевищенням повноважень органами та особами, які здійснюють функції органів підприємницьких товариств, як підстави відповідальності не отримали достатнього висвітлення в науковій літературі. Хоча у правозастосовній практиці існує чимало судових рішень, відповідно до яких по-різному вирішується питання щодо притягнення до відповідальності посадових осіб органів підприємницьких товариств за вихід за межі наданих повноважень.

Обрана проблематика зумовлена відсутністю єдиного розуміння питання щодо наявності представницьких повноважень у розумінні ст. 237 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) в органів (їх членів) підприємницьких товариств (Є. В. Богданов та ін.) чи здійснення наданих повноважень виключно на підставі положень ст. 92 ЦК України (В. І. Борисова, Т. В. Давидюк, Ю. М. Жорнокуй та ін.), що іноді іменують «квазіпредставництвом» (В. В. Цюра).

Крім того, відсутні чіткі критерії, які б свідчили про вчинення дій/бездіяльності органами та особами, що здійснюють функції органів підприємницьких товариств, які б до-

зволили стверджувати про перевищення ними повноважень як підставу притягнення до відповідальності. Йдеться про сам факт перевищення відповідних повноважень, що є лише однією з підстав визнання недійсними правочинів (договорів), укладених цим органом від імені юридичної особи з третіми особами (Р. Б. Сабодаш, В. І. Цікало). Однак наукового обґрунтування потребує також доведення того, що контрагент (третья особа) знав або мав знати про обмеження повноважень щодо представництва прав та інтересів підприємницького товариства його органом або особою, що виконує функції такого органу

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Для вирішення окресленої проблематики, заявленої в науковій статті, використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. Зокрема, використання діалектичного методу дозволило визначити об'єктивні передумови для напрацювання єдиного підходу в розумінні факторів, що вважаються підставами перевищення повноважень органами та особами, які здійснюють функції органів підприємницьких товариств. Це сам факт перевищення відповідних повноважень, а також знання контрагентом (третьою особою) про обмеження повноважень вказаних осіб.

Використання системно-структурного методу дозволило застосувати цілісний підхід до вивчення не лише норм цивільного та корпоративного законодавства щодо вирішення питань перевищення повноважень як підстави відповідальності органів та осіб, що здійснюють функції органів підприємницьких товариств, а й визначити засади, якими керуються судді Верховного Суду при вирішенні окресленої проблематики.

Порівняльний метод пізнання правової дійсності є невід'ємним елементом методології наукових досліджень, що застосовується в цивільному праві. Об'єктом порівняння в цій статті є наявні наукові підходи до розуміння застосування положень статей 92 та 237 ЦК України у контексті розуміння представницьких функцій, що виконуються органами підприємницьких товариств.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Відповідно до ч. 2 ст. 207 ЦК України передбачено, що правочин, який вчиняє юридична особа, підписується особами, уповноваженими на це її установчими документами, довіреністю, законом або іншими актами цивільного законодавства. При цьому, виходячи із загальних засад цивільно-правового регулювання приватних відносин, *орган або особа*, які відповідно до установчих документів

юридичної особи чи закону виступають від її імені, зобов'язані діяти в інтересах такої особи, добросовісно і розумно та *не перевищувати своїх повноважень* (ч. 3 ст. 92 ЦК України).

Із наведеної норми похідними є дві складові: 1) діяти в інтересах юридичної особи добросовісно і розумно; 2) не перевищувати при цьому своїх повноважень. Другий окремий елемент так званої добросовісності та розумності пов'язаний із «дотриманням обсягу повноважень органом чи особою, які виступають від імені товариства». Отже, слід враховувати, що поведінка в межах повноважень органу або іншої особи, яка виступає від імені товариства, є самостійним елементом засади добросовісності та розумності і не охоплюється поняттям «діяти в інтересах юридичної особи». Як наслідок, В. І. Цікало (2022, с. 105) звертає увагу, що між «діями всупереч інтересів товариства» та «поведінкою з перевищенням повноважень» є відмінність: «дії всупереч інтересів товариства» вчиняють із наміром досягнути певного результату (йдеться про умисну, наперед прораховану поведінку), водночас «поведінка з перевищенням повноважень» не залежить від ставлення до неї органу або іншої особи і може бути вчинена необережно. Отже, щодо підприємницьких товариств у ч. 3 ст. 92 ЦК України дотримання повноважень органу або особи, яка виступає від імені юридичної особи, визначено як самостійний елемент добросовісності і розумності щодо покладених обов'язків, виконання яких пов'язано з дотриманням як корпоративних прав учасників (акціонерів, членів) підприємницького товариства, так і прав самого такого товариства як учасника цивільного обороту.

Однак у правозастосовній практиці поширеними є спори, пов'язані з укладенням органами та особами, що здійснюють функції органу підприємницького товариства, правочинів від його імені з перевищенням покладених на них повноважень. Найчастіше в таких спорах вимоги позивачів стосуються визнання відповідних правочинів недійсними у зв'язку з відсутністю у представника такого товариства необхідного обсягу повноважень на їх вчинення або перевищенням наданих йому повноважень.

Термін «перевищення повноважень» у ЦК України (ст. 92) вживається у широкому розумінні та передбачає не лише вчинення активних дій, що виходять за межі повноважень органу або особи, які виступають від імені товариства, а й ухилення їх від виконання покладених на них обов'язків. Перевищення повноважень може також полягати у прийнятті

рішень, що не входять до кола прав та обов'язків таких осіб.

Застереженням із загального правила ч. 3 ст. 92 ЦК України є те, що органи та особи, які здійснюють функції органів підприємницьких товариств, захищені від особистої відповідальності доти, доки їхні дії самі по собі не є деліктом або немає конфлікту особистих і корпоративних інтересів, за якого вчинені дії або поведінка пояснювалися їхніми власними інтересами. Притягнення вказаних осіб до особистої відповідальності виключає їх розгляд як виявників волі таких товариств.

Питання щодо визнання/невизнання за діями/бездіяльністю органів та осіб, які здійснюють функції органів підприємницьких товариств, що свідчать про перевищення ними наданих повноважень як підстави їх особистої відповідальності, досліджується вже тривалий час. Так, на думку одного з фундаторів вчень про корпоративні правовідносини, дія взагалі вважається корпоративною тоді, коли: 1) вона виходить від належного органу; 2) орган діяв у межах своїх повноважень; 3) дотримана законна форма. Отже, і для делікту, що викликає відповідальність, необхідними є *належний орган, належні повноваження і належна форма*: те, що орган вчиняє не в межах своїх повноважень, те вчиняє не орган, а індивід (курсив наш. – В. Ж.). При цьому в кожному корпоративному делікті прихована індивідуальна вина індивідів, що беруть участь у ньому, які відповідальні за неї не лише перед корпорацією, а й поза нею: ця зовнішня відповідальність може бути в парі з відповідальністю корпорації або передувати їй, або бути похідною з неї. Таким чином, корпорація, так само і її орган, можуть відповідати або нарівні та спільно, або хтось першим, або другим. Будь-який корпоративний делікт породжує для корпорації насамперед такий же приватноправовий обов'язок відшкодування, який є похідним для індивіда з відповідної поведінки, і це слід стверджувати про всі випадки як договірної, так і позадоговірної вини, а так само про ті випадки, коли шкода завдана діями чи бездіяльністю, що належать не до індивідуально-правової, а до соціально-правової сфери союзної особи (Суворов, 2009, с. 184). У розвиток наведеного С. М. Братусь (1950, с. 206) зазначав, що юридична особа відповідає за шкоду, завдану діяльністю її органів, якщо орган діяв у сфері своїх повноважень, тобто як орган. У такому разі вина органу є виною самої юридичної особи. Коли орган виходить за межі своїх повноважень або діє у власних інтересах, юридична особа не відповідає за його діяльність,

оскільки в таких ситуаціях особа, яка здійснює функції органу юридичної особи, перестає бути органом і перетворюється або на приватну особу, або на групу приватних осіб.

До випадків перевищення повноважень органом чи іншою особою пропонують відносити: 1) вчинення дій (прийняття рішень), що виходять за межі повноважень цього органу; 2) утримання від вчинення дій (прийняття рішень), що належать до повноважень органу або особи; 3) вчинення дій (прийняття рішень) із порушенням порядку їх попереднього погодження, наступного схвалення чи іншої подібної процедури, або на підставі недостовірних відомостей (Цікало, 2022, с. 105).

Перевищення обсягу повноважень органом або особою, що здійснює функції органу підприємницького товариства, коли такі особи вступають у правовідносини із третіми особами, можуть залежати від особливостей і порядку здійснення учасниками (акціонерами, членами) товариства корпоративних прав. У такому разі дефекти волі товариства, обмеження повноважень його виконавчого органу можуть перебувати поза межами розумного контролю з боку третьої особи, не викликаючи в неї обґрунтованих сумнівів у правомірності дій виконавчого органу товариства (постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду (далі – КГС ВС) від 19 червня 2018 р. у справі № 908/4550/15¹).

Так, у постанові КГС ВС від 11 червня 2018 р. у справі № 916/613/17 зазначено, що в розумінні ст. 92 ЦК України інші сторони договору під час його укладення та підписання повинні були пересвідчитися, що особа, яка фактично підписувала договір від імені товариства з обмеженою відповідальністю (далі – ТОВ), дійсно є його директором, що вони або не здійснили, або свідомо підписували договір із представником без належних повноважень від іншої сторони цього договору. Таким чином, колегія суддів вважає, що треті особи не могли не знати про обмеження повноважень щодо представництва особою, яка фактично підписувала спірний договір від ТОВ, тому для цих осіб такі обмеження мають юридичну силу². Крім того, слід враховувати, що якщо до-

говір містить умову (пункт) про підписання його особою, яка діє на підставі статуту підприємства чи іншого документа, що встановлює повноваження зазначеної особи, то наведене свідчить про обізнаність іншої сторони цього договору з таким статутом (іншим документом) у частині, яка стосується відповідних повноважень, і в такому разі суд не може брати до уваги посилання цієї сторони на те, що їй було невідомо про наявні обмеження повноважень представника її контрагента³.

Питання визначення обсягу повноважень виконавчого органу юридичної особи та добросовісність його дій є *внутрішніми взаємовідносинами юридичної особи та її органу*, тому лише сам *факт учинення виконавчим органом юридичної особи протиправних, недобросовісних дій*, перевищення ним своїх повноважень *не може слугувати єдиною підставою для визнання недійсними договорів, укладених цим органом від імені юридичної особи з третіми особами* (курсив наш. – В. Ж.) (п. 8.24 постанови КГС ВС від 16 лютого 2023 р. у справі № 910/2958/20⁴).

З огляду на приписи статей 92, 203 та 215 ЦК України договір, укладений від імені юридичної особи її виконавчим органом (директором) з третьою особою, може бути визнаний недійсним із підстав порушення цим органом встановленого обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи, якщо відповідні обмеження існували на момент укладення договору, що оспорується. Відповідні обставини пов'язуються з тим, що дефекти в повноваженнях (їх обсязі) виконавчого органу товариства, коли цей орган вступає у правовідносини із третіми особами, можуть залежати від особливостей та специфіки здійснення учасниками (акціонерами, членами) товариства корпоративних прав. У такому разі дефекти волі товариства, обмеження

державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/74842335> (дата звернення: 08.03.2023).

³ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 12.06.2018 : справа № 927/976/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/74670250> (дата звернення: 08.03.2023).

⁴ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 16.12.2023 : справа № 910/2958/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/109046080> (дата звернення: 08.03.2023).

¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 19.06.2018 : справа № 908/4550/15 // LIGA 360 : сайт. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/74991657> (дата звернення: 08.03.2023).

² Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 11.06.2018 : справа № 916/613/17 // Єдиний

повноважень його органу або особи, що виконує функції органу, можуть перебувати поза межами розумного контролю з боку третьої особи, не викликаючи в неї обґрунтованих сумнівів у правомірності дій таких осіб від імені товариства. Тягар доказування недобросовісності та нерозумності в поведінці третьої особи несе юридична особа (позивач). Як відомо, принцип добросовісності є, з одного боку, базовим, а з іншого – доволі розмитим, оскільки цивільне законодавство не встановлює чітких критеріїв недобросовісності.

Можливість відшкодування збитків, завданих органами та особами, що здійснюють функції органів підприємницьких товариств, прямо впливає з положень ст. 92 ЦК України, якими передбачено, якщо члени органу юридичної особи та інші особи, які відповідно до закону чи установчих документів виступають від імені юридичної особи, порушують свої обов'язки щодо представництва, вони несуть солідарну відповідальність за збитки, завдані ними юридичній особі. Отже, такі особи мають діяти добросовісно і розумно, керуючись не власними інтересами, а інтересами товариства. При цьому доведення факту перевищення повноважень у більшості випадків є однією з передумов як для стягнення збитків, так і для визнання правочинів недійсним.

Однією з найпоширеніших категорій корпоративних спорів є спори про визнання недійсними правочинів, учинених органами та особами, що здійснюють функції органів підприємницьких товариств, із перевищенням їхніх повноважень. Суть таких спорів переважно зводиться до того, що керівник виконавчого органу або одноосібний виконавчий орган у випадках, передбачених законодавством, не отримавши згоди загальних зборів чи наглядової ради (за її наявності), відчужив майно (активи) товариства на користь третіх осіб на умовах, не вигідних для товариства.

На думку Р. Б. Сабодаша (2019, с. 157), такі спори виявляють щонайменше дві групи проблем: 1) з яких підстав мають оскаржуватись подібні правочини, тобто чи має бути такий правочин визнаний недійсним як такий, що вчинений представником із перевищенням повноважень, чи має визнаватись недійсним через невідповідність волі юридичної особи, яка в цьому разі мала бути сформована органом, уповноваженим на прийняття рішення про вчинення правочину, волевиявлення сторони, що здійснена керівником виконавчого органу; 2) чи мають право акціонери (учасники) товариства звертатись до суду за захистом свого порушеного інтересу.

У судовій практиці України із цієї проблематики існують два підходи, коли:

1) визнаються порушеними корпоративні права учасника (акціонера, члена) вчиненням правочину господарським товариством без згоди загальних зборів (наприклад, постанова Верховного Суду України від 1 липня 2015 р. у справі № 3-327гс15)¹;

2) корпоративні права учасників (акціонерів, членів) не можуть бути порушені (постанова Великої Палати Верховного Суду (далі – ВП ВС) від 8 жовтня 2019 р. у справі № 916/2084/17)².

У юридичній літературі зазначено, що учасник (акціонер, член) у цьому разі також виступає як «інша заінтересована особа», а тому можна говорити про порушення вчиненням такого правочину хіба що охоронюваного законом інтересу учасника (акціонера, члена), який «впливає» з його корпоративних прав, а не про порушення самих корпоративних прав. При цьому стверджується, що перевищення повноважень виконавчим органом, внаслідок чого були завдані збитки товариству, насправді може бути підставою для визнання правочину недійсним саме за позовом самого

¹ Так, у вказаній постанові вказано, що вчинення такого правочину «свідчить про порушення корпоративних прав позивача щодо управління справами товариства, розподілу прибутку товариства (з одержанням своєї частки) від господарської діяльності товариства та погіршення майнового стану товариства, що впливає на права позивача як учасника з часткою у статутному капіталі товариства в розмірі 70 %» (див.: Постанова судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 01.07.2015 : справа № 3-327гс15 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46078534> (дата звернення: 08.03.2019)).

² Такий підхід ґрунтується на тому, що оскільки учасники товариства не є стороною таких правочинів, згоду на вчинення, зокрема, значного правочину надають загальні збори учасників товариства як орган управління товариства, який діє від імені товариства і повноваження якого не можуть бути ототоженні з корпоративними правами учасників. Вчинення виконавчим органом правочину від імені товариства з перевищенням повноважень може свідчити про порушення прав та інтересів самого товариства, а не корпоративних прав його учасників (див.: Постанова Великої Палати Верховного Суду від 08.10.2019 : справа № 916/2084/17, провадження № 12-77гс19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84911545> (дата звернення: 08.03.2019)).

господарського товариства (Доценко, 2020, с. 73). Правочин, учинений товариством із третьою особою, може бути визнаний недійсним за позовом учасника (акціонера, члена), лише якщо цим правочином завдано шкоди охоронюваним законом інтересам учасника підприємницького товариства, однак підставою недійсності такого правочину в цьому разі буде його фіктивність, а не факт перевищення повноважень органом або особою, що здійснює функції органу такого товариства.

Перевищення ж повноважень органом або особою, що виконує функції органу підприємницького товариства, у разі вчинення правочину від імені товариства свідчить про порушення інтересів саме товариства, а не учасників (акціонерів, членів), що може слугувати підставою для визнання такого правочину недійсним лише за позовом товариства або позовом, поданим у його інтересах. Останнє зумовлює необхідність розширеного використання у правозастосовній практиці передбаченого в законодавстві України права учасника (акціонера, члена) на подання похідного позову в інтересах товариства про визнання недійсним правочину, вчиненого виконавчим органом товариства з перевищенням повноважень (Жорнокуй, 2019).

Отже, суб'єктами звернення до суду з позовом про визнання правочину недійсним у зв'язку з перевищенням органом юридичної особи наданих йому повноважень є як сама юридична особа, керівники якої вчинили відповідний правочин, так і учасники такої організації. Щодо учасників (акціонерів, членів), то КГС ВС виходить із того, що така особа може оспорити договір, учинений господарським товариством, якщо обґрунтує відповідні позовні вимоги порушенням його корпоративних прав¹. З аналізу практики вказаної судової інстанції похідним є те, що підставою таких позовних вимог можуть бути доволі різні факти, які свідчать про порушення прав або інтересів учасників товариства, як-от: право на участь в управлінні товариством², правомірне очікування (те, на що учасник міг би претендувати)³ тощо.

¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 02.05.2018 : справа № 923/20/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/74160438> (дата звернення: 08.03.2023).

² Там само.

³ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від

Характерною ознакою спорів про визнання недійсними правочинів, укладених органом або особою, що здійснює функції органів підприємницьких товариств, із третіми особами, є те, що їх вирішення стосується не лише інтересів таких товариств та їхніх учасників (акціонерів, членів), а й торкається інтересів третіх осіб і впливає на стабільність цивільного обороту в цілому.

Слід також враховувати, що у приватному праві недійсність може стосуватися або «вражати», зокрема, правочин, рішення загальних зборів учасників господарського товариства (акт органу юридичної особи). Рішення загальних зборів учасників господарського товариства (акт органу юридичної особи) по суті не є правочином⁴. Як наслідок, до конструкції недійсності рішення загальних зборів учасників господарського товариства положення ЦК України та інших законів про правочини, зокрема й норми § 2 «Правові наслідки недодержання сторонами при вчиненні правочину вимог закону» глави 16 ЦК України, не можуть бути застосовані. У справі за позовом заінтересованої особи про визнання недійсним рішення загальних зборів господарського товариства (акта органу юридичної особи) належним відповідачем є господарське товариство, а не його окремі учасники, оскільки відповідне рішення є результатом волевиявлення не окремого учасника, а загальних зборів учасників як органу товариства⁵.

При цьому у відносинах із третіми особами обмеження повноважень щодо представництва підприємницького товариства не має юридичної сили, крім випадків, коли таке товариство доведе, що третя особа знала чи за всіма обставинами не могла не знати про такі

06.06.2018 : справа № 908/1029/16 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/74691763> (дата звернення: 08.03.2023).

⁴ Щодо правової природи рішень органів акціонерного товариства, то в правовій науці відсутня доктринальна єдність. Так, ці рішення кваліфікуються як «юридичний факт», «одностороння угода», «цивільно-правова корпоративна угода», «особливий юридичний акт», «акт ненормативного характеру» (Гарагонич, 2021, с. 86–88).

⁵ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 23.02.2022 : справа № 569/693/21, провадження № 61-13565св21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reestr.court.gov.ua/Review/103886354> (дата звернення: 08.03.2023).

обмеження (ч. 3 ст. 92 ЦК України). Варто акцентувати увагу на таких аспектах, що відображені у правових позиціях Верховного Суду¹:

1) для третьої особи, яка уклала з юридичною особою договір, обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи загалом не мають юридичної сили, хоча б відповідні обмеження й існували на момент укладення договору. Таке обмеження повноважень набуває юридичної сили для третьої особи в тому разі, якщо саме вона (третья особа), вступаючи у відносини з юридичною особою та укладаючи договір, діяла недобросовісно або нерозумно, а саме: знала про відсутність в органі або особи, що здійснює функції органу підприємницького товариства, необхідного обсягу повноважень або повинна була, проявивши принаймні розумну обачність, знати про це;

2) для визнання недійсним договору з тієї підстави, що його було укладено представником такого товариства з перевищенням повноважень, необхідно встановити: а) наявність підтверджених належними і допустимими доказами обставин, які свідчать про те, що контрагент такого товариства діяв недобросовісно або нерозумно; б) дії сторін такого договору мають свідчити про відсутність реального наміру його укладення і виконання;

3) тягар доказування недобросовісності та нерозумності в поведінці третьої особи несе підприємницьке товариство.

Отже, позов про визнання недійсним відповідного правочину може бути задоволений у разі доведеності юридичною особою (позивачем) у господарському суді тієї обставини, що її контрагент знав або повинен був знати про наявні обмеження повноважень представника цієї юридичної особи, але, незважаючи на це, вчинив із ним оспорюваний правочин (що не отримав наступного схвалення особи, яку представляють) (п. 8.27 постанови КГС ВС від 16 лютого 2023 р. у справі № 910/2958/20)².

Тобто добросовісність поведінки третьої особи залежить від того, чи відповідає укла-

дення договору її внутрішній волі, чи бажала третя особа реального настання правових наслідків, обумовлених договором, і чи настали такі наслідки насправді. Зокрема, в постанові ВП ВС від 27 червня 2018 р. у справі № 668/13907/13-ц зазначено, що ч. 3 ст. 92 ЦК України встановлює виняток із загального правила щодо визначення правових наслідків учинення правочину представником із перевищенням повноважень (статті 203, 241 ЦК України). Для третьої особи, яка уклала з юридичною особою договір, обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи загалом не мають юридичної сили, хоча б відповідні обмеження й існували на момент укладення договору. Таке обмеження повноважень набуває юридичної сили для третьої особи в тому разі, якщо саме вона, ця третя особа, вступаючи у відносини з юридичною особою та укладаючи договір, діяла недобросовісно або нерозумно, зокрема достеменно знала про відсутність в органі юридичної особи чи її представника необхідного обсягу повноважень або повинна була, проявивши принаймні розумну обачність, знати про це. Тягар доказування недобросовісності та нерозумності в поведінці третьої особи несе юридична особа³.

Таким чином, надаючи оцінку спірним правовідносинам у вказаній категорії справ, ВП ВС та КГС ВС звертають увагу на поведінку так званої третьої особи, з якою орган або особа, що здійснює функції органу підприємницького товариства, уклав договір із перевищенням наданих йому повноважень, зокрема на те, чи діяла така третя особа добросовісно і розумно.

У цілому такий підхід відповідає положенням ч. 3 ст. 92 ЦК України. Однак вбачається, що занадто широко визначається коло питань, у яких третя особа повинна проявити розумність, добросовісність і належну обачність (Спасибо-Фатеева та ін., 2019, с. 156). Так, з точки зору застосування вказаної норми, де визначаються підстави визнання недійсним правочину саме у зв'язку з перевищенням органом управління юридичної особи наданих йому повноважень (а не підстави для визнання недійсним правочину внаслідок його фіктивності, удаваності тощо), більш точною є позиція КГС ВС, згідно з якою позов про визнання недійсним відповідного правочину

¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27.06.2018 : справа № 668/13907/13-ц, провадження № 14-153цс18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78977588> (дата звернення: 08.03.2023).

² Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 16.02.2023 : справа № 910/2958/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109046080> (дата звернення: 08.03.2023).

³ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27.06.2018 : справа № 668/13907/13-ц, провадження № 14-153цс18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78977588> (дата звернення: 08.03.2023).

може бути задоволений у разі доведеності юридичною особою (позивачем) у господарському суді тієї обставини, що її контрагент знав або повинен був знати про наявні обмеження повноважень представника цієї юридичної особи, але, незважаючи на це, вчинив з ним оспорюваний правочин (що не отримав наступного схвалення особи, яку представляють)¹.

Так, з аналізу абз. 2 ч. 3 ст. 92 ЦК України похідним є те, що для визнання правочину недійсним, а саме з підстав перевищення керівником юридичної особи наданих йому повноважень, необхідно довести в суді лише факт обізнаності третьої особи в наявності обмеження повноважень керівника юридичної особи або неможливість необізнаності в наявності відповідних обмежень. Натомість доведення факту відсутності у третьої особи намірів щодо вчинення або виконання правочину та інших подібних обставин є необхідним для визнання правочину недійсним з інших підстав, а саме з підстав фіктивності (ст. 234 ЦК України), удаваності правочину (ст. 235 ЦК України) тощо (Спасибо-Фатеева та ін., 2019, с. 157).

Однак питання щодо знання/незнання третьою особою про існування обмежень повноважень членів органів товариства – одне з найскладніших у категорії справ про визнання правочинів недійсними у зв'язку з перевищенням повноважень посадовими особами товариства. Так, у постанові КГС ВС від 10 квітня 2018 р. у справі № 910/11079/17 звертається увага, що господарському суду слід виходити з того, що контрагент юридичної особи знає (або повинен знати) про обмеження повноважень цієї особи, якщо: такі обмеження передбачені законом (наприклад, абз. 2 ч. 2 ст. 98 ЦК України), про відповідні обмеження було вміщено відомості у відкритому доступі на офіційному вебсайті розпорядника Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців².

У постанові від 7 грудня 2022 р. у справі № 904/6735/20 КГС ВС виходить із того, що

якщо договір містить умову (пункт) про підписання його особою, яка діє на підставі статуту підприємства чи іншого документа, що встановлює повноваження зазначеної особи, то наведене свідчить про обізнаність іншої сторони цього договору з таким статутом (іншим документом) у частині, яка стосується відповідних повноважень, і в такому разі суд не може брати до уваги посилання цієї сторони на те, що їй було невідомо про наявні обмеження повноважень представника її контрагента (курсив наш. – В. Ж.)³.

Вирішуючи спори про визнання правочинів (договорів) недійсними, необхідно встановити наявність фактичних обставин, з якими закон пов'язує визнання таких правочинів (договорів) *недійсними на момент їх вчинення* (укладення) і настання відповідних наслідків⁴, та в разі задоволення позовних вимог зазначати в судовому рішенні, у чому конкретно полягає неправомірність дій сторони та яким нормам законодавства не відповідає оспорюваний правочин.

Варто зауважити, що судова практика виходить із того, що суди мали б врахувати, що визнання правочину недійсним не може бути кваліфіковане як міра цивільно-правової відповідальності, адже: 1) визнання правочину недійсним направлене на відновлення порушених (невизнаних, оспорюваних) цивільних прав або інтересів; 2) не покладає на сторону (сторін) додаткових цивільно-правових обов'язків майнового характеру або не позбавляє певних прав, а має наслідком правоперешкоджаючий ефект, оскільки вважається, що той чи інший правочин, який визнаний недійсним, не зумовив набуття або припинення цивільних прав та обов'язків⁵.

Крім вказаного, у практиці КГС ВС при вирішенні спорів щодо недійсності правочинів, учинених керівником юридичної особи з

¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 20.02.2018 : справа № 906/100/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72364189> (дата звернення: 08.03.2023).

² Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 10.04.2018 : справа № 910/11079/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73533295> (дата звернення: 08.03.2023).

³ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 07.12.2022 : справа № 904/6735/20 (624/215/21) // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108086416> (дата звернення: 08.03.2023).

⁴ За змістом ч. 5 ст. 203 ЦК України правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.

⁵ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 15.05.2019 : справа № 923/565/18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81844296> (дата звернення: 08.03.2023).

перевищенням наданих йому повноважень, пропонується також застосовувати положення ч. 1 ст. 241 ЦК України, за якою *правочин, учинений представником із перевищенням повноважень* (курсив наш. – В. Ж.), створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє, лише в разі наступного схвалення правочину цією особою. Правочин вважається схваленим, зокрема, в разі, якщо особа, яку він представляє, вчинила дії, що свідчать про прийняття його до виконання¹. Зокрема, зазначено, що інші наслідки мають місце тоді, коли правочин учинений особою за відсутності повноважень на його вчинення або з їх перевищенням. Відповідно до ч. 1 ст. 241 ЦК України за відсутності повноважень діяти від імені іншої особи або при перевищенні таких повноважень правочин вважається вчиненим від імені та в інтересах особи, яка його вчинила, якщо лише інша особа, яку представляють, у подальшому прямо не схвалить такий правочин. За наявності достатніх підстав можна порушити питання про притягнення до відповідальності члена органу або особу, що здійснює функції органу підприємницького товариства, оскільки він знав, що перевищує повноваження, і, не маючи необхідної згоди загальних зборів учасників (акціонерів, членів) або наглядової ради (у разі її створення), вчинив правочин, який порушує інтереси такої юридичної особи і завдає їй збитків. За відсутності обґрунтованого підприємницького ризику така особа може бути притягнута до відповідальності.

Крім того, в судовій практиці мають місце випадки, коли в постановках Верховного Суду зазначається, що юридична особа вчиняє правочини через свої органи, що з огляду на приписи ст. 237 ЦК України *утворює правовідношення представництва* (курсив наш. – В. Ж.), в якому орган або особа, що відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана або має право вчинити правочин від імені цієї юридичної особи, зокрема вступаючи у правовідносини з третіми особами (п. 8.22 постанови КГС ВС від 16 лютого 2023 р. у справі № 910/2958/20)². У науковій літературі також існує

підхід, за яким орган юридичної особи вважається її представником (Богданов, 2001, с. 113; Спасибо-Фатеева, 1998, с. 153).

Вважаємо, що вказаний підхід є доволі дискусійним, оскільки з урахуванням того, що положення ст. 92 ЦК України орган юридичної особи називають представником, відносин представництва між такою особою і її органом не виникає³. Цивільне законодавство виходить із того, що представник – це самостійна у цивілістичному розумінні особа – суб'єкт цивільного права. Так само орган юридичної особи не визнається суб'єктом цивільних правових зв'язків, оскільки не наділяється правосуб'єктністю, яка б дозволила проводити розмежування між ним і самою юридичною особою у межах цивільних відносин (Борисова, 2006, с. 99, 101; Жорнокуй, 2015, с. 245–246). У межах цивільних відносин дії органу розглядають як дії самої юридичної особи. Хоча іноді органи підприємницького товариства називають суб'єктами корпоративного права (управління), оскільки вважається, що між цими органами існують корпоративні правовідносини (Кравчук, 2005, с. 13; Жорнокуй, 2012, с. 76–77; Мельник, 2008, с. 7–8)

З огляду на це вбачається, що при вирішенні спорів щодо визнання недійсними правочинів, учинених саме органом юридичної особи (її керівником) з перевищенням його повноважень, застосуванню підлягає виключно ст. 92 ЦК України, а не ст. 241 ЦК України. Тому в цих випадках визнання правочину недійсним не залежить від того, чи був відповідний правочин згодом схвалений самою юридичною особою. Водночас, якщо йдеться про спори щодо визнання недійсним правочину, вчиненого від імені юридичної особи особою, яка діяла на підставі довіреності, то в цьому разі застосовується саме ст. 241 ЦК України.

16.02.2023 : справа № 910/2958/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109046080> (дата звернення: 08.03.2023).

³ Виконавчий орган (колегіальний чи одноосібний) є представницьким органом корпорації у зовнішньокорпоративних відносинах з окресленими для нього повноваженнями, який виконує певні представницькі функції, однак не слід забувати, що при вирішенні питань про його повноваження при здійсненні правочину та інших юридичних дій слід виходити із норм цивільного та господарського законодавства про юридичні особи, а не про представництво через відсутність у нього правосуб'єктності (Давидюк, 2017, с. 133, 180).

¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27.06.2018 : справа № 668/13907/13-ц, провадження № 14-153цс18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78977588> (дата звернення: 08.03.2023).

² Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від

Тому в цих випадках обов'язково має з'ясуватися, чи був відповідний правочин схвалений самою юридичною особою після його укладення.

Отже, для визнання недійсним правочину (договору), укладеного органом або особою, що здійснює функції органу підприємницького товариства, з перевищенням ними повноважень, така юридична особа, крім доведення відповідного перевищення повноважень вказаних осіб, має довести наявність недобросовісної поведінки з боку третьої особи (контрагента) та її обізнаність у перевищенні повноважень представником товариства (чи знала або за всіма обставинами, проявивши розумну обачність, не могла не знати про обмеження в повноваженнях представника), наявність обґрунтованих підстав для висновку, що участь третьої особи в укладенні договору була формальною, спрямованою на протиправне позбавлення юридичної особи майна (грошових коштів). В іншому разі підприємницьке товариство ризикує отримати відмову в задоволенні позову або скасування позитивного для нього рішення на стадії його оскарження.

Перевищення повноважень органом або особою, що здійснює функції органу підприємницького товариства, під час вчинення правочину від імені такої юридичної особи скоріше свідчить про відсутність узгодженості між волею товариства, яка не була сформована в такому разі внаслідок відсутності згоди уповноваженого органу, та волевиявленням, здійсненим відповідним органом, що є підставою для визнання недійсним правочину (ст. 215 ЦК України), оскільки не дотримана одна з умов дійсності правочину (ч. 1 ст. 203 ЦК України). При цьому порушуються інтереси саме тієї особи, в інтересах якої діяв такий представник (виконавчий орган) підприємницького товариства. Наведене цілком узгоджується з абз. 1 ч. 3 ст. 92 ЦК України.

ВИСНОВКИ. Підприємницьке товариство формує власну волю та реалізує її через свої органи та осіб, що здійснюють функції його органів. Водночас важливо наголосити, що відповідні особи мають дотримуватися повноважень, визначених законом та статутом. В іншому разі, коли вони здійснюють діяльність

за межами власних повноважень, відбувається викривлення волі такої юридичної особи, та має місце їх власна воля – воля фізичної (фізичних) особи (осіб). Таким чином, дії особи, яка входить до складу органу товариства, поза межами власних повноважень фактично не породжують правових наслідків для товариства, але покладають додатковий тягар юридичної відповідальності на таку особу.

Слід зазначити, що на сьогодні сформувалася практика притягнення до відповідальності членів органів та осіб, що здійснюють функції органів підприємницьких товариств, коли на таку юридичну особу покладається адміністративна відповідальність за вчинення адміністративного правопорушення з вини її уповноваженої особи. Прикладом є справи про притягнення до відповідальності за порушення вимог законодавства про надання та розкриття інформації на ринках фінансових послуг.

Загалом же слід зважити на той факт, що виступ конкретної фізичної особи від імені підприємницького товариства в цивільному обороті не змінює самостійного характеру волі, поведінки і відповідальності такої юридичної особи за свої дії в цивільних відносинах. З огляду на загальні постулати цивільного законодавства перевищення повноважень як підстава відповідальності органів та осіб, що здійснюють функції органів підприємницьких товариств, має власні особливості застосування. Це викликано не лише діями (бездіяльністю) таких осіб, а й усвідомленням контрагентом (третьою особою) того факту, що представники такого товариства діють у межах належних їм повноважень.

Факт учинення органом та/або особою, що здійснює функції органу підприємницького товариства, протиправних, недобросовісних дій, перевищення ним своїх повноважень не є єдиною та достатньою підставою для визнання недійсними правочинів (договорів), укладених цим органом від імені юридичної особи з третіми особами. Існує потреба в доведенні того, що контрагент (третья особа) знав або мав знати про обмеження повноважень щодо представництва прав та інтересів підприємницького товариства його органом або особою, що виконує функції такого органу.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Богданов Е. В. Правовое положение органа юридического лица. *Журнал российского права*. 2001. № 3. С. 108–113.
2. Борисова В. І. Органи управління юридичної особи як її інституціонально-функціональні представники. *Право України*. 2006. № 6. С. 97–102.
3. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права. М. : Госюриздат, 1950. 367 с.
4. Гарагонич О. В. Акты органов управления акционерных товариств // Корпоративне право крізь призму судової практики : монографія / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 85–98.

5. Давидюк Т. В. Правове регулювання представництва у корпоративних відносинах: цивільно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2017. 204 с.
6. Доценко О. Визнання недійсним правочину, вчиненого виконавчим органом господарського товариства з перевищенням своїх повноважень, як спосіб захисту корпоративних прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 69–76. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.12>.
7. Жорнокуй Ю. М. Корпоративні конфлікти в акціонерних товариствах: цивільно-правовий аспект : монографія. Харків : Право, 2015. 532 с.
8. Жорнокуй Ю. М. Проблемы применения косвенных исков в рамках корпоративных правоотношений. *Проблемы гражданского права и процесса*. 2019. Вып. 4. С. 321–328.
9. Жорнокуй Ю. М. Цивилистическая основа реализации субъективного корпоративного права : монография. Харьков : Золота миля, 2012. 186 с.
10. Корпоративні спори: правові позиції Верховного Суду та коментарі науковців / І. В. Спасибо-Фатеева, Г. О. Вронська та ін. ; за заг. ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. Харків : ЕКУС, 2019. 280 с.
11. Кравчук В. М. Корпоративне право. Науково-практичний коментар законодавства та судової практики. Київ : Істина, 2005. 720 с.
12. Мельник О. О. Корпоративне право України. Навчально-практичний посібник із зразками документів. Київ : ФОП Мельник О. О., 2008. 368 с.
13. Сабодаш Р. Б. Проникнення під корпоративну вуаль: практика Верховного Суду та Європейського суду з прав людини (порівняльний аналіз). *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. Vol. 3. Pp. 157–160.
14. Спасибо-Фатеева И. В. Акционерные общества: корпоративные правоотношения. Харьков : Право, 1998. 256 с.
15. Суворов Н. С. Об юридических лицах по римскому праву. М. : Статут, 2009. 299 с.
16. Цікало В. І. Засада пропорційності здійснення корпоративних прав : монографія. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. 588 с.

Надійшла до редколегії: 13.03.2023

Прийнята до опублікування: 20.04.2023

REFERENCES

1. Bogdanov, E. V. (2001). Legal status of the body of a legal entity. *Journal of Russian Law*, 3, 108-113.
2. Borysova, V. I. (2006). Management bodies of a legal entity as its institutional and functional representatives. *Law of Ukraine*, 6, 97–102.
3. Bratus, S. N. (1950). *Subjects of civil law*. Gosyurizdat.
4. Davydiuk, T. V. (2017). *Legal regulation of representation in corporate relations: civil law aspect* [Candidate dissertation, Kharkiv National University of Internal Affairs].
5. Dotsenko, O. (2020). Recognizing the invalidity of a transaction committed by the executive body of a business company in excess of its powers, as a way of protecting corporate rights. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 3, 69-76. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.12>.
6. Harahonych, O. V. (2021). Acts of management bodies of joint stock companies. In I. V. Spasybo-Fatieieva (Ed.), *Corporate law through the prism of judicial practice* (pp. 85-98). EKUS.
7. Kravchuk, V. M. (2005). *Corporate law. Scientific and practical commentary on legislation and judicial practice*. Truth.
8. Melnyk, O. O. (2008). *Corporate law of Ukraine. Educational and practical guide with sample documents*. FOP Melnyk O. O.
9. Sabodash, R. B. (2019). Penetration under the corporate veil: the practice of the Supreme Court and the European Court of Human Rights (comparative analysis). *Visegrad Journal on Human Rights*, 3, 157–160.
10. Spasybo-Fatieieva, I. V. (1998). *Joint stock companies: corporate legal relations*. Right.
11. Spasybo-Fatieieva, I. V., Vronska, H. O. et al. (2019). *Corporate disputes: legal positions of the Supreme Court and comments of scholars* (I. V. Spasybo-Fatieieva, Ed.). EKUS.
12. Suvorov, N. S. (2009). *About legal entities under Roman law*. Statute.
13. Tsikalo, V. I. (2022). *The principle of proportionality of the exercise of corporate rights*. Ivan Franko Lviv National University.
14. Zhornokui, Yu. M. (2012). *Civilistic basis for the implementation of subjective corporate law*. Golden Mile.
15. Zhornokui, Yu. M. (2015). *Corporate conflicts in joint-stock companies: civil law aspect*. Right.
16. Zhornokui, Yu. M. (2019). Problems of applying indirect claims in the framework of corporate legal relations. *Problems of Civil Law and Process*, 4, 321–328.

Received the editorial office: 13 March 2023

Accepted for publication: 20 April 2023

VALENTYNA HRYHORIVNA ZHORNOKUI,

*Candidate of Law, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Legal Support of Entrepreneurial
Activity and Financial Security;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7706-8538>,
e-mail: v.zhornokuy@gmail.com*

ABUSE OF AUTHORITY AS A GROUND FOR LIABILITY OF BODIES AND PERSONS PERFORMING THE FUNCTIONS OF BUSINESS ENTITIES

The current state of legal doctrine and court practice on the issues of authority abuse as a ground for liability of bodies and persons performing the functions of business entities has been analysed. Since a business entity forms its own will and implements it through its bodies and persons performing the functions of its agencies, the relevant persons must adhere to the powers defined by law and the charter. If they act beyond their own powers, the will of such a legal entity is distorted and their own will, the will of individuals, takes place.

The practice of bringing to justice members of bodies and persons performing the functions of business entities has now been established where such a legal entity is held administratively liable for an administrative offence committed by its authorised person. An example of this is cases involving liability for violations of the requirements of the legislation on the provision and disclosure of information in financial services markets.

In general, it should be taken into account that the performance of a specific individual on behalf of a business entity in civil turnover does not change the independent nature of the will, behaviour and responsibility of such a legal entity for its actions in civil relations. It has been argued that, based on the general tenets of civil law, abuse of authority as a ground for liability of bodies and persons performing the functions of business entities has its own specifics of application. This is due not only to the actions (inaction) of such persons, but also to the counterparty's (third party's) awareness of the fact that the representatives of such a company act within the scope of their powers.

It has been proved that the fact that a body and/or a person performing the functions of a business entity's body committed unlawful, unfair actions or abused its authority is not the only and sufficient ground for invalidating transactions (agreements) concluded by this body on behalf of a legal entity with third parties. There is a need to prove that the counterparty knew (should have known) that the authority to represent the rights and interests of the business entity was limited by its body or a person performing the functions of such a body.

Key words: *legal entity, business entity, agency, agency member, authority, representation, transaction, contract.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Жорнокуй В. Г. Перевищення повноважень як підстава відповідальності органів та осіб, які здійснюють функції органів підприємницьких товариств. *Право і безпека*. 2023. № 2 (89). С. 155–166. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.14>.

Citation (APA): Zhornokui, V. H. (2023). Abuse of authority as a ground for liability of bodies and persons performing the functions of business entities. *Law and Safety*, 2(89), 155–166. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.14>

ОЛЬГА СЕРГІЇВНА БОНДАРЕНКО,*доктор юридичних наук, доцент,**Сумський державний університет,**кафедра кримінально-правових дисциплін та судочинства;* <https://orcid.org/0000-0002-2288-1393>,*e-mail: o.bondarenko@yur.sumdu.edu.ua***ОСОБЛИВОСТІ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ
В УМОВАХ ПОЛІТИКИ ДОБРОЧЕСНОСТІ**

Статтю присвячено кримінологічній характеристиці особливостей протидії корупції в закладах вищої освіти в умовах політики доброчесності. Одночасно з тим, що право на освіту належить до фундаментальних, держава не зобов'язана забезпечувати всім громадянам право на вищу освіту. Незважаючи на це, більшість громадян України мають одну чи навіть кілька вищих освіт. Враховуючи популярність освітніх послуг, вони неминує пов'язанні з різними корупційними ризиками: починаючи з процесу зарахування до закладу вищої освіти і закінчуючи одержанням освітнього ступеня на всіх рівнях.

Проаналізовано позиції вітчизняних і зарубіжних учених щодо сутності і значення академічної доброчесності, закріпленого в законодавстві визначення поняття «академічна доброчесність», охарактеризовано законодавчо зафіксовані форми академічної доброчесності, а саме: академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, фальсифікація, списування, обман, хабарництво, необ'єктивне оцінювання, надання здобувачам освіти під час проходження ними оцінювання результатів навчання допомоги чи створення перешкод, не передбачених умовами та/або процедурами проходження такого оцінювання, вплив у будь-якій формі. Доведено, що вони потребують корегування та уточнення, які варто зробити в окремому профільному законі.

З'ясовано основні потенційні корупційні ризики у сфері вищої освіти. Зауважено, що корупція в закладах вищої освіти характеризується високою латентністю через її вигідність обом сторонам. Вказано, що покладати відповідальність за корупційні дії виключно на працівників закладів освіти некоректно. Низька вмотивованість здобувачів освіти зумовлює пошук «альтернативних шляхів» для того, щоб одержати позитивну оцінку. Корупція у освіті не завжди має грошову форму, частіше має характер переваг, пільг та послуг негрошового характеру.

На основі аналізу чинного законодавства та основних корупційних ризиків у сфері діяльності закладів вищої освіти запропоновано авторські заходи із запобігання корупції.

Ключові слова: *освіта, освітні послуги, заклади вищої освіти, академічна доброчесність, корупція.*

Оригінальна стаття

ВСТУП. Право на освіту є фундаментальним правом людини. Кожна особа, незалежно від раси, статі, національності, етнічного чи соціального походження, релігії чи політичних уподобань, віку чи інвалідності, має право на безкоштовну початкову освіту. Це право було загально визнаним після прийняття Загальної декларації прав людини в 1948 році і з того часу було закріплено в різних міжнародних конвенціях, національних конституціях і планах розвитку. Конституція України не є винятком. Водночас право на здобуття вищої освіти не належить до фундаментальних, як і до обов'язків держави не належить забезпечення кожного громадянина таким правом. Проте варто акцентувати на тому, що у країнах – членах Організації економічного співро-

бітництва та розвитку 45 % молодих людей віком 25–34 роки мають вищу освіту, при цьому цей рівень вищий серед молодих жінок (52 %), аніж серед молодих чоловіків (39 %); в Україні майже 80 % випускників шкіл вступають до закладів вищої освіти, а частка осіб з вищою освітою серед молоді 25–34 років перевищує 50 %¹.

За результатами соціологічного дослідження моніторингу якості вищої юридичної освіти в Україні встановлено, що відносно

¹ Вищу освіту в ЄС мають 41 % молодих людей // Національне Агентство Кваліфікацій : сайт. 27.05.2022. URL: <https://nqa.gov.ua/news/visu-osvitu-v-es-maut-41-molodih-ludej/> (дата звернення: 17.03.2023).

поширеною корупційною практикою, з якою стикаються більше половини здобувачів вищої освіти, є пропозиція чи вимога придбання певних матеріалів (навчальних, наукових) від науково-педагогічних працівників. Рідше трапляються пропозиції щодо збору коштів на організацію іспитів, інших заходів або підвищення оцінок (з освітнього компоненту, рецензії, курсової, іспиту), пропозиція допомоги в отриманні диплома з відзнакою та ініціатива представників адміністрації (кафедри, деканату, ректорату) зібрати кошти задля сприяння в чомусь (гуртожитки) (Дейнеко, Борисов, Серединська, 2021).

Враховуючи зазначене, протидія корупції у сфері вищої освіти в Україні є важливою. Це підтверджується й в Антикорупційній стратегії на 2021–2025 роки, затвердженій Законом України «Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки», згідно з якою сфера освіти належить до пріоритетних у контексті вживання заходів щодо протидії корупції¹.

Важливим кроком для реалізації цього завдання стало підписання меморандуму про співпрацю між Національним агентством з питань запобігання корупції і Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти. Основна мета документа – зменшити прояви корупційних ризиків у закладах вищої освіти. Цей меморандум сприятиме реалізації кількох груп заходів Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки, спрямованих на забезпечення якості освіти, зокрема: 1) впровадженню принципів академічної доброчесності у вищій освіті; 2) підготовці пропозицій щодо вдосконалення законодавчого регулювання та реалізації заходів щодо мінімізації ризиків порушення академічної доброчесності в закладах вищої освіти; 3) розробленню стандартів якості вищої освіти у сфері антикорупційного комплаєнсу².

¹ Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки : Закон України від 20.06.2022 № 2322-IX // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20> (дата звернення: 17.03.2023).

² НАЗК та Нацагентство із забезпечення якості вищої освіти об'єднали зусилля задля зменшення корупції у вишах // Національне агентство з питань запобігання корупції : офіц. сайт. URL: [https://nazk.gov.ua/uk/novyny/nazk-ta-natsagentstvo-iz-zabezpechennya-yakosti-vyshhoyi-osvity-ob-yednaly-zusylyya-zadlya-zmenschennya-](https://nazk.gov.ua/uk/novyny/nazk-ta-natsagentstvo-iz-zabezpechennya-yakosti-vyshhoyi-osvity-ob-yednaly-zusylyya-zadlya-zmenschennya)

Вказане вище і актуалізує дослідження з визначення проявів та заходів протидії корупції в закладах вищої освіти.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є кримінологічна характеристика особливостей протидії корупції в закладах вищої освіти в умовах політики доброчесності. *Завданнями* дослідження є: 1) термінологічна характеристика поняття «академічна доброчесність»; 2) характеристика основних корупційних ризиків та конкретних корупційних проявів у сфері вищої освіти; 3) пропозиція заходів запобігання корупції у сфері вищої освіти.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Методологія дослідження – це спосіб системного вирішення досліджуваної проблеми. Її можна тлумачити як науку, що вивчає те, як проводяться наукові дослідження. У ній ми вивчаємо різні кроки, які зазвичай вживає дослідник у вивченні проблеми, а також логіку, що стоїть за ними. Досліднику необхідно знати не лише методи/техніки дослідження, а й методологію. Він повинен розуміти припущення, що лежать в основі різних методів, і знати критерії, за якими можна вирішити, що певні методи та процедури будуть застосовні до певних проблем, а інші – ні. Усе це означає, що досліднику необхідно розробити свою методологію для вивчення проблеми, оскільки вона може відрізнитися від інших. Наприклад, архітектор, який проектує будівлю, повинен свідомо оцінювати основу своїх рішень, тобто чому і на якій основі він вибирає певний розмір, кількість і розташування дверей, вікон і вентиляційних систем, використовує ті чи інші матеріали, а не інші тощо. Подібним чином у своїй роботі вчений повинен піддати дослідницькі рішення оцінці перед тим, як вони будуть реалізовані. Він повинен дуже чітко і точно вказати, які рішення він обирає і чому, щоб їх могли також оцінити інші. Із вищезначеного випливає, що методологія дослідження має багато вимірів, а методи дослідження є її частиною. Сфера методології дослідження ширша, ніж методи дослідження. Таким чином, коли ми говоримо про методологію дослідження, ми не лише говоримо про методи дослідження, а й також розглядаємо логіку методів, які ми використовуємо в контексті дослідження, і пояснюємо, чому використовуємо певний метод або техніку, а чому не послуговуємося іншими, щоб результати дослідження могли бути оцінені або самим

koruptsiyi-u-vyshah/ (дата звернення: 17.03.2023).

дослідником, або іншими. Чому було проведено дослідження, як було визначено дослідницьку проблему, яким чином і чому була сформульована гіпотеза, які дані були зібрані та який конкретний метод був вжитий, чому була використана конкретна техніка аналізу даних і коли ми говоримо про методологію дослідження, що стосується дослідницької проблеми чи дослідження, зазвичай відповідаємо на безліч інших подібних запитань (Kothari, 2015).

У контексті цього дослідження ми обрали симбіотивний підхід, який передбачає використання різних методів наукового пізнання. Метод аналізу був застосований нами для аналізу чинного національного законодавства, а також нормативних локальних актів окремих закладів вищої освіти. Метод пояснення використовувався для тлумачення різних форм недоброчесної поведінки. Системний метод був застосований для характеристики окремих заходів запобігання корупції. Метод прогнозування допоміг проаналізувати ефективність запропонованих антикорупційних заходів. Порівняльно-правовий метод став у пригоді при вивченні кращих практик зарубіжних держав щодо антикорупційної діяльності. Усі ці та інші методи використовувалися у взаємозв'язку, що й дозволило зробити це дослідження об'єктивним. Адже підбір правильної методології допомагає оцінити синхронізованість із початковими цілями та завданнями. Крім того, правильна методологія дослідження дозволяє плавно та швидко керувати процесом дослідження, забезпечуючи ефективне планування для досягнення бажаних результатів (Deeptanshu, 2022).

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Популяризацію терміна «академічна доброчесність» зазвичай приписують Д. Маккейбу. Незважаючи на це, у своїй найбільш цитованій статті «Академічна нечесність: кодекси честі та інші контекстуальні впливи» Д. Маккейб і Л. Тревіно (1993) обговорюють не академічну доброчесність, а академічну нечесність. У статті вони зібрали дані за допомогою методології опитування та обговорили, як це можна використовувати для прогнозування академічної нечесності. Попри високий рівень цитування, акцент як у назві статті, так і в її змісті має конотації негативної презентації доброчесності.

Спостереження, подібні до тих, що їх зробили Д. Маккейб і Л. Тревіно (1993), також містяться в огляді Б. Макфарлейна, Дж. Чжан, А. Пун (2014). Вони проаналізували 115 статей із західної та китайської літератури і зробили висновок, що академічна доброчесність за-

звичай пов'язана з неправомірною поведінкою, шахрайством та корупцією.

На думку Т. Фішман (2021), академічна доброчесність передбачає відданість фундаментальним цінностям чесності, довіри, справедливості, поваги, відповідальності та мужності.

О. Холден, М. Норріс і В. Кульмаєр (2021) вважають, що академічна доброчесність є невід'ємним елементом вищої освіти. Основні цінності, які становлять академічну доброчесність, не лише підтримують репутацію університету та цінність і значення ступенів, які він надає, а й створюють спільну основу для професійної роботи, яка виходить за межі академічного середовища.

На думку А. Буравської та І. Стаднік (2021), академічна доброчесність має суттєве значення в системі антикорупційних заходів, оскільки запобігає таким корупційним правопорушенням у сфері освіти, як підкуп, підробка документів, фабрикація, упереджене оцінювання та надання освіти студентам при оцінці переваг щодо результатів навчання чи створення перешкод.

Незважаючи на численні доктринальні тлумачення, основою правозастосування є саме легальне визначення академічної доброчесності, яке міститься у ч. 1 ст. 42 Закону України «Про освіту», згідно з якою академічна доброчесність – це сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень¹.

Закон також містить перелік випадків академічної недоброчесності. Перший із них – це академічний плагіат, тобто оприлюднення (частково або повністю) наукових (творчих) результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості) та/або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без зазначення авторства. Плагіат становить загрозу для навчального процесу, оскільки здобувачі освіти можуть отримати кредити за чийсь роботу або закінчити курси, фактично не досягнувши бажаних результатів навчання. Так само і викладачі можуть отримувати винагороду за роботу, яка їм не належить. Плагіат

¹ Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 1402-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 17.03.2023).

також може спотворити метадослідження, які роблять висновки на основі кількості або відсотка документів, що підтверджують або спростовують певне явище. Якщо ці документи є плагіатом, кількість фактичних експериментів буде нижчою, а висновки дослідження можуть бути невірними (Foltýnek et al., 2020). Використання інструментів перефразування для приховування плагіату є серйозною загрозою для академічної доброчесності. Щоб уможливити виявлення машинно перефразованого тексту, варто оцінювати моделі вбудовування слів у поєднанні з класифікаторами машинного навчання та вісьмома найсучаснішими моделями нейронної мови (Wahle et al., 2022).

Другий прояв академічної недоброчесності – це самоплагіат (оприлюднення (частково або повністю) власних раніше опублікованих наукових результатів як нових наукових результатів). Якщо плагіат концептуалізують як крадіжку, поняття «самоплагіат» може здатися неможливим. Зрештою, можна запитати: чи можна красти в самого себе? Як зазначає І. Хексем (1999), можна вкрасти в самого себе, якщо хтось займається розкраданням або страховим шахрайством. У письмовій формі самоплагіат виникає, коли автори повторно використовують свої власні, раніше написані роботи або дані в «новому» письмовому продукті, не повідомляючи читача, що цей матеріал з'явився в іншому місці (Roig, 2011).

Третій і четвертий прояви пропонуємо розглянути в контексті порівняння. Адже, як влучно зауважують Д. Новіков та А. Поляков (2011), визначальною ознакою фабрикації та фальсифікації є створення недостовірних даних для науково-дослідної чи навчальної роботи. Фабрикація полягає у вигадуванні даних або фактів, які використовуються в освітньому процесі чи наукових дослідженнях. Фальсифікація – це навмисна зміна чи модифікація вже наявних даних, що стосуються освітнього процесу чи наукових досліджень. У зв'язку з фальсифікацією в науковій та освітній діяльності завжди відбувається свідомий процес модифікації раніше створеної інформації, оскільки результати досліджень і навчання можуть бути пов'язані лише з попередніми науковими та навчальними роботами. Наявні легальні визначення «фабрикації» та «фальсифікації» вчені називають недосконаліми, адже вони порушують принцип правової визначеності понять.

Наступний прояв – це списування (виконання письмових робіт із залученням зовнішніх джерел інформації, крім дозволених для використання, зокрема під час оцінювання результатів навчання). Політика щодо спису-

вання в кожному закладі освіти повинна передбачати цілковиту нетерпимість і суворі дисциплінарні та репутаційні втрати. Наприклад, відповідно до Кодексу академічної доброчесності Сумського державного університету всі роботи, визначені регламентом, повинні бути виконані здобувачем самостійно. Під час виконання письмового модульного або підсумкового контролю списування заборонене. Роботи здобувача вищої освіти не повинні містити плагіату, фактів фабрикації та фальсифікації, списування. Під час вивчення дисципліни неприпустимими також є інші прояви академічної недоброчесності, перелік яких визначено Кодексом академічної доброчесності університету. У разі, якщо викладачем виявлено порушення академічної доброчесності з боку здобувача вищої освіти під час вивчення навчальної дисципліни, викладач має право вчинити одну з таких дій: 1) знизити на величину до 40 % включно кількість балів, отриманих при виконанні завдання на практичному занятті; 2) надати рекомендації щодо доопрацювання обов'язкового домашнього завдання зі зниженням підсумкової кількості отриманих балів на величину 25 % включно; 3) не зараховувати обов'язкове домашнє завдання без надання права його перероблення; 4) призначити перескладання письмового модульного або підсумкового контролю зі зниженням підсумкової кількості отриманих балів на величину до 15 % включно; 5) відмовити в перескладанні письмового модульного або підсумкового контролю¹.

Відповідно до Положення про організацію освітнього процесу в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка в разі, якщо здобувач освіти намагається вплинути на результат оцінювання шляхом списування, використовує не дозволені допоміжні засоби чи зовнішню допомогу (обман), його результат оцінюється як «0» балів («незадовільно»)².

¹ Кодекс академічної доброчесності Сумського державного університету : схвал. протоколом Вченої ради Сумськ. держ. ун-ту від 21.02.2019 № 9 // Бібліотека Сумського державного університету : сайт. URL : https://library.sumdu.edu.ua/data/kodeks_SSU.pdf (дата звернення: 17.03.2022).

² Положення про організацію освітнього процесу в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (друга редакція) : затв. протоколом Вченої ради Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка від 11.04.2022 № 15 // Навчально-методичний відділ Київського національного університету імені Тараса Шевченка : сайт. URL :

Наступний прояв академічної недоброчесності – це обман, тобто надання завідомо неправдивої інформації щодо власної освітньої (наукової, творчої) діяльності чи організації освітнього процесу. Формами обману є, зокрема, академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, фальсифікація та списування. На нашу думку, не зовсім зрозумілим є виокремлення обману як особливої форми академічної недоброчесності, адже фактично він охоплює всі вказані вище прояви. Таким чином, виникає неузгодженість правових норм, яка здатна ускладнити тлумачення, а отже, і правозастосування.

Наступним проявом відповідно до Закону України «Про вищу освіту» є хабарництво, яким названо надання (отримання) учасником освітнього процесу чи пропозиція щодо надання (отримання) коштів, майна, послуг, пільг чи будь-яких інших благ матеріального або нематеріального характеру з метою отримання неправомірної переваги в освітньому процесі. На нашу думку, цілковито неправильним є застосування саме поняття «хабарництво». Адже, по-перше, поняття «хабар» вилучено з тексту Кримінального кодексу України ще у 2013 році та цілковито замінено поняттям «неправомірна вигода». По-друге, у тексті жодного антикорупційного закону («Про запобігання корупції», «Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки») не міститься поняття «хабарництво». Дотримання єдиної термінології є атрибутом принципу правової визначеності, що є складовою іншого конституційного принципу – верховенства права. Крім того, неоднозначність і неуніфікованість законодавчої термінології є корупціогенним фактором. У зв'язку із цим ми переконанні в необхідності заміни поняття «хабарництво» поняттям «діяння, предметом яких є неправомірна вигода». Нам зрозуміле бажання законодавця застосовувати родові поняття, але чинні правові норми не дозволяють нині його утворити. А дотримання законності є пріоритетом. Важливо зазначити, що проект Закону України «Про академічну доброчесність» не містить поняття «хабарництво», а передбачає застосування поняття «протиправний вплив та отримання неправомірної вигоди»¹.

http://nmc.univ.kiev.ua/docs/Polozhennia-pro-organizatsiyu-osvitniogo-procesu-11_04_2022.pdf (дата звернення: 17.03.2023).

¹ Проект Закону України «Про академічну доброчесність» // Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти : офіц. сайт. URL :

Наступний прояв академічної недоброчесності – це необ'єктивне оцінювання, тобто свідоме завищення або заниження оцінки результатів навчання здобувачів освіти. Необ'єктивне оцінювання є порушенням принципу рівності учасників освітнього процесу та суб'єктивізму науково-педагогічного працівника. На нашу думку, науково-педагогічному працівнику під час проведення занять і виставлення оцінки, на основі прикладу професійної незалежності судді, варто керуватися лише об'єктивними досягненнями здобувача освіти і в жодному разі не брати до уваги свої особисті уподобання. Доповненням до цього принципу має стати цілковита заборона на особисті відносини між науково-педагогічним працівником та здобувачем освіти, як це зроблено в більшості закладів освіти Європейського Союзу та США. Адже особисті стосунки створюють передумови для фаворитизму та конфлікту інтересів.

Наступний прояв академічної недоброчесності, що, на нашу думку, цілковито охоплюється за сутністю попереднім проявом, є надання здобувачам освіти під час проходження ними оцінювання результатів навчання допомоги чи створення перешкод, не передбачених умовами та/або процедурами проходження такого оцінювання.

Останній вид прояву академічної недоброчесності – це вплив у будь-якій формі (прохання, умовляння, вказівка, погроза, примушування тощо) на педагогічного (науково-педагогічного) працівника з метою здійснення ним необ'єктивного оцінювання результатів навчання. На нашу думку, це поняття пов'язане з діяннями, предметом яких є неправомірна вигода. Саме тому доречно розглядати їх разом у взаємозв'язку, як власне і пропонується у проекті Закону України «Про академічну доброчесність»².

Говорячи про доброчесність і корупцію в освіті, важливо з'ясувати основні потенційні корупційні ризики. За даними звіту USAID, за результатами оцінки корупційних ризиків у сфері правничої освіти основними корупційними ризиками є: 1) корупційні ризики,

https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2021/01/проект-закону-про-АкадДоброчесність_4.pdf (дата звернення: 17.03.2023).

² Проект Закону України «Про академічну доброчесність» // Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти : офіц. сайт. URL : https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2021/01/проект-закону-про-АкадДоброчесність_4.pdf (дата звернення: 17.03.2023).

пов'язані з антикорупційною програмою в складі вищої освіти; 2) корупційні ризики, пов'язані з діяльністю уповноваженого з протидії корупції та/або керівництва закладу вищої освіти щодо реалізації антикорупційної програми (Білецький та ін., 2021).

Відповідно до Антикорупційної стратегії на 2021–2025 роки до корупційних ризиків належать і доступ до вищої освіти, а також процес присудження ступенів доктора філософії¹.

Вважаємо, що цей перелік варто доповнити і ризиками, які виникають під час освітнього процесу, зокрема під час нарахування додаткових балів, одержання заліків та складання підсумкових атестацій. Не менш корумпованим видається і процес завершення навчання та отримання диплома про освітній ступінь, зокрема під час складання державних іспитів та захисту кваліфікаційних робіт.

Досліджуючи корупцію у сфері вищої освіти, варто зазначити заінтересованість у ній як з боку здобувачів освіти, так і з боку науково-педагогічних працівників, працівників деканатів та навіть менеджменту закладу вищої освіти. Саме тому покласти відповідальність виключно на працівників закладів освіти є некоректним. Низька вмотивованість здобувачів освіти зумовлює пошук «альтернативних шляхів» для того, щоб одержати позитивну оцінку. Крім того, не варто відкидати її поширеність «кумівства» в освітніх колах. Корупція – це не завжди про підкуп у традиційному розумінні цього слова. Неправомірна вигода як предмет більшості корупційних кримінальних правопорушень – це й переваги, пільги та послуги як матеріального, так і нематеріального характеру. Саме тому корупція в закладах вищої освіти – це не лише про матеріальну винагороду, а й про дружні послуги.

Щодо доступу до освіти, то навіть упровадження системи зовнішнього незалежного оцінювання, єдиного фахового вступного випробування та єдиного державного кваліфікаційного іспиту не завжди є запорукою прозорості вступу до закладу вищої освіти. Вступна кампанія, особливо в умовах повномасштабного вторгнення, продемонструвала можливість корупційних зловживань із мотивувальними листами чи під час проведення

творчих конкурсів. Наявність оціночних категорій завжди становить ризик для виникнення корупціогенного фактору. Так, проведення творчого конкурсу чи суб'єктивна оцінка мотивувального листа є підґрунтям для потенційних неправомірних переваг. Під час освітнього процесу, особливо це стосується іноземних здобувачів освіти, нерідко мають місце вимагання неправомірної вигоди. Крім того, подекуди це стає системою. На нашу думку, причиною цього є толерування корупції з боку менеджменту закладу вищої освіти. Завдання держави – розробити чітку та виважену систему недопущення виникнення корупційних зловживань та порушень доброчесності. При цьому в основу такої системи має бути покладена саме система запобігання корупції як превентивний захід. В умовах зростання ролі автономії закладів вищої освіти варто вдосконалювати наявну державну та розвивати власну самостійну, адаптовану до особливостей певного закладу вищої освіти систему антикорупційних заходів.

За останнє десятиліття виник консенсус щодо того, що закладам вищої освіти потрібна цілісна або багатоаспектна стратегія для сприяння та підтримки академічної доброчесності й ефективного вирішення проблеми її «тіні» – неправомірної поведінки студентів та науково-педагогічних працівників (Gallant, 2008). Така стратегія повинна мати освітній акцент, сприяючи розвитку академічної грамотності, забезпеченню професійного розвитку персоналу, пов'язаного з навчанням академічної доброчесності, застосуванню політики та вдосконаленню навчальної програми (наприклад, зміні оцінювання), і має узгоджуватися з інституційною політикою щодо управління академічною поведінкою здобувачів освіти, яка ґрунтується на рекомендаціях або науково обґрунтованих структурах для впровадження політики.

Вкрай важливо встановити зв'язок між академічною чесністю, етикою та довгостроковим особистим, діловим і кар'єрним успіхом. Метою політики академічної доброчесності є не просто бути «поліцією» академічних порушень, а радше створити культуру та клімат, який наголошує на академічній чесності та є більш сприятливим для неї (Morris, 2018).

На нашу думку, найбільш ефективними заходами для реалізації цього завдання є: 1) відкритий управлінський підхід до набору кадрів; 2) просвітницькі заходи серед науково-педагогічних працівників та здобувачів освіти; 3) активне впровадження антикорупційних сертифікатних програм; 4) існування

¹ Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки : Закон України від 20.06.2022 № 2322-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20> (дата звернення: 17.03.2023).

не декларативної, а реальної локальної нормативної бази щодо протидії корупції в кожному закладі вищої освіти; 5) співпраця з громадськими організаціями в контексті протидії корупції.

Пропонуємо проаналізувати кожен із них. Насамперед відкритий управлінський підхід до набору кадрів. Деякі країни не мають чітких критеріїв для набору науково-педагогічних працівників. Рішення про прийом на роботу часто ґрунтуються на фаворитизації і кумівстві, що іноді призводить до призначення некваліфікованих осіб. Влаштування в заклади вищої освіти, які розташовані не у великих містах, як правило, є непопулярним. Подекуди викладачі навіть можуть підкупати або іншим чином впливати з метою доступу до посад у провідних закладах освіти України. Також корупція має місце при наданні кредитів і стипендій. «Викладачі-привиди» – ще одна корупційна проблема в галузі освіти. Термін може застосовуватися як до науково-педагогічних працівників, які постійно відсутні та рідко з'являються, щоб викладати, або до науково-педагогічних працівників-сумісників, які фактично не займаються викладацькою діяльністю (Кігуа, 2019).

Згідно із законодавством науково-педагогічні працівники мають відповідати мінімальним вимогам для провадження освітньої діяльності, проте подекуди через корупційну складову до викладання допускаються особи, які не володіють необхідним обсягом компетенції, а отже, не здатні фахово забезпечити засвоєння всіх програмних результатів навчання та/або результатів навчання. Від цього знижується рівень знань здобувачів освіти. Панацеєю тут має стати створення внутрішнього об'єктивного процесу добору на основі не формального, а реального конкурсного добору. Для зростання рівня якості освіти кожен заклад вищої освіти може впровадити власні, додаткові вимоги до кандидатів на різні посади науково-педагогічних працівників. Під час продовження контрактів обов'язково необхідно враховувати результати оцінювання науково-педагогічного працівника здобувачами освіти. Зокрема, в Сумському державному університеті кожного семестру здобувачі освіти оцінюють свої викладачів. За результатами оцінювання формується довідка центру забезпечення якості вищої освіти щодо узагальнених результатів опитування здобувачів вищої освіти щодо якості організації викладачем освітньої діяльності за навчальною дисципліною. Під час опитування здобувачі освіти відповідають як на закриті, так і на відкриті пи-

тання, а також можуть залишити свої коментарі. На нашу думку, існування такого підходу є кроком до якісної освіти та заходом усунення корупційних ризиків або ж своєчасного реагування на їх існування.

Другий захід – це просвітницькі заходи серед науково-педагогічних працівників та здобувачів освіти. С. Вонг (2018) зауважує, що для того, щоб проводити свою антикорупційну роботу в різних секторах суспільства з індивідуальною тактикою, потрібно поділити цю роботу на кілька «програмних сфер» відповідно до цільової аудиторії, як-от: молодь (здобувачі освіти) та окремо викладачі. Антикорупційне навчання, а в ширшому розумінні моральне виховання, має починатися з молодого покоління. Як майбутнє суспільство молоде покоління, що цінує культуру чесності, має фундаментальне значення для боротьби з корупцією в довгостроковій перспективі. Що рішуче вони прагнуть жити відповідно до чесних принципів, таких як чесність і справедливість, то більша ймовірність того, що вони стійкі до корупції та етичних проблем. Завдання закладу вищої освіти – допомогти їм усвідомити, що ніколи не було легко побудувати суспільство із сильною культурою чесності, і вони відіграють певну роль у реалізації цього завдання. Саме заклад вищої освіти повинен пропагувати позитивні цінності молодому поколінню за допомогою таких чотирьох тактик: 1) прищеплення позитивних цінностей на різних етапах розвитку молоді; 2) спільна творчість і залучення; 3) узгодження з навчальним планом; 4) співпраця із зацікавленими сторонами.

Щодо науково-педагогічних працівників, то навчання для них не має бути сухим ознайомленням із нормативною базою національного та локального рівнів. На нашу думку, ключ до успіху в інтерактивному, практичному підході, а також у системності таких заходів.

Третій захід – це впровадження сертифікатних антикорупційних програм. На нашу думку, основою для виховання нетерпимості до корупції є саме формування зневажливого ставлення до будь-яких її проявів як таких, що суперечать засадам правової держави. Базисом для цього є саме формування високого рівня правової культури та обізнаності, особливо молодого покоління в системі антикорупційних заходів. Неабияке значення для реалізації такого завдання мають сертифікатні програми. Відповідно до Положення про сертифікатні програми Сумського державного університету від 13 лютого 2023 року сертифікатна програма – це комплекс пов'язаних

між собою освітніх компонентів (для здобувачів вищої освіти в межах обсягу вибіркової складової освітньої програми), що передбачає цільову підготовку слухачів з метою набуття поглиблених професійних компетентностей, яких вимагає суспільство та ринок праці¹.

Сутність цієї програми полягає у формуванні особистої освітньої траєкторії не кожного семестру, а один раз протягом навчання за певним освітнім ступенем. Загальний обсяг сертифікатної програми для здобувачів вищої освіти становить: для початкового (короткого циклу) вищої освіти – 20 кредитів Європейської кредитно-трансферної системи; для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти – 30 кредитів Європейської кредитно-трансферної системи; для другого (магістерського) рівня вищої освіти за освітньо-професійними програмами – 15 кредитів Європейської кредитно-трансферної системи, за освітньо-науковими програмами – 20 кредитів Європейської кредитно-трансферної системи.

Ми переконані, що закладам вищої освіти варто широко проваджувати антикорупційні сертифікатні програми, що у довгостроковій перспективі дозволить змінити уявлення громадськості про корупцію, а отже, скоротити її прояви.

Четвертий захід – це існування локальної нормативної бази щодо протидії корупції в кожному закладі вищої освіти. Освіта є єдиною спеціалізованою основою суспільства, цільова функція якої збігається з метою всього суспільства. Якщо різні сфери і сектори економіки виробляють матеріальні й духовні блага, послуги для особистого користування, то система освіти виробляє людину, впливаючи на її інтелектуальний, моральний, естетичний і фізичний розвиток. Цілком можливо, що соціальні питання корупції в освіті можуть бути більш шкідливими, ніж інші види, оскільки вона стосується неповнолітніх і молодих людей.

Саме тому закладам вищої освіти не варто обмежуватися виключно національною нормативною базою, неодмінно треба впроваджувати власні механізми. Починаючи з кодексів етики, які існують у більшості закладів

вищої освіти США, та рад з етики, що компетентні вирішувати всі питання етичного та правового характеру. Заклади вищої освіти повинні дбати про свій імідж, адже важливими є не лише освітні послуги, а й доступ до них та спосіб реалізації. Крім того, на основі досвіду Словаччини варто передбачити і систему внутрішнього та зовнішнього аудиту. Реалізуючи цей захід, розроблення локальних антикорупційних правових актів не є достатнім. Обов'язковим елементом має бути доведення таких актів до відома здобувачів освіти та працівників закладу освіти. Посада уповноваженого з питань запобігання корупції не повинна бути формальною, а антикорупційна програма має враховувати особливості корупційних ризиків у конкретному закладі вищої освіти. Тому недопустимим є сліпе впровадження типової антикорупційної програми. Особливим заходом у антикорупційних актах закладу вищої освіти має стати застосування сучасних ІТ-рішень для протидії академічній недоброчесності (програмне забезпечення для боротьби з плагіатом).

П'ятий захід – це співпраця із громадськими організаціями в контексті протидії корупції. На жаль, подекуди, не маючи необхідних ресурсів для розробки фахового антикорупційного навчання для своїх працівників, заклади вищої освіти часто є вразливими до корупції, а отже, схильними погоджуватися на статус-кво. Таким чином, заклади вищої освіти терміново потребують практичної антикорупційної підготовки, щоб забезпечити стале зростання та працювати над досягненням Цілей сталого розвитку ООН. Університети та бізнес-школи можуть проводити антикорупційні тренінги із залученням органів державної влади або громадських організацій (Hauser, 2019).

Нині в Україні налічується понад 200 громадських організацій антикорупційного спрямування. Більшість із них можуть бути залучені для реалізації просвітницьких заходів різного формату: вебінарів, тренінгів, воркшопів, проблемних лекцій тощо. Основна мета таких заходів полягає у вихованні та закріпленні бажання протидіяти корупції, повному нівелюванню бажання толерувати корупцію в будь-яких формах, зокрема покривати її.

ВИСНОВКИ. Підсумовуючи, хотіли б акцентувати, що значення протидії корупції у сфері вищої освіти є колосальним, а результати ефективності антикорупційних заходів у довготривалій перспективі зможуть викоринити толерування корупції в молодого покоління, яке й буде розбудовувати Україну в майбутньому. Встановлено, що академічна

¹ Положення про сертифікатні програми Сумського державного університету : затв. протоколом Вченої ради Сум. держ. ун-ту від 09.02.2023 № 9 // Сумський державний університет : офіц. сайт. URL: <https://normative.sumdu.edu.ua/?task=getfile&tmpl=component&id=8ec39fbf-97ae-ed11-a3cb-005056015693&kind=1&version=1679044841718> (дата звернення: 17.03.2023).

добросесність є основою законного надання освітніх послуг. Проаналізовано численні доктринальні та легальне визначення поняття «академічна добросесність». Доведено, що законодавче формулювання проявів академічної недобросесності не є досконалим та потребує уточнення й корегування, адже деякі з них дублюють один одного або взагалі суперечать конституційним принципам права. Запропоновано авторські заходи запобігання корупції у сфері вищої освіти: 1) відкритий управлінський підхід до набору кадрів; 2) про-

світницькі заходи серед науково-педагогічних працівників та здобувачі освіти; 3) активне впровадження антикорупційних сертифікатних програм; 4) існування локальної нормативної бази щодо протидії корупції в кожному закладі вищої освіти; 5) співпраця із громадськими організаціями в контексті протидії корупції. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні ролі громадськості в утвердженні стандартів добросесної поведінки в Україні.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Білецький А., Нестеренко О., Ніколаєв Є., Шемелинець І. Звіт за результатами оцінки корупційних ризиків у сфері правничої освіти в Україні. Вересень 2021 року // Сторінки Євгена Ніколаєва : сайт. URL: https://www.skeptic.in.ua/wp-content/uploads/NJ_Report_Legal-Education-Corruption-Risks-Assessment_UKR_final.pdf (дата звернення: 17.03.2023).
2. Буравська А. А., Стаднік І. В. Академічна добросесність в системі правових засобів протидії корупції у сфері освіти та науки. *Вісник студентського наукового товариства*. 2021. Т. 2, № 13. С. 88–93.
3. Дейнеко О., Борисов Р., Серединська Ю. Якість юридичної освіти та освітнього середовища правничих шкіл України: актуальні проблеми і шляхи розв'язання. Звіт за результатами соціологічного дослідження. 30 вересня 2021 року. URL: <https://drive.google.com/file/d/1dUj6Y-RmngC8cvTZqAWeXU1mtCtASDDO/view?usp=sharing> (дата звернення: 17.03.2023).
4. Новіков Д. О., Поляков А. О. Юридичне розуміння фабрикації та фальсифікації як форм порушення академічної добросесності. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Право*. 2021. Вип. 33. С. 112–120. DOI: <https://doi.org/10.34142/23121661.2021.33.14>.
5. Deepanshu D. Here's What You Need to Understand About Research Methodology // SCISPACE : сайт. 08.11.2022. URL: <https://typeset.io/resources/your-step-by-step-guide-to-writing-good-research-methodology/> (дата звернення: 17.03.2023).
6. Fishman T. *The Fundamental Values of Academic Integrity*. Oakton : Oakton Community College, 2021. 20 p.
7. Foltýnek T., Dlabolová D., Anohina-Naumeca A., Razi S., Kravjar J., Kamzola L., Guerrero-Dib J., Çelik Ö., Weber-Wulff D. Testing of support tools for plagiarism detection. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*. 2020. Vol. 17. DOI: <https://doi.org/10.1186/s41239-020-00192-4>.
8. Gallant T. B. Academic Integrity in the Twenty-First Century: A Teaching and Learning Imperative. *ASHE Higher Education Report*. 2008. Vol. 33, No. 5. URL: <https://eric.ed.gov/?id=EJ791635> (дата звернення: 17.03.2023).
9. Hauser C. Reflecting on the role of universities in the fight against corruption. *RAUSP Management Journal*. 2019. Vol. 54, No. 1. Pp. 4–13. DOI: <https://doi.org/10.1108/RAUSP-09-2018-0080>.
10. Hexham I. The plague of plagiarism. Calgary : The University of Calgary, 1999. 365 p.
11. Holden O. L., Norris M. E., Kuhlmeier V. A. Academic Integrity in Online Assessment: A Research Review. *Higher Education*. 2021. Vol. 6. DOI: <https://doi.org/10.3389/feduc.2021.639814>.
12. Kirya M. Education sector corruption: How to assess it and ways to address it. Bergen, Norway, 2019. 61 p. URL: <https://www.u4.no/publications/education-sector-corruption-how-to-assess-it-and-ways-to-address-it.pdf> (дата звернення: 17.03.2023).
13. Kothari C. R. Research methodology. Jaipur : University of Rajasthan, 2015. 401 p.
14. Macfarlane B., Zhang J., Pun A. Academic integrity: a review of the literature. *Studies in Higher Education*. 2014. Vol. 39, No. 2. Pp. 339–358.
15. McCabe D. L., Trevino L. K. Academic dishonesty: honor codes and other contextual influences. *The Journal of Higher Education*. 1993. Vol. 64, No. 5. Pp. 522–538.
16. Morris E. J. Academic integrity matters: five considerations for addressing contract cheating. *International Journal for Educational Integrity*. 2018. Vol. 14. DOI: <https://doi.org/10.1007/s40979-018-0038-5>.
17. Roig M. Avoiding plagiarism, self-plagiarism, and other questionable writing practices: A guide to ethical writing. *OSIR Journal*. 2011. No. 3. Pp. 2–35.
18. Wahle J. P., Ruas T., Foltýnek T., Meuschke N., Gipp B. Identifying Machine-Paraphrased Plagiarism // Information for a Better World: Shaping the Global Future : textbook / ed. by M. Smits. Cornell : Cornell University, 2022. 200 p.

19. Wong C. Effective practices of anti-corruption education: Hong Kong's experience // UNAFEI UNCAC training programme visiting experts' papers : theses of the report of the 21st Scientific Conference (Tokyo, 2 March 2018) / The United Nations Asia and Far East Institute for the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders. Tokyo, 2018. Pp. 154–165.

Надійшла до редакції: 21.03.2023

Прийнята до опублікування: 29.04.2023

REFERENCES

1. Biletskyi, A., Nesterenko, O., Nikolaiev, Ye., & Shemelynets, I. (2021). *Report on the results of the assessment of corruption risks in the field of legal education in Ukraine*. Yevhen Nikolaiev's Pages. https://www.skeptic.in.ua/wp-content/uploads/Nj_Report_Legal-Education-Corruption-Risks-Assessment_UKR_final.pdf.
2. Buravska, A. A., & Stadnik, I. V. (2021). Academic integrity in the system of legal means of combating corruption in education and science. *Bulletin of Student Scientific Society*, 2(13), 88-93.
3. Deeptanshu, D. (2022, November 8). *Here's What You Need to Understand About Research Methodology*. SCISPACE. <https://typeset.io/resources/your-step-by-step-guide-to-writing-good-research-methodology/>.
4. Deineko, O., Borysov, R., & Serednytska, Yu. (2021). *The quality of legal education and the educational environment of law schools of Ukraine: current problems and solutions. Report on the results of a sociological study*. <https://drive.google.com/file/d/1dUj6Y-RmGgC8cvTZqAWeXU1mtCtASDDO/view?usp=sharing>.
5. Fishman T., 2021. *The Fundamental Values of Academic Integrity*. Oakton Community College.
6. Foltýnek, T., Dlabolová, D., Anohina-Naumeca, A., Razi, S., Kravjar, J., Kamzola, L., Guerrero-Dib, J., Çelik, Ö., & Weber-Wulff, D. (2020). Testing of support tools for plagiarism detection. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 17. <https://doi.org/10.1186/s41239-020-00192-4>.
7. Gallant, T. B. (2008). Academic Integrity in the Twenty-First Century: A Teaching and Learning Imperative. *ASHE Higher Education Report*, 33(5). <https://eric.ed.gov/?id=EJ791635>.
8. Hauser C. (2019). Reflecting on the role of universities in the fight against corruption. *RAUSP Management Journal*, 54(1), 4-13. <https://doi.org/10.1108/RAUSP-09-2018-0080>.
9. Hexham I. (1999). *The plague of plagiarism*. The University of Calgary.
10. Holden, O. L., Norris, M. E., & Kuhlmeier, V. A. (2021). Academic Integrity in Online Assessment: A Research Review. *Higher Education*, 6. <https://doi.org/10.3389/feduc.2021.639814>.
11. Kirya M. (2019). *Education sector corruption: How to assess it and ways to address it*. Bergen. <https://www.u4.no/publications/education-sector-corruption-how-to-assess-it-and-ways-to-address-it.pdf>
12. Kothari, C. R. (2015). *Research methodology*. University of Rajasthan.
13. Macfarlane, B., Zhang, J., & Pun, A. (2014). Academic integrity: a review of the literature. *Studies in Higher Education*, 39(2), 339-358.
14. McCabe, D. L., & Trevino, L. K. (1993). Academic dishonesty: honor codes and other contextual influences. *The Journal of Higher Education*, 64(5), 522-538.
15. Morris, E. J. (2018). Academic integrity matters: five considerations for addressing contract cheating. *International Journal for Educational Integrity*, 14. <https://doi.org/10.1007/s40979-018-0038-5>.
16. Novikov, D. O., & Poliakov, A. O. (2021). Legal understanding of fabrication and falsification as forms of violation of academic integrity. *Zbìrnik Naukovih Prac' Harkivs'Kogo Nacional'Nogo Pedagogičnogo Unìversitetu imeni G. S. Skovorodi. Pravo*, 33, 112-120. <https://doi.org/10.34142/23121661.2021.33.14>.
17. Roig, M. (2011). Avoiding plagiarism, self-plagiarism, and other questionable writing practices: A guide to ethical writing. *OSIR Journal*, 3, 2-35.
18. Wahle, J. P., Ruas, T., Foltýnek, T., Meuschke, N., & Gipp, B. (2022). Identifying Machine-Paraphrased Plagiarism. In M. Smits (Ed.), *Information for a Better World: Shaping the Global Future*. Cornell University.
19. Wong, C. (2018, March 2018). *Effective practices of anti-corruption education: Hong Kong's experience* [Conference presentation abstract]. 21st Scientific Conference "UNAFEI UNCAC training programme visiting experts' papers". Tokyo, Japan.

Received the editorial office: 21 March 2023

Accepted for publication: 29 April 2023

OLHA SERHIIVNA BONDARENKO,

*Doctor of Law, Associate Professor,
Sumy State University,
Department of Criminal Law and Procedure;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2288-1393>,
e-mail: o.bondarenko@yur.sumdu.edu.ua*

SPECIFICS OF COMBATING CORRUPTION AT HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN THE CONTEXT OF INTEGRITY POLICY

The article is devoted to the criminological characteristics of the specifics of combating corruption at higher education institutions in the context of the integrity policy. At the same time, the right to education is a fundamental right, therefore the State is not obliged to ensure the right to higher education for all citizens. Despite this, the majority of Ukrainian citizens have one or even several higher education degrees. Given the popularity of educational services, they are inevitably associated with various corruption risks: from the process of enrolment to a higher education institution and ending with obtaining an educational degree at all levels.

Positions of domestic and foreign scholars on the essence and importance of academic integrity, the definition of “academic integrity” enshrined in legislation have been analysed, and the legally enshrined forms of academic integrity have been characterised, namely: academic plagiarism, self-plagiarism, fabrication, falsification, cheating, deception, bribery, biased assessment, providing assistance to students during the assessment of their learning outcomes or creating obstacles not provided for by the terms and/or procedures for such assessment, as well as impact in any form. It has been proved that they need to be adjusted and clarified, which should be done in a separate specialised law.

The main potential corruption risks in higher education have been identified. It has been noted that corruption at higher education institutions is characterised by high latency due to its benefits for both parties. It has been noted that it is incorrect to impose responsibility for corruption exclusively on employees of educational institutions. Low motivation of students leads to the search for “alternative ways” to get a positive grade. Corruption in education does not always have a monetary form, but more often takes the form of benefits, privileges and non-monetary services.

Based on the analysis of the current legislation and the main corruption risks in the field of higher education institutions, the author’s own measures to prevent corruption have been proposed.

Key words: *education, educational services, higher education institutions, academic integrity, corruption.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Бондаренко О. С. Особливості протидії корупції в закладах вищої освіти в умовах політики доброчесності. *Право і безпека*. 2023. № 2 (89). С. 167–177. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.15>.

Citation (APA): Bondarenko, O. S. (2023). Specifics of combating corruption at higher education institutions in the context of integrity policy. *Law and Safety*, 2(89), 167–177. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.15>.

OLHA IVANIVNA PANCHENKO,

*Candidate of Law, Senior Researcher,
National Academy of Internal Affairs (Kyiv),
Department of Doctorate and Post-Graduate Studies;*

 <https://orcid.org/0000-0003-4365-0495>,

e-mail: olia.pan4encko@ukr.net

CONDITIONS FOR COMPENSATION FOR MORAL DAMAGE CAUSED TO THE EMPLOYEE

As cases of violation of employees' rights are becoming more and more frequent today, the issue of bringing the employer or its authorised body to justice is becoming increasingly relevant. One of the most effective ways to counteract this phenomenon is to compensate for moral damages. That is why the purpose of the article is to determine the conditions and grounds for bringing an employer to liability in the form of compensation for damage to an employee, since this issue is the most pressing one. The following scientific methods were used in the course of the study: monographic, formal and logical, legal and dogmatic, systemic and structural, and the method of summarization.

It is established that compensation for non-pecuniary damage to an employee is possible subject to certain statutory conditions which are common to liability in all cases of non-pecuniary damage. Each of these conditions is examined in detail, namely: the fact of causing (presence of) non-pecuniary damage; unlawfulness of the employer's actions; existence of a causal link between the employer's unlawful act and the non-pecuniary damage caused to the employee; and the employer's guilt. The author proves that non-pecuniary damage occurs if the following grounds exist: the person and the perpetrator of the damage are in an employment relationship; it arose as a result of a violation of labour rights by the employer; the employee suffers moral losses in the form of emotional distress, and these negative changes have led to the loss of normal life ties and require additional efforts from the employee to organise his or her life.

It is proved that the most appropriate theory for resolving the issue of the presence or absence of causation in the legal relations under consideration is the theory of direct and indirect causation.

It is argued that since moral suffering always "accompanies" a violation of an employee's legal labour rights, the presumption of moral damages should be enshrined in law. Based on the study of relevant sources and regulations, the author provides her own definition of the concept of "employer's guilt".

Key words: *causal link, employer, guilt, illegal act, causing, loss of life ties, suffering.*

Original article

INTRODUCTION. Today, violations of workers' rights are becoming more frequent. It should be noted that 75 % of respondents in the labor market in Ukraine state that employers violate their legal rights in various ways. Often the employer violates the right to leave (43 % of respondents), to decent pay (42 %) and compensation in case of dismissal (37 %). A quarter of respondents complain about problems with providing additional benefits for employees (food, mobile communications), financial compensation in case of illness or partial disability (24 %), about 25 % – about violations of the right to training and vocational training. Besides, employees are outraged by the attitude towards them and the illegal behavior of the employer. For example, the chief often curses, violates the culture of commu-

nication, treats disgracefully, sets unrealistic deadlines for tasks, changes working conditions, tries to force to work on weekends, etc. Another typical indicator of the violation of working conditions is that the workplace is not equipped in accordance with safety regulations. Some respondents also note that the employer does not formalize them or dismisses them illegally¹.

¹ 75 % працівників в Україні терплять порушення трудових прав – дослідження // Об'єднання організацій роботодавців в Україні. 27.05.2013. URL: <http://www.ooru.org.ua/news/56.75-pracivnikiv-v-ukraini-terplyat-porushennya-trudovikh-prav---doslidzhennya.htm> (accessed 3 April 2023).

This trend is, clearly, a factor in negative social and legislative regression. That is why one of the effective ways to counteract this phenomenon, as well as a way to protect workers' rights is to compensate for moral damage.

PURPOSE AND OBJECTIVES OF THE RESEARCH. Particularly relevant in terms of the above stated issue, both from theoretical and practical standpoint, is the problem of determining the conditions and grounds for bringing the employer to justice in the form of compensation for moral damage to the employee, which stipulated the purpose of our study.

The goals of the Article are: 1) to identify the conditions for compensation for moral damage to the employee in general terms; 2) to justify the fact of infliction of moral damage to the employee; 3) to characterize the features of illegal conduct of the employer; 4) to consider scientific approaches to the concept of causal link; 5) to offer the definition of the employer's fault in the investigated relations.

LITERATURE REVIEW. Unfortunately, this topic has not been thoroughly studied in modern Ukraine; currently, there are only two monographs on the issue of compensation for moral damage caused in labor relations: by Chernadchuk (2001) "Compensation for moral damage in case of violation of labor rights and Soroka "Compensation for moral damage resulting from accidents and occupational diseases".

The first one investigated the essence and the concept of moral damage caused by the violation of labor rights, conducted the classification of moral damage, considered the standard for identifying the amount for its reimbursement. By moral damage caused by the violation of labor rights, the author understands losses of a non-property nature that arose as a result of emotional, mental or physical suffering caused by the violation of legal labor rights by illegal acts or omission on the part of the owner or the authorized body, which lead to humiliation of professional honor, dignity, labor reputation; damage to health; disruption of normal life ties due to the impossibility of extending active public life; violation of communication with surrounding people; forced changes or restrictions in the choice of employment, usual circle of communication and other negative consequences.

The second one revealed theoretical and applied approaches to calculating the monetary equivalent of moral damage caused by an employee as a result of an accident at work or an occupational disease; found out the essence of moral damage caused under such circumstances; developed the methodology for determining the amount

of monetary compensation for moral damage; revealed the peculiarities of the conditions for compensation of moral damage caused to the employee as a consequence of an industrial accident or an occupational disease; established the procedure for collecting compensation for moral damage.

At the international level, this issue was considered by Behr (2003), who dedicated the research, among other things, to sex discrimination in employment. The author came to the conclusion that this instrument meant to penalize discrimination, must guarantee real and effective judicial protection, have a real deterrent effect on the employer, and must be adequate in relation to the damage sustained. Consequently, a ceiling on the amount of damages is not permitted.

Ron Carucci and Ludmila N. Praslova (2022) state that moral injury can occur in many contexts, including the workplace. It can often be the consequence of a discrepancy between the person's values and one's actions, which result in lasting psychological, physical, spiritual, behavioral, and social harm. Psychological reactions include feelings of grief, anger, anxiety, guilt, shame, or disgust. Some individuals may experience a spiritual or existential crisis or even become physically ill. Thus, the authors developed some recommendations for the employers to avoid infliction moral harm on their employees.

As one can see, just few works are devoted to the issue of compensation for moral damage in labor relations, especially in terms of identifying the conditions for the onset of employer's liability, which led to the urgency of our research.

METHODOLOGY. A number of general scientific and special methods have been applied for the comprehensive disclosure of the objectives, the achievement of the purpose of the Article and the formulation of relevant conclusions. The basis for the scientific research is the dialectical approach, which facilitated the in-depth study of the phenomenon of compensation for moral damage caused to the employee, to reveal the current state of the problem under consideration.

The following scientific methods are also used in the course of the research: Monographic method is applied to examine the works by domestic and foreign scholars, who considered various aspects of moral damage.

Formal and logical approach was selected in the process of critical examination of the current labor legislation in matters related to the legal regulation of proving and compensating for moral damage caused to the employee.

Legal and dogmatic method makes it possible to investigate the concepts of "moral suffering", "experience", "loss of life ties".

System and structural method helps to determine the conditions and grounds for holding the employer liable in the form of compensation for moral damage to the employee.

The method of summarization is used for the formulation of the relevant conclusions.

RESULTS AND DISCUSSION. As Lahutina (2014, c. 379) correctly points out, the methods of protection of personal non-property labor rights and interests of employees are the set of actions applied by jurisdictional bodies, the authorized person himself (herself) or his (her) representatives (trade union, other representatives of employees) to cease and prevent violations of labor legislation, restore of violated or disputed personal non-property labor rights and claim for moral damage compensation.

Onishchenko and Gorash (2016, c. 100) add that specific method of protection is chosen depending on which labor right of the person has been violated, the nature and scope of the offense, the will of the authorized person, and other circumstances. Compensation for moral damage is among the main tools for protecting the labor rights of employees.

The issue of compensation for moral damage to the employee in the labor law of Ukraine is regulated by Art. 237-1 of the Labor Code of Ukraine¹, according to which compensation by the owner or his (her) authorized body for moral damage to the employee is made if the violation of the legal rights of the latter led to moral suffering, loss of normal life and require additional efforts to organize his (her) life.

As we see from the provisions of this article, compensation for moral damage to the employee is possible in the presence of certain conditions provided by law, which are common to liability in all cases of moral damage: 1) the fact of causing moral damage; 2) unlawful activities by the employer; 3) causation between the illegal practices by the employer and the moral damage caused; 4) fault of the employer.

Thus, the first condition for compensation for moral damage to the employee is the fact of its infliction. In this regard, V. Chernadchuk (2001, c. 8) notes that the infliction (presence) of moral damage is the presence of negative changes in the mental sphere of the employee due to awareness of the violation of his (her) labor rights, which causes him (her) mental, psychological or physi-

cal suffering. Criteria to be followed in determining the occurrence of moral damage are human values. On the one hand, these are the criteria that determine the subjective feelings of the victim, namely: honor, dignity, authority, his (her) reputation. On the other hand, these are the criteria that characterize the external manifestation of the consequences of violation of labor rights, and it is here that moral damage is manifested in violation of the usual lifestyle of the employee, the real loss of the employee's ability to communicate properly with others caused by violation of his (her) labor rights.

Moral damage shall be deemed to have been caused if the person and the perpetrator of such damage are in an employment relationship or subject to labor law;

it arose as a result of violation of labor rights by the employer;

the employee suffers moral losses in the form of moral suffering, i.e. negative changes that occur in his (her) mind due to awareness of the violation of his (her) labor rights, and these negative changes have led to loss of normal life relationships, and require additional efforts to organize his (her) life. Let's consider each of these points in more detail.

The grounds for labor relations are legal, concerted, conscious actions (legal acts) of the employer and the person being hired (and sometimes its representative), which include their free will and are aimed at establishing labor relations.

In most cases, the will of each of the parties to the employment relationship is expressed in the employment agreement. According to Art. 21 of the Labor Code of Ukraine employment agreement is the agreement between the employee and the owner of the enterprise, institution, organization or his (her) authorized body or individual, under which the employee undertakes to perform the work specified in this agreement, and the owner of the enterprise, institution, organization or authorized body or individual commits to pay the employee wages and provide working conditions necessary for the performance of work provided by labor law, collective agreement and agreement of the parties.

Legislation recognizes an employment agreement as a universal basis for the establishment of labor relations, which includes bilateral expression of the will: on the one hand – the person hired, and on the other one – the employer: the owner of the enterprise (company), institution, organization, or the body authorized by him (her), or an individual. An employment agreement is also concluded when no employment documents were issued, but the person was actually allowed to

¹ Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (accessed 3 April 2023).

work (Part 4, Article 24 of the Labor Code of Ukraine).

A special form of employment agreement is a contract, in which its term, rights, obligations and responsibilities of the parties (including material ones), conditions of material support and organization of work of the employee, conditions of termination, including early termination, may be established by the contract. According to Part 2, Art. 23 of the Labor Code, the contract is concluded in cases where the employment relationship cannot be established indefinitely, taking into account the nature of future work, or the conditions of its implementation, or the interests of the employee and in other cases provided by law. Contract may be entered into either upon recruitment or upon commencement. It shall enter into force on the date of signature or on the date specified by the parties to the contract and may be amended by written agreement of the parties.

In addition, the basis for labor relations may be a civil contract. According to Art. 626 of the Civil Code of Ukraine¹, a contract is an agreement of two or more parties aimed at establishing, changing or terminating civil rights and obligations. It may be concluded in the form of a refit contract (Chapter 61 of the Civil Code of Ukraine) or service provision contract (Chapter 63 of the Civil Code of Ukraine).

Thus, individuals can perform work on the basis of both employment contract and civil law. Proper application of a contract will protect against misunderstandings, and in some cases from labor disputes, especially with citizens who perform work under refit contract or service provision contract, in particular, with regard to employment records, leave entitlements, bringing to disciplinary and material liability, payment for temporary incapacity for work (according to the relevant certificate), payment of surcharges, allowances, bonuses, etc. It is important to remember that an employment contract is concluded between an employee and an employer, and any legal or natural person can be a party to a civil contract (Йолкіна, Швець, 2020).

Consequently, both employment agreement and civil law agreement are a confirmation that the employment relationship has arisen between the parties.

Another fact that proves that moral damage was caused is the moral loss of the employee in the form of moral suffering, i.e. negative changes

that occur in his (her) mind due to awareness of the violation of his (her) labor rights, and these negative changes led to loss of normal life ties, and require the employee to make extra efforts to organize their lives.

Defining moral damage through suffering means that it must be reflected in the mind of the affected person and be the reason for negative mental consequences. They are the determinatives of moral damage.

V. Chernadchuk (2001, c. 7) claims that since moral damage is defined as physical or moral suffering, it is obvious that the word “suffering” is used as a key. The term “suffering” means that the wrongful acts of the perpetrator must be reflected in the mind of the victim in the form of feelings (physical suffering) and imagination (moral suffering) and cause certain mental reaction. The author considers the concept of “experience” the closest one to the concept of “moral suffering”. The content of the experience may be fear, shame, humiliation and other unfavorable mental state of the employee.

Loss of life ties means the impossibility of continuing an active social life, breaking relationships with other people, relatives, colleagues, loss of source of earnings (sometimes – single one), deprivation of certain life prospects, such as work, career growth, etc.

“Moral suffering” and “loss of life ties” are used in the definition as one-order elements of moral damage, rather than as subordinate and interconnected ones; the loss of normal life ties is not caused by moral suffering and, conversely, moral suffering is not caused by loss of normal vital connections, and both elements are caused by violation of the legal rights of the employee. And not all loss of normal life connections can be brought under the concept of moral damage, but only those that require additional effort from the employee to organize his (her) life (Хуторян, 2002, c. 190).

The second condition for compensation for moral damage to the employee is the illegal conduct of the employer. Thus, the employer has an active (committing certain actions provided by current labor legislation) and passive duty (not to violate the labor rights of employees). In accordance with the provisions of Art. 237-1 of the Labor Code illegality of actions of the employer lies in failure to perform the duties concerning maintenance of lawful labor rights of the worker, and in violation of lawful labor rights of the worker if this infringement leads to mental or physical sufferings of the latter.

Besides, labor law contains rules that give participants in labor relations the opportunity to

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (accessed 3 April 2023).

settle their relations by concluding an employment agreement. Therefore, the conduct of the employer for failure to comply with legal obligations provided by labor legislation or the terms of the employment contract can be considered illegal.

According to Khutorian (2002, c. 185), such conduct is considered illegal (act or omission of the employer, in which he (she) fails or improperly performs the duties, imposed on him (her) by the Labor Code, collective and employment agreement. The illegal act is that the employer commits prohibited by labor law or contract action, as a result of which property or moral damage is caused.

Sereda (2004) argues that moral damage can be caused both by illegal actions (act or omission) and legal ones, but the right to compensation arises only in cases where it is caused by illegal actions.

The third condition for liability for moral damage to an employee is the existence of a causal link between the wrongful act and moral damage caused. A wrongful act on the part of the employer – a failure to fulfill his (her) obligations to ensure the legal labor rights of the employee or violation of the legal labor rights of the employee – has to deal with consequences of causing moral damage to the latter, i.e. lead to moral suffering, loss of normal life or extra efforts for organizing everyday life. The existence of a causal link between an illegal act and moral harm suggests that illegal act should be a necessary condition for the occurrence of negative consequences in the form of physical or moral suffering.

In our opinion, the theory of direct and indirect causation is the most acceptable from both theoretical and practical standpoints for solving the question of the presence or absence of causation. This theory is based on two main propositions derived from the philosophical doctrine of causality. Firstly, causality is an objective connection between phenomena that exists independently of our consciousness. Therefore, it is not correct to be guided by the offender's ability or degree of prediction of the harmful result when deciding on the issue of causation. The possibility of predicting damages is subjective one and is relevant only in deciding the guilt of the offender, but not the causal link. Secondly, cause and result, as such, are relevant only to each individual case. Unlawful conduct of a person is the cause of harmful consequences only when it is directly (directly) connected with them. An indirect connection between illegal behavior and consequences means that such behavior lies outside the specific case, and therefore – outside the legally significant causal relationship.

The procedure for proving the presence of moral damage and the reasonable connection is quite problematic; consequently, it may be difficult for the employee to gather proper evidentiary basis to confirm these facts.

According to court practice, the argumentation of moral damage and the formation of the evidence base rest with the employee, who must prove in court all available and relevant evidence of moral damage. Evidence may be any data that proves the relationship between the violation of legal labor rights and the confirmation of the fact of suffering and changes in lifestyle. However, the absence of an integrated method for identifying moral damage complicates this process both for workers and legal counsels and judges considering such cases (Поліщук, 2020).

Some legal practitioners argue that today most labor courts actually apply the presumption of moral damage, which is that a violation of the rule in itself entails the possibility to seek compensation for moral damage (Шевчук, 2020).

The presumption of moral damage means that the court must assume that the victim is suffering, unless the contrary is proven. Due to the fact that the commission of any offense is accompanied by the infliction of moral damage, the affected person does not have to prove the fact of its existence, but only has to justify the claimed amount of compensation (Панченко, 2019, c. 17).

This view is supported by Romovska (2005, c. 42–43), who states that moral harm should be considered a constant companion of any illegal behavior against an individual, so the fact of non-pecuniary damage does not need to be proved: it is apparent as soon as misconduct is demonstrated.

We fully agree with these views of scientists and believe that moral suffering is an indispensable companion of wrongdoing against the person. In the legal relationship under consideration, the employee may experience both physical and mental suffering. Thus, in the event of an accident at work, the victim partially or completely loses his (her) working capacity, which makes it impossible or significantly complicates the possibility to work in the future; there is a need for lifetime therapy and relevant constraints, which excludes the possibility to work properly and demands complementary efforts to arrange the lifestyle, complicates communication with family members and other people.

When there is illegal dismissal or systematic humiliation on the part of the employer, the person is in a state of constant stress and anxiety for his (her) future and for the future of his (her) relatives, especially if the work was the only source

of income in the family. He (she) is worried about her business reputation, honor, professional dignity, as well as the attitude of colleagues and comrades because of the current situation. As a result, the victim becomes depressed, tense, nervous; he (she) may lose sleep and appetite, which in turn can provoke mental disorders, depression, exacerbation of chronic or new diseases, cravings for alcohol, psychotropic or even narcotic drugs.

As we can see, moral suffering is always “accompanying” by violations of the employee’s legal labor rights, and therefore the presumption of moral damage to the latter should be enshrined in law.

At the same time, unfortunately, we are compelled to note the erroneous assertion of legal practitioners on the application of the presumption of moral damage in labor disputes by courts, because Ukrainian law does not enshrine this principle; the claim for compensation for moral damage should state what is the nature of the damage, what wrongful acts or omissions have caused it to the plaintiff, on what grounds he (she) based his (her) determination of the amount of damage and what evidence support this.

The last, the fourth condition of compensation for moral damage to the employee – the fault of the employer – is not explicitly mentioned among the legal facts within the legal structure, which is which is the basis for the relevant legal relations. However, the provisions of Art. 237-1 do not specify the opposite (i.e., that moral damage is compensated regardless of the fault of the owner or his (her) authorized body). Since Ukrainian legislation enshrines that, in resolving the dispute for compensation for moral damage, it is mandatory to clarify existence of such damage, illegality of the perpetrator’s action, existence of causal link between damage and illegal action of the perpetrator and guilt of the latter in it causing, in our opinion, the fault of the employer is to be established, because it determines the nature and severity of his (her) wrongful action.

However, as noted by some scholars (Потань, Зуб, Сонін, 2008, с. 576; Бабенко, 2019, с. 99), subject to Part 2, Art. 237-1 of the Labor Code (“the procedure for compensation for non-pecuniary damage is determined by law”) it should be concluded that the issue of fault should be resolved by special legislation, which may recognize it as a mandatory or optional element of legal basis of legal relations for compensation of moral damage. So far, this issue has not been specifically resolved, it should be concluded that the law does not prevent the recovery of moral damage from the owner in the absence of his (her) fault, if there are legal facts that justify the owner’s obligation to compensate for moral damage.

We agree with Chernadchuk’s (2001, с. 9) statement that the fault of the owner or his (her) authorized body is not only a mandatory subjective feature, but also an important social category, the content of which determines the nature and severity of illegal actions of the owner or his (her) authorized body. Consciousness and will are to some extent determined by the external environment and its objective conditions, but this dependence does not determine the antisocial behavior of the owner or his (her) authorized body. Consciousness and will play the main role, and it is they who determine the character and form of behavior in each case. Therefore, when establishing fault, we must proceed from its objective existence in reality.

Labor law does not contain a definition of guilt. Therefore, judges use the definition of guilt set out in Art. Art. 23–25 of the Criminal Code of Ukraine¹ taking into account features of labor law relations.

According to Art. 23 of the Criminal Code of Ukraine, fault is the mental attitude of the person to the act or omission and its consequences, expressed in the form of intent or negligence.

Khutorian (2002, с. 9) provides her own definition of guilt in labor law. Thus, in her opinion, the guilt of the parties to the employment relationship can be defined as a mental attitude to an illegal act or omission, which lies in failure or improper performance of their duties and its consequences, expressed in the form of intent or negligence.

According to V. Chernadchuk’s (2001, с. 9) research, the owner’s guilt is his (her) mental attitude to the violation of the employee’s labor rights, which can manifest itself in the forms of intent, negligence (simple and rude), as well as lack of education and ignorance.

It will be recalled that the law distinguishes between two types of intent: direct and indirect ones. Guilt in the form of intent is characterized by the fact that the person who caused the damage is aware of the illegality of his (her) actions, anticipates their harmful consequences, wants or is indifferent to their occurrence. Consciousness and foresight are intellectual features of an intent, and desire or conscious assumption of consequences are its volitional features.

Careless guilt in civil (and, consequently, in labor) law is traditionally divided into simple negligence and rude negligence. Simple carelessness

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (accessed 3 April 2023).

is understood as the attitude of a person to his (her) behavior, when he (she) did not anticipate and did not want the consequences that actually occurred, although, based on specific circumstances, objectively could and was obliged to anticipate them. Rude negligence occurs when a person did not want the occurrence of adverse consequences, but anticipated them and was indifferent to them or tried to avoid them with confidence. That is, it is such an act, the unreasonableness of which is obvious (Заїка, 2005, с. 94).

As for ignorance, this form of guilt is not defined in Ukrainian law. Bobrova (Боброва та ін., 2001, с. 516) advocated the need to consolidate ignorance (in which the subject does not identify in his (her) actions the necessary knowledge required by him (her)) as a form of negligence in civil law and defined its psychological mechanism in that the person is aware of his (her) lack of preparation for the chosen activities and cannot predict the negative consequences due to his (her) incompetence.

Based on the above, we offer our own definition of the guilt of the employer. It is the mental attitude of the employer to the violation of the legal rights of the employee and its consequences, expressed in the form of intent (direct or indirect) or negligence (simple or rude).

CONCLUSIONS. Thus, the conditions of liability of the employer for moral damage caused to the employee should include:

the fact of causing (presence) of moral damage. Moral damage shall be deemed to have been

caused if the person and the perpetrator of such damage are in an employment relationship or subject to labor law; it arose as a result of violation of labor rights by the employer; the employee suffers moral losses in the form of moral suffering, i.e. negative changes that occur in his (her) mind due to awareness of the violation of his (her) labor rights, and these negative changes have led to loss of normal life relationships, and require additional efforts to organize his (her) life;

illegal behavior of the employer. The illegality of the employer's actions lies in his (her) failure to fulfill his (her) obligations to ensure the legal labor rights of the employee, as well as in violation of the legal labor rights of the employee, if this violation leads to mental, mental or physical suffering of the latter;

causal link between illegal act or omission of the employer and moral damage to the employee. An illegal action on the part of the employer – failure to fulfill his (her) obligations to ensure the legal labor rights of the employee or violation of the legal labor rights of the employee – shall result in moral damage to the latter, i.e. lead to moral suffering, loss of normal life or extra efforts to organize usual lifestyle;

guilt of the employer. It is the mental attitude of the employer to the violation of the legal rights of the employee and its consequences, expressed in the form of intent (direct or indirect) or negligence (simple or rude).

REFERENCES

1. Бабенко Е. В. Відшкодування моральної шкоди працівнику в разі незаконного звільнення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 98–101. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2019/27.pdf (accessed 3 April 2023).
2. Заїка Ю. О. Українське цивільне право : навч. посіб. Київ : Істина, 2005. 312 с.
3. Йолкіна Н., Швець К. Трудовий та цивільно-правовий договір: відмінності та особливості // *Юридична Газета online* : сайт. 11.12.2020. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/trudove-pravo/trudoviy-ta-civilnopravoviy-dogovir-vidminnosti-ta-osoblivosti.html> (accessed 3 April 2023).
4. Лагутіна І. В. Особисті немайнові трудові права працівників у системі трудових прав : монографія. Одеса : Фенікс, 2014. 428 с.
5. Оніщенко О. В., Гораш І. С. Проблеми компенсації моральної шкоди при порушенні трудових прав. *Юридичний вісник*. 2016. № 3 (40). С. 99–105.
6. Панченко О. І. Цивільно-правова відповідальність поліцейських в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2019. 22 с.
7. Поліщук В. Проблеми відшкодування моральної шкоди працівнику // *Advokat Post*. 12.08.2020. URL: <https://advokatpost.com/problemy-vidshkoduvannia-moralnoi-shkody-pratsivnyku-advokat-polishchuk/> (accessed 3 April 2023).
8. Ромовська З. В. Спірні питання відшкодування моральної шкоди. *Вісник Верховного Суду України*. 2005. № 5 (57). С. 42–43.
9. Ротань В. Г., Зуб І. В., Сонін О. Є. Науково-практичний коментар Законодавства України про працю. Київ : Атіка, 2008. 680 с.
10. Середа О. Г. Роботодавець як суб'єкт трудового права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2004. 210 с.

11. Хуторян Н. М. Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 264 с.
12. Цивільне право України : підручник / Д. В. Боброва, О. В. Дзера, А. С. Довгерт та ін. ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 784 с.
13. Чернадчук В. Д. Відшкодування моральної шкоди при порушенні трудових прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2001. 14 с.
14. Шевчук О. Відшкодування моральної шкоди в трудовому праві // Правовий тиждень. 04.12.2020. URL: <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&newsid=121293> (accessed 3 April 2023).
15. Behr V. Punitive Damages in American and German Law – Tendencies towards Approximation of Apparently Irreconcilable Concepts. *Chicago-Kent Law Review*. 2003. Vol. 78. No. 105. URL: <https://scholarship.kentlaw.iit.edu/cklawreview/vol78/iss1/6> (accessed 3 April 2023).
16. Carucci R., Praslova N. L. (2021). Employees Are Sick of Being Asked to Make Moral Compromises // *Harvard Business Review*. 21.02.2022. URL: <https://hbr.org/2022/02/employees-are-sick-of-being-asked-to-make-moral-compromises> (accessed 3 April 2023).

Надійшла до редакції: 04.04.2023

Прийнята до опублікування: 15.05.2023

REFERENCES (APA)

1. Babenko, E. V. (2019). Compensation for the moral damages to employee as a result of wrongful dismissal. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 2, 98-101. http://www.lsej.org.ua/2_2019/27.pdf.
2. Behr, V. (2003). Punitive Damages in American and German Law – Tendencies towards Approximation of Apparently Irreconcilable Concepts. *Chicago-Kent Law Review*, 78(105). <https://scholarship.kentlaw.iit.edu/cklawreview/vol78/iss1/6>.
3. Bobrova, D. V., Dzera, O. V., Dohert, A. S. et al. (2001). *Civil Law of Ukraine* (O. V. Dzera, N. S. Kuzhietsova, Eds.). Yurinkom Inter.
4. Carucci, R., & Praslova, N. L. (2022, February 21). Employees Are Sick of Being Asked to Make Moral Compromises. *Harvard Business Review*. <https://hbr.org/2022/02/employees-are-sick-of-being-asked-to-make-moral-compromises>.
5. Chernadchuk, V. D. (2001). *Compensation for moral damage in violation of labor rights* [Candidate thesis, Taras Shevchenko National University of Kyiv].
6. Khutorian, N. M. (2002). *Theoretical problems of material responsibility of the parties to labor relations*. V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine.
7. Lahutina, I. V. (2014). *Personal non-property labor rights of employees in the system of labor rights*. Phoenix.
8. Onishchenko, O. V., & Gorash, I. S. (2016). Problems of compensation for moral damages for violation of labor rights. *Law Herald*, 3(40), 99-105.
9. Panchenko, O. I. (2019). *Civil liability of police officers in Ukraine* [Candidate thesis, National Academy of Internal Affairs].
10. Polishchuk, V. (2020, August 12). *Problems of compensation for moral damage to the employee*. *Advokat Post*. <https://advokatpost.com/problemy-vidshkoduvannia-moralnoi-shkody-pratsivnyku-advokat-polishchuk/>.
11. Romovska, Z. V. (2005). Controversial issues of compensation for moral damage. *Bulletin of the Supreme Court of Ukraine*, 5(57), 42-43.
12. Rotan, V. H., Zub, I. V., & Sonin, O. Ye. (2008). *Scientific and practical commentary on Ukrainian labor legislation*. Atika.
13. Sereda, O. H. (2004). *Employer as an actor of labor law* [Candidate dissertation, Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine].
14. Shevchuk, O. (2020, December 4). *Compensation for moral damage in labor law*. *Legal Week*. <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&newsid=121293>.
15. Yolkina, N., & Shvets, K. (2020, December 11). *Labor and civil law contract: differences and features*. *Legal Newspaper online*. from <https://yur-gazeta.com/publications/practice/trudove-pravo/trudoviy-ta-civilnopravoviy-dogovir-vidminnosti-ta-osoblivosti.html>.
16. Zaika, Yu. O. (2005). *Ukrainian civil law*. Truth.

Received the editorial office: 4 April 2023

Accepted for publication: 15 May 2023

ОЛЬГА ІВАНІВНА ПАНЧЕНКО,

кандидат юридичних наук, старший дослідник,
Національна академія внутрішніх справ (м. Київ),
відділ докторантури та ад'юнктури;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4365-0495>,
e-mail: olia.pan4encko@ukr.net

УМОВИ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ПРАЦІВНИКОВІ

Оскільки сьогодні дедалі частіше трапляються випадки порушення прав працівників, питання притягнення роботодавця або уповноваженого ним органу до відповідальності стає все більш актуальним. Одним із дієвих шляхів протидії цьому явищу є відшкодування моральної шкоди. Саме тому метою статті є визначення умов і підстав притягнення роботодавця до відповідальності у вигляді відшкодування шкоди працівникові, оскільки ця проблема є найбільш нагальною. У ході дослідження використано такі наукові методи: монографічний, діалектичний, догматично-правовий, системно-структурний, метод узагальнення.

Встановлено, що відшкодування моральної шкоди працівникові можливе за наявності певних передбачених законодавством умов, які є загальними для настання відповідальності в усіх випадках заподіяння моральної шкоди. Детально розглянуто кожну із цих умов, а саме: факт заподіяння (наявність) моральної шкоди; протиправність дій роботодавця; наявність причинного зв'язку між протиправним діянням роботодавця і заподіяною працівнику моральною шкодою; вина роботодавця. Доведено, що моральна шкода має місце за наявності таких підстав: особа і заподіювач шкоди перебувають у трудових правовідносинах; вона виникла внаслідок порушення трудових прав із боку роботодавця; працівник зазнає моральних втрат у вигляді моральних страждань, і ці негативні зміни призвели до втрати нормальних життєвих зв'язків, а також вимагають від працівника додаткових зусиль для організації свого життя.

Обґрунтовано, що найбільш прийнятною для вирішення питання про наявність чи відсутність причинного зв'язку у правовідносинах, що розглядаються, є теорія прямого і непрямого причинного зв'язку. Аргументовано, що, оскільки моральні страждання завжди «супроводжують» порушення законних трудових прав працівника, презумпцію завдання моральної шкоди останньому слід закріпити на законодавчому рівні. На основі вивчення відповідних джерел та нормативно-правових актів сформульовано авторське визначення поняття «вина роботодавця».

Ключові слова: *причинно-наслідковий зв'язок, роботодавець, вина, протиправне діяння, заподіяння, втрата життєвих зв'язків, страждання.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Panchenko O. I. Conditions for compensation for moral damage caused to the employee. *Law and Safety*. 2023. No. 2 (89). Pp. 178–186. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.16>.

Citation (APA): Panchenko, O. I. (2023). Conditions for compensation for moral damage caused to the employee. *Law and Safety*, 2(89), 178–186. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.16>.

УДК 342.534(477):336.719.2

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.17>**КРИСТИНА ВОЛОДИМИРІВНА КИСИЛЬОВА,**

кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін;

 <https://orcid.org/0000-0001-6872-5209>,

e-mail: kisileva.k@ukr.net;

ДАР'Я ВІКТОРІВНА КОРОБЦОВА,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра правового забезпечення підприємницької
діяльності та фінансової безпеки;

 <https://orcid.org/0000-0003-2571-8433>,

e-mail: korobczovad@gmail.com

**ДЕПУТАТСЬКИЙ ЗАПИТ НА ОТРИМАННЯ ІНФОРМАЦІЇ, ЩО СТАНОВИТЬ
БАНКІВСЬКУ ТАЄМНИЦЮ В УКРАЇНІ: НАГАЛЬНЕ ПИТАННЯ СЬОГОДЕННЯ**

Статтю присвячено дослідженню особливостей запиту народного депутата України до банківських установ з метою отримання інформації, яка становить банківську таємницю. Наголошено, що сьогодні інформація є важливим ресурсом для соціально-економічного, технологічного та культурного розвитку. Крім того, інформація визначається як найважливіша цивілізаційна цінність і має домінуючий статус. З огляду на це інститут банківської таємниці є обов'язковим атрибутом правової системи держави, зміст якої зумовлюється особливостями економіко-правової доктрини і формуванням нормативної бази. Проаналізовано систему нормативно-правових актів, якими регулюється належне функціонування правового режиму банківської таємниці. Визначено основні шляхи, за допомогою яких банки зобов'язані забезпечити збереження банківської таємниці. Акцентовано увагу на нормативних засадах, які встановлюють вичерпний перелік підстав для отримання інформації, що містить банківську таємницю, та органів, які мають право на отримання такої інформації.

Окреслено основні позиції щодо необхідності надання народним депутатам права на отримання інформації, що становить банківську таємницю. Представники першої акцентують свою увагу на тому, що народні депутати не повинні отримувати доступ до банківської таємниці; виразники другої навпаки обґрунтовують свою позицію необхідністю і правомочністю отримання народними депутатами такої інформації. Аргументуючи свої погляди, кожна зі сторін спирається на чинне законодавство України. Крапка у вирішенні цього питання була поставлена лише за допомогою рішення Конституційного Суду України.

Встановлено, що можливість запиту з боку народного депутата України до банківської установи щодо отримання конфіденційної інформації передбачена в чинному законодавстві, однак лише в чітко визначених межах, а саме: інформація необхідна для проведення законопроектної роботи; питання, що розглядаються і пов'язані з отриманням такої інформації мають бути віднесені до повноважень Верховної Ради України.

Зауважено, що запит до банківських установ з метою отримання інформації з обмеженим доступом за певною процедурою може вчинятися одноосібно або через діяльність комітетів Верховної Ради України.

Ключові слова: народний депутат України, банківська таємниця, Національний банк України, Конституційний Суд України, депутатський запит, інформація з обмеженим доступом, Верховна Рада України.

Оглядова стаття

ВСТУП. Останнім часом збільшилася кількість звернень і запитів з боку народних депутатів України та комітетів Верховної Ради України до банківських установ з метою отримання від них інформації, що становить банків-

ську таємницю. Це робиться з метою реалізації функції наглядової діяльності з боку народних депутатів Верховної Ради України. Проте Національний банк України розцінює це як втручання в його роботу і аргументує свою точку

зору тією обставиною, що така діяльність народних депутатів суперечить нормам Конституції України¹ та галузевого законодавства, яким на нормативному рівні впорядковується проблематика банківської таємниці. Водночас з метою належної законопроектної роботи у Верховній Раді України народним депутатам періодично потрібно отримувати доступ до інформації з обмеженим доступом і знайомитися з нею задля усунення колізій і прогалин у вітчизняному законодавстві. Саме тому належне правове регулювання доступу народних депутатів України до інформації, що становить банківську таємницю, і виокремлення її особливостей є нагальним питанням сьогодення.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є висвітлення особливостей депутатського запиту на отримання інформації, яка становить банківську таємницю. З урахуванням визначеної мети було окреслено такі завдання: 1) визначити підходи до необхідності надання народним депутатам права на отримання інформації, що становить банківську таємницю; 2) з'ясувати особливості отримання конфіденційної інформації з боку народного депутата України.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Питання банківської таємниці завжди перебувало і перебуває в полі зору вітчизняних дослідників. Воно досліджувалося багатьма вченими. Зокрема, О. Барновський (2014) розглядав його в розрізі вивчення питання безпеки банківської сфери. Ю. Білоусов (2009), Н. Михальчишин (2011), О. Бригінець (2017) займалися проблематикою розголошення інформації, яка становить банківську таємницю. О. Верба-Сидор та В. Братковський (2015), Ю. Казаков (2011; 2016), В. Корнієнко (2006) присвятили свої дослідження особливостям розслідування справ про розголошення банківської таємниці. С. Ємельянов (2011), В. Тімашов та О. Севастьяненко (2018), Є. Карманов (2001), Ю. Носік (2001) розглянули нормативні складові регулювання інформації з обмеженим доступом, що становить банківську таємницю. О. Мозолєвська (2012) та Г. Кучерук (2020) розглядали питання особливостей розкриття інформації з обмеженим доступом.

Робота народних депутатів також постійно перебуває в полі зору дослідників. А. Філіпова (2022) вивчала особливості депутатсь-

ких запитів і звернень. О. Солонтай, А. Осіпов, А. Странніков, Л. Грицак (2016), В. Крижанівський, О. Крук, С. Лінецький (2019) комплексно дослідили особливості роботи народного депутата у Верховній Раді України. В. Кузьменко (2016), О. Клименко та Ю. Данилюк (2020), К. Ємельяненко (2022) досліджували депутатські звернення і запити в розрізі дотримання прав людини. Л. Щербанюк (2011) торкалася питання щодо юридичної відповідальності за невиконання вимог запиту народного депутата.

Звертаючись до напрацювань закордонних дослідників, можна зазначити, що питання депутатських звернень досліджується на доктринальному рівні. Зокрема, Д. Ліндел (1995) розглядав питання щодо обсягу повноважень депутатів та інформації, яку вони можуть отримати в межах запиту. Р. Макріді та Г. Гардінер (2010), досліджуючи привілеї парламентаріїв Австралії, побіжно торкалися питання запитів. О. Розенберг (2020) розглянув теоретичні засади депутатських запитів Європейського парламенту. І. Холланд (2004) присвятив своє дослідження практиці запитів парламентарів у Великій Британії. В. Паскалев (2002) розглядав запит парламентаря як елемент інституційного вдосконалення парламентаризму. Н. Кокс (2008; 2009) і Г. Лок (1983) досліджували особливості притягнення парламентарів до юридичної відповідальності за неналежне використання депутатських привілеїв, зокрема депутатського запиту.

Однак поза увагою вчених залишилося питання звернення народних депутатів, зокрема народного депутата України, до банківських установ з метою отримання інформації, яка становить банківську таємницю.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Методологічним підґрунтям роботи стала сукупність прийомів і методів наукового пізнання. Моделювання дозволило розглянути об'єкт дослідження з різних боків. Формально-юридичний та аксіологічний методи уможливили дослідити систему законодавства щодо роботи Верховної Ради України та банківської діяльності.

Системний підхід до досліджуваної проблеми дозволив розглянути її як цілісне уявлення і виокремити систему її елементів. З позиції синергетики окреслено всі елементи системи, які постійно змінюються, флюктують. Інформаційний підхід сприяв виявленню найхарактерніших для досліджуваного явища інформаційних аспектів. Пізнавальні можливості інформаційного підходу дозволили розглянути банківську таємницю в контексті інформації, її численних проявів. За допомогою аксіологічного підходу банківська таємниця

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 20.01.2023).

розглядалась як певна цінність, зберігання якої покладено на банківську установу.

Нормативну основу дослідження становлять Конституція України, закони України «Про банки і банківську діяльність», «Про інформацію», постанова Кабінету Міністрів України «Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці» та інші нормативно-правові акти.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. В умовах сьогодення інформація стає справжнім соціальним ресурсом, оскільки може допомогти людині адаптуватися до життя в умовах невизначеності, до постійних змін, сформуванню нових стереотипів поведінки з огляду на нові обставини. Вона є важливим джерелом для соціально-економічного, технологічного та культурного розвитку. Крім того, інформація сьогодні визначається як найважливіша цивілізаційна цінність і має домінуючий статус. Вона є цінною, якщо допомагає досягти мети. Одна й та сама інформація має різну значущість, якщо її розглядати з точки зору використання для досягнення певної мети (Пожуєв, 2010, с. 5). Інформація, що циркулює в інформаційному просторі, не є однорідною, відрізняється за змістом, значенням, призначенням, сферою використання, суспільною роллю та багатьма іншими ознаками. Тому виробити універсальні правові норми, які б однаковою мірою стосувалися будь-якої інформації, неможливо. З метою уможливлення визначення конкретних норм, які б враховували характерні ознаки певних груп (категорій, сукупностей тощо) інформації, Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про інформацію»» від 13 січня 2011 року № 2938-VI поділяє інформацію за змістом на види (статті 10–19) та за порядком доступу – відкрита інформація та інформація з обмеженим доступом (статті 20–21). Інформацією з обмеженим доступом, відповідно до цього Закону, є конфіденційна, таємна та службова інформація (ч. 1 ст. 21) (Савицький, 2017, с. 123–124). Особливе місце посідає інформація з обмеженим доступом, до якої ми можемо віднести й банківську таємницю.

Правовий інститут банківської таємниці є обов'язковим атрибутом правової системи держави, зміст якої зумовлюється особливостями економіко-правової доктрини й формуванням нормативної бази. Сьогодні правовий режим банківської таємниці в Україні визначається Цивільним кодексом України¹, а та-

кож Законом України «Про банки і банківську діяльність»² від 7 грудня 2000 року. З огляду на те, що банківська таємниця є різновидом комерційної таємниці, вона регулюється Законом України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року³ та статтями Господарського кодексу України⁴. Також необхідно згадати про постанову Кабінету Міністрів України «Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці»⁵ (Тімашов, Севаст'яненко, 2018, с. 130). Отже, особливе і найважливіше місце в забезпеченні операційної безпеки окремих банків і банківського сектору в національній економіці посідає захист банківської таємниці. Банківська таємниця – це зобов'язання банку зберігати в таємниці інформацію про стан рахунку клієнта та його операції (Барановський, 2014, с. 25; Бригінець, 2017, 70).

Конфіденційне банківське обслуговування покликане захищати інтереси вкладників, які не бажають розголошувати інформацію про свій капітал, від зловмисних дій різних осіб, коли вони отримують конфіденційну інформацію про фінансові операції клієнтів (наприклад, для особистого використання власника або компанії). Водночас обмежений доступ до інформації передбачає приховування інформації та вчинення дій без публічного контролю, особливо для виправдання «брудних» грошей. Інакше кажучи, фінансова таємниця – це багатогранна категорія. Вона має правові, соціально-економічні, політичні, міжнародні, психологічні та етичні аспекти. Певні особливості

України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 20.01.2023).

² Про банки і банківську діяльність : Закон України від 07.12.2000 № 2121-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14> (дата звернення: 20.01.2023).

³ Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 20.01.2023).

⁴ Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 436-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 20.01.2023).

⁵ Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці : Постанова Кабінету Міністрів України від 09.08.1993 № 611 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/611-93-п> (дата звернення: 20.01.2023).

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство

цього залежать від країни, чинного законодавства та міжнародних угод, наявності чи відсутності правових колізій, фінансово-господарської діяльності, різних систем фінансових інструментів, характеристики спеціального фонду компаній тощо (Барановський, 2014, с. 26). Як бачимо, можна навести низку аргументів як на користь існування банківської таємниці, так і проти.

Банки зобов'язані забезпечити збереження банківської таємниці шляхом: 1) обмеження кола осіб, які мають доступ до інформації, що становить банківську таємницю; 2) організації спеціального діловодства з документами, що містять банківську таємницю; 3) застосування технічних засобів для запобігання несанкціонованому доступу до електронних та інших носіїв інформації; 4) застосування застережень щодо збереження банківської таємниці й відповідальності за її розголошення в договорах та угодах між банком і клієнтом.

Службовці банку під час вступу на посаду підписують зобов'язання щодо збереження банківської таємниці. Керівники та службовці банків зобов'язані не розголошувати й не використовувати з вигодою для себе чи третіх осіб конфіденційну інформацію, яка стала відома їм під час виконання своїх службових обов'язків.

Приватні особи та організації, які під час виконання своїх функцій або надання послуг банку безпосередньо чи опосередковано отримали конфіденційну інформацію, зобов'язані не розголошувати її та не використовувати на свою користь чи на користь третіх осіб (Тімашов, Севастьяненко, 2018, с. 131).

Ще одним не менш важливим питанням є розкриття банківської таємниці, тобто правомірної передачі банками інформації, що становить банківську таємницю, у визначених випадках. Підстави для отримання такої інформації, а також вичерпний перелік органів, які мають на це право, передбачені ст. 62 Закону України «Про банки і банківську діяльність»¹ (Вакал, 2011). Зокрема, в рішенні ЄСПЛ у справі «*B.F.B. Villa-Nova v. Portugal*» (2015) зазначається, що банк цілком може відмовитися надати суду інформацію щодо одного зі своїх клієнтів; тоді суд першої інстанції або ухвалює рішення про те, що відмова є безпідставною, і надає рішення на «порушення», або визнає,

що відмова має підстави, і тоді або не виконує жодних дій, або передає цю справу до апеляційного суду, яким потім і ухвалюється рішення щодо порушення банківської таємниці, оскільки він має предметну юрисдикцію ухвалювати рішення, зваживши на обставини справи².

Як бачимо, питання дотримання банківської таємниці розглядається у вітчизняній політико-правовій практиці з різних сторін і потребує чіткого дослідження та визначення особливостей функціонування означеного інституту в нашій державі.

З огляду на складну ситуацію в Україні дотримання банківської таємниці має бути забезпечене на належному нормативному рівні. Проте діяльність органів державної влади періодично потребує доступу до означеної інформації. Так, на нашу думку, у першу чергу варто зупинитися на діяльності органу законодавчої влади нашої держави – Верховній Раді України, представники якого (народні депутати) періодично надають запити з метою отримання інформації з обмеженим доступом. Звичайно, ця інформація їм потрібна для проведення відповідної законопроектної роботи.

Інститут запиту народного депутата завдяки правовому та соціальному значенню є важливою формою парламентського контролю, і його впровадження є обов'язковим. Чинне законодавство зобов'язує керівників центральних і місцевих органів влади, до яких направлено запит, письмово повідомляти народного депутата України про результати його розгляду, невідкладно приймати депутата з питань депутатської діяльності та надавати йому необхідні документи. Депутат має право вимагати усунення виявлених порушень. Депутатський запит є реакцією парламентаря на порушення законності, прав громадянина, активної вимоги до органів влади, посадових осіб усунути правопорушення. Запит – це вимога народного депутата, акт державного значення, який породжує конкретну правову дію, вимагає прийняття рішення вищими гілками влади. Важливу роль у забезпеченні успішної реалізації питань, викладених у депутатському зверненні, відіграє чинна нормативно-правова база у Верховній Раді України (Держалюк, 2009, с. 93). Правовідносини, що виникають у результаті використання депутатського запиту, передбачають певні обов'язки його адресатів. Водночас наявність таких обов'язків означає, що за їхнє неналежне виконання,

¹ Про банки і банківську діяльність : Закон України від 07.12.2000 № 2121-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14> (дата звернення: 20.01.2023).

² Acórdão do Supremo Tribunal de Justiça, Processo 7078/18.9T9LSB-A.L1.S1 (2019), par. 50-55.

за вчинені у цьому контексті дії чи бездіяльність та їхні наслідки передбачена певна відповідальність адресатів депутатські запитів. Наявність і чітке визначення такої відповідальності могло би зробити депутатський запит ефективною індивідуальною та колективною формою контролю парламентом переважно дій виконавчої влади (Щербанюк, 2011, с. 110).

Дії, пов'язані з вирішенням порушених у зверненнях питань, здебільшого належать до повноважень народних депутатів, є індивідуальними справами, обов'язковими для виконання керівниками, відображають інтереси та світоглядні уподобання народного депутата, його ставлення до звернень та свідчать не лише про його особисту позицію. Його погляд на це питання стосується депутатської групи. Важливою справою в роботі помічників народного депутата є визначення проблем і матеріалів, які можуть бути підставою для звернення, шляхів остаточного вирішення порушених ними проблем.

Тому зазвичай переважають звернення індивідуального характеру. Проте коли йдеться про глобальні питання (бюджетні процедури, отримання пільг за рахунок бюджетних коштів, покращення соціального захисту населення, постраждалого внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС), колективне звернення також є доволі поширеною формою. Це результат спільних інтересів групи депутатів усередині неї. Хоча внесення пропозиції та обговорення відповіді на пленарному засіданні Верховної Ради України посідає вагоме місце серед депутатів як правлячої коаліції, так і опозиції (Держалюк, 2009, с. 95).

Водночас слід зауважити, що існують певні обмеження щодо кола суб'єктів запитів та звернень. Конституційний Суд України витлумачив перелік таких питань у своїх численних рішеннях. Депутат не має права звертатися із запитом та пропозиціями до органів і посадових осіб, що здійснюють функції дізнання і досудового слідства, пов'язані з виконанням розшукових та слідчих завдань у конкретних кримінальних справах. Чинним законодавством забороняється будь-який вплив на слідчого з метою вплинути на виконання ним службових обов'язків. Депутат не має права звертатися із запитом, пропозиціями та дорученнями до органів прокуратури та прокурорів в окремих справах, а також до слідчих прокуратури з питань, пов'язаних із досудовим розслідуванням кримінальних справ. Депутат не має права звертатися до судів, голів і суддів судів, органів служби безпеки із запитом чи пропозиціями щодо конкретних судо-

вих проваджень. Однак народний обранець можете звертатися до керівників цих установ, але лише з питань, які не стосуються конкретних справ.

Також варто наголосити на тому, що гарантоване Конституцією України право народного депутата на депутатський запит та встановлене законом право на депутатське звернення є повноваженнями, що реалізуються незалежно одне від одного. Таким чином, депутатський запит може бути адресований відповідним органам чи посадовим особам незалежно від того, чи надіслав депутатський запит до цього органу чи посадової особи з цього ж питання народний депутат України раніше. У Конституції України цього не передбачено (Філіппова, 2022, с. 127–128).

У науковому середовищі немає єдиної думки щодо отримання народними обранцями інформації, яка становить банківську таємницю. З одного боку, отримання такої інформації підтримується, з іншого – наводяться аргументи, що заперечують таке право. Так, до вирішення цього питання передусім долучився Президент України. Зокрема, на його думку, народні депутати України, комітети Верховної Ради України не мають права направляти свої звернення до Національного банку України (будь-якого іншого банку) щодо витребування інформації, яка становить банківську таємницю. Також вони не мають права втручатися в діяльність Національного банку України щодо виконання покладених на нього функцій, надавати йому до виконання вказівки та інші доручення, оскільки це не відповідає чинному законодавству України (Конституції України, законам України «Про банки і банківську діяльність», «Про Національний банк України»). Однак слід зважати й на ту обставину, що народні обранці можуть звертатися до Національного банку України з питань, віднесених до його компетенції. Проте ці звернення повинні мати рекомендаційний, а не імперативний характер¹.

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Національного банку України про офіційне тлумачення положень статті 86, частини другої статті 89 Конституції України, частини другої статті 15, частини першої статті 16 Закону України «Про статус народного депутата України» (справа про звернення народних депутатів України до Національного банку України) : від 05.03.2003 № 5-рп/2003 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-03> (дата звернення: 20.01.2023).

Комітет Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю та корупцією вважає, що народні депутати та комітети Верховної Ради України не мають права звертатися до банків і давати вказівки щодо інформації, що містить банківську таємницю. Національний банк України повинен вживати заходів щодо моніторингу та впливу на банки й осіб, які підлягають його нагляду, за дорученням народних депутатів¹. Крім того, слід зазначити, що відповідно до чинного законодавства народні депутати належать і до спеціальних суб'єктів незаконного використання інформації. Тому така точка зору виглядає цілком логічною, оскільки, маючи доступ до інформації з обмеженим доступом, завжди перед особою може виникати спокуса використати її в особистих інтересах.

Комітет Верховної Ради України з питань фінансів і банківської діяльності зазначив, що законодавством України народних депутатів України та комітети Верховної Ради України не віднесено до суб'єктів, яким розкривається банківська таємниця, а Закон України «Про Національний банк України» взагалі виключає їхнє право втручатися у здійснення банківського нагляду Національного банку України з метою впливу на банки та підконтрольних йому осіб. Однак народні представники та комітети Верховної Ради України мають право звернутися до Національного банку України з пропозицією щодо усунення окремих порушень законодавства у сфері банківської діяльності².

Генеральна прокуратура України теж дотримується точки зору, що народні депутати не можуть вимагати від банків надання конфіденційної інформації щодо фізичних та юридичних осіб³.

На захист твердження, що народні обранці мають право звертатися до банківських установ з метою отримання певної інформації, став Апарат Верховної Ради України. Він обґрунтовує право депутата звертатися до банківських установ за конфіденційною інформацією тим, що народні обранці можуть здійснювати свої повноваження через комітети Верховної Ради України. Тобто, роблячи запит через комітет Верховної Ради України до Національного банку України або іншої банківської установи, який має на меті отримання інформації з обмеженим доступом (банківської таємниці), народний депутат у такий спосіб може реалі-

зувати депутатські повноваження. Це знаходить своє відображення на нормативному рівні. Так, звертаючись до Конституції України, ми можемо відстежити, що депутат може разом з іншими видами своєї роботи здійснювати парламентський контроль (п. 33. ст. 85). Також Законом України «Про статус народного депутата» у п. 3 ст. 19 зазначається, що народний депутат як державний службовець має право доступу до будь-якої конфіденційної інформації, що стосується його діяльності. Повною мірою це стосується і банківської системи України⁴.

Служба безпеки України зазначає, що народні депутати України мають право вимагати від Голови Національного банку України надання інформації, що становить банківську таємницю, з питань здійснення депутатських повноважень, але не можуть давати доручення Національному банку України щодо здійснення заходів контролю та впливу на банки та осіб, на яких поширюється його контрольна діяльність⁵.

Також дискусія щодо вирішення цього питання точилася і серед народних депутатів України: одна частина депутатів обстоювали твердження, що депутатський запит та депутатське звернення не є абсолютними, а інші вважають, що комітети Верховної Ради України мають право звертатися до Національного банку України з питань депутатської діяльності, зокрема щодо надання інформації про банківську таємницю, здійснення нагляду за діяльністю банків та груп інтересів, застосування заходів впливу.

Крапку в цій ситуації поставив Конституційний Суд України, який дійшов висновку, що народний депутат України може вимагати від Голови Національного банку України та Національного банку України або їхніх посадових осіб надання відомостей, що становлять банківську таємницю. Запит має бути офіційно опрацьований Головою Національного банку України або іншими посадовими особами відповідно до вимог статей 60 та 62 Закону України «Про банки і банківську діяльність». Про результати перевірки потрібно інформувати народних депутатів України, тобто давати письмову обґрунтовану відповідь незалежно від дотримання умов заяви чи звернення⁶.

Під час законотворчої роботи, підготовки та попереднього розгляду питань, віднесених до відання Верховної Ради України, комітети

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

Верховної Ради України мають право збирати, вивчати та досліджувати відповідну інформацію. Це означає, що вони мають право звернутися до Національного банку України чи його посадових осіб з письмовою пропозицією щодо вжиття певних заходів, зробити офіційну заяву чи зайняти позицію з окремих питань, зокрема надання інформації, що становить банківську таємницю, здійснення наглядової діяльності та впливу на банки і осіб, щодо яких поширюється наглядова діяльність Національного банку України¹. Комітети Верховної Ради України є однією з основних форм організації роботи Верховної Ради України і народних депутатів України. Вони, зокрема, забезпечують неперервність функціонування парламенту та здійснення його функцій, участь депутатів в їх діяльності, ефективність реалізації парламентських функцій на основі функціональної та галузевої спеціалізації окремих комітетів тощо. Комітети парламенту активно сприяють реалізації компетенції Верховної Ради України, зокрема її контрольної функції (Лінецький, Кушніренко, 2015, с. 11)

Посадові особи Національного банку України незалежно від того, як вони вирішують проблеми, зазначені у зверненнях і скаргах, зобов'язані їх досліджувати та давати за результатами розслідування обґрунтовані відповіді.

Комітети Верховної Ради України мають право збирати та вивчати відповідну інформацію під час законотворчої роботи, підготовки та попереднього розгляду питань, віднесених до відання Верховної Ради України. Інакше кажучи, вони мають право робити письмові, офіційні заяви до Національного банку України або його посадових осіб, зокрема щодо надання банківської конфіденційної інформації з окремих питань, а також здійснення заходів контролю та заходів впливу на банки та підконтрольних Національному банку України осіб². Безумовно, наглядова діяльність посідає важливе місце в роботі будь-якого парламенту. Це пояснюється тим, що здійснення контрольних функцій парламентом легітимізується згодою народу на набуття контрольних повноважень відповідальним органом (парламентом) під час парламентських виборів.

Важливість парламентського контролю полягає також у тому, що він здійснюється з метою забезпечення більш ефективної діяльності влади, злагодженості всієї державної системи, запобігання порушенням прав і сво-

бод людини та громадянина. Завдяки цьому контролю законодавець може належним чином реагувати на здобутки та недоліки своїх попередників; досягається цілеспрямована та ефективна реалізація законодавства; державна політика залишається відкритою для потреб і проблем людей; існує можливість виявити та змінити проблемні закони.

Парламентський контроль комітетами Верховної Ради України визначається як різновид прямого парламентського контролю, що здійснюється у прямій і опосередкованій, внутрішній і зовнішній, неформальній, правовій і політичній формах відповідно до багаторівневої структуризації контролю за діяльністю.

Водночас у юридичній літературі також наголошується на важливості парламентського контролю як привілейованого засобу забезпечення дотримання прав і свобод людини та громадянина. Здатність Верховної Ради України впливати на механізм забезпечення прав і свобод людини та громадянина залежить від якості контрольної діяльності її комітетів і комісій (Лінецький, Кушніренко, 2015, с. 6).

ВИСНОВКИ. У науковій літературі та поглядах представників органів державної влади відсутній єдиний підхід до необхідності надання народним депутатам права на отримання інформації, що становить банківську таємницю. Представники кожної зі сторін наводять аргументи на свою користь, спираючись на чинне законодавство України. Крапка у вирішенні цього питання була поставлена лише за допомогою рішення Конституційного Суду України.

Звернення до банківської установи за отриманням конфіденційної інформації з боку народного депутата України перебуває в межах чинного законодавства. Однак воно має вчинятися лише в чітко визначених чинним законодавством межах: інформація необхідна для проведення законопроектної роботи; питання, що розглядаються і пов'язані з отриманням такої інформації, мають бути віднесені до повноважень Верховної Ради України і обов'язково розміщені на офіційному вебсайті Верховної Ради після знеособлення персональних даних відповідно до вимог законодавства про захист персональних даних. Тексти депутатських запитів розміщуються на офіційному вебсайті Верховної Ради протягом п'яти робочих днів після їх направлення. Тексти відповідей на депутатські запити розміщуються на офіційному вебсайті Верховної Ради протягом п'яти робочих днів після їх одержання, що регламентується п. 4. ст. 224

¹ Там само.

² Там само.

Закону України «Про Регламент Верховної Ради України»¹.

Передбачається, що звернення до банківських установ з метою отримання інформації з обмеженим доступом за певною процедурою може вчинятися одноосібно або через діяльність комітетів Верховної Ради України. Таким чином комітети реалізують свої контрольні повноваження. Ефективне функціонування будь-якого органу державної влади неможливе

без налагодження дієвої системи контролю за виконанням прийнятих ним рішень, адже сама ефективність будь-якого рішення залежить від контролю. Тому він є елементом державної влади. Його важливість виявляється в діяльності окремих державних органів, зокрема структурним виокремленням контрольної функції у самостійну, відносно незалежну від реалізації інших функцій відповідного органу функцію, хоча і системно пов'язану з ними.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Барановський О. Безпека банківської сфери. *Вісник Національного банку України*. 2014. № 6. С. 20–27.
2. Білоусов Ю. В., Бондаренко-Зелінська Н. Л. Проблемні питання провадження у зв'язку із розголошенням інформації, яка містить банківську таємницю, щодо фізичних та юридичних осіб. *Університетські наукові записки*. 2009. № 4. С. 24–32.
3. Бригінець О. О. Сутність комерційної або банківської таємниці як об'єкта злочинних посягань. *Економіка та право*. 2017. № 3. С. 69–73.
4. Вакал А. С. Правовий режим регулювання інституту банківської таємниці в Україні та напрямки його вдосконалення. *Молодіжний науковий вісник Української академії банківської справи Національного банку України*. 2011. № 2. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/57423/7/Vakal.pdf> (дата звернення: 20.01.2023).
5. Верба-Сидор О. Б., Братковський В. М. Правове регулювання підсудності справ про розкриття банківської таємниці. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 1. С. 127–135.
6. Держалюк О. М. Рівень контролю за реалізацією запитів народних депутатів (на прикладі діяльності апарату Верховної Ради України). *Часопис Київського університету права*. 2009. № 1. С. 93–99.
7. Ємельяненко К. О. Депутатський запит як інструмент забезпечення екологічної безпеки громади. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2022. № 57. С. 32–36. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.57.7>.
8. Ємельянов С. Л. Проблемні аспекти організаційно-правового захисту банківської таємниці в Україні. *Право і безпека*. 2011. № 3 (40). С. 194–199.
9. Ємельянов С. Л. Стан та розвиток правового інституту професійної таємниці в Україні. *Право і безпека*. 2011. № 5 (42). С. 52–57.
10. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції»: наук.-практ. комент. / за заг. ред В. В. Коваленка. Київ: Скіф, 2012. 512 с.
11. Казаков Ю. Проблеми процесуального використання інформації, що містить банківську таємницю. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки*. 2011. № 88. С. 96–98.
12. Казаков Ю. Ю. Сучасні тенденції розширення кола суб'єктів, які мають право вимагати розкриття інформації, що містить банківську таємницю в українському законодавстві, як ознака трансформаційних змін інституту банківської таємниці. *Правова держава*. 2016. № 21. С. 31–38.
13. Карманов Є. Банківська таємниця як об'єкт цивільно-правового регулювання. *Право України*. 2001. № 12. С. 110–113.
14. Клименко О., Данилюк Ю. Сучасні тенденції розвитку законодавства про статус народного депутата України. *Право України*. 2020. № 12. С. 184–199. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2020-12-184>.
15. Корнієнко В. В. Взаємодія правоохоронних органів з банками, контролюючими та наглядовими органами при розслідуванні злочинів у банківській сфері. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2006. Вип. 35. С. 184–191.
16. Крижанівський В. П., Крук О. І., Лінецький С. В. Діяльність народного депутата України у Верховній Раді України: посіб. для народ. депутатів України. Київ: Друкарський дім Олега Федорова, 2019. 104 с.
17. Кузьменко В. Б. Право народних депутатів України на захист інтересів своїх виборців: проблемні питання реалізації. *Актуальні проблеми політики*. 2016. Вип. 58. С. 257–266.

¹ Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 № 1861-V // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17> (дата звернення: 20.01.2023).

18. Кучерук Г. Новий погляд на порядок розкриття банківської таємниці правоохоронними органами в контексті останніх законодавчих змін. *Юридичний вісник*. 2020. № 6. С. 326–336. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i6.2063>.
19. Лінецький С., Кушніренко В. Контрольні повноваження комітетів Верховної Ради України. Київ, 2015. 48 с.
20. Михальчишин Н. Л. Проблема закритості інформації, яка містить банківську таємницю. *Вісник Волинського інституту економіки та менеджменту*. 2011. № 2. С. 226–235.
21. Мозолєвська О. М. Розкриття інформації з обмеженим доступом з санкції місцевого загального суду. *Форум права*. 2012. № 2. С. 466–469. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_2_74.pdf (дата звернення: 20.01.2023).
22. Носік Ю. Правовий режим банківської таємниці в Україні. *Правове, нормативне та методологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні*. 2001. Вип. 2. С. 30–38.
23. Пожуєв В. І. Осмислення місця і ролі інформації у сучасному суспільстві. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2010. Вип. 42. С. 4–13.
24. Савицький В. Т. Доступ і обмежений доступ до інформації: забезпечена свобода і застережна небезпека. *Університетські наукові записки*. 2017. № 64. С. 116–135.
25. Солонгай О., Осіпов А., Странніков А., Грицак Л. Депутат та його команда : навч. посіб. / за ред. О. Солонгай. Київ, 2016. 316 с.
26. Тімашов В., Севастьяненко О. Правове регулювання банківської таємниці. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 11. С. 130–134.
27. Філіппова А. Ю. Запити і звернення як інструменти діяльності народного депутата. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 126–129. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/27>.
28. Щербанюк Л. М. Питання юридичної відповідальності адресатів права депутатського запиту в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 1. С. 110–112.
29. Cox N. Parliamentary Privilege Revisited. *Auckland District Law Society*. 2009. No. 3. URL: <https://research.aber.ac.uk/en/publications/parliamentary-privilege-revisited> (дата звернення: 20.01.2023).
30. Cox N. The Privileges Committee of Parliament and the Discipline of Members of Parliament. *Auckland District Law Society*. 2008. No. 1. URL: https://www.researchgate.net/publication/46574098_The_Privileges_Committee_of_Parliament_and_the_Discipline_of_Members_of_Parliament (дата звернення: 20.01.2023).
31. Holland I. Reforming the Conventions Regarding Parliamentary Scrutiny of Ministerial Actions. *Australian Journal of Public Administration*. 2004. No. 63 (2). Pp. 3–15.
32. Lindell G. Parliamentary Inquiries and Government Witnesses. *Melbourne University Law Review*. 1995. Vol. 20, No. 2. Pp. 383–422.
33. Lock G. F. Labour Law, Parliamentary Staff and Parliamentary Privilege. *Industrial Law Journal*. 1983. Vol. 12, Iss. 1. Pp. 28–37. DOI: <https://doi.org/10.1093/ilj/12.1.28>.
34. Macreadie R., Gardiner G. An Introduction to Parliamentary Privilege : Research Paper. London, 2010. 64 p. DOI: <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.2674.6723>.
35. Paskalev V. Institutionalization of parliamentary control over the administration. Sofia, 2002. 85 p.
36. Rozenberg O. Inquiries by Parliaments: The political use of a democratic right. March 2020 // European Parliament : сайт. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/648709/IPOL_STU\(2020\)648709_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/648709/IPOL_STU(2020)648709_EN.pdf) (дата звернення: 20.01.2023).

Надійшла до редакції: 25.01.2023

Прийнята до опублікування: 04.03.2023

REFERENCES

1. Baranovskyi, O. (2014). Security of the banking sector. *Bulletin of the National Bank of Ukraine*, 6, 20-27.
2. Bilousov, Yu. V., & Bondarenko-Zelinska, N. L. (2009). Problematic issues of proceedings in connection with the disclosure of information containing banking secrecy in relation to individuals and legal entities. *University Research Notes*, 4, 24-32.
3. Bryhinets, O. O. (2017). The Essence of Commercial or Banking Secrets as an Object of Criminal Attacks. *Economics and Law*, 3, 69-73.
4. Cox, N. (2008). The Privileges Committee of Parliament and the Discipline of Members of Parliament. *Auckland District Law Society*, 1. https://www.researchgate.net/publication/46574098_The_Privileges_Committee_of_Parliament_and_the_Discipline_of_Members_of_Parliament.
5. Cox, N. (2009). Parliamentary Privilege Revisited. *Auckland District Law Society*, 3. <https://research.aber.ac.uk/en/publications/parliamentary-privilege-revisited>.
6. Derzhaliuk, O. M. (2009). The level of control over the implementation of MPs' inquiries (on the Example of the Verkhovna Rada of Ukraine). *Law Review of Kyiv University of Law*, 1, 93-99.

7. Filippova, A. Yu. (2022). Requests and appeals as tools of the activities of the people's deputy. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 10, 126-129. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/27>.
8. Holland, I. (2004). Reforming the Conventions Regarding Parliamentary Scrutiny of Ministerial Actions. *Australian Journal of Public Administration*, 63(2), 3-15.
9. Kaminska, N. V., Kopan, O. V., Kolb, O. H. et al. (2012). *The Law of Ukraine "On Principles of Preventing and Combating Corruption"* (V. V. Kovalenko, Ed.). Scythian.
10. Karmanov, Ye. (2001). Bank secrecy as an object of civil law regulation. *Law of Ukraine*, 12, 110-113.
11. Kazakov, Yu. Yu. (2011). Problems of Procedural Use of Information Containing Bank Secrecy. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Series: Legal Sciences*, 88, 96-98.
12. Kazakov, Yu. Yu. (2016). Current trends of expansion of subjects that may require disclosure of bank secrecy in Ukrainian legislation as a sign of transformations of the institute of banking secrets. *Constitutional State*, 21, 31-38.
13. Klymenko, O., & Danyliuk, Yu. (2020). Current trends in the development of legislation on the status of people's deputy of Ukraine. *Law of Ukraine*, 12, 184-199. <https://doi.org/10.33498/louu-2020-12-184>.
14. Korniienko, V. V. (2006). Interaction of law enforcement agencies with banks, controlling and supervisory authorities in the investigation of crimes in the banking sector. *Bulletin of the National University of Internal Affairs*, 35, 184-191.
15. Kryzhanivskiy, V. P., Kruk, O. I., & Linetskiy, S. V. (2019). *Activities of the people's deputy of Ukraine in the Verkhovna Rada of Ukraine*. Oleg Fedorov Printing House.
16. Kucheruk, H. (2020). New view on the procedure for disclosure of banking secrets to law enforcement authorities in the context of the last legislative changes. *Law Herald*, 6, 326-336. <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i6.2063>.
17. Kuzmenko, V. B. (2016). The right of people's deputies of Ukraine to protect the interests of their voters: problematic issues of implementation. *Actual Problems of Politics*, 58, 257-266.
18. Lindell, G. (1995). Parliamentary Inquiries and Government Witnesses. *Melbourne University Law Review*, 20(2), 383-422.
19. Linetskiy, S., & Kushnirenko, V. (2015). *Controlling powers of the committees of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv.
20. Lock, G. F. (1983). Labour Law, Parliamentary Staff and Parliamentary Privilege. *Industrial Law Journal*, 12(1), 28-37. <https://doi.org/10.1093/ilj/12.1.28>.
21. Macreadie, R., & Gardiner, G. (2010). *An Introduction to Parliamentary Privilege*. London. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.2674.6723>.
22. Mozolevska, O. M. (2012). Disclosure of restricted information with the authorization of a local general court. *Forum of Law*, 2, 466-469. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_2_74.pdf.
23. Mykhalchyshyn, N. L. (2011). The problem of secrecy of information containing bank secrecy. *Bulletin of the Volyn Institute of Economics and Management*, 2, 226-235.
24. Nosik, Yu. (2001). Legal regime of bank secrecy in Ukraine. *Legal, Regulatory and Methodological Support of the Information Security System in Ukraine*, 2, 30-38.
25. Paskalev, V. (2002). *Institutionalization of parliamentary control over the administration*. Sofia.
26. Pozhnev, V. I. (2010). Comprehension of the information place and role in modern society. *Humanities Bulletin of Zaporizhzh State Engineering Academy*, 42, 4-13.
27. Rozenberg, O. (2020). *Inquiries by Parliaments: The political use of a democratic right*. European Parliament. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/648709/IPOL_STU\(2020\)648709_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/648709/IPOL_STU(2020)648709_EN.pdf).
28. Savytskyi, V. T. (2017). Access and Restriction of Access to Information: Provided Freedom and Precautionary Danger. *University Scientific Notes*, 64, 116-135.
29. Shcherbaniuk, L. M. (2011). Legal liability of the addressees of the right of parliamentary inquiry in Ukraine. *Law Review of Kyiv University of Law*, 1, 110-112.
30. Solontai, O., Osipov, A., Strannikov, A., & Hrytsak, L. (2016). *MP and his team* (O. Solontai, Ed.). International Republican Institute.
31. Timashov, V., & Sevastianenko, O. (2018). Legal regulation of banking secrecy. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 11, 130-134.
32. Vakal, A. S. (2011). Legal Regime of Regulation of the Institute of Bank Secrecy in Ukraine and Directions for its Improvement. *Youth Scientific Bulletin of the Ukrainian Academy of Banking of the National Bank of Ukraine*, 2. <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/57423/7/Vakal.pdf>.
33. Verba-Sydor, O. B., & Bratkovskiy, V. M. (2015). Legal Regulation of the Court Jurisdiction of Bank Secrecy Disclosure Cases. *Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs*, 1, 127-135.
34. Yemelianenko, K. O. (2022). Deputy's request as a tool for ensuring environmental safety of the community. *Scientific Herald of International Humanitarian University*, 57, 32-36. <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.57.7>.

35. Yemeljanov, S. L. (2011). Problematic Aspects of Organizational and Legal Protection of Bank Secrecy in Ukraine. *Law and Safety*, 3(40), 194-199.

36. Yemeljanov, S. L. (2011). Status and development of the legal institution of professional secrecy in Ukraine. *Law and Safety*, 5(42), 52-57.

Received the editorial office: 25 January 2023

Accepted for publication: 4 March 2023

KRYSTYNA VOLODYMYRIVNA KYSYLOVA,

Candidate of Law,

Kharkiv National University of Internal Affairs,

Department of Fundamental and Legal Disciplines;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6872-5209>,

e-mail: kisileva.k@ukr.net;

DARIA VIKTORIVNA KOROBTSOVA,

Candidate of Law, Associate Professor,

Kharkiv National University of Internal Affairs,

Department of Legal Support of Entrepreneurial

Activity and Financial Security;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2571-8433>,

e-mail: korobczovad@gmail.com

**A DEPUTY'S REQUEST FOR INFORMATION CONTAINING BANK SECRECY
IN UKRAINE: AN URGENT ISSUE OF THE PRESENT**

The article is devoted to the study of the peculiarities of a People's Deputy of Ukraine's request to banking institutions with the purpose of obtaining information containing bank secrecy.

It is emphasized that today information is an important resource for socio-economic, technological and cultural development. In addition, information is defined as the most important civilisational value and has a dominant status. Considering this, the institute of bank secrecy is a mandatory attribute of the legal system of the State, the content of which is determined by the peculiarities of economic and legal doctrine and the formation of the regulatory framework. The author analyses the system of legal acts which regulate the proper functioning of the legal regime of banking secrecy. The main ways in which banks are obliged to ensure the preservation of bank secrecy are identified. Attention is focused on the regulatory framework that establishes an comprehensive list of grounds for obtaining information containing bank secrecy and the bodies entitled to receive such information.

The two main positions on the need to provide the People's Deputies with the right to obtain information constituting bank secrecy are outlined. Representatives of the first position focus on the fact that People's Deputies should not have access to bank secrecy; the representatives of the second one, on the contrary, justify their position by the necessity and competence of People's Deputies to receive such information. Each of the parties relies on the current legislation of Ukraine to argue its views. The final point on the resolution of this issue was established only by the decision of the Constitutional Court of Ukraine.

It has been established that the possibility of a request by a People's Deputy of Ukraine to a banking institution to obtain confidential information is provided for in the current legislation, but only within clearly defined limits, namely: the information is necessary for the legislative work; the issues under consideration and related to obtaining such information should be within the powers of the Verkhovna Rada of Ukraine.

It is noted that a request to banking institutions to obtain information with restricted access under a certain procedure may be submitted either individually or through the activities of the Verkhovna Rada of Ukraine committees.

Key words: *People's Deputy of Ukraine, bank secrecy, National Bank of Ukraine, Constitutional Court of Ukraine, deputy's request, information with restricted access, Verkhovna Rada of Ukraine.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Кисильова К. В., Коробцова Д. В. Депутатський запит на отримання інформації, що становить банківську таємницю в Україні: нагальне питання сьогодення. *Право і безпека*. 2023. № 2 (89). С. 187–197. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.17>.

Citation (APA): Kysylova, K. V., & Korobtsova, D. V. (2023). A deputy's request for information containing bank secrecy in Ukraine: an urgent issue of the present. *Law and Safety*, 2(89), 187–197. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.17>.

ОЛЕКСІЙ ВАЛЕРІЙОВИЧ САЛМАНОВ,*кандидат юридичних наук, доцент,**Харківський національний університет внутрішніх справ,**кафедра кримінального процесу та організації досудового слідства;* <https://orcid.org/0000-0001-9421-5085>,*e-mail: salmanov.ua@gmail.com***ЗМІНИ У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ**

Повномасштабна війна росії проти України зумовила зміни в повсякденному житті українців, а також у функціонуванні державних органів та установ. Це спричинило внесення відповідних змін і доповнень до низки нормативно-правових актів, зокрема до кримінального процесуального законодавства. Норми, що регулюють порядок проведення досудового розслідування та судового провадження в умовах воєнного стану, також зазнали змін. Проте проведений аналіз Кримінального процесуального кодексу України свідчить про те, що деякі нововведення в цілому є позитивними, однак певні аспекти правового регулювання можуть викликати сумніви і застереження та є доволі дискусійними й суперечливими.

За новими правилами досудового розслідування слідчі та прокурори можуть зменшити роль захисника, їм дозволено не залучати його до всіх етапів цього процесу або робити це за допомогою аудіо- та відеоконференцій. Однак така практика може обмежити можливості захисника у виконанні своїх обов'язків, оскільки він не зможе бути на місці події та не матиме можливості ефективно захищати свого клієнта на всіх етапах розслідування. Згідно з пропонуваними змінами прокурор отримує повноваження, що раніше належали лише слідчому судді, якщо обставини унеможливають останньому виконання своїх обов'язків. Однак закон не надає чіткого переліку таких ситуацій, тому прокурор сам буде вирішувати, чи може слідчий суддя здійснювати свої функції. Це призводить до відсутності судового контролю за дотриманням прав і свобод людини та громадянина і ставить сторону захисту в невідгдане становище. До того ж такі зміни прямо порушують вимоги ст. 124 Конституції України, яка забороняє делегування функцій судів, а також привласнення їх іншими органами або посадовими особами.

Слідчий та прокурор можуть отримувати докази винуватості особи, що може суперечити її правам та свободам. Незважаючи на це, суд не має права не враховувати такі докази, що може призвести до можливих зловживань із боку слідчого та прокурора і до порушень прав людини та несправедливих вироків.

Керівникам прокуратури та органів досудового слідства надано право на примусове вилучення майна підозрюваних або обвинувачених без проведення суду. Проте якщо кримінальне провадження буде закрито в подальшому або особу визнають невинною, то закон не вимагає повернення такого майна або компенсації його вартості. Це може спричинити масове позбавлення осіб майна без можливості повернення.

У контексті зазначеного існує необхідність усунення законодавчих колізій для ефективної та однозначної практичної реалізації законодавчих норм із метою розслідування кримінального провадження під час воєнного стану.

Ключові слова: *кримінальне провадження, слідчі (розшукові) дії, затримання, воєнний стан, російська агресія.*

Оригінальна стаття

ВСТУП. В Україні було оголошено воєнний стан строком на 30 днів за Указом Президента України від 24 лютого 2022 року, який було подовжено і який все ще діє через загрозу, створену російською агресією. Зміни та доповнення до Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) були внесені, щоб забезпечити належне функціонування кримінальної юстиції в умовах війни.

Повномасштабна військова агресія та тимчасова окупація російською федерацією окремих територій ставлять під загрозу національну безпеку та основні права людини. Хоча кримінальне провадження в умовах воєнного стану має свої особливості, воно повинно дотримуватися конституційних прав та загальних засад кримінального провадження (Ortynska et al., 2022).

У зв'язку з уведенням воєнного стану в Україні було внесено значні зміни до кримінального процесуального законодавства з метою забезпечення ефективної роботи правоохоронних органів. Зараз у країні з'явилися такі види злочинів, як державна зрада, колаборація та мародерство тощо, які вимагають спеціальної уваги. Через це науковцями була запропонована ідея запровадити спрощений порядок досудового розслідування окремих категорій злочинів проти людства, визначених ст. 7 Римського статуту та передбачених окремими статтями Кримінального кодексу України (далі – КК України) (Ortynska et al., 2022).

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Мета цієї статті полягає у вивченні положень КПК України, які стосуються здійснення розслідування кримінального провадження в умовах воєнного стану. Щоб досягти цієї мети, були сформульовані такі завдання: 1) провести аналіз законодавчих змін, пов'язаних з уведенням правового режиму воєнного стану в Україні; 2) визначити законодавчі колізії та суперечності; 3) запропонувати можливі шляхи усунення цих проблем та вдосконалення положень КПК України з цього питання.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Для вирішення питань, порушених у статті, було використано різноманітні наукові методи, що дозволили зробити науково обґрунтовані пропозиції щодо поліпшення чинного КПК України. Застосування діалектичного методу дало змогу встановити закономірності методів унесення змін і доповнень до процесу здійснення розслідування кримінальних проваджень в умовах воєнного стану. Порівняльно-правовий метод дозволив системно порівняти положення КПК України, які регулюють проведення розслідування кримінального провадження в умовах воєнного стану, і окреслити законодавчі колізії. Використання пошуково-бібліографічного методу забезпечило можливість знайти наукові джерела, які висвітлюють питання, пов'язані з тематичною проблематикою. Формально-логічний метод допоміг сформулювати висновки та пропозиції з удосконалення чинного КПК України щодо унормування кримінальних процесуальних відносин, які стосуються розслідування кримінального провадження в умовах воєнного стану.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Воєнні злочини безпосередньо стосуються міжнародного кримінального права, оскільки вони особливо небезпечні для людства, тому що ставлять під загрозу міжнародну безпеку, правоохоронні органи та систему правосуддя. Протягом тривалого часу

міжнародна наукова спільнота працювала над створенням міжнародно-правових норм, які встановлюють підстави та умови відповідальності за злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, і це дало позитивні результати (Kononenko et al., 2022, p. 672).

Звернемо увагу на те, що «в умовах правового режиму воєнного стану суди, органи та установи системи правосуддя діють виключно на підставі, в межах повноважень та в спосіб, визначений Конституцією України та законами України. Повноваження судів, органів та установ системи правосуддя, передбачені Конституцією України, в умовах правового режиму воєнного стану не можуть бути обмежені» (ст. 12-2 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»)¹.

Умови воєнного стану призвели до значних змін у проведенні кримінального провадження, яке стало регулюватися новими нормативними актами. Ці акти включають у себе норми, що обмежують права громадян, а також специфічні механізми регулювання. Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» від 14 квітня 2022 року встановлює особливий режим досудового розслідування та судового розгляду умов воєнного стану (Маєтний, 2022, с. 13).

Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» назву розділу IX-1 КПК України було змінено на «Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану».

Цей розділ описує особливості проведення кримінального провадження, що можна віднести до спеціальних форм кримінального процесу. Такий підхід є обґрунтованим, оскільки в умовах воєнного стану здійснення досудового розслідування та судового розгляду вимагає встановлення певних особливостей на законодавчому рівні, які зумовлені специфікою правового режиму воєнного стану. Це стало необхідним у зв'язку із загостренням ситуації, спричиненої повномасштабним вторгненням росії на територію України, що

¹ Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 13.03.2023).

негативно вплинуло на економіку, соціальне життя країни, населення та роботу правоохоронних, судових органів, деякі з них навіть довелося евакуювати до інших місць тимчасової дислокації.

Незважаючи на встановлення правового режиму воєнного стану в Україні, законодавча влада прийняла рішення про внесення змін та доповнень до чинного законодавства з метою забезпечити роботу державних органів та виконання їхніх завдань та функцій. Однією з них стало внесення змін до КПК України, але термінологічна конструкція «особливий режим досудового розслідування, судового розгляду» викликає зауваження з процесуальної точки зору. На нашу думку, більш правильно процесуальною мовою можна сказати про саме особливості здійснення досудового розслідування та судового розгляду в умовах воєнного стану. Аналізуючи розділ IX-1 КПК України, можна побачити, що в ньому описано специфіку проведення розслідування кримінального провадження в умовах воєнного стану, зокрема порядок початку досудового розслідування, проведення слідчих (розшукових) дій у визначені законом строки, затримання особи без ухвали слідчого судді, суду, обрання запобіжного заходу та багато іншого, окремі дискусійні аспекти термінологічного характеру та побудови статей, їх частин.

Коректне використання законодавчої техніки, враховуючи визначення точної термінології та структурування статей і їх частин, має значення для ефективної реалізації нормативних правил. В. Лазарев (2022, с. 73) вказує на те, що однією з важливих вимог упорядкування і забезпечення стабільності суспільних відносин є наявність нормативно-правових актів, розроблених з урахуванням юридичної техніки. Це необхідно для того, щоб уникнути непорозумінь і помилок при застосуванні правових норм, а також для запобігання порушенню прав і законних інтересів людей. Важливо зазначити, що навіть в умовах воєнного стану не можна ігнорувати вимоги кримінального процесуального законодавства, про що свідчить доповнення до ч. 3 ст. 7 КПК України: «Зміст та форма кримінального провадження в умовах воєнного стану повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, зазначеним у частині першій цієї статті, з урахуванням особливостей здійснення кримінального провадження, визначених розділом IX-1 цього Кодексу»¹. Наведені приписи

свідчать про те, що захист прав і свобод людини є основним пріоритетом. Неухильне дотримання цих прав є невід'ємною умовою, щоб у майбутньому уникнути констатації судом серйозного порушення прав людини.

Проведення слідчих (розшукових) дій у нічний час (з 22 години до 6 години) заборонене відповідно до ст. 223 КПК України, за винятком невідкладних ситуацій, де затримка у проведенні може призвести до втрати доказів кримінального правопорушення чи втечі підозрюваного. Також це правило не стосується проведення кримінального провадження згідно зі ст. 615 КПК України.

Згідно з чинним законодавством слідчі (розшукові) дії включають у себе проведення дій, які спрямовані на отримання або перевірку доказів у кримінальному провадженні, якот: допити, огляди, обшуки, пред'явлення для впізнання, призначення експертизи та інші, враховуючи негласні слідчі (розшукові) дії. Тому правоохоронні органи мають право проводити слідчі (розшукові) дії, враховуючи обшуки, у визначені у ст. 223 КПК України години, якщо це обґрунтовано необхідністю отримання доказів. Хоча ця норма може суперечити Конституції України та правам громадян, але з урахуванням воєнного стану її концепція та мета є повністю обґрунтованими. Однією з важливих змін у законодавстві є відсутність обов'язкової участі понятих під час проведення слідчих дій. Законодавець передбачив, що в разі неможливості залучення понятих або коли їхня участь створює потенційну небезпеку для їхнього життя та здоров'я, відповідні дії проводяться без їхньої участі (ст. 615 КПК України). Однак процес проведення обшуку або огляду житла та їх результати повинні фіксуватися безперервним відеозаписом за допомогою доступних технічних засобів. Уповноважені особи повинні розуміти, що підстави для порушення основоположних прав мають бути дійсно аргументовані та доведені в судовому порядку, оскільки сторона захисту має право перевірити ці обставини та надати їх результати суду.

Законодавець врахував важливість показань, отриманих під час слідчих (розшукових) дій, та встановив вимоги до їх отримання. У кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану, показання свідків та потерпілих, враховуючи одночасний допит двох чи більше осіб, можуть бути використані

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI

// БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 13.03.2023).

як докази в суді тільки в разі, якщо вони були зафіксовані за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації та за участі захисника і, за необхідності, перекладача. Це є важливим аспектом захисту під час проведення кримінального провадження згідно з вимогами кримінального процесуального законодавства.

У своїй роботі Н. Бобечко (2015, с. 113) зазначає, що серед серйозних порушень кримінального процесуального закону можна виокремити невиконання або виконання дій, які не відповідають приписам кримінального процесуального законодавства України. Ці приписи встановлюють гарантії прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також визначають підстави, умови, послідовність і строки проведення процесуальних дій та їх фіксацію. Недотримання положень кримінального процесуального законодавства України, які стосуються прийняття, оформлення, проголошення та звернення до виконання процесуальних рішень, також може перешкодити ухваленню законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення.

З огляду на викладене можемо погодитись із твердженням Т. Лоскутова (2022а, с. 341), що дієвість проведення розслідування кримінального провадження під час воєнного стану залежить не тільки від досвіду та кваліфікації слідчих або прокурорів, а й насамперед від якості процесуальних норм, що регулюють особливості цього процесу. Крім того, Г. Тетерятник (2022, с. 3–4) наголошує, що «правова визначеність є важливим елементом верховенства права та довіри до судової системи, тому юридичні норми мають бути чіткими та точними, спрямованими на забезпечення передбачуваності ситуацій та правовідносин».

У своїй статті Т. Фоміна (2019, с. 247) розглядає два підходи до змін законодавства щодо превентивного затримання. Перший полягає у виключенні із законодавства положень про превентивне затримання, які суперечать Конституції України з точки зору строків та порядку їх здійснення. Другий передбачає узгодження положень ст. 15-1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» з вимогами Конституції України та КПК України.

У пункті 2 ч. 1 ст. 615 КПК України зазначено, якщо слідчий суддя об'єктивно не має можливості виконати свої повноваження, передбачені статтями 140, 163, 164, 170, 173, 206, 219, 232, 233, 234, 235, 245–248, 250 та 294 Кодексу, то керівник відповідного органу прокуратури може виконати ці повноваження за клопотанням прокурора або за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором.

Встановлення об'єктивної неможливості виконання повноважень відбувається в кожному випадку окремо і залежить від ситуації воєнних дій та обстановки відповідної області або регіону країни (Шабельников, 2022). На думку О. Могильного (2022, с. 178), зміни до ст. 615 КПК України були внесені для оперативного реагування на ситуацію в Україні, пов'язану з агресією з боку росії.

Отже, у законодавстві з'явилася нова дефініція – «відсутня об'єктивна можливість» (п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України)¹, але не було надано пояснень про її сутність і зміст і не було наведено прикладів, коли може виникнути така об'єктивна неможливість. Таким чином, прокурор може вирішувати це питання на свій розсуд. Згідно із зауваженнями М. Дьоміна (2022), закон не надає переліку цих випадків, що нівелює функцію судового контролю за дотриманням прав людини та громадянина. Логічніше було б, як зазначає вчений, якщо була б конструкція цієї норми про те, що така неможливість повинна бути підтверджена офіційним оголошенням на сайті суду (що додається до матеріалів кримінального провадження), а не Верховний Суд мав би визначати інший суд, який здійснюватиме судочинство на певній території.

І. Гловюк та В. Завтур (2022, с. 1128) зазначили, що техніко-юридичний стиль викладення норми п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України не допомагає забезпечити системність кримінальної процесуальної діяльності. Цей стиль вказує на окремі статті КПК України, що встановлюють повноваження слідчого судді. Однак його повноваження щодо надання дозволу на проведення огляду в житлі чи іншому володінні особи (ч. 2 ст. 237 КПК України) не можуть бути делеговані керівнику органу прокуратури. Це зменшує логічність такого підходу та створює ризик зловживання стороною обвинувачення своїми процесуальними повноваженнями через підміну відповідних слідчих (розшукових) дій.

На думку М. Новіка (2022), якісна оцінка доповнень до ст. 615 КПК України щодо проведення досудового розслідування в умовах воєнного стану можлива лише після аналізу практики підрозділів, які уповноважені на проведення досудового розслідування. Дійсно, на практиці можуть виникати питання з

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 13.03.2023).

правильної реалізації цих положень, тому аналіз практики допоможе уточнити та вдосконалити цей процес.

Водночас Верховний Суд у листі від 3 березня 2022 року № 2/0/2-2022 дав роз'яснення щодо правореалізації положення п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України: «При цьому таким прокурором є як прокурор, який здійснює повноваження прокурора в конкретному кримінальному провадженні, так і його керівники. Відповідні рішення можуть бути прийняті прокурором і в разі, якщо кримінальне провадження здійснюється щодо сукупності вчинених підозрюваним злочинів, хоча б одним із яких є злочин, передбачений у ст. 615 КПК України. В інших випадках, а саме за відсутності підстав для здійснення зазначених повноважень прокурором, він може звертатися до суду за місцем проведення слідчих (розшукових) дій»¹.

На нашу думку, було б більш логічним, якщо б законодавець передбачив положення, відповідно до якого рішення, прийняте прокурором, підлягало б подальшому затвердженню слідчим суддею, якщо це можливо. Таке положення не нівелювало б судового контролю з боку слідчого судді.

У своїй статті Т. Лоскутов (2022б, с. 419–420) дослідив важливість забезпечення прав і свобод людини в умовах воєнного стану, зокрема в контексті затримання особи. Дослідник наголошує, що в разі невідкладного виконання повноважень слідчого судді прокурором щодо перевірки законності затримання судовий контроль за цим заходом процесуального примусу має бути здійснений автоматично за першої ж можливості. Якщо затримана особа була доставлена до прокурора в обстановці проведення бойових дій, то слідчий суддя повинен здійснити судовий контроль за законністю затримання негайно за першої ж можливості. Це необхідно для ефективного забезпечення прав і свобод людини у кримінальному процесі в умовах воєнного стану.

Щодо обрання запобіжного заходу до військовослужбовців, які вчинили військові злочини під час дії воєнного стану

Мета проєкту Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо обрання запобіжного заходу до військовослужбовців, які вчинили військові

злочини під час дії воєнного стану) полягала в тому, щоб обмежити застосування будь-яких інших запобіжних заходів, окрім тримання під вартою, до військовослужбовців, які вчинили військові злочини відповідно до статей 402–408, 410, 420–425, 427, 431–433 КК України в умовах воєнного стану. Це пояснюється тим, що військовий злочин, який вчинений військовослужбовцем під час дії правового режиму воєнного стану, є найбільш суспільно небезпечним діянням, тому до такого спеціального суб'єкта може бути застосований лише запобіжний захід у вигляді тримання під вартою.

Народні депутати Верховної Ради України запропонували внести низку змін до КПК України, щоб досягти мети вищевказаного законопроекту, зокрема додати до ст. 176 КПК України нову частину сьому, яка забезпечить застосування виключно запобіжного заходу до військовослужбовців, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 402–408, 410, 420–425, 427, 431–433 КК України, під час дії воєнного стану. На сьогодні чинна редакція ч. 8 ст. 176 КПК України передбачає: «8. Під час дії воєнного стану до військовослужбовців, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 402–405, 407, 408, 429 Кримінального кодексу України, застосовується виключно запобіжний захід, визначений пунктом 5 частини першої цієї статті».

Крім того, до ч. 1 ст. 197 КПК України було запропоновано додати новий абзац, який обмежить строк дії ухвали слідчого судді або суду про тримання під вартою або продовження строку тримання під вартою 30 днями у випадку, передбаченому ч. 7 ст. 176 КПК України.

Щодо статті 176 КПК України

Наголосимо, що деякі конституційні права і свободи людини та громадянина можуть обмежуватися тимчасово у зв'язку з введенням в Україні воєнного стану.

Стаття 176 КПК України містить систему запобіжних заходів, яка дає можливість вибрати серед різних варіантів, щоб застосовувати найбільш ефективні заходи, зважаючи на тяжкість злочину, особу злочинця та інші фактори, які можуть впливати на досудове розслідування та результат його законного вирішення.

На нашу думку, необхідно передбачити можливість для військовослужбовців, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, звернутися до слідчого судді або суду для обрання більш м'якого запобіжного заходу, такого як особисте зобов'язання, особиста порука, домашній арешт або застава, у разі закінчення дії воєнного стану. Тому пропонуємо

¹ Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану : лист Верховного Суду від 03.03.2022 № 1/0/2-22 // LIGA 360 : сайт. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/vss00820?an=1&ed=2022_03_03 (дата звернення: 13.03.2023).

доповнити ст. 176 КПК України частиною дев'ятою, такого змісту: «9. Після закінчення воєнного стану, особи, згадані в пункті вісім цієї статті, або їхні захисники мають право звернутися до слідчого судді або суду з проханням про зміну запобіжного заходу».

Щодо статті 197 КПК України

Проектом Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо обрання запобіжного заходу до військовослужбовців, які вчинили військові злочини під час дії воєнного стану) пропонується змінити ч. 1 ст. 197 КПК України таким чином, щоб термін дії ухвал суду про тримання під вартою або продовження строку тримання під вартою військовослужбовців, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 402–408, 410, 420–425, 427, 431–433 КК України, міг би становити не більше 30 днів під час дії воєнного стану. Зазначено, що для інших категорій осіб і для тих, хто підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочинів, передбачених статтями 109–114-1, 258–258-5, 260, 261, 437–442 КК України, термін дії ухвали суду про тримання під вартою або продовження строку тримання під вартою під час особливого правового режиму воєнного стану не може перевищувати 60 днів, як це передбачено в ч. 1 ст. 197 КПК України¹. У статті 28 КПК України закріплена засада дотримання розумних строків, що означає, що строки повинні бути об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та

прийняття рішень. Законопроект пропонує скоротити строк дії ухвали слідчого судді, суду про тримання під вартою або продовження строку тримання під вартою для військовослужбовців, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів під час дії воєнного стану. Питання в тому, чи буде скорочення до 30 днів достатнім для виконання всіх необхідних процесуальних рішень під час проведення кримінального провадження.

Вважаємо, що для впровадження запропонованих змін до ч. 1 ст. 197 КПК України більш доцільним буде не додавати новий другий абзац до чинного формулювання цієї статті, а замість цього внести відповідні доповнення до першого абзацу.

ВИСНОВКИ. Згідно з аналізом системи та вивченням КПК України було виявлено, що деякі нововведення є дискусійними та суперечливими. Тому існує необхідність усунути законодавчі колізії, щоб гарантувати ефективну та однозначну правореалізацію положень, що стосуються кримінального провадження в умовах воєнного стану. Для забезпечення реалізації норм кримінального процесуального законодавства України необхідно унормувати питання досудового розслідування та судового провадження в умовах воєнного стану в єдиному розділі. Таку констатацію зроблено в результаті системного аналізу КПК України, де було виявлено, що законодавець вніс зміни та доповнення не лише до розділу IX-1 Кодексу, а й до його інших загальних положень.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Бобченко Н. Р. Істотне порушення кримінального процесуального закону як підстава для перевірки судових рішень в апеляційному та касаційному порядку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 32, т. 3. С. 108–114.
2. Гловюк І. В., Завтур В. А. Тенденції змін кримінальної юстиції в умовах війни та права людини // *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects : monograph*. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. Pp. 1123–1129. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-139>.
3. Гловюк І., Тетерятник Г., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав проти України: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. Львів ; Одеса ; Дніпро, 2022. 48 с.
4. Дьомін М. Нові зміни в законодавстві: злочинцем може стати кожен // ЛІГА.Блоги : сайт. 25.03.2022. URL: <https://blog.liga.net/user/mdyomin/article/43984> (дата звернення: 13.03.2023).
5. Лазарев В. В. Концептуалізація юридичної термінології: необхідність прозорого термінологічного підходу. *Право і безпека*. 2022. № 1 (84). С. 73–80. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.1.08>.
6. Лоскутов Т. О. Правове регулювання кримінального процесуального затримання в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022б. Вип. 70. С. 417–423. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.67>.

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 13.03.2023).

7. Лоскутов Т. О. Правове регулювання фіксування кримінального провадження в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022а. № 1. С. 340–345. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.61>.

8. Маєтний М. І. Правові підстави для обмеження прав і основних свобод людини в умовах воєнного стану. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 2 (43). С. 13–17. DOI: <https://doi.org/10.32837/руув.v0i2.1009>.

9. Могильний О. Особливості кримінального провадження в умовах воєнного стану // Діяльність державних органів в умовах воєнного стану : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. онлайн-семінару (м. Кривий Ріг, 29 квіт. 2022 р.) / Донецьк. держ. ун-т внутр. справ. Кривий Ріг, 2022. С. 178–179.

10. Новік М. Проблемні питання здійснення досудового розслідування в умовах воєнного стану // Діяльність державних органів в умовах воєнного стану : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. онлайн-семінару (м. Кривий Ріг, 29 квіт. 2022 р.) / Донецьк. держ. ун-т внутр. справ. Кривий Ріг, 2022. С. 191–193.

11. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. Видання 2. Станом на 03 травня 2022 / І. Гловюк, О. Дроздов, Г. Тетерятник та ін. Дніпро ; Львів ; Одеса ; Харків, 2022. 80 с.

12. Фоміна Т. Г. Превентивне затримання: запобіжний або «позапроцесуальний» захід? *Актуальні проблеми держави і права*. 2019. Вип. 83. С. 240–246. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i83.138>.

13. Шабельніков А. Кримінальне процесуальне законодавство зазнало змін: що важливо врахувати сторонам провадження під час дії воєнного стану // *Поради юриста* : сайт. 28.03.2022. URL: <https://porady.org.ua/kryminalne-protseualne-zakonodavstvo-zaznalo-zmin-shcho-vazhlyvo-vrakhuvaty-storonam-provadhennya> (дата звернення: 13.03.2023).

14. Kononenko N., Patskan V., Hromova M., Utkina H., Serebro M. International guidelines for managing investigation and collection of evidence of war crimes. *Political Questions*. 2022. Vol. 40, No. 72. Pp. 670–689. DOI: <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4072.39>.

15. Ortynska N., Baranyak V., Tsyliuryk I., Koniushenko Ya., Krasiuk I. Investigation and justice of crimes committed under war conditions in Ukraine. *Cuestiones Políticas*. 2022. Vol. 40, No. 72. Pp. 311–329. DOI: <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4073.16>.

Надійшла до редакції 15.03.2023

Прийнята до опублікування: 22.04.2023

REFERENCES

1. Bobechko, N. R. (2015). Substantial Violation of Criminal Procedural Law as a Ground for Review of Court Decisions in the Appellate and Cassation Procedure. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 32(3), 108-114.

2. Domin, M. (2022, March 25). *New changes in legislation: anyone can become a criminal*. LIGA.Blohy. <https://blog.liga.net/user/mdyomin/article/43984>.

3. Fomina, T. H. (2019). Preventive detention: is it preventive or “non-procedural” measure? *Current Problems of State and Law*, 83, 240-246. <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i83.138>.

4. Hloviuk, I. V., & Zavtur, V. A. (2022). Trends in Criminal Justice Changes in the Context of War and Human Rights. In *The Russian-Ukrainian War (2014–2022): Historical, Political, Cultural-Educational, Religious, Economic, and Legal Aspects* (pp. 1123-1129). Baltija Publishing. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-139>.

5. Hloviuk, I., Drozdov, O., Teteriatnyk, H. et al. (2022). *Special regime of pre-trial investigation, trial under conditions of martial law: scientific-practical commentary to Section IX-1 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. 2nd edition*. Dnipro; Lviv; Odessa; Kharkiv.

6. Hloviuk, I., Teteriatnyk, H., Rohalska, V., & Zavtur, V. (2022). *Special Regime of Pre-Trial Investigation, Court Proceedings in the Conditions of War, State of Emergency, or in the Area of Anti-Terrorist Operation or Measures to Ensure National Security and Defense, Counteraction and Repression of Armed Aggression of the Russian Federation and/or Other States against Ukraine: Scientific and Practical Commentary on Section IX-1 of the Criminal Procedure Code of Ukraine*. Lviv; Odessa; Dnipro.

7. Kononenko, N., Patskan, V., Hromova, M., Utkina, H., & Serebro, M. (2022). International guidelines for managing investigation and collection of evidence of war crimes. *Political Questions*, 40(72), 670-689. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4072.39>.

8. Lazariev, V. V. (2022). Conceptualization of legal terminology: the need for a transparent terminological approach. *Law and Security*, 1(84), 73-80. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.1.08>.

9. Loskutov, T. O. (2022a). Legal regulation of recording criminal proceedings in martial law. *Analytical and Comparative Jurisprudence*, 1, 340-345. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.61>.
10. Loskutov, T. O. (2022b). Legal regulation of criminal procedural detention in conditions of maritime. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 70, 417-423. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.67>.
11. Maietnyi, M. I. (2022). Legal grounds for restricting human rights and fundamental freedoms under martial law. *Subcarpathian Law Herald*, 2(43), 13-17. <https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2.1009>.
12. Mohylnyi, O. (2022, April 29). *Peculiarities of criminal proceedings under martial law* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Online Seminar “Activities of state bodies under martial law”, Kryvyi Rih, Ukraine.
13. Novik, M. (2022, April 29). *Problematic issues of pre-trial investigation in the conditions of martial law* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Online Seminar “Activities of state bodies under martial law”, Kryvyi Rih, Ukraine.
14. Ortynska, N., Baranyak, V., Tsyliuryk, I., Koniushenko, Ya., & Krasiuk, I. (2022). Investigation and justice of crimes committed under war conditions in Ukraine. *Cuestiones Políticas*, 40(72), 311-329. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4073.16>.
15. Shabelnikov, A. (2022, March 28). *Criminal procedural legislation has undergone changes: what is important to consider for the parties to proceedings during martial law*. Advice from a Lawyer. <https://porady.org.ua/kryminalne-protsesualne-zakonodavstvo-zaznalo-zmin-shcho-vazhlyvo>.

Received the editorial office: 15 March 2023

Accepted for publication: 22 April 2023

OLEKSII VALERIIOVYCH SALMANOV,

Candidate of Law, Associate Professor,

Kharkiv National University of Internal Affairs,

Department of Criminal Procedure and Organization of Pre-trial Investigation;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9421-5085>

e-mail: salmanov.ua@gmail.com

CHANGES IN THE LEGAL REGULATION OF CRIMINAL PROCEEDINGS UNDER MARTIAL LAW

Russia's full-scale war against Ukraine has caused changes in the everyday life of Ukrainians, as well as in the functioning of state bodies and institutions. This has led to relevant amendments and additions to a number of legal acts, including criminal procedure legislation. The rules governing pre-trial investigation and court proceedings under martial law have also been amended. However, the analysis of the Criminal Procedure Code of Ukraine shows that some of the innovations are generally positive, but certain aspects of legal regulation may raise doubts and concerns, and are quite controversial and controversial.

Under the new rules of pre-trial investigation, investigators and prosecutors can reduce the role of defence counsel, and are allowed not to involve them in all stages of the process or to do so via audio and video conferencing. However, this practice may limit the ability of defence counsel to perform their duties, as they will not be able to be at the scene and will not be able to effectively defend their client at all stages of the investigation. Under the proposed amendments, the prosecutor will receive powers that previously belonged only to the investigating judge, if circumstances make it impossible for the latter to perform his or her duties. However, the law does not provide a clear list of such situations, so the prosecutor will decide whether the investigating judge can perform his or her functions. This leads to a lack of judicial control over the observance of human and civil rights and freedoms and puts the defence at a disadvantage. In addition, such amendments directly violate Article 124 of the Constitution of Ukraine, which prohibits the delegation of court functions and their appropriation by other bodies or officials.

The investigator and prosecutor may obtain evidence of a person's guilt, which may contradict his or her rights and freedoms. Nevertheless, the court has no right to disregard such evidence, which may lead to possible abuse by the investigator and prosecutor, which may result in human rights violations and unfair sentences.

The heads of the prosecutor's office and pre-trial investigation bodies are entitled to seize the property of suspects or accused persons without a trial. However, if the criminal proceedings

are subsequently closed or the person is found not guilty, the law does not require the return of such property or compensation for its value. This can lead to mass deprivation of property without the possibility of return.

In this context, there is a need to eliminate legislative conflicts for effective and unambiguous practical implementation of legislative provisions for the purpose of investigating criminal proceedings under martial law.

Key words: *criminal proceedings, investigative (“detective”) actions, detention, martial law, Russian aggression.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Салманов О. В. Зміни у правовому регулюванні розслідування кримінальних проваджень під час воєнного стану. *Право і безпека*. 2023. № 2 (89). С. 198–206. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.18>.

Citation (APA): Salmanov, O. V. (2023). Changes in the legal regulation of criminal proceedings under martial law. *Law and Safety*, 2(89), 198–206. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.18>.

UDC 34(540):004.77-049.5

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.19>**AMIT KUMAR KASHYAP,**

MBA, LLM,

Nirma University, Ahmedabad (India),

Institute of Law;

 <https://orcid.org/0000-0002-2716-8482>,

e-mail: amit1law@gmail.com;

MAHIMA CHAUDHARY,

B.Com, LLB, Student Research Fellow,

Nirma University, Ahmedabad (India),

Institute of Law,

Centre for Corporate Law Studies;

 <https://orcid.org/0009-0004-1864-1778>**CYBER SECURITY LAWS AND SAFETY IN E-COMMERCE IN INDIA**

In today's information technology age, the issue of cyber Security is a complicated and fascinating area of law. The phenomenal growth and development of e-commerce in India is astounding. However, with the rising dependence on internet commerce, the dangers of fraud and security and trust problems have become severe impediments. Creating robust legal and regulatory frameworks that meet the growing concerns about online fraud, data security, and intellectual property protection in both local and international business contexts is critical. The e-commerce sector, like any expanding business, confronts various obstacles, primarily due to an inadequate and inefficient legal and regulatory framework that fails to guarantee the rights and duties of all players engaged sufficiently. To protect user data, tackle cyber threats, and maintain customer trust, e-commerce enterprises must comply with legal regulations. In India, cybersecurity governance falls under the Information Technology Act of 2000, regulating e-commerce, electronic contracts, data protection, and cybercrimes. The imminent passage of the Personal Data Protection Bill, 2019, is expected after ongoing review. The Indian Penal Code addresses unauthorized access, hacking, identity theft, phishing, and computer virus dissemination. The Reserve Bank of India oversees online payment and financial security, mandating two-factor authentication, encryption, and secure payment channels. CERT-In coordinates national cybersecurity incidents, while electronic signatures and digital certificates hold legal recognition. Intellectual Property Laws regulate online violations of patents, copyrights, and trademarks. The Indian government also enforces cybersecurity standards for enterprises and organizations, covering IT infrastructure and incident response. Nonetheless, further steps must be taken to improve the efficiency of India's cyber security regulations. This research study uses a doctrinal and analytical approach to examine India's present Cyber Security Laws and Guidelines. It assesses their effectiveness in addressing legal concerns with Security, privacy, and data protection inside the country. It also evaluates the legal structure that governs the link between e-commerce and Cyber Laws in India. This research will provide a thorough overview of the present condition of cyber security regulations in India, setting the way for prospective reforms and progress in this critical area.

Key words: law, safety, cyber security, e-commerce, data protection, information technology.

Original article

INTRODUCTION. In our world, two significant revolutions have taken place. First is Industrialization, and the second is the electronic revolution called "e-commerce". The onset of the 21st century has marked the beginning of a new era, the E-revolution, which connects people across different corners of the globe (Rattan, 2015). India's internet growth is fueled by affordable access and rising consumer awareness, leading to significant expansion in recent years (Nanda, Xu, Zhang, 2021).

Online marketplaces have transformed shopping habits, enabling cross-border e-commerce and affordable access to a broader range of products and services.

Customers now enjoy an advantage in purchasing primarily online due to intensified competition among businesses (Barkatullah, 2018). The business landscape has experienced numerous advancements resulting from collaborations between corporations, between corporations and individuals, and among individuals (Tanimoto,

2012). Many companies now conduct a significant portion of their operations on the Internet, encompassing B2B, B2C, and C2C transactions (Aljifri, Pons, Collins, 2003). The global e-commerce sector has grown substantially, including elements such as e-marketing, electronic funds transfer, inventory management systems, and online transaction processing (Taher, 2021). This trend is also expanding in India (Shanker, 2008). The e-commerce ecosystem in India involves crucial entities like the government, transportation companies (including Indian Rail, airlines, and roadways firms), merchants, manufacturers, and content providers (Vishwakarma, 2019). These companies, along with ISPs, call centres, shipping companies, financial intermediaries, and social media sites, facilitate online transactions. However, the current progress of e-commerce in India lags behind the growth of internet penetration (Singh, Gupta, Vatsa, 2021). In the face of technological advancements, digital crime poses a dangerous challenge, evolving from financial theft to covert operations and corporate data breaches (Ajiji, 2020). It has become a pressing concern today.

India regulates cyber crimes such as website defacement, spam, hacking, and phishing through the Information Technology Act 2000 (I.T. Act). This legislation aims to confer legal validity to electronic transactions and prevent cybercrimes.

The protection of intellectual property (I.P.) is increasingly recognized as vital for digital organizations, encompassing elements such as software copyright, copyrighted ideas, trademarks, and trade secrets (Mejias, Harvey, 2012). Protecting intellectual property (I.P.) rights in cyberspace is essential for businesses to stay competitive and safeguard digital assets. I.P. laws establish ownership, encourage innovation, and deter unauthorized use or infringement (Chudasama, Patel, 2021).

Cybersecurity in digital business protects intellectual property, promoting innovation, fair competition, trust, and Security. Existing intellectual property laws in India are considered adequate to address emerging cybersecurity concerns in the digital medium, despite the unchanged intellectual property rights regime under the I.T. Act (Kethineni, 2020).

PURPOSE AND OBJECTIVE OF THE RESEARCH. This study assesses cyber security legislation and safety in electronic commerce in India. It analyzes deficiencies in the legal framework and obstacles stakeholders face in ensuring cyber safety. The research evaluates measures such as data protection, privacy laws, and penalties for non-compliance. The study will also examine the various regulatory standards, including

the I.T. Act 2000 and other relevant rules and guidelines, to safeguard against cyber threats and cybercrime.

This study evaluates the effectiveness of current cybersecurity legislation in addressing evolving risks in electronic commerce. The article analyses the legal and regulatory framework for cyber Security in e-commerce and proposes policy reforms to strengthen transaction security in India.

METHODOLOGY. The methodology is based on the doctrinal method. A doctrinal study of cyber law analyzes rules and principles governing cyber safety and Security in e-commerce. A qualitative approach is used, focusing on external sources and secondary data sources. The article examines regulatory changes in cybersecurity, data protection, and e-commerce in India using a literature review, source analysis, and case study, focusing on secondary sources and concluding. The author has referred to critical pieces of cybersecurity legislation in India, such as:

- Information Technology Act 2000;
- Information Technology Amendment Act 2008;
- Companies Act of 2013;
- Indian Penal Code (IPC) 1980;
- Consumer Protection Act, 2019;
- Indian Contract Act, 1887;
- Constitution of India, 1950;
- The Indian Telegraph Act, 1885;
- Indian Evidence Act, 1872;
- Information Technology (The Indian Computer Emergency Response Team and Manner of Performing Functions and Duties) Rules 2013;
- Information Technology (Reasonable security practices and procedures and sensitive personal data or information) Rules 2011;
- The Information Technology (Information Security Practices and Procedures for Protected System) Rules 2018;
- The Information Technology (Intermediaries Guidelines) Rules, 2011;
- Information Technology (Intermediary Guidelines and Digital Media Ethics Code) Rules, 2021;
- Companies (Management and Administration) Act 2014, as Amended occasionally.

To conduct a comprehensive and compelling study of cyber law, researchers can use various online legal databases such as Manupatra, Westlaw, LexisNexis, and academic search engines like Dimensions, Google Scholar, and others. Moreover, Electronic research databases like SCOPUS, Elsevier, Hein Online, and SSC Online have been used to collect secondary data to analyze the legal provisions in context.

RESULT AND DISCUSSION

The interplay between Cyber-crime and e-commerce

The Oxford Reference Online describes “*digital wrongdoing*” as wrongdoing submitted over the Web. The term “Cybercrime”, as defined in the “Cybercrime Treaty of the Council of Europe”, encompasses offences such as copyright infringement and crimes against information (Popko, 2021). Digital or computer-based wrongdoing involves using Information Communication Technology (ICT) components to cause harm to individuals, businesses, governments, and ICT infrastructure (Krishna, Karlapalem, Chiu, 2004). Rising online business activities attract cybercriminals, posing risks to data and financial Security. India faces e-commerce fraud challenges, necessitating a balance between development and Security.

Validity of the E-Contracts in E-commerce

The “*Indian Contract Act of 1887*” (ICA 1887) shall govern the administration of all online contracts. Before making any online purchases, the terms and conditions must be acknowledged for a contract to be implied between the buyer and the seller. Some contracts, such as those created by tapping an “*I acknowledge*” tab, are known as “*click-wrap*” contracts (Gholap, 2018). “*Peruse wrap*” is likewise a perceived type of a suggested agreement made by the little perusing of a site (Kidd, Daughtrey, 2000). Along these lines, all standards of agreement law would apply to web-based business exchange. For a contract to be valid, it must fulfil all the prerequisites outlined in the ICA.

All parties must agree to construct a legally enforceable e-commerce contract. Age, mental ability, and assistance affect online agreements. Whether “*click wrapping*” or “*shrinkwrapping*”, an e-contract’s terms and conditions must conform with the ICA (Bhachawat, 2021). These aspects gain significance in an e-commerce contract when disputes arise.

E-contracts lacking negotiation alternatives may be intrinsically unfair or oppressive (Schwartz, Scott, 2003). This prompts the query of whether courts can reject excessive standard-form contracts in e-commerce. In the U.S., such agreements often face case-specific scrutiny for fairness. In India, the fairness of standard Internet agreements lacks a definitive rule, but the ICA 1887 addresses contracts conflicting with public policy. Indian e-commerce laws offer limited guidance, necessitating further development and clarification.

Privacy & Data Protection in E-commerce

Gathering customer personal information is nearly unavoidable in online transactions involv-

ing financial status, personal characteristics, and other relevant details (Singh, 2011). E-commerce systems also collect users’ interests, habits, search history, and more in addition to the necessary information. Under “Section 79” of the “Information Technology (Amendment) Act of 2008”, an intermediary is not liable for the content of any information, data, or communication link he makes accessible or provides on behalf of a third party (Halder, Jaishankar, 2021). “Clause 43A” compensates customers whose personal data may have been compromised by a firm, clarifying the company’s data protection responsibilities. In violation of a legal contract, “Section 72A” makes disclosure illegal (Duraiswami, 2017). Private personal information disclosure can lead to fines of 5 million or three years imprisonment for unauthorized commercial dealings. National security offences were monitored by tightening Section 69. Updated and divided malware and pornographic material sections 66 and 67 increased cybercrime penalties. It prevents the illegal acquisition, distribution, or transfer of intimate body pictures in contexts where women reasonably anticipate privacy (Agarwal, 2012). This crime carries a 3-year sentence and a 2 lakh rupee fine.

Section 43A of the I.T. Act establishes guidelines for safeguarding personal and sensitive data to be followed by body corporates (Determann, Gupta, 2019). This places the responsibility on e-commerce businesses and platforms to establish secure systems and protocols to comply with the law.

Jurisdiction in matters of disputes in cases of privacy breaches in e-commerce

E-commerce relies on order processing, delivery coordination, and electronic payment processing, requiring prompt resolution of challenges to prevent irreversible consequences. Resolving B2C disputes can be challenging (Malik, Choudhury, 2019). Conflicts are decided in the party’s physical jurisdiction, with varying rules in different countries.

Courts in several nations first used the Internet to determine jurisdiction in web-related transactions. U.S. courts noted that a foreign court’s jurisdiction would not immediately be recognized in the original country. Instead, it would need to be evaluated by the local court based on its laws and constitution (Ahmad, 2009). In the U.S., Courts use a website’s interactivity and commercial aspect to determine jurisdiction. They have divided website activities into three categories:

a) fully interactive websites where customers can purchase products or services, exchange information or files, or enter agreements;

b) completely passive sites where information is available for people to view;

c) websites that fall somewhere in between, with limited interactivity.

Unless the administrator specifically denied the transaction or did not target the state, courts favour local jurisdiction over out-of-state logical site administrators. Non-state dormant sites rely less on local legislation. Online commerce scope and authorization laws in India are continually developing (Das, 2000).

The “long arm ward” provision extends local regulations beyond their jurisdiction if they have illegal or unfair effects internationally (Bali, 2007). Section 75 of the I.T. Act applies to offences or violations committed outside India involving a computer, computer system, or network located within India (Dwivedi, 2020). Section 3 of the IPC extends jurisdiction to prosecute individuals for crimes committed abroad, treating them as if committed within India. However, e-commerce jurisdiction remains unaddressed, mainly in Indian statutes.

Financial Transaction & E-commerce

The “Payment and Settlements Systems Act of 2007” defines a “*payment system*” as any mechanism that facilitates funds transfer between a player and a recipient. Stock exchanges are also included, although services for clearing payments or settling trades are not (Singh, Gupta, Vatsa, 2021). A company wishing to accept online payments must demonstrate that they comply with RBI regulations (Tiwari, 2019). Additionally, for an intermediary to accept electronic payments, a Nodal Account must be functional to settle the merchants’ charges on that intermediary’s online e-commerce platform.

In addition, in 2018, the government released a proposed e-commerce policy. This strategy must have been formulated considering domestic and foreign considerations (Dudin et al., 2018). There are a lot of pro-commerce provisions in the proposed policy. For instance, if payment systems follow the advice to create a central KYC registry, they would save money and time on KYC compliance.

Competition & Consumer Protection in E-commerce

Measures to prohibit unfair business practices in e-commerce, direct selling, and other areas are discussed in Section 94 of the “Consumer Protection Act”, which was passed in 2019. The Central Government is empowered to take measures to curb unfair trade practices and protect consumer rights in direct selling and e-commerce.

Regulatory Aspects of Cyber Security and Safety

Ensuring cyber safety and Security in India requires robust enforcement and prosecution mechanisms supported by solid legislation, sector-specific regulations, and coordinated responses to cyber incidents.

Constitution of India

Article 19(2) of the Indian Constitution permits the government to restrict freedom of speech to safeguard national sovereignty, integrity, Security, foreign relations, public order, decency, and morality and prevent defamation, libel, or incitement. Safety and stability take precedence.

The Indian Telegraph Act, 1885 (I.T. Act, 1885)

Section 5(2) of the “Indian Telegraph Act, 1885” authorizes the Central Government, a State Government, or authorized persons nominated by them to legally intercept communications in times of public emergency or for public safety. India’s sovereignty, integrity, state security, good ties with other countries, public order, and prevention of encouragement to commit acts of terrorism are all at stake. Hence this interception is necessary.

Information Technology Act, 2000

The Information Technology Act of 2000 (ITA 2000) is India’s first e-commerce legislation. The “United Nations General Assembly” passed it on January 30, 1997, making law the “UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce” from 1996. As an alternative to paper, this Model Law helped member states create uniform legal frameworks for electronic communication and data storage.

The ITA aimed to legally recognize e-commerce, including information exchange and electronic communication, and promote its growth in India. Its provisions, called “Legal Acknowledgment of Electronic Records”, covered digital signatures, accountability for electronic records, authentication, and establishing transmission details. The Act outlines penalties for cybercrimes, focusing on Certification Authorities (C.A.s) and their appointment, licensing, international recognition, and digital signature obligations. It addresses offences like hacking, source code tampering, data dissemination, confidentiality breaches, and fraudulent digital signature use. The Adjudicating Authority and Cyber Regulatory Appellate Tribunal adjudicate cyber disputes and criminal crimes. The Act promotes electronic financial transfers, e-commerce, cybercrime, and digital evidence. The “Indian Penal Code 1860”, the “Indian Evidence Act 1872”, the “Banker’s Book Evidence Act 1891”, and the “Reserve Bank of India Act 1934” were all updated to address the problems with e-commerce and electronic evidence and give more clarity for businesses.

Information Technology (Amendment) Act, 2008

Indian law was changed by adding the “Information Technology (Amendment) Act, 2008” so that the “UNCITRAL Model Law on Electronic Signatures, 2001” could be used. Amendments to the Information Technology Act of 2000 were made to reduce reliance on technology and enable lawful authentication.

The implementation costs were high, but introducing electronic signatures and refined definitions for intermediaries enhanced Security and streamlined online commerce in India.

Safety and Security Regulations

The Regulations Concerning Information and Communications Technology (the I.T. Rules). The focal point of the Information Technology Rules lies in overseeing specific elements related to data collection, transmission, and processing. These rules encompass the following provisions.

- Following the “*Information Technology (The Indian Computer Emergency Response Team and Manner of Performing Functions and Duties) Rules 2013*”, Computer Emergency Response Team (CERT-In), the central agency, collects, analyzes, and shares cyber incident information. It implements emergency measures, handles incidents, and addresses emergencies, ensuring efficient response and mitigation.

- The “*Information Technology (Information Security Practices and Procedures for Protected System) Rules 2018*” mandates implementing specific information security measures.

- The “*Information Technology (Reasonable Security Practices and Procedures and Sensitive Personal Data or Information) Rules 2011*”, also known as SPDI Rules, outline security practices for personal and sensitive data collection and processing, available on the department’s website. Intermediaries must report cybersecurity vulnerabilities to CERT-In. The SPDI Rules also acknowledge the “International Standard ISO/IEC 27001 on Information Technology” – Security techniques – Information security management systems – Requirements as an acceptable security standard that corporate entities can adopt to protect personal information.

- The “*Information Technology (Guidelines for Intermediaries and Digital Media Ethics Code) Rules, 2021*” prohibit hosting certain types of content on the Internet and regulate the role of intermediaries, including social media intermediaries, in safeguarding the personal data of their users during online activities.

- The “*Information Technology (Guidelines for Cyber Cafe) Rules 2011*” require cybercafés to register with a designated agency and maintain a log of users’ identities and internet usage.

- The “*Information Technology (Electronic Service Delivery) Rules 2011*” empower the gov-

ernment to designate certain services, such as applications, certificates, and licenses, to be delivered electronically.

- The Indian Companies Act of 2013 grants the “*Serious Frauds Investigation Office*” (SFIO) the authority to file criminal charges against Indian corporations and their directors. The Companies Inspection, Investment, and Inquiry Rules of 2014 strengthen SFIOs’ role in cyber forensics, electronic discovery, and cybersecurity due diligence. The “*Companies (Management and Administration) Rules, 2014*” outline cybersecurity obligations for business directors and executives, requiring them to ensure the Security of electronic records against unauthorized access and tampering.

- The “*Indian Penal Code 1860*” also contains provisions to punish offences, including those committed in cyberspace, such as defamation, cheating, criminal intimidation, and obscenity.

Role of Government and Policy Reforms in E-Commerce Safety and Security

Various regulatory bodies, such as the “*Reserve Bank of India*” (RBI), the “*Insurance Regulatory and Development Authority of India*”, the “*Department of Telecommunication*” (DOT), and the “*Securities Exchange Board of India*” (SEBI), have issued circulars mandating their regulated entities to comply with cybersecurity standards.

The RBI released the “*Guidelines on Regulation of Payment Aggregators and Payment Gateways*” in March 2020, which necessitates payment aggregators to store data only in India for unrestricted supervisory access by the RBI.

The Ministry of Communication and Information Technology introduced the “*National Cyber Security Policy*” in 2013, promoting a secure online environment, strengthening laws and early warning systems for cyberattacks, and aligning with organizational objectives and international standards.

Governance through CERT-In

CERT-In has been operational since January 2004, and its primary constituency is the Indian Cyber Community. CERT-In is a vital agency in India’s e-commerce governance, providing cybersecurity services and coordinating incident response activities (Patil, 2022).

CERT-In monitors cyberspace for cyberattacks. It gathers, analyses, and shares e-commerce cyber occurrences (Kumar et al., 2016). CERT-In publishes recommendations, advisories, vulnerability notes, information security practises, procedures, incident prevention, response, and reporting to secure Indian e-commerce. It warns stakeholders, anticipates cybersecurity, and organises incident response (Singh, Gupta, Kumar, 2016). As per its constitution under I.T. Act, CERT-In performs the following functions:

- they are collecting, analyzing, and disseminating information about cyber incidents;
- issuing cybersecurity incident forecasts and alerts;
- responding immediately to cybersecurity incidents;
- coordinating activities related to responding to cyber incidents;
- publishing guidelines, advisories, vulnerability notes, whitepapers, and other materials on information security practices, protocols, and the prevention, response, and reporting of cyber incidents;
- undertaking any additional tasks related to cybersecurity that may be necessary.

Digital India and Aadhar

At the core of “*Digital India*” is the Aadhaar identity program, which provides every citizen of the country with a unique identity number or Aadhaar number (Jain M., 2019).

Aadhaar, the world’s most extensive biometric I.D. system, promotes inclusive governance, public sector reforms, and budgetary management. It ensures accountability, efficiency, and inclusive development through secure authentication and unique identity elimination.

Intellectual property

The I.T. Act and related laws equally apply to cyber threats involving intellectual property and grant similar protection. In 1999, the government enacted crucial legislation to protect intellectual property rights, which drew from global best practices. The legislation included the following:

- “*The Patents (Amendment) Act, 1999*” introduced a mailbox system for patent filings and granted exclusive marketing rights for five years;
- “*The Trademarks Bill, 1999*”;
- “*The Copyright (Amendment) Act, 1999*”;
- “*The Geographical Indications of Goods (Registration and Protection) Bill, 1999*”.

The biggest hurdle in cyberspace is the violation of intellectual property (I.P.) and the existing legal framework’s insufficiency, which includes the Copyright Act of 1957, I.T. Act, and Trademark Act of 1999. Surprisingly, the Information Technology Act of 2000 doesn’t address intellectual property protection, even though I.P. infringement is a significant challenge in cyberspace.

Copyright and domain name infringement are standard on the Internet, but the Copyright Act of 1957 and the Trademark Act of 1999 are mute, despite dealing with related problems (Austin, 1999). As a result, we lack enforcement machinery to safeguard domain names online (Jain I., 2023). It is time for the government to enact new legislation to ensure intellectual property in cyberspace.

For any company venturing into the online business world, safeguarding intellectual property

(I.P.) rights is crucial (Bressler, 2014). The Internet’s expansive nature and limited regulations pose challenges in protecting intellectual property rights in e-commerce. India’s established frameworks for physical transactions are ineffective in e-commerce, and domain name disputes remain unresolved.

E-commerce enterprises must register their domain names. Trademark law regulates domain names (Nguyen, 2001). Domain name registries may register similar domain names but not identical ones. Third parties may purchase deceptively similar domain names (Shackelford, 2016). I.P. legislation affects cyber Security, primarily online. Corporations and organisations prioritise rights preservation for competitive advantage and digital asset protection. DRM and watermarks protect cyber Security (Natarajan, Makhdumi, 2009). Software piracy is another significant type of copyright infringement directly affecting computer software (Christensen, Eining, 1991), generally addressed through copyright and patent laws. Two common forms of copyright infringement are framing and linking (Wassom, 1998).

Linking redirects visitors to another website, creating a perceived connection. Cybercriminals exploit the tension between public access and copyright holders’ rights, infringing on copyright.

Framing allows consumers to access content protected by intellectual property rights directly through their web browsers.

Trademark infringement and cybersquatting involve websites using meta tags or keywords to redirect traffic and cause financial harm. Protecting trademarks and domain names is crucial to prevent association with reputable brands. Domain name disputes should follow ICANN guidelines (Davis, 2000).

Safeguarding intellectual property rights is vital for innovation and fair competition. Indian laws lack specific regulations for domain names, requiring comprehensive measures to address e-commerce disputes (Finck, Moscon, 2019).

Prosecution and Enforcement to Ensure Cyber Safety and Security

Prosecution and Enforcement ensure cyber safety in India. Sections of the I.T. Act and IPC are utilized, but comprehensive data protection regulations are lacking.

Prosecution. The I.T. Act, read with IPC and CrPC, provides the power of prosecution in cases of contravention of its provisions or commission of any cybercrime.

- I.T. Act & CrPC: The state may appoint any person as a special public prosecutor for I.T. Act violations under Section 61. The special public prosecutor has the same authority as the Code of Criminal Procedure, 1973 public prosecutor.

- I.T. Act & IPC: Indian authorities use the I.T. Act and IPC to prosecute organizations that violate information security laws. The lack of a comprehensive data protection framework that allocates cybersecurity duties to all relevant businesses should be considered when making such decisions.

- Penalties under the I.T. Act for Cybercrime: Hacking, manipulating computer source code, denial-of-service attacks, phishing, malware attacks, identity fraud, electronic theft, cyberterrorism, privacy violations, and introducing computer contaminants or viruses are punishable by fines and imprisonment under the I.T. Act.

- Powers of Adjudicating Authorities: The adjudicating authorities designated under the I.T. Act possess the authority, similar to a civil court, to request evidence and documentation and summon witnesses for an investigation into any violation under the I.T. Act.

Non-compliance with regulations designed to prevent cybersecurity breaches can result in significant penalties, as follows:

- Section 43 of the I.T. Act: Unauthorized access to computer systems, data extraction, and system disruption can lead to liability for damages under this provision;

- Section 66 of the I.T. Act: Under this section, individuals guilty of fraud or dishonesty can face imprisonment for up to three years or a fine of up to 500,000 rupees;

- Section 66C of the I.T. Act deals with the fraudulent or dishonest use of another person's electronic signature, password, or unique identification feature. Offenders can face imprisonment for up to three years and a fine of up to 100,000 rupees;

- Other Penalties: I.T. Act penalizes entities for non-compliance with CERT-In requests, with potential imprisonment, fines, or both;

- Sector-specific authorities: Regulators like the RBI may also impose penalties for non-compliance with sector-specific cybersecurity standards.

Organizations must comply with cybersecurity regulations and standards to avoid such penalties and safeguard their data and systems against cyber threats.

Enforcement:

The ITA Act 2000 is a comprehensive law that deals with various aspects of electronic communication, electronic governance, and cybercrime in India. The Act grants certain powers of Enforcement to different authorities to ensure compliance with its provisions and tackle cybercrime.

- Section 48 of the I.T. Act empowers the Controller of Certifying Authorities (CCA) to in-

vestigate and audit Certifying Authorities (C.A.) for compliance.

- Section 49 establishes CERT-In as the national agency for cybersecurity incidents, with the authority to investigate and issue guidelines.

- Section 69 permits the government to intercept and monitor computer resources in the interest of national Security.

- Section 66 allows the police to investigate cybercrimes and conduct search and seizure operations without a warrant if there are reasonable grounds to suspect an offence.

Judicial Trends

In the matter of "Jaydeep Vrujlal Depani v State of Gujarat" R/SCRA/5708/2018 Order, the Gujarat High Court defined cybercrime as offences committed to harm an individual's or group's reputation, inflict direct or indirect physical or mental harm or loss on the victim, to utilize modern telecommunication networks such as the Internet (including platforms like chatrooms, emails, noticeboards, and groups) and mobile phones (via Bluetooth/SMS/MMS).

In the case of "Justice K S Puttaswamy (Retd) and Anr v Union of India and Ors" (Writ Petition (Civil) No. 494 of 2012), the Supreme Court of India established the right to privacy as a fundamental right. The court affirmed that the right to privacy is an inherent component of the right to life and personal liberty under Article 21 of the Constitution of India, thereby recognizing it as a fundamental right applicable to all individuals.

These two cases hold significant importance in defining cybercrime and acknowledging the right to privacy as a fundamental right. The Gujarat High Court's definition of cybercrime enables the identification of specific types of offences falling within this category, facilitating a clear understanding of what constitutes a cybercrime.

CONCLUSION. The rapid growth of e-commerce has created a need for efficient and effective regulatory mechanisms in India. The absence of a proper regulatory structure and weak digital security laws have been cited as major obstacles hindering the success of e-commerce in India. The Indian government must establish a legal framework that protects consumers' fundamental rights, such as privacy, intellectual property, fraud prevention, and consumer protection, while promoting domestic and international trade.

As technology advances and brings about innovations, adopting stronger legal measures for safeguarding sensitive data, information, and intellectual property online becomes crucial. With the emergence of novel cybercrimes targeting intellectual property, it becomes necessary to establish new laws beyond traditional regulations.

This is because the existing legal framework is inadequate in addressing the unique challenges encountered in protecting and tracing intellectual property infringers in the cyber world.

The Information Technology Act now regulates India's e-commerce sector, while intellectual property protection falls under separate regulations. Legal experts play a crucial role in ensuring compliance with existing laws for e-commerce operations, balancing technology's potential with practical regulatory limitations. However, the absence of specific regulations poses challenges in taxation, data protection, consumer rights, and cross-border trading. To address these issues,

collaboration between the Indian government, industry professionals, solicitors, and stakeholders is necessary.

Creating an appropriate legal framework requires a comprehensive e-commerce policy that fosters inclusivity and sustainability. This policy should be supported by a robust regulatory system that safeguards consumer rights, facilitates domestic and international commerce, and establishes a transparent and predictable business environment for entrepreneurs and investors. By nurturing an enabling environment, India can fully capitalize on the potential of e-commerce as a significant catalyst for economic growth and development.

REFERENCES

1. Agarwal, V. (2012). Privacy and data protection laws in India. *International Journal of Liability and Scientific Enquiry*, 5(3-4), 205-212. <https://doi.org/10.1504/IJLSE.2012.051949>.
2. Ahmad, T. (2009, September 30). *Technology convergence and protection of data privacy: Human rights, democracy issues and judicial responses in USA, European Union and India*. Democracy Issues and Judicial Responses in USA, European Union and India.
3. Ajji, Y. M. (2020). Internet of thing (IoT): data and information (gadget protection). *Journal of Applied Science, Engineering, Technology, and Education*, 2(2), 194-203. <http://dx.doi.org/10.35877/454RI.asci2253>.
4. Aljifri, H. A., Pons, A., & Collins, D. (2003). Global e-commerce: a framework for understanding and overcoming the trust barrier. *Information Management & Computer Security*, 11(3), 130-138. <https://doi.org/10.1108/09685220310480417>.
5. Austin, G. W. (1999). Domestic Laws and Foreign Rights: Choice of Law in Transnational Copyright Infringement Litigation. *The Columbia Journal of Law & the Arts*, 23(1).
6. Bali, V. (2007). Data privacy and data piracy: can India provide adequate protection for electronically transferred data. *Temple International & Comparative Law Journal*, 21(1), 103-146.
7. Barkatullah, A. H. (2018). Does self-regulation provide legal protection and Security to e-commerce consumers? *Electronic Commerce Research and Applications*, 30, 94-101. <https://doi.org/10.1016/j.elerap.2018.05.008>.
8. Bhachawat, K. (2021). Electronic Contracts in India: Challenges and Complexities. *International Journal of Law Management and Humanities*, 4(3), 3502-3513. <https://doi.org/10.10000/IJLMH.11894>.
9. Bressler, M. S., & Bressler, L. (2014). Protecting your company's intellectual property assets from cyber-espionage. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, 17(2). https://www.researchgate.net/publication/281034771_Protecting_your_company's_intellectual_property_assets_from_cyber-espionage.
10. Christensen, A. L., & Eining, M. M. (1991). Factors influencing software piracy: Implications for accountants. *Journal of Information systems*, 5(1).
11. Chudasama, D., & Patel, S. (2021). Importance of Intellectual Property Rights. *Journal of Intellectual Property Rights Law*, 4(2), 16-22. <http://doi.org/10.37591/JIPRL>.
12. Das, O. (2000). Cyber laws in india. *International Business Lawyer*, 28(7), 327-329.
13. Davis, B. G. (2000). The New New Thing: Uniform Domain-Name Dispute-Resolution Policy of the Internet Corporation for Assigned Names and Numbers. *The Journal of World Intellectual Property*, 3(4), 525-554.
14. Determann, L., & Gupta, C. (2019). India's personal data protection act, 2018: comparison with the general data protection regulation and the california consumer privacy act of 2018. *Berkeley Journal of International Law*, 37(3), 481-516. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3244203>.
15. Dudin, M. N., Zasko, V. N., Frolova, E. E., Pavlova, N. G., & Rusakova, E. P. (2018). Mitigation of cyber risks in the field of electronic payments: organizational and legal measures. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, 9(1), 78-88.
16. Duraiswami, D. R. (2017). Privacy and Data Protection in India. *Journal of Law & Cyber Warfare*, 6(1), 166-186. <http://www.jstor.org/stable/26441284>.
17. Dwivedi, S. (2020). From Privacy to Data Protection in India: Evaluating the Personal Data Protection Bill, 2019. *International Journal of Law Management & Humanities*, 3, 2136-2152.
18. Finck, M., & Moscon, V. (2019). Copyright law on blockchains: between new forms of rights administration and digital rights management 2.0. *IIC-International Review of Intellectual Property and Competition Law*, 50, 77-108. <https://doi.org/10.1007/s40319-018-00776-8>.
19. Gholap, S. (2018). Electronic Contracts in India: An Overview. *International Journal of Research in Humanities, Arts and Literature*, 6(8), 251-260.

20. Halder, D., & Jaishankar, K. (2021). Cyber governance and data protection in India: A critical legal analysis. In *Routledge Companion to Global Cyber-Security Strategy* (pp. 337-348). Routledge.
21. Jain, I. B. (2023). The Significance of Intellectual Property Rights in Cyber Law. *European Economic Letters*, 13(1), 161-167. <https://doi.org/10.52783/eel.v13i1.134>.
22. Jain, M. (2019, May 9). *The Aadhaar card: Cybersecurity issues with India's biometric experiment*. The Henry M. Jackson School of International Studies. <https://jsis.washington.edu/news/the-aadhaar-card-cybersecurity-issues-with-indias-biometric-experiment/>.
23. Kethineni, S. (2020). Cybercrime in India: Laws, regulations, and enforcement mechanisms. In T. J. Holt, & A. M. Bossler (Eds), *The Palgrave Handbook of International Cybercrime and Cyberdeviance* (pp. 305-326). Palgrave Macmillan Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-90307-1_7-1.
24. Kidd, D., & Daughtrey, W. (2000). Adapting contract law to accommodate electronic contracts: overview and suggestions. *Rutgers Computer & Technology Law Journal*, 26(2), 215-276.
25. Krishna, P. R., Karlapalem, K., & Chiu, D. K. (2004). An EREC framework for e-contract modeling, enactment and monitoring. *Data & Knowledge Engineering*, 51(1), 31-58.
26. Kumar, S. R., Yadav, S. A., Sharma, S., & Singh, A. (2016, February). *Recommendations for effective cyber security execution* [Conference presentation abstract]. International Conference on Innovation and Challenges in Cyber Security, Greater Noida, India.
27. Malik, J. K., & Choudhury, S. (2019). Privacy and surveillance: the law relating to cyber crimes in India. *Journal of Engineering, Computing and Architecture*, 9(12), 74-98.
28. Mejias, R. J., & Harvey, M. G. (2012). A case for information security awareness (ISA) programmes to protect global information, innovation and knowledge resources. *International Journal of Transitions and Innovation Systems*, 2(3-4), 302-324.
29. Nanda, A., Xu, Y., & Zhang, F. (2021). How would the COVID-19 pandemic reshape retail real estate and high streets through acceleration of E-commerce and digitalization? *Journal of Urban Management*, 10(2), 110-124. <https://doi.org/10.1016/j.jum.2021.04.001>.
30. Natarajan, M., & Makhdumi, G. (2009). Safeguarding the digital contents: Digital watermarking. *Journal of Library & Information Technology*, 29(3), 29-35. <http://doi.org/10.14429/djlit.29.249>.
31. Nguyen, X. T. (2001). Intellectual Property Financing: Security Interests in Domain Names and Web Contents. *Texas Wesleyan Law Review*, 8, 489-512.
32. Patil, S. (2022). India's Cyber Security Landscape. In *Varying Dimensions of India's National Security: Emerging Perspectives* (pp. 75-90). Springer Nature Singapore.
33. Popko, V., & Popko, Y. (2021). Theoretical and Legal Characteristics of Economic Crimes of a Transnational Nature. *Baltic Journal of Economic Studies*, 7(1), 93-101. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2021-7-1-93-101>.
34. Rattan, J. (2015). Law Relating To E-Commerce: International and National Scenario with Special Reference to India. *International Journal of Social Science and Economics Invention*, 1(2). <https://pdfs.semanticscholar.org/424a/8ffdc0de57f1f1be1c3a431652deff3fec094.pdf>.
35. Rizal, M., & Yani, Y. M. (2016). Cybersecurity policy and its implementation in Indonesia. *Journal of ASEAN Studies*, 4(1), 61-78.
36. Schwartz, A., & Scott, R. E. (2003). Contract theory and the limits of contract law. *Yale Law Journal*, 113(3), 541-620.
37. Shackelford, S. J. (2016). Protecting intellectual property and privacy in the digital age: the use of national cybersecurity strategies to mitigate cyber risk. *Chapman Law Review*, 19(2), 445-482.
38. Shanker, D. (2008, May 15-17). *ICT and Tourism: challenges and opportunities* [Conference presentation abstract]. Conference on Tourism in India, Kozhikode, India. <http://115.249.96.25/xmlui/bitstream/handle/2259/185/50-58.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
39. Singh, G., Gupta, R., & Vatsa, V. (2021, November 10-12). *A Framework for Enhancing Cyber Security in Fintech Applications in India* [Conference presentation abstract]. 2021 International Conference on Technological Advancements and Innovations, Tashkent, Uzbekistan.
40. Singh, O., Gupta, P., & Kumar, R. (2016). A Review of Indian Approach towards Cybersecurity. *International Journal of Current Engineering and Technology*, 6(2), 644-648.
41. Singh, S. S. (2011). Privacy and data protection in india: a critical assessment. *Journal of the Indian Law Institute*, 53(4), 663-677. <http://www.jstor.org/stable/45148583>.
42. Taher, G. (2021). E-commerce: advantages and limitations. *International Journal of Academic Research in Accounting Finance and Management Sciences*, 11(1), 153-165. <http://doi.org/10.6007/IJARAFMS/v11-i1/8987>.
43. Tanimoto, K. (2012). The emergent process of social innovation: multi-stakeholders perspective. *International Journal of Innovation and Regional Development*, 4(3-4), 267-280.
44. Tiwari, R. (2019). Contribution of Cyber Banking towards Digital India: A Way Forward. *Khoj: An International Peer Reviewed Journal of Geography*, 6(1), 46-52. <http://doi.org/10.5958/2455-6963.2019.00005.5>.
45. Vishwakarma, M. M. (2019). E-commerce: emerging trend for business management education. *Challenges and Opportunities in Social Sciences, Humanities and Business Management*, 114.

46. Wassom, B. D. (1998). Copyright implications of unconventional linking on the world wide web: Framing, deep linking and inlining. *Case Western Reserve Law Review*, 49, 181-193.

Received the editorial office: 2 June 2023

Accepted for publication: 25 June 2023

АМІТ КУМАР КАШ'ЯП,

*MBA, магістр права,
Університет Нірма, Ахмедабад (Індія),
Інститут права;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2716-8482>,
e-mail: amit1law@gmail.com;*

МАХІМА ЧАУДХАРІ,

*бакалавр комерції, бакалавр права, науковий співробітник,
Університет Нірма, Ахмедабад (Індія),
Інститут права,
Центр досліджень корпоративного права;
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-1864-1778>*

ЗАКОНИ ПРО КІБЕРБЕЗПЕКУ ТА БЕЗПЕКУ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ В ІНДІЇ

Сьогодні, в епоху інформаційних технологій, питання кібербезпеки є складною та цікавою галуззю права. Феноменальне зростання та розвиток електронної комерції в Індії вражає. Однак зі зростанням залежності від інтернет-торгівлі небезпека шахрайства та проблеми безпеки і довіри стали серйозними перешкодами. Створення надійної нормативно-правової бази, яка б відповідала зростанню занепокоєння щодо шахрайства в інтернеті, забезпечення безпеки даних і захисту інтелектуальної власності як у місцевому, так і в міжнародному бізнес-контексті мають вирішальне значення. Сектор електронної комерції, як і будь-який бізнес, що розвивається, стикається з різними перешкодами, насамперед через неадекватну та неефективну нормативно-правову базу, яка не гарантує достатнього рівня захисту прав та обов'язків усіх учасників ринку. Щоб захистити дані користувачів, протистояти кіберзагрозам і зберегти довіру клієнтів, підприємства електронної комерції повинні дотримуватися правових норм. В Індії управління кібербезпекою підпадає під дію Закону про інформаційні технології від 2000 року, який регулює електронну комерцію, електронні контракти, захист даних і кіберзлочини. Очікується, що найближчим часом, після доопрацювання, буде ухвалено законопроект про захист персональних даних 2019 року. Кримінальний кодекс Індії передбачає відповідальність за несанкціонований доступ, хакерство, крадіжку персональних даних, фішинг і розповсюдження комп'ютерних вірусів. Резервний банк Індії здійснює контроль за онлайн-платежами та фінансовою безпекою, вимагаючи двофакторної автентифікації, шифрування та захищених платіжних каналів. CERT-In координує інциденти кібербезпеки на національному рівні, а електронні підписи та цифрові сертифікати мають юридичне визнання. Закони про інтелектуальну власність регулюють порушення патентів, авторських прав і торгових марок в інтернеті. Уряд Індії також забезпечує дотримання стандартів кібербезпеки для підприємств та організацій, що охоплюють IT-інфраструктуру та реагування на інциденти. Тим не менш, необхідно вжити подальших заходів для підвищення ефективності індійського законодавства у сфері кібербезпеки. У цьому дослідженні використано доктринальний та аналітичний підходи для вивчення чинних законів і керівних принципів Індії у сфері кібербезпеки. Оцінено їх ефективність у вирішенні правових проблем, пов'язаних із безпекою, конфіденційністю і захистом даних всередині країни, а також правову структуру, яка регулює зв'язок між електронною комерцією та кіберзаконодавством в Індії. Дослідження надало ґрунтовний огляд поточного стану нормативно-правового регулювання кібербезпеки в Індії, прокладаючи шлях для майбутніх реформ і прогресу в цій критично важливій сфері.

Ключові слова: *право, безпека, кібербезпека, електронна комерція, захист даних, інформаційні технології.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Kashyap A. K., Chaudhary M. Cyber security laws and safety in e-commerce in India. *Law and Safety*. 2023. No. 2 (89). Pp. 207–216. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.19>.

Citation (APA): Kashyap, A. K., & Chaudhary, M. (2023). Cyber security laws and safety in e-commerce in India. *Law and Safety*, 2(89), 207–217. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.19>.

UDC 327:339.9

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.20>**S. M. AAMIR ALI,***Symbiosis International (Deemed University), Pune (India),**Symbiosis Law School Pune;* <https://orcid.org/0000-0002-8686-0217>,*e-mail: smaamiraliofficial@gmail.com;***DR. ANUTTAMA GHOSE,***Dr. Vishwanath Karad MIT World Peace University, Pune (India);**School of Law;* <https://orcid.org/0000-0002-7210-4074>,*e-mail: anuttamaghose@gmail.com***BALANCING GLOBALISATION PROCESS THROUGH DEVELOPMENT AGENDA:
SUSTAINABLE GLOBAL JUSTICE**

The prevailing assumption was that the phenomenon of globalisation would yield equitable benefits for all nations. Nevertheless, it has become evident that the benefits of globalisation norms are predominantly enjoyed by affluent nations. Although the concept of globalisation was initially intended to enhance the agency of developing nations, it has instead resulted in the erosion of their autonomy to independently determine their course of action. The democratic process has been impacted by the loss of decision-making power experienced by emerging countries as a consequence of globalisation. The rules governing globalisation were inequitably formulated to provide preferential treatment to developed nations. Contrary to prevailing popular opinion, the impact of globalisation on both developing and affluent nations has exhibited disparities. The questioning of norms governing globalisation has emerged as a consequence of the phenomenon of globalisation. This process further exacerbated the existing division between the global north and global south, leading to a heightened level of separation between these two regions. International financial institutions based in Washington disregarded the objections raised by developing nations and formulated a strategy aimed at mitigating the disparity in wealth. The ideology of privatisation and the free market is commonly referred to as the Washington consensus. The concept of state non-intervention proved to be disappointing as it primarily served the interests of the international organisations involved, thereby failing to benefit other stakeholders. Hence, it is imperative to formulate a development strategy that encompasses principles of equity, justice, and long-term sustainability. The existing understanding of sustainable development and the approach to attaining justice through sustainability necessitate a reevaluation in order to accomplish similar objectives. The authors of this research endeavor to investigate the extent to which the current development agenda is sufficiently comprehensive to address the shortcomings of past attempts to reconcile globalisation with development. This study aims to examine the response of the global community to the phenomenon of globalisation through the implementation of the Development Agenda. This paper examines the influence of globalisation on the policy-making processes of developing nations. Finally, the authors proceed to analyse the concepts of justice, growth, and sustainability.

Key words: *Development Agenda, globalisation, global justice sustainability, sustainable development.*

Original article

INTRODUCTION. In the early 1990s, globalisation was greeted with extreme happiness and excitement. Capital flow in developing countries had increased massively, nearly six times more in the period ranging from 1990–1996. On the contrary, the globalisation process has produced uneven growth in developing and developed nations. Globalisation has favoured the rich to grow richer, which has posed serious questions on the rules that govern globalisation. The rules which

govern this process were unfair and specifically designed to benefit industrial countries.

Concerns about the development of poor countries were widespread in 2000, which led to a meeting of world leaders. The world leaders had decided to set a few time-bound targets for the period 2000–2015, known as Millennium Development Goals (MDGs). The report card of MDGs had mixed results. Although development results were laudable, their impact was uneven. MDGs

have failed to recognise human rights and environmental aspects in it. To cure the deficiencies put forth by MDGs and balance the development process in a globalising world, sustainable development goals were devised by world leaders, which is the current developmental agenda. The question before us is how to implement the same to obtain sustainable global justice through balancing the globalisation process.

Contrary to popular belief, globalisation effects on both developing and rich countries have been unequal. As a result of globalisation, the norms that regulate it have been questioned. Globalisation rules were unfairly crafted to favour industrialised nations (Qizilbash, 1998). As a result, emerging countries lost their power to make their own decisions, which in turn affected the democratic process. Global North and Global South were further separated by this process, which resulted in a larger divide between them. Poor nations' objections were mostly ignored by Washington-based international financial institutions, which devised a plan aimed at reducing the wealth gap. The philosophy of privatisation and the free market is known as the Washington consensus. The notion of state non-intervention was a letdown since the sole beneficiaries of the above-mentioned agreement were the international organisations themselves (Ward, 2012).

In 2000, a conference of the world's most influential leaders was held to discuss the plight of the world's poorest peoples. The Millennium Development Goals (MDGs) were agreed upon by the world's leaders that year. The outcomes of the MDGs were varied, despite the fact that the development achievements were commendable. The Millennium Development Goals (MDGs) failed to include human rights and environmental considerations in their goals. The leaders of the globe created a new set of development objectives to remedy the MDGs' shortcomings and balance the globalising development process. In order to achieve long-term global justice, we need to figure out how to execute these principles in order to balance globalisation.

An effort has been made to open a dialogue around the idea of development and its right to be developed in this study. The study also emphasises on how the global community reacted to globalisation by putting the Development Agenda into play. There is also a section on the way globalisation affects developing countries' policymaking. Last but not least, the study aims to examine the relationship between justice, growth and sustainability.

PURPOSE AND OBJECTIVE OF THE RESEARCH. While globalisation was supposed to

empower developing countries, it has deprived them of the capacity to make their own decisions. As a result of globalisation, emerging countries lost their power to make their own decisions, which affected the democratic process. The rules of globalisation were unfairly designed in favour of industrialised countries. Contrary to popular belief, globalisation effects on developing and rich countries have been unequal. In this paper, an effort has been made to open a dialogue around the idea of development and its right to be developed in this study. The study also emphasises on how the global community reacted to it by putting the Development Agenda into play. There is also a section on the way globalisation affects developing countries' policymaking. Last but not least, the study aims to examine the relationship between justice, growth and sustainability.

METHODOLOGY. Given the nature of the problem, doctrinal and analytical methods should be applied. In accordance with this method, attempts shall be made to use facts and information already available and analyse them to make a critical evaluation of the problem. While analysing specific controversial issues, which often arise, conceptual methodology shall be adopted which is generally used to develop new norms or to re-interpret existing ones.

RESULTS AND DISCUSSION

1. Development Scheme as Messiah of Balancing Globalisation Process

1.1. Expanding Divide Between North and South

The decade after the conclusion of World War II was marked by an unprecedented drive for socioeconomic development by most countries. Development in the post-World War II era refers to changes in the region's socio-economic and political landscape. Underdeveloped, less developed, or developing countries may be found in several parts of the world. These nations are often referred to as being in the "third world".

Political liberalism, as embodied in the "free market" concept, has led to a greater split between the industrialised and developing worlds, which is characterised by a North-South divide. Increasingly, economic activity is being judged only on how much profit it can generate. It is not uncommon for people's labour, wisdom, and religious convictions to be treated as commodities in global markets. New forms of hegemony are emerging as a result of the lack of checks and balances in the power imbalances of capitalism, which has led to a polarisation of the globe. A balanced globalisation process between the global north and the global south necessitates a comprehensive development strategy.

1.2. *Meaning and Concept of Development*

Discussing development is required before talking about a complete development plan. People's living situations may be seen of as undergoing positive progress and transformation as part of the process of development. Developments in either the physical or non-physical realms are possible. It entails alterations or enhancements to the whole stock of a household's or country's assets (Kwane, 2011). Development, according to John Gantung's conceptual framework, is not confined to the development of nations, the production of goods, or the distribution of those things within the social system. He believes that they may be a means to a goal, but they should not be mistaken with the purpose itself, which is to develop mankind as a whole (Saxena, 1992). A considerable change in our appreciation and understanding of development has occurred. Economic growth has long been linked with development, but a new definition of development demonstrates a preference for human development. First Annual Human Development Report of 1990 likewise shows this change. Instead, than focusing just on money, as conventional economists have done, the aforementioned report includes "literacy, life expectancy, command over resources to enjoy decent standard of living" as factors to gauge progress.

The world community has been debating the measurement of progress for a long time. Now that economic development is being measured alongside other measures, such as liberty, human rights, social protection, and the presence of democratic institutions, growth is being calculated using a variety of metrics (Saxena, 1992).

2. *Recognition of the Right to Development as a Human Right*

Decolonisation throughout the 1960s ushered in a new era of political independence for developing nations, and they began to speak up for their right to development (Villaroman, 2011). Originally, the right to prosperity was not seen as a human right that could be asserted against the state by individuals but rather as a right of the people. As a result of colonial practises and exploitation, developing nations began claiming the right to development like an individual right that could be enforced against their state. Additionally, the above-mentioned need was related to two other requests.

First, creating a method that can help the "establishment of new international economic order" can enhance and, second, a commitment to the idea that natural resources belong entirely to the people who inhabit a certain place (Villaroman, 2011). In 1977, the UN Commission on Human

Rights officially recognised the "right to development" as a human right. To that aim, the panel suggested that the Economic and Social Council request the Secretary-General to begin a study project on the subject matter¹. Working Group for Government Experts on Development's Issue to Development was set up in 1981 and discussion on the right was included in UN agenda². The right to progress was also acknowledged by global leaders at important international gatherings. When they met in 1993, they reaffirmed their commitment to human rights at the World Conference on Human Rights³.

3. *Washington Consensus and its Consequences*

As the first development strategy for poor countries created by international financial institutions, might be referred as the Washington Consensus. To put it another way, it was a set of policies that were agreed upon by the International Monetary Fund, the World Trade Organization, and other international monetary organisations. Thought to have been designed for the benefit of developing nations' economic institutions, economic prescriptions within this category have been widely disregarded (Stiglitz, 2004).

By focusing on the "Washington consensus", Dr. Joseph Stiglitz claims that it depicts a picture of market liberalisation and privatisation, as well as a diminution in government's overall role. Before they were widely accepted, the Washington consensus theories of development were regarded as intellectually bankrupt (Stiglitz, 2004). East Asia's development plan, which included a stronger role for the government, proved to be more effective than the majorities. In Latin America & Sub-Saharan Africa, the consensus in Washington has been undermined by failures (Stiglitz, 2004). Eventually, it became clear that it was a matter of politics instead of economics that was at play, and it may be found in the following paragraphs:

- When it came to openness, the International Monetary Fund and the United States Treasury were the least open of public organisations;
- On the other hand, the Scandinavian nation's most hit by the financial crisis were among the most open;
- The International Monetary Fund and its methods remained an impediment to market-based land allocation in the country.

¹ UN Commission on Human Rights, Resolution 4 (XXXII1) of 21 February 1977.

² UN Commission on Human Rights, Resolution 36 (XXXVII) of 11 March 1981.

³ 15 Vienna Declaration and Program of Action, UN Doc. A/CONF.157/24 (Part 1), art 10, (1993), reprinted in 32 ILM 1661, art 10.

A lack of disclosure and weak governance have been blamed on developing nations' deficiencies by the International Monetary Fund (IMF) for their economic troubles (Stiglitz, 2004). Some scholars have also noted that whatever growth that occurred as a result of Washington consensus policies was confined to the World Bank, IMF, and other international organisations that were founded after liberalisation (Woo, 2004). From the above, it is clear that the Washington Consensus was an abject failure as an agenda for developing nations.

The gathering at UN Headquarters in 2000 was prompted by widespread worries about global development. Leaders from across the globe gathered at the conference to establish goals for the future¹. As a result, the Millennium Development Goals were established. This agreement was made between 2000 and 2015 by the leaders of the world's countries. It is critical to point out here that the conference did not discuss the link between the environment and economic growth (Stiglitz, 2004). A huge gap existed between developed and developing nations due to the affluent countries' primary focus on environmental conservation, while poor countries did not want to sacrifice their own growth in the name of protecting the environment. North and South are still at odds over the issue at hand. Because of this, there was a need for a paradigm that could accommodate the interests of both rich and developing countries (Stiglitz, 2004). The UN General Assembly approved the Sustainable Development Goals (SDG) in September 2015, as the term of the Millennium Development Goals (MDG) came to an end².

4. *Journey from Millennium Development Goals to Sustainable Development Goals*

4.1. *Millennium Development Goals*

To meet the Millennium Development Objectives by 2015 (MDGs), there were eight goals, each with 18 time-bound targets and 48 indicators requiring measurable commitments³. As a result of MDG policies and programmes, significant progress had been achieved toward attaining the objectives of the global development agenda. There were mixed outcomes in *The Millennium*

*Development Goals Report 2015's*⁴, annual report card. It was hoped that the millennium statement would inspire the creation of the Millennium Development Goals. Human rights and democratization had been left out of the translation when they were issued. There was a lack of human rights emphasis in the MDGs, and as a result, various negative repercussions resulted. Even though many of the Millennium Development Goals have been met with commendable success, progress has been unequal in different parts of the world and nations. Millions of people were left behind because of their gender, age, handicap, and other factors, as shown in the study. It is obvious from the chart below that in Sub-Saharan Africa where 40 percent of the population resides in severe poverty, there has been a favourable influence on those who are undernourished and those who are living below the poverty line (Franco, 2018).

Global hunger and poverty have declined, yet in places like Sub-Saharan Africa, 40 percent of the population people living below the poverty line, as seen by the data presented above. For example, here are a few reasons why Millennium Development Goals did not work out as planned:

- There was a lack of openness in the development of the MDGs. Because the IMF, WB, and OECD did not allow wider involvement in the drafting process, vital rights like the right to life were missing⁵;
- Unnecessary emphasis was paid on statistical averages & composites in the MDG framework, which resulted in less attention to qualitative elements of development, such as disparities.

As a result, despite commendable progress toward the MDGs, considerable gaps and disparities persist, necessitating a dependence on the SDGs to help solve this complicated unsolved conundrum (Bell, Morse, 2011).

4.2. *The New Development Agenda (Post-2015) – Sustainable Development Goals*

Globally, the community accepted the Sustainable Development Goals (SDGs) as a remedy for MDGs' shortcomings in 2015. It serves as a roadmap for the next 15 years of global growth for poor nations. Earlier that year, the United Nations General Assembly set up an Open Working

¹ G.A. Res. 55/2, U.N. Millennium Declaration, (Sept. 8, 2000) [hereinafter Millennium Declaration].

² 8. G.A. Res. 70/1, "U.N. Sustainable Development Goals" (Sept. 25, 2015).

³ "U.N. System Task Team on the Post-2015 U.N. Development Agenda, Discussion Note, Review of the contributions of the MDG Agenda to foster development: Lessons for the post-2015 UN development agenda", at 3 (Mar. 2012)

⁴ Dept. of Econ. and Soc. Affairs of the U.N. Secretariat, "The Millennium Development Goals Report 2015", at. 4–7 (2015) [hereinafter 2015 MDGs Report].

⁵ U.N. System Task Team on the Post-2015 U.N. Development Agenda, Discussion Note, Review of the contributions of the MDG Agenda to foster development: Lessons for the post-2015 UN development agenda, at 3 (Mar. 2012).

Group to investigate how to come up with a set of universally accepted Sustainable Development Goals. There is a new global development agenda that was accepted during the 2015 World Summit, which includes 17 objectives and 169 targets, issued by the working group in September 2015¹.

It was believed to have been created by the global leaders to address the MDG's in the following ways:

- SDGs focused more on the poor and vulnerable than the MDGs, which was not the case with MDGs;

- In addition to focusing on women's health and rights, the sustainable development objectives also included a focus on the mortality rate of women;

- Environmental factors, such as climate change, received particular emphasis;

- There was a clear connection between peace and security.

- The SDGs, unlike the MDGs, were developed via public input and openness. Its development was marked by an unprecedented level of openness to public input. MDGs were drafted by United Nations officials, on the other hand². The SDGs, however, have been criticised for the following reasons.

- The non-binding character of the declaration of aspirations it included was not properly used.

- The draught does not specify how much of the burden each party should bear, and particular tasks have not been assigned, therefore this may not be adequately performed until it is clearly defined.

- Progress cannot be measured properly since the present institutions are influenced by politics instead being autonomous and democratic (Pogge, 2015).

SDGs go well beyond the MDGs in every area since they apply to everyone everywhere. It has attempted to fill up the void left by the absence of a human rights framework. The implementation of the Sustainable Development Goals (SDGs) at both the national and international levels must be democratic.

5. Globalisation and Race to the Bottom: Policy Framework in the Developing Nations

Interplay between globalisation and development policies has several ramifications for less developed nations, such as the choice of policies to preserve the balance between market demands and boost domestic welfare activities (Cook, Silisi, Adolph, 2015). In order to compete in the increasingly competitive global finance markets, less developed nations must join. Governments slash salaries and benefits for the poor in order to appease capitalists on both the local and international fronts. In essence, "race to the bottom" (RTB) refers to this situation (Rudra, 2008).

According to this, when commerce and cash move freely throughout the world, investors are able to chase the best rate of return. These countries would have to deal with decreased profit margins as a result of policies that either boost production costs or impede healthy macroeconomic fundamentals. For example, it is difficult for governments to implement or sustain pro-public policies like low-cost wages, worker safety nets, and environmental protections in such a circumstance. Consequently, there is an imbalance in the weight given to global trade over the welfare programmes (Rudra, 2008).

It follows from the arguments above that poor nations do not gain more from globalisation by opening themselves up to the globalising globe. It is possible that GDP growth may be unsustainable, or that growth will be maintained, but the quality of life for the people will be negatively impacted (Stiglitz, 2006). Globalisation has been linked to a worsening of the lowest classes of society, both real and comparative, according to a number of academics (Stiglitz, 2006). Taking all of the above into consideration, the current research aims to identify and analyse how the growing globalisation of the world market would affect the welfare reforms of LDCs.

5.1. Policy Framework in the Developing Countries Keeping in Mind Race to the Bottom Pressures

According to some critics, the predicament of the poor is not a result of globalisation. The above-mentioned factors are determined by the relationship between globalisation and state institutions and practices of a country (Stiglitz, 2006). What is next for emerging economies is how to react to race-to-the-bottom pressures while ensuring social welfare measures are not undermined by globalisation. Is it possible to continue social welfare programmes in view of the constraints exerted on emerging nations by global competition for resources? (Stiglitz, 2006).

According to this theory, home institutional variables such as fragmented labour movements,

¹ Introduction to the proposal of the Open Working Group for Sustainable Development Goals.

² U.N. Security-General, Synthesis Report of the Secretary-General on the post-2015 sustainable development agenda, entitled the road to dignity by 2030: ending poverty, transforming all lives and protecting the planet, U.N. Doc. A/69/700 and Corr. I (Dec. 4, 2014) [hereinafter Synthesis Report].

government-labor interaction restrictions, and domestic social policy configurations eventually shape solutions to globalisation problems. Analysis of the reasons why race towards the bottom results vary in developed and developing nations is necessary to comprehend the above. This necessitates the identification of the underlying causes. Labour has a better chance of overcoming collective action challenges in the industrialised world, making it simpler to reconcile globalisation with long-term social spending. As a result, in the developing world, labour market organizations are more dispersed, which increases the likelihood of a race to the bottom (Durch et al., 2009).

In addition, it is important to remember that the effects of globalisation vary greatly across affluent and poor nations. When the international market expands, policymakers in rich and developing nations respond differently because of the variations in their internal institutions. The capacity of labour market institutions to successfully (or not) bargain between labour, industry, and government is what causes these inequalities, particularly in respect to labour. Whereas, on the one hand, organised labour and labour institutions are much more widespread in industrialised countries, labour and labour organisations in developing countries are fragmented, making effective negotiations between the two parties difficult. In LDCs, there is no unanimity on national objectives, therefore governments have more discretion to act according to foreign pressure. As a result, we can argue that the structure and organisation of the labour and labour markets play a significant role in protecting against RTB. Furthermore, the RTB proposes that, regardless of the national institutions, all nations would succumb to the free market principles, laissez-faire policies in order to retain a position in the world market and to enhance competitiveness in the global marketplace (Mishra, 1999).

There are two additional causes for decreased welfare expenditure in LDCs as a result of globalisation, in addition to those already listed. It is important to realise that market discipline is not an effective tool for achieving social goals. For one thing, "Footloose capital" has made it difficult for governments to obtain funds for social expenditures (Mishra, 1999). Furthermore, governments are obliged to lower capital taxes as the worldwide market expands in strategies to succeed with other countries for foreign investment. As a result of this, the world has seen Lindblom's "markets as prisons" theory come to life (Maxfield, 1998). For governments, protecting people from the hazards and uncertainties of market development has become more challenging as a result of international competition.

Developing and under-developed nations are more vulnerable to the "race to the bottom" acceleration of globalisation, making it harder for them to implement welfare and protectionist measures. Ultimately, this causes unfairness and divides not only between the developed and developing worlds, but also inside the country itself. As a result, injustice results from inequality.

The following section will discuss Indian regulatory framework in the context of globalisation, with a focus on how it responds to competition for resources and declining wages.

5.2. Case of Globalisation and Policy Framework in India

We may learn a lot about the impact of globalisation and the race to the bottom in a developing nation by studying the legislative framework in India before and after globalisation. It might be claimed that the distribution system in India is protected. For a long time, the Indian government concentrated on de-commoditization activities and did so in particular in two ways. These included labour market protection and public sector job creation (Maxfield, 1998).

The employment of a large proportion of employees in the public sector and labour-friendly policies that take into consideration employment relationships and working conditions may be seen as the heart of Indian welfarism. First Prime Minister Jawaharlal Nehru aspired to develop a reasonably autonomous economy in order to strengthen India's national security. Import substitution industrialization strategies were used in an effort to keep India isolated from the global economy, thereby preserving strategic independence (Nayar, 2001). As a result, India was able to join the global economy earlier than any other emerging nation following independence (Nayar, 2001). In contrast, India's strategy to growth was labelled as "export pessimism". Eventually, India's position in global markets slipped due to its inability to sustain the "Hindu rate of growth" (Nayar, 2001). Subsequently, India shifted its position and embraced the globalisation of the globe. Industry and commerce reforms under Rajiv Gandhi started in the mid-1980s, but only gained traction until the early 1990s balance of payments crisis.

As a result of globalisation and the RTB, India's policies have changed. In India, RTB pressures are quite genuine. Government spending in India has decreased by over 6 % since the introduction of this new policy in 1991 (Nayar, 2001). As a result, India's spending on social security, health care, and education has decreased significantly since 1991. There is a movement in the allocation of resources from the above-mentioned

industries to address foreign competition, which might be seen as evidence. Health, education, and social security are the three most obvious policy targets. While India's welfare methods have not changed significantly, the cuts to education, social security, and health care spending that began in 1991 have never been fully recovered (Nayar, 2001).

5.3. *Race to the Bottom-Paradox Between Development, Justice and Sustainability*

In the 1980s and early 1990s, a new wave of social movements swept across the globe, from the First World to the Third, including India. The term "environment movements" has been used to describe this new social movement. In actuality, the environmental movements that took place in India were not conservationist movements. An amalgam of numerous current concerns and beliefs came together in these movements (Nayar, 2001).

All of these movements have added new dimensions to the "environmental" struggles, from the resistance to the Narmada, Silent Valley, and Tehri dams, to the efforts for peace and community harmony, to the new constructive initiatives to seek alternatives in water, education and energy, and so on. Additionally, since the 1980s numerous organisations and activities in India have also addressed various concerns, in which the democratic aspects and the human rights and justice issues are intertwined with each other. "Movements for environmental socialism" would be a good label for these types of movements (Nayar, 2001).

According to the current discussion, it is important to emphasise that all these social movements of the modern generation began to define the nexus among globalisation, development, and sustainability, and India is not the only location where this occurred, as previously indicated.

6. *Justice, Sustainability and Development*

Based on this conversation, it may be concluded that justice and ecological are the most important concerns in the world's future. To fill the gap between affluent and poor nations and to restore the allocation of Earth's resources, justice is required. "Ecology" refers to the human-earth interaction. It is important to remember that in order to maintain the Earth, society must be organised in a way that allows everyone to benefit.

Understanding the link between fairness and sustainability is thus essential. Sustainable but unjust societies can't be described as worthy of sustaining. It is also self-defeating if a community is just but just not sustainable.

6.1. *Relationship Between Justice and Sustainability*

Dobson spoke about the relationship between distributive justice and environmental sustainability, according to whom, the relationship

between the two and "can only ever be a contingent one" (Dobson, 1998). Dobson contends in his "First Thesis", three major ways in which sustainability and justice discourses might be linked are the distribution of the environment as a resource, and justice as a function of sustainability and "justice to the environment" (Dobson, 1998). While Dobson's discussion of sustainability and justice has three options, it is possible to add a fourth option: that sustainability is a prerequisite for justice.

In light of this fourth alternative, below are some conceivable outcomes. In this research, we are attempting to determine if the link among sustainability and justice is constructive or destructive, whether the two are irreconcilable, and whether justice is an intrinsic aspect of sustainable development (Langhelle, 2000).

When it comes to describing the functional link between justice and sustainability, it is fair to say that this relationship is almost always portrayed as virtuous. Even in the case where environmental sustainability might be compromised by social and economic inequality, this could be seen as a positive sign for the future of our planet. For example, it would be difficult to choose either justice and sustainability in such a situation because if we choose durability above justice, we will be putting justice on the back burner while at the same time widening the gap between rich and poor (Dobson, 1998). Sustainability and justice have only a theoretical link, not a practical one, according to the previously indicated point of view.

6.2. *Sustainable Development and Liberal Theories of Justice*

Sustainability may be considered as a prerequisite for most things in the future. In the foregoing debate, we sought to grasp the link between sustainability and justice. For example, it is said that the framework of social justice link with sustainability is a major factor in environmental and development strategies. Goals of development and objectives and strategies that emerge from the notion of sustainable development are both affected by this (Dobson, 1998).

According to critics, the notion of sustainable development is a hot-button issue. Concepts of this kind are normative and difficult to grasp. As Dobson notes in his "Sixth Thesis", more or less liberal notions of justice can be reconciled with sustainable development (Dobson, 1998). Although it is argued that sustainable development violates liberal notions of justice in many ways, Dobson disagrees.

Sustainable development considers "other societies" and "future generations" (Thero, 1995). Accordingly, it supports what Rawls contends in Justice as fairness (Rawls, 1993). Using this idea

as a starting point, liberal views of justice are accused of overlooking the importance of economic interconnectedness and ecological restrictions at the global level. Assumptions like these are more egalitarian than liberal theories since they establish distributional principles.

What is to be sustained? The answers include irreversible nature, crucial natural capital, and natural value, as discussed further in the issue of sustainable development and justice (Dobson, 1998). This is a good representation of non-anthropocentric thinking. Dobson, on the other hand, says that “critical natural capital” includes sustainable development (Dobson, 1998).

In order to achieve social justice across generations, it is required to have both a material basis and access to natural resources, according to the viewpoint of equal chances and need fulfilment. Rawls’ thesis is that we should endeavour to ensure that human needs may be addressed in the future by securing the circumstances for this to occur (Rawls, 1993).

The concept of “critical natural capital” and sustainable development may be included into Rawls’ theory of justice (Dobson, 1998). From the perspective of Rawlsian justice, sustainable development can be seen as a “just savings principle”. In addition to preserving civilizations and cultures, sustainable development states and espouses that each generation does not endanger life-supporting natural systems on the Planet and preserves ecological conditions of life. For the same reason as sustaining the “just savings principle”, i.e., respecting, creating, and maintaining just institutions and everything necessary to make just institutions and the fair value of independence feasible, the above-mentioned actions may be stated to be taken (Dobson, 1998).

It is worth mentioning Dobson’s take on the matter. He makes the case for the following conclusion, “*to say that environmental sustainability is a precondition for distributive justice is to say nothing about the content of justice, and so we are drawn back to the empirical point*” (Dobson, 1998). He also takes issue with Dobson’s view of equality of opportunity, arguing that it is “*weak and rather unhelpful formulation*” (Dobson, 1998).

It is possible to find a wide range of justice systems based on a number of distributive principles and philosophies. However, the topic of physical sustainability as a requirement for distributive justice remains unanswered.

6.3. *The conception of sustainable development*

The World Commission differs from liberal ideas of justice in its endeavour to give a solution to the dilemma of reconciling physical sustaina-

bility and justice. A number of factors, including ideal and non-ideal theories, perceptions of the “empirical” reality, and the subject matter, are to blame for this shift in perspective. One of the most appealing aspects of sustainable development as an ideal is that it focuses on what is really doable in the near future. As a rule of thumb, it is not ideal in the idea that it is designed for an unfavourable environment. This effort to combine environmental and development problems into a unified framework deviates from of the liberal justice topic.

The empirical world, with a focus on environmental issues, is conspicuously lacking from liberal methods in many respects. One of the most important assumptions in the notion of sustainable development is the fact that ecological interconnectedness is rapidly increasing.

In this view, Rawls’ implicit premise about environmental self-sustainability is incorrect. Ecological interdependence, a notion based in sustainable development, makes it difficult for any state to preserve its environmental integrity on its own, which is what is meant by “self-sufficiency”. When it comes to economic conditions in developing nations, the European Commission has taken a step back from liberal views.

Inequality is an issue that has to be addressed in international procedural justice, as stated in Our Common Future. Future politics will be shaped by how resources were allocated in the past, according to this theory. But if there were no constraints to development, past disparities in resource usage would have little value. Finally, this premise that distinguishes sustainable development from liberal theories (Meadows et al., 1972). As a result, it can be claimed that the connection among justice and sustainability must be strengthened in order to achieve a fair development agenda that includes growth, justice, and equality, as well as sustainable development (Bednar, 2023).

CONCLUSIONS. Obviously, GDP can be used to assess the economic impact of a country, but it should not be used as the only measure of progress. To ensure a fair and sustainable world, the idea of development must take the qualitative aspects of human progress, such as the environment and human rights, into consideration. For the definition of development, which is now political in nature rather than independent and democratic, an appropriate mechanism rather than a few interested international organisations is required.

The existing institutional structure for promoting development in a globalised society lacks openness. In order for these institutions to accomplish their primary mission, they must be

democratised in both their structure and decision-making processes. When it comes to the World Trade Organization, it is important to oppose “green room” meetings and promote the participation of all nations. A more balanced allocation of voting rights across members of the IMF, both developed and developing, is needed to maintain fairness. The arbitrariness of debt waivers should also be evaluated in order to ensure openness.

When it comes to international relations, globalisation has a significant impact on the policy choices made by countries throughout the world. In contrast, the developing world was forced to bear the brunt of a race to the bottom.

Because of this, there is an imbalance of power among the countries, which has to be addressed right now. The world’s most powerful nations should pause for a moment and avoid interfering in developing countries’ decision-making processes. Developing nations should also improve their social security systems to guarantee that the benefits of globalisation are shared equally by all parts of society.

Sustainable development is indeed the future for a globalising society, and justice is an essential aspect of it. Toward a sustainable global justice, the international community has to integrate not only social justice, but environmental justice as well.

REFERENCES

1. Bednar, J. (2023). Governance for Human Social Flourishing. *Daedalus*, 152(1), 31-45. https://doi.org/10.1162/daed_a_01958.
2. Bell, S., & Morse, S. (2011). Sustainable Development Indicators: The Tyranny of Methodology Revisited. *Consilience*, 6, 222-239.
3. Cook, S., Silici, L., & Adolph, B. (2015). *Sustainable intensification revisited*. International Institute for Environment and Development.
4. Denoon, D. (1998). Cycles in Indian Economic Liberalization, 1966-1996. *Comparative Politics*, 31(1), 43-60. <https://doi.org/10.2307/422105>.
5. Dobson, A. (1998). *Justice and the Environment. Conceptions of Environmental Sustainability and Theories of Distributive Justice*. Oxford University Press.
6. Durch, W. J., Andrews, K. N., England, M. L., & Weed, M. C. (2009). Proposals to Increase UN Mission Criminal Accountability while Building Local Justice Capacity. In *Improving Criminal Accountability in United Nations Peace Operations* (pp. 39-65).
7. Franco, I. G. (2018). Sustainable Intergenerational Justice and its Ends. In C. Roldan, D. Brauer & J. Rohbeck (Eds.), *Philosophy of Globalisation* (pp. 167-178). De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110492415-013>.
8. Kwane, D. K. B. (2011). Ethical Sustainability and Development. In H. S. Schiffman (Ed.), *Green Issues and Debates*. Sage.
9. Langhelle, O. (2000). Sustainable Development and Social Justice: Expanding the Rawlsian Framework of Global Justice. *White Horse Press, Environmental Values*, 9(3), 295-323.
10. Maxfeld, S. (1998). Understanding the Political Implications of Financial Internationalization in Emerging-market Countries. *World Development*, 26(7), 1201-1219. [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(98\)00053-9](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(98)00053-9).
11. Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J. et al. (1972). *The Limits to Growth*. Universe Books.
12. Mishra, M. (1999). *Globalisation and the Welfare State*. Edward Elgar.
13. Nayar, B. R. (2001). *Globalisation and Nationalism: The Changing Balance in India's Economic Policy*. Sage Publications.
14. Pogge, T. (2015). The Sustainable Development Goals (SDGS) as Drafted: Nice Idea, Poor Execution. *Washington International Law Journal*, 24, 571-587.
15. Qizilbash, M. (1998). Concepts of Sustainable Development. In *Sustainable Development: Concepts, Measures and Conflicts* (pp. 2-5). Sustainable Development Policy Institute.
16. Rawls, J. (1993). *The Law of Peoples*. In S. Shute & S. Hurley (eds), *Human Rights*. Basic Books; Harper Collins.
17. Rudra, N. (2008). *Globalisation and the Race to the Bottom in Developing Countries, Who Really Gets Hurt*. Cambridge University Press.
18. Saxena, J. N. (1992). Uprooted People and Development. *The Right to Development in International Law*, 2, 179-189.
19. Stiglitz, J. E. (2004). The Post-Washington Consensus Consensus. *The Initiative for Policy Dialogue*. https://policydialogue.org/files/publications/papers/Ch_4.pdf.
20. Stiglitz, J. E. (2006). *Making Globalisation Work*. Penguin Allen Lane Publications.
21. Thero, D. P. (1995). Rawls and Environmental Ethics: A Critical Examination of the Literature. *Environmental Ethics*, 3, 93-106.

22. Villaroman, N. G. (2011). Rescuing a Troubled Concept: An Alternative View of the Right to Development. *Philadelphia Law Journal*, 85, 140-196.

23. Ward, H. (2012). Key Concepts: Sustainable Development and Governance. In *Iso 26000 And Global Governance for Sustainable Development* (pp. 38-51).

24. Woo, W. T. (2004). *Serious Inadequacies of the Washington Consensus: Misunderstanding the Poor by the Brightest in Teunissen and Akkerman*, 9-43.

Received the editorial office: 8 April 2023

Accepted for publication: 15 May 2023

С. М. ААМІР АЛІ,

Симбіоз Інтернешнл (визнаний університетом), Пуна (Індія),

Школа права «Симбіоз» у Пуні;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8686-0217>,

e-mail: smaamiraliofficial@gmail.com;

ДОКТОР АНУТТАМА ХОСЕ,

MIT Всесвітній університет миру Доктора Вішванатх Карад, Пуна (Індія),

юридичний факультет;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7210-4074>,

e-mail: anuttamaghose@gmail.com

ЗБАЛАНСУВАННЯ ПРОЦЕСУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ЧЕРЕЗ ПОРЯДОК ДЕННИЙ РОЗВИТКУ: СТАЛА ГЛОБАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ

Вважалося, що феномен глобалізації надасть рівні переваги для всіх народів. Проте стало очевидно, що перевагами глобалізаційних норм користуються переважно заможні країни. Хоча концепція глобалізації спочатку мала на меті посилити спроможність країн, що розвиваються, натомість вона призвела до послаблення їхньої автономії у визначенні власного курсу дій. Втрата країнами, що розвиваються, права приймати рішення внаслідок глобалізації вплинула на демократичний процес. Правила, що регулюють глобалізацію, були несправедливо сформульовані таким чином, щоб надати переваги розвиненим країнам. Усупереч поширеній думці, вплив глобалізації як на країни, що розвиваються, так і на заможні країни виявився нерівномірним. Наслідком самого явища глобалізації стало піддавання сумніву норм, що регулюють глобалізаційні процеси. Цей процес ще більше поглибив існуючий поділ між глобальною Північчю та глобальним Півднем, що призвело до зростання рівня відокремленості між цими двома регіонами. Міжнародні фінансові установи, розташовані у Вашингтоні, проігнорували заперечення країн, що розвиваються, і сформулювали стратегію, спрямовану на пом'якшення нерівності в багатстві. Ідеологію приватизації та вільного ринку зазвичай називають Вашингтонським консенсусом. Концепція державного невтручання виявилася неспроможною, оскільки вона слугувала насамперед інтересам міжнародних організацій, що брали в ній участь, і таким чином не приносила користі іншим зацікавленим сторонам. Отже, необхідно сформулювати стратегію розвитку, яка б охоплювала принципи рівності, справедливості та довгострокової сталості. Існуюче розуміння сталого розвитку та підхід до досягнення справедливості через сталий розвиток потребують переоцінки для досягнення подібних цілей. У статті зроблена спроба з'ясувати, наскільки сучасний порядок денний розвитку є достатньо всеохоплюючим, щоб усунути недоліки минулих спроб поєднати глобалізацію з розвитком. Метою дослідження є вивчення реакції світової спільноти на феномен глобалізації через реалізацію Порядку денного розвитку. Досліджено вплив глобалізації на процеси формування політики країн, що розвиваються. Крім того, проаналізовано концепції справедливості, зростання та сталого розвитку.

Ключові слова: *Порядок денний розвитку, глобалізація, стала глобальна справедливість, сталий розвиток.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Aamir Ali S. M., Ghose A. Balancing globalisation process through Development Agenda: sustainable global justice. *Law and Safety*. 2023. No. 2 (89). Pp. 217–226. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.20>.

Citation (APA): Aamir Ali, S. M., & Ghose, A. (2023). Balancing globalisation process through Development Agenda: sustainable global justice. *Law and Safety*, 2(89), 217–226. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.20>.

UDC 341.1/.8

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.21>**DARIA BULGAKOVA,***Ph.D. in International Law,**University of International Business and Economics, Beijing (China);* <https://orcid.org/0000-0002-8640-3622>,*e-mail: dariabulgakova@yahoo.com;***VALENTYNA BULGAKOVA,***Pedagogue-Methodist of the Highest Category,*
Gymnasium No. 91, Kryvyi Rih (Ukraine); <https://orcid.org/0009-0009-6463-5228>,*e-mail: krotona24@gmail.com***THE APPRECIATION OF THE JURISDICTION OF CRIMES COMMITTED DURING COMMERCIAL SPACE FLIGHTS**

The author examines the jurisdictional dilemma of determining the appropriate approach to be applied to a crime that could potentially be committed during a space flight with tourists on board by assessing the place of commission of the crime. In addition, the study is based on comparisons under such sources of international law as the Outer Space Treaty (OST) and the Antarctic Treaty (AT). Based on the analysis of certain articles of these documents, the authors propose to regulate commercial space flights by the example of distinguishing the “tourist element”. This approach is based on the fact that Article 8 of the Antarctic Treaty specifically refers to the tourist as a subject of liability and that a person with tourist purposes is protected by national law. Therefore, for the proper international regulation of space tourism and improvement of the Outer Space Treaty, it is recommended to legitimise tourist purposes and to distinguish the status of non-astronaut tourists in order to establish liability for certain criminal acts.

To support these initiatives, two cases are cited as examples: that of astronaut Ann McClain and Dr. Rodney David Marks. Thus, the first case emphasises the restricted applicability of criminal jurisdiction on the international space station, which is usually decided by the law of the country of a person’s nationality. The second case demonstrates that although the Antarctic Treaty can serve as an example for regulating space tourism, the jurisdictional battles between states on the territory of the site of an incident with a criminal element have undermined its effectiveness. Consequently, the authors conclude that it is necessary to introduce specific international rules to regulate commercial space flights, where the aspect of jurisdiction in the investigation of a crime committed by a non-astronaut tourist should be of paramount importance.

It is specified that each partner of a space flight, both the state (in the case of public interests) and/or certain flight authorities operating under the auspices of a particular country, and a space company and/or a provider of relevant services (in the case of private interests), must register a commercial space flight and its structural objects as flight elements.

In this case, each of these partners retains jurisdiction and control over the registered components.

Key words: *space tourism, non-astronaut tourist, outer space jurisdiction, astronaut Ann McClain, scientist Rodney David Marks, Outer Space Treaty, Antarctic Treaty.*

Original article

INTRODUCTION. The rapid development of interest and investment in space tourism in the last two decades has created its own trajectory that introduces a new dimension to conventional notions of sustainability and how this might be applied or interpreted to the space industry, space-related tourism, and tourism as a whole (Scott, 2022, p. 2243). Daria Bulgakova’s survey, the EARTH-SPACE-EARTH TRIP Questionnaire (ESE Q) (Bulgakova, 2020, p. 123), highlights the

awareness among the overall population and the urgent need for international rules to govern commercial space flights. The survey revealed that over half of the respondents across six geographical regions showed the demand for the phenomenon of space travel, as evidenced by their affirmative responses to ESE Q “Do you know that it’s possible to buy a “TRIP INTO SPACE”?” The highest rates were found in Europe, North America, South America, and Australia

while the lowest rates were recorded in Africa and Asia. Notably, South America respondents had a 100 percent positive response rate. Hence, the public value purchasing tickets for space travel, even despite the lack of astronautic experience, which further emphasizes the urgency of such regulation. Accordingly, the study underscores the need for the development of international legal norms to regulate space tourism, especially considering potential criminal scenarios involving space tourists, and calls for comprehensive legal guidelines for this purpose.

PURPOSE AND OBJECTIVES OF THE RESEARCH. The purpose of the article is to resolve the next problem question: How the appreciation of the jurisdictional approach is addressed when a private individual (space tourist, non-astronaut) commits a criminal offense during a human-manned spaceflight (commercial space flight, space tourism)? Regardless, the research target is to explore the raised two approaches (for contrast) in relation to the determination of the jurisdiction based on the (1) scene (location) of the committed crime, and (2) the jurisdictional claim by the state. The research delves into distinct proposals to solve research matters regarding the jurisdiction of crimes committed in various locations such as the International Space Station (ISS), and spacecraft.

METHODOLOGY. The methodology used in writing this article is a literature review. This article depicts several literary works on the matter of state jurisdiction on a questionable territory that has been explored beforehand by scholars such as Mohd Hassan (2015), Gorove (1972), Hans P. Sinha (2004), researchers Ouyangai-hui (2012), Long Jie (2019), and others. It was helpful for the writing process since the review benefits to limit (i) the subject to be revisited, (ii) identify relevant contents and contra-argues, (iii) originate research discussion, (iiii) document the results, and finally (iiiii) distribute the authors' outcome for the publication.

The design of the main content of the article begins with a hypothesizing of the way to solve the issue of state jurisdiction over crimes committed in space and the challenges it poses by citing the results of various scholars who have explored this topic and submitted related arguments. The authors' discussion is based on the proposal of a space crime scheme with further analysis of the legal framework governing jurisdiction and present the results of how it would apply in a particular case. The article applies a comprehensive approach to international legal sources including the Outer Space Treaty (OST) and Antarctic Treaty (AT) system. Throughout the main body, the

authors cite the case of astronaut Ann McClain to support an opinion about the hypothetical analogical scenario of crime during commercial space flight and the limited appreciation of criminal jurisdiction at the ISS. Furthermore, the article refers to evidential material from the National Post of Toronto (Chapman, 2006) about the crime process dispute of the death of Dr. Rodney Marks at the South Pole that still remains without conclusion due to the trouble in an investigation under the uncertainties of states claims between the jurisdiction of the US and New Zealand.

RESULTS AND DISCUSSION. According to the study, there are gaps in the legislation when a crime is committed at a facility registered in several states. The principles governing jurisdiction in criminal cases, including territoriality, protective principle, the impact of territoriality principle, and universality, present controversial issues due to their differing applicability. Gorove's (1972) main argument to resolve jurisdictional appreciation is that criminal justice for offenses committed in outer space should be based on the general principles of criminal jurisdiction, including territoriality, protective or impact territoriality principles, and universality. However, there is a dilemma about the exclusive or competitive competence of countries, despite Article VIII of the Outer Space Treaty stating the applicability of legislation based on country registration. This subject is complicated further by international liability provisions in the Space Treaty since launched objects can be registered by two or more states. Depending on the complexity of the criminal offense, several principles of criminal jurisdiction may apply, leading to potential double liability which is prohibited. This poses a risk in a dual and contradictory approach of the jurisdiction, resulting in consequences of a violation of international human rights law by subjecting an individual to punishment for the same crime twice. Regardless of the minimization of risks and solving of the jurisdictional appreciation problem, the research proposes the solution results and the discussion respectively to the four approaches relevant to the commercial space flight applicability.

a. Approach No.1 Space crime scene in the International Space Station

The authors argue that specific regulations, such as the International Space Station Intergovernmental Agreement (IGA) must be at hand. Notably, IGA Article 5 para 1 stipulates that "[e]ach Partner shall register as space objects the flight element[s]", and as stated in para 2 "[e]ach Partner shall retain jurisdiction and control over the elements it registers in accordance with paragraph 1 above and over personnel in or on the

Space Station who are its national[s]”. Accordingly, this agreement outlines the legal framework governing activities on the station and stands for the application of domestic laws up to the nationality of the person concerned. However, in the authors’ presumption of the presented article, in the case of space tourists’ conceivable crimes, Article 2 of the Outer Space Treaty prohibits states from exerting their power during space activities. Jurisdiction can only be claimed over personnel in exceptional cases where the crime was committed specifically on a launched space entity. It is binding for the jurisdiction determination to recognize the module on the ISS where the crime occurred and under whose jurisdiction it is registered. This obliges establishing the applicable jurisdiction of the country to which the registered jurisdiction belongs.

This article delves into the regulation of the jurisdiction in space crime scenes, taking the example of the access to the bank information on Earth from the International Space Station. Just because it is in space does not mean it is not subject to law (Baker, 2019). Thus, the emphasis is on the limited application of the criminal jurisdiction at the ISS, as exemplified by the only known 2019 case involving NASA astronaut Anne McClain (Ryan, 2019) about the investigation of identity theft coming from accessing private financial records of her estranged spouse during Anne’s time aboard the ISS. The accusations against McClain were investigated by Michael Mataya, an investigator specializing in criminal cases in NASA’s Office of Inspector General, and another official (Baker, 2019). At the same time, an astronaut denied any wrongdoing. From the authors’ standpoint, applying this situation to the space tourist – a private individual signifies not a government employee – McClain’s actions would likely be subject to the laws of citizenship, any international laws to regulate the activity with criminal elements would be in question. If McClain had been found guilty, the US government would be responsible for any criminal proceedings, as outlined in the Space Station Agreement. Accordingly, the trial venue rightfully shifts to the domestic jurisdiction of the US courts under the citizenship principle of the US astronaut and the principle of territoriality due to the US quarters of ISS being deemed US territory because the astronaut was stationed there (Sachdeva, 2021, p. 229).

The legal framework for criminal offenses in space is still developing, and the jurisdictional issues enclosing private individuals committing crimes during human-manned spaceflights are in largely ought to be considered carefully as commercial space tourism and exploration become

more common. For instance, a Sharia’h’s (2015) study focuses on criminal jurisdiction in the ISS together with the examination of the principles of public international law applicable to outer space. The scholar indicates that the same principles governing jurisdiction on Earth shall also apply in outer space, and states may exercise jurisdiction there. Therefore, in the hypothetical scenario of a private individual committing a criminal offense during a human-manned spaceflight, jurisdictional issues would depend on the legal framework governing the activity of the individual with respect to nationality immunity. The residency of the individuals committing the crime is a factor, as their home country may have jurisdiction over their actions.

b. Approach No.2 Space crime scene in the Spacecraft during the flight

Another proposal is to differentiate a crime scene on the board of the spacecraft. In the authors’ opinion, the jurisdictional appreciation to process a crime would be subject to the laws of the country that owns the spacecraft or the laws of the country where the spacecraft is registered. This point of view is supported by research findings in the work of several scholars.

According to Hans P. Sinha (2004), in addition to the IGA and OST, conventions on space, municipal and international laws, and inter-agency codes should be applied. A long-standing debate concerns the unresolved issue of the boundary between the air-ending end and the beginning of outer space, as the sovereignty claim shall apply in the case of crimes committed between these two major outer zones. Another point highlighted by the author concerns the difference between criminal and command authorities, as the absence of a criminal code in the International Space Law leads to a duality regarding the body authority that should judge such cases. Moreover, different types of criminal offenses, including safety issues and national legislation, may arise. Therefore, the author suggests the implementation of an international outer space criminal code to address these issues.

Researcher Ouyangai-hui (2012) discusses the competency of the launching authority, which is the state administering the spacecraft. It is reasonable that the jurisdiction of space tourism should fall under both sides. However, there is a concern about the jurisdiction of various disputes between spacecraft and personnel in space. The author proposes to take examples of cases with jurisdiction over space flight participants. The main idea is that, in any case, the commercial space flight participants (space tourists) will be outside the power of the launching State. However,

any flight disputes encountered shall be referred to the state in which the spacecraft is actually administered.

Long Jie's (2019) analysis focuses on the registration of spacecraft as the main issue for jurisdiction and state responsibility in space activities. The author emphasizes the importance of strict approval and continuous monitoring of the full registration of objects launched into outer space to enhance space governance. The author also discusses the development of China's space law and the need to comply with the relevant recommendations of the Resolution adopted by the General Assembly on 10 January 2008 with No. 62/101 Recommendations on enhancing the practice of States and international intergovernmental organizations in registering space objects for the establishment of a registration system for space objects. Additionally, the author highlights the involvement of the state and key elements of national and international registration systems for space objects. While China may be a co-launching partner, it may not register the object internationally, but it has overall knowledge and control over the space activities in which it is involved. Therefore, the author stresses the importance of registering space objects nationally to record relevant launch activities and information. For instance, No. 62/101 Recommendations provides information about the registration of space objects and recommends a new format of strong consistency to ensure that the registration content is as complete and transparent as possible as well as para 3 (d) stipulates that States should encourage launch service providers under their jurisdiction to advise the owner and/or operator of the space object to address the appropriate States on the registration of that space object.

Hence, the authors reach that the registration of space objects is important for space tourism because it guarantees accountability since launch service providers are responsible for launching space objects into orbit and can aid in compliance with international space laws; and believed would promote the safe process of commercial space flights activities sustaining the sustainability of the industry. Besides, authors support registration because it correspondingly controls collisions between space objects, as it facilitates space agencies or relevant institutions to track the location of non-astronauts. However, as the states differ in the regulatory burden and tax obligations imposed on the ships sailing under their flags, a common business practice, referred to as "flags of convenience", exists for ship-owners to register their ships in a state other than their own nationality (Lee, Steele, 2014, p. 262). This is vital for the

determination of jurisdiction matter with respect to both space tourists and other participants in orbit.

c. Approach No. 3 The lesson from the investigation of death at the South Pole

- Case study

In this section "Case study" authors propose the next case material according to the National Post of Toronto (Chapman, 2006) as follows below.

Rodney David Marks, 32, an astrophysicist from Australia who died more than 23 years ago at the Scott-Amundsen polar research station, may have been deliberately poisoned. The post-mortem showed he died from a heavy dose of methanol, but an initial inquest was adjourned in 2000. Dr. Marks was one of 50 people living at the base, which is operated by the U.S. National Science Foundation (NSF). He was employed by the Smithsonian Astrophysical Observatory to work on the Antarctic Submillimeter Telescope and Remote Observatory when his body was found in May 2000, at the beginning of the southern winter. New Zealand considers the US base to be part of the Ross Antarctic Dependency and asserts its claims. However, the US does not recognize the claim.

After flights resumed in the summer, the body was transported to Christchurch, New Zealand, and police launched an inquiry into his death for the coroner. New Zealand police had received little cooperation from the US authorities and contractor Raytheon Polar Services, even after approaching the US Department of Justice, the New Zealand Herald reported. "I am not entirely satisfied that all relevant information and reports have been disclosed to the New Zealand police or the coroner", said Detective Senior Sergeant Grant Wormald, who is leading the investigation. Mr. Wormald said there was still no definitive evidence as to how the deadly dose of methanol came to be in the victim's body. Dr. Marks had needle traces on his arms, but no illegal drugs were found during the autopsy. Someone might have spiked his food or drink "as a prank or other sinister intention", he said. "In my view, it is most unlikely that Dr. Marks ingested the methanol knowingly. Police have not ruled out that this was as the direct result of the act of another person, although there is no evidence that this occurred". He conceded Dr. Marks could have ingested methanol for "recreational effect" or in an attempted suicide. But, he added, "In my view, it is most likely Dr. Marks ingested the methanol unknowingly".

Methanol is used to fuel internal combustion engines. A wineglassful-drunk, absorbed through the skin, or breathed in as a vapour – is enough to

be fatal. The inquest heard that Dr. Marks was a binge drinker who used alcohol to control mild Tourette's syndrome, an inherited neurological disorder. But Mr. Wormald said there were ample supplies of genuine liquor at the base. He also dismissed the likelihood the man had committed suicide. "Dr. Marks had recently formed a close relationship with a woman at the base, he was active in his work and socially at the base", he said "He had no financial worries, and he was striving toward the completion of a significant piece of academic work".

- Opinion in regard to the research question

The case of Rodney David Marks, an astrophysicist who died in Antarctica while working at a research station, provides an analogy for addressing jurisdictional issues in the event when a private individual potentially could commit a criminal offense during a human-manned spaceflight. In the case of Marks, who was employed by the Smithsonian Astrophysical Observatory, the research has shown, the death occurred at a research station operated by the U.S. National Science Foundation located in Antarctica's Ross Dependency. New Zealand police launched an inquiry into Marks' death because New Zealand claims the Ross Dependency, but the United States does not recognize this claim.

Hence, if a private individual commits a criminal offense during a human-manned spaceflight, the jurisdictional issues will depend on various factors such as (i) the location of the offense, (ii) the citizenship of the offender and victim, (iii) the ownership of the spacecraft, and (iiii) the applicable laws and treaties. If the offense occurs in space or on a celestial body, the research predicts that the jurisdictional point may become more complex because different countries and international organizations may have competing claims or interests. In the case of Marks' death, because of a judicial battle, the New Zealand police had difficulty obtaining cooperation from the US authorities and contractor Raytheon Polar Services. Furthermore, this situation suggests assessing challenges and extending law about obtaining evidence and conducting investigations in remote or international locations. Therefore, the lack of definitive evidence as to how the deadly dose of methanol came to be in the victim's body underscores the need for cooperation in investigating crimes that occur in isolated or extreme environments.

The outcome of the investigation will depend on various factors, including a) the cooperation of the involved parties, b) the applicable laws and treaties, and c) the availability of evidence. One potential solution to these jurisdictional formats

could be the establishment of international agreements or treaties that clarify the legal framework for commercial spaceflight where to address not only the matter of jurisdiction, but also liability, and interpretation of crimes committed in space. For example, the Outer Space Treaty of 1967 establishes the principle that outer space is not subject to national appropriation and that countries are responsible for the actions of their citizens in space. However, the Treaty does not address commercial activities in space, and, in the view of the research, requires additional legal frameworks. While there have been no (yet) criminal offenses committed by private individuals/space tourists during human-manned spaceflights, the case of Rodney David Marks demonstrates the emergence to adopt alike measures to prevent delay and difficulties in the investigation. Positive, universally agreed delimitation of territories should be encouraged in order to assure international stability and peaceful relations among States (Bittencourt Neto, 2015).

d. Approach No. 4 The regulation of space tourism by analogy to the Law of Antarctic

When considering the regulation of human-manned commercial space flights known as space tourism, it is important to address the problematic issue of such phenomenon regulation. One potential solution is to regulate this activity by analogy to the regulation of Antarctica, which shares similarities with the intent to regulate.

Both treaties, Treaty on principles governing the activities of States in the exploration and use of outer space, including the Moon and other celestial bodies or OST and AT established the territorial sovereignty of states or claims forces over territory, and they both prohibit the appropriation. Furthermore, the seemingly different spaces are similar in the direction that they are aimed at peaceful use, likewise, the AT Article 1 and OST Article 1, and consolidate freedom in exploitation. The importance of scientific investigation in human activity is reflected in the similarities between the exploitation of resources in outer space and Antarctica. This is exemplified by Article 2 of the AT and Article 1 of the OST. Additionally, both treaties emphasize the principle of free access to resources, as stated in AT Article 7 and OST Article 7. These similarities demonstrate the importance of adhering to international law and principles when regulating human activities in unexplored areas.

On the other hand, the AT lacks a clarification for cooperation among member states in the event of a crime involving nationals from different countries since Article 8 only offers a vague provision for dispute resolution. Additionally, the

treaty does not establish international cooperation on jurisdiction and prosecution increasing the likelihood of jurisdiction and prosecution issues in the event of a criminal incident. Therefore, the AT could not be a good example forward to regulate crimes committed in outer space during space tourism activity. To support this point of view, the authors refer to the case study about Dr. Rodney Marks, an Australian astrophysicist, who died mysteriously in Antarctica in 2000. His death was initially thought to be natural, but subsequent examination revealed lethal levels of methanol in his system, raising suspicions of foul play. The investigation into his death brought to light the jurisdictional issues surrounding the Antarctic Treaty, as both the United States and New Zealand had a stake in the investigation due to Marks's ties to the US and the location of the research station in a New Zealand territorial claim. Despite efforts to uncover the truth, the case remained unsolved as of 2008. Legal experts have since called for reforms to the Antarctic jurisdictional system to prevent similar incidents in the future. Dr. Marks's death in Antarctica raises concerns about establishing criminal jurisdiction in space tourism services provided in an outer space environment. The legal framework governing activities in Antarctica is tricky to apply to outer space, as the Member States have no power to enforce jurisdiction over non-nationals who instigate incidents in their bases/installations. The format to apply analogies from known legal frameworks may not be appropriate for future requirements posed by the commercial space flight phenomenon. The solution lies in developing new laws specifically for the conditioning of space tourism, as the laws governing Antarctica may not be the best example for establishing criminal jurisdiction.

To determine the legal status of tourists in outer space, we must redefine the concept of "personnel" to include all persons, including "non-astronauts", involved in manned spaceflight, not just those in scientific or administrative roles. When Dennis Tito became the first space tourist in 2001, the question arose as to whether he would be considered "personnel" in the event of an emergency. Defining "personnel" solely as scientific or administrative staff would exclude non-astronauts like Tito from legal protection. According to the research, a major challenge in regulating space tourism is the lack of clarity regarding the legitimization of the "touristic purpose" of such flights, and how commercial companies use this terminology. This has created a significant gap in understanding the true purpose of such flights. The AT system provides a valuable

framework for addressing jurisdictional issues in cases of violation. For instance, AT Article 8 specifies the subject of applicable liability to a tourist and prolongs the notion that the person is subject to national law instead of international law. Indeed, it is proposed to use the Antarctic law as an example to regulate violations of space laws by so-called tourists or non-astronauts during space flights. An important point is the legitimization of "tourist purposes" for commercial private flights, which are not defined under the OST, and therefore it is recommended to take the subject of liability – tourists – to assess the OST jurisdiction.

By recognizing the parallels between the regulation of Antarctica and outer space, we can establish effective guidelines for the peaceful exploration and utilization of these areas. On the other hand, the authors emphasize that although both the exploitation of Antarctica and space are driven by the pursuit of profit, there are significant differences between the two. In Antarctica, there is no colonization, commercialization, or asteroid mining, making it distinct from space in terms of its applications. Thus, the two treaties share similarities only concerning their general intent. It is believed, examining the Antarctic Treaty, and its system can provide valuable insights into how to regulate space tourism in a manner that aligns with the principles of the OST.

Accordingly, the authors criticise the uncertain assessment of commercial activities in outer space, and acknowledge the need for reforms, but also argue that adherence to OST and government action must forego changes underlining the need to prioritize peaceful purposes for human manned space flights. The task of creating laws and boundaries for space tourism is a complex challenge for legal experts and theorists. While adopting laws similar to those used in Antarctic outposts may seem like a potential solution, however, such law has proven ineffective in dealing with the unique jurisdictional issues. Therefore, the responsibility lies in the appropriate state to assure that the activities carried out by private companies in relation to suborbital commercial spaceflights are performed according to international law (Sikorska, 2014, p. 1067). Alternatively, the Antarctic Treaty's framework stipulating tourism can offer valuable insights into determining the status and purpose of space tourists during commercial space flights.

CONCLUSIONS. The article focuses on the urgent need to develop international norms to regulate commercial space flights known as space tourism, considering the increasing interest in space travel, especially in cases of potential criminal scenarios involving space tourists. The lack of

clarity regarding the legitimization of the “touristic purpose” of space flights and the conflicting interests of states further complicate the matter. In this regard, the authors offer jurisdictional appreciation relevantly to the potential situation when a private individual commits a crime during a human-manned spaceflight. Under the research, the justice for crimes committed in outer space still should be based on the general principles of criminal jurisdiction, including territoriality, and nationality immunity including criteria of citizenship and residency. Therefore, it is visible to solve a legal matter based on the location (scene) of the committed crime: the International Space Station and spacecraft. On the other hand, the studied case of Anne McClain characterizes the limited application of criminal jurisdiction in the ISS. Moreover, nevertheless, the Antarctic Treaty system is a solution for the regulation of space tourism by analogy, yet jurisdictional appreciation is weak according to the case of Dr. Rodney David Marks because it is practically demonstrating the jurisdictional battle in the scenario of state claim to the evidence concerned, and lack of cooperation for investigations in questionable territories.

According to the authors’ vision, each partner of a commercial space flight, likewise, both (i) the state (a representative of public interests), and

the organization of a flight under the auspices of a specific country and (ii) the space company and/or service provider (a representative of private interests), must register space objects as elements of flight. In such a matter, each of the relevant partners retains the jurisdiction and the appreciation over the commercial space flight and its structured elements that it has registered. Accordingly, it is proposed to expand the list of partners of space flights and to single out not only the participating states but also to recognize commercial companies that provide space tourism services as partners of the relevant international treaty on space.

Additionally exploring space commercialization, the authors would suggest looking for further research on the conceit of the Roman doctrine of “spatium” and its liberum, nullius, and communis categories. Nevertheless, the perspective jurisdiction of space tourism crimes is forecasted for the appreciation in accordance with one of three categories: (i) complete freedom for both private and public activities, (ii) no private or public activities allowed but occupation is permissible, or (iii) no private or public flights with societal flights for the benefit of the nation but without appreciation.

REFERENCES

1. Baker, M. (2019, August 23). *NASA Astronaut Anne McClain Accused by Spouse of Crime in Space*. The New York Times. <https://www.nytimes.com/2019/08/23/us/astronaut-space-investigation.html>.
2. Bittencourt Neto, O. de O. (2015). *Defining the Limits of Outer Space for Regulatory Purposes*. Springer International Publishing AG.
3. Bulgakova, D. (2020). International Law on Space Tourism Implementation. *Legal Horizons*, 20(33), 119-127. <http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2020.i20.p119>.
4. Chapman, P. (2006). Scientist May Have Been Murdered at South Pole; Fatal Dose of Methanol. *National Post (Toronto)*.
5. Gorove, S. (1972). Criminal Jurisdiction in Outer Space. *The International Lawyer*, 6(2), 313-323.
6. Hardenstein, T. S. (2016). In space, no one can hear you contest jurisdiction: establishing criminal jurisdiction on the outer space colonies of tomorrow. *The Journal of Air Law and Commerce*, 81(2), 251-288.
7. Lee, R. J., & Steele, S. L. (2014). Models for Codifying International Rules for Jurisdiction, Liability, Safety and Accident Investigation for Commercial Passenger Spaceflight. *Nordic Journal of International Law*, 83(3), 251-292. <https://doi.org/10.1163/15718107-08303001>.
8. Long, J. (2019). *An analysis of the Legislation of the Registration System of Outer Space Objects*. *Local Legislation Journal*, 4(3), 95-110.
9. Mohd Hassan, R. S. binti. (2015). From Earth to Heaven: States’ Criminal Jurisdiction in the Space Station. *IJUM Law Journal*, 23(3), 401-414. <https://doi.org/10.31436/ijumlj.v23i3.182>.
10. Ouyangai – hui. (2012). *The Judicial Settlement for Conflict of Space Tourism*. *Law Journal*, 5(3), 12-16.
11. Ryan, J. (2019, August 25). *NASA astronaut accused of space crime rebuts allegations*. CNET. <https://www.cnet.com/science/nasa-astronaut-accused-of-space-crime-refutes-allegations/>.
12. Sachdeva, G. S. (2021). Lex Specialis for Space Crimes. *Astropolitics*, 19(3), 223-229. <https://doi.org/10.1080/14777622.2021.2023942>.
13. Scott, M. (2022). A space tourism destination: environmental, geopolitical and tourism branding considerations for New Zealand as a “launch state”. *Journal of Sustainable Tourism*, 30(9), 2240-2253. <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1817049>.
14. Sikorska, P. E. (2014). The mission (im)possible: towards a comprehensive legal framework regulating safety issues of point to point suborbital flights. *Jurisprudence*, 21(4), 1055-1078. <https://doi.org/10.13165/JUR-14-21-4-07>.

15. Sinha, H. P. (2004). Criminal jurisdiction on the International Space Station. *Journal of Space Law*, 30(1), 85-127.

Received the editorial office: 11 May 2023

Accepted for publication: 2 June 2023

ДАР'Я АНАТОЛІЇВНА БУЛГАКОВА,

доктор філософії з міжнародного права,

Університет міжнародного бізнесу та економіки, Пекін (Китай);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8640-3622>,

e-mail: dariabulgakova@yahoo.com;

ВАЛЕНТИНА АНАТОЛІЇВНА БУЛГАКОВА,

педагог-методист вищої категорії,

гімназія № 91, Кривий Ріг (Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6463-5228>,

e-mail: krotona24@gmail.com

ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЮРИСДИКЦІЇ ЗЛОЧИНІВ, СКОЄНИХ ПІД ЧАС КОМЕРЦІЙНИХ КОСМІЧНИХ ПОЛЬОТІВ

Досліджено юрисдикційну дилему щодо визначення прийняттого підходу для застосування до злочину, що потенційно може бути вчинений під час космічного польоту з туристами на борту, шляхом оцінки місця його вчинення. Крім того, дослідження спирається на співставлення за такими джерелами міжнародного права, як Договір про Космос (OST) і Договір про Антарктику (АТ). На основі аналізу окремих статей цих документів запропоновано регулювання комерційних космічних польотів за прикладом виокремлення «туристичного елемента». Такий підхід базується на тому, що стаття 8 Договору про Антарктику конкретно вказує на туриста як суб'єкта відповідальності і те, що особа з туристичними цілями підпадає під захист національного права. Тому для належного міжнародного врегулювання космічного туризму та вдосконалення Договору про Космос рекомендовано легітимізувати туристичні цілі, а також виокремити статус туриста-неастронавта з метою встановлення відповідальності за ті чи інші діяння злочинного характеру.

Для доведення зазначених ініціатив як приклад наведено дві справи: про астронавтку Енн МакКлейн та доктора Родні Девіда Маркса. Так, у першій справі наголошено на обмеженому застосуванні кримінальної юрисдикції на міжнародній космічній станції, яка, як правило, вирішується за правом країни громадянства особи. Друга справа демонструє, що Договір про Антарктику хоча і може слугувати прикладом для врегулювання космічного туризму, однак битви за юрисдикцію між державами на території об'єкта місця інциденту із криміногенним елементом підірвали його ефективність. На основі цього зроблено висновок про необхідність запровадження конкретних міжнародних правил для регулювання комерційних космічних польотів, де аспект юрисдикції при розслідуванні злочину, скоєного туристом-неастронавтом, має бути першочерговим.

Зазначено, що кожен партнер космічного польоту, як держава (у випадку публічних інтересів) та/або ті чи інші організації польоту, що діють під егідою конкретної країни, так і космічна компанія та/або надавач відповідних послуг (у випадку приватних інтересів), повинен зареєструвати комерційний космічний політ і його структурні об'єкти як елементи польоту. У такому разі кожен із зазначених партнерів зберігає юрисдикцію та контроль над зареєстрованими складовими.

Ключові слова: космічний туризм, турист-неастронавт, юрисдикція космічного простору, астронавтка Енн МакКлейн, вчений Родні Девід Маркс, Договір про Космос, Договір про Антарктику.

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Bulgakova D., Bulgakova V. The appreciation of the jurisdiction of crimes committed during commercial space flights. *Law and Safety*. 2023. No. 2 (89). Pp. 227–234. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.21>.

Citation (APA): Bulgakova, D., & Bulgakova, V. (2023). The appreciation of the jurisdiction of crimes committed during commercial space flights. *Law and Safety*, 2(89), 227–234. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.21>.

ДО УВАГИ АВТОРІВ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

Сторінка редакції

Запрошення до співпраці

Шановні автори та читачі нашого журналу!

Прагнучи подальшого вдосконалення нашої спільної з Вами діяльності, ми продовжуємо вести окремий розділ журналу, де роз'яснюємо окремі аспекти щодо порядку подання матеріалів для публікації та висвітлюємо зміни, що відбуваються в редакційній політиці видання. Тим самим ми сподіваємося на досягнення більшого порозуміння з Вами, що сприятиме покращенню якості публікацій за результатами Ваших досліджень і водночас просуванню журналу у світовому інформаційному просторі.

Звертаємо Вашу увагу, що було змінено вимоги до оформлення та подання статей. Нові вимоги наведено нижче, також з ними можна ознайомитися на сайті видання в розділі «Для авторів» (<http://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/information/authors>).

Порядок подання МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

1. Мови публікацій

Публікації подаються українською або англійською мовами, але певні елементи подаються кількома мовами.

2. Способи подання матеріалів

Автор (або один з авторів, якщо публікацію підготовлено кількома авторами) може подати матеріали в електронному вигляді на сайті видання через платформу OJS (за посиланням).

3. Оформлення статті

3.1. Основні технічні вимоги:

- формат основного документа – лише DOC або DOCX;
- обсяг основного тексту – від 4000 до 6000 тис. слів;
- шрифт – Times New Roman 14 кегля (всі елементи);
- міжрядковий інтервал – 1,5;
- поля документа: ліворуч – 25 мм, решта – 20 мм; відступ перед та після абзацу – 0;
- абзацний відступ – 1.25
- переноси не використовуються;
- необхідно чітко диференціювати тире (–) та дефіс (-);
- забороняється ущільнення або розрідження інтервалів між літерами;
- забороняється відбивати абзаци табуляціями або багаторазовими пробілами;
- між словами використовується один пробіл (забороняється розріджувати слова декількома пробілами);
- використовуються лапки формату «»;
- між ініціалами та прізвищем ставиться нерозривний пробіл (Ctrl + Shift + пробіл);
- вимоги щодо подання формул, рисунків, таблиць можуть бути визначені окремо в процесі подання матеріалів.

3.2. Вимоги щодо структури статті та її елементів:

- обов'язковими елементами статті є: шифр УДК (визначають фахівці бібліотек), відомості про авторів, назва, анотація з ключовими словами, основний текст, списки посилань;
- обов'язкові елементи мають бути розміщені за відповідним зразком;
- переклад елементів статті на англійську мову (з англійської, якщо статтю підготовлено англійською мовою), крім відомостей про авторів, здійснюють або перевіряють фахівці редакції;

– у відомостях про авторів зазначають електронну пошту як мінімум для одного з авторів, якого визначають інші автори як контактну особу, а в разі подання одноосібної статті автор зазначає свою електронну пошту; такі відомості підлягають опублікуванню.

Зверніть увагу! Редколегія приймає до розгляду оригінальні й оглядові статті і рецензії.

Оригінальна стаття – це рукопис, в якому представлено результати завершеного дослідження з конкретно обраної проблематики. У висновках такої статті має бути чітко зазначено особистий вклад автора(ів) у вирішення порушеної проблеми.

Оглядова стаття – це рукопис, в якому аналізуються, систематизуються та інтегруються результати проведених досліджень у певній галузі з конкретної теми з метою демонстрації існуючих досягнень і визначення подальших тенденцій розвитку в цій галузі знань.

Оглядова стаття має містити не менше 25 посилань.

Також у журналі можуть бути опубліковані рецензії на монографії, підручники, навчальні посібники та інші видання з проблем права і безпеки.

3.3. Вимоги щодо назви

Назва статті має відповідати її змісту, складатися не більше, ніж з 10 слів, не повинна містити аббревіатур, крім (за потреби) загальноприйнятих.

Технічні вимоги: шрифт Times New Roman, 14 пунктів, вирівнювання по центру, прописними літерами, напівжирним шрифтом.

3.4. Вимоги щодо відомостей про авторів

Відомостями про авторів є:

- ім'я, по батькові, прізвище (повністю);
- науковий ступінь, вчене звання (за наявності);
- місце роботи (організація повністю), назва підрозділу (кафедра, лабораторія, відділ і тощо); посаду не зазначають;
- ORCID (zareєstrувати);
- e-mail автора як контактної особи.

Ці елементи повторюють для кожного автора (як вони повинні бути вказані в публікації).

Технічні вимоги: вирівнювання по ліву сторону, прописними літерами, шрифт напівжирний, Times New Roman.

3.5. Вимоги, що стосуються анотацій

У цілому анотація має бути описовою, включати в себе мету роботи, характеристику проблематики статті, її результати та висновки, зроблені за результатами проведеного дослідження.

Викладення матеріалу в анотації має бути стислим і точним, інформативним, змістовним, структурованим. У тексті слід уживати синтаксичні конструкції, притаманні мові наукових і технічних документів, уникати складних граматичних конструкцій, застосовувати стандартизовану термінологію. Необхідно дотримуватися єдності термінології в межах анотації.

Скорочення та умовні позначення, крім загальноновживаних у наукових і технічних текстах, застосовують у виняткових випадках або дають їх визначення при першому вживанні.

У випадку, коли анотацію підготовлено із грубими порушеннями встановлених вимог, публікацію результатів дослідження може бути затримано редколегією до усунення автором допущених порушень, про що йому повідомляється в письмовій чи усній формі негайно після їх виявлення.

Мови та обсяги анотацій. Анотація подається на початку статті мовою публікації для подальшого її перекладу фахівцями редакції англійською (якщо мовою публікації є українська) або українською (якщо мовою публікації є англійська) мовами. Обсяг анотації має становити 250–300 слів.

Текст анотації повинен бути написаний шрифтом Times New Roman, 14 кегель, інтервал – 1,5.

Ключові слова. Наприкінці кожної анотації наводяться ключові слова відповідною мовою. Ключовим словом називається слово або стійке словосполучення, яке з точки зору інформаційного пошуку несе смислове навантаження та описує тему статті. Сукупність ключових слів повинна відображати основний зміст наукової праці; вони мають бути конкретними у своїй предметній галузі, змістовними й унікальними. Кількість ключових

слів становить від 5 до 8. Ключові слова подають у називному відмінку, друкують у рядок через кому. Необхідно уникати скорочень (допускаються тільки загальноприйняті аббревіатури), оскільки ключові слова будуть використовуватися для індексації. Ключові слова повинні бути написані шрифтом Times New Roman, 14 кегль, через кому.

4. Структура основного тексту

Незалежно від виду статті вона має містити обов'язкові структурні елементи. За бажанням (необхідності) у статті може міститися літературний огляд.

Технічні вимоги до структурних елементів: шрифт Times New Roman, напівжирний, 14 кегль, усі літери прописні.

ВСТУП. У вступі описується актуальність дослідження, постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями, обґрунтовується новизна дослідження через ступінь опрацьованості проблеми на основі аналізу використаної літератури з обов'язковим розглядом останніх публікацій, в яких започатковано або продовжено вирішення проблеми, з виокремленням не вирішених раніше частин.

У вступі має бути представлена конкретна досліджувана проблема, якій присвячено статтю. Автор(и) повинні розуміти, що гарний вступ має узагальнювати відповідні аргументи, дані та факти, щоб дати читачеві чітке уявлення про актуальність і важливість для наукової спільноти досліджуваного питання. У цьому розділі також пояснюється передісторія або причини, які спонукають автора(ів) дослідити обрану тему. Вступ не повинен перевищувати 20 % основного тексту статті.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Автор(и) мають чітко сформулювати мету статті, з урахуванням якої необхідно чітко визначити завдання, що будуть вирішуватися у статті. Метою дослідження не може бути дослідження саме по собі, має бути вказано на досягнення певного наукового результату, який буде отримано у процесі дослідження.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ (розділ не є обов'язковим і включається до статті за бажанням автора). У цьому розділі наводяться та коротко описуються наукові праці, в яких досліджувалися проблемні питання, порушені у статті (із вказівкою на конкретні аспекти, що в них розглядалися). З урахуванням цього необхідно визначити невирішені проблеми та зазначити, які саме з них будуть досліджуватися у статті.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Цей розділ повинен бути написаний чітко та стисло, оскільки він надає інформацію щодо методів, інструментів і матеріалів, що використовувалися у процесі дослідження. Виклад матеріалу має бути послідовним, з обґрунтуванням вибору конкретного методу та його сприяння в досягненні поставленої мети і визначених завдань. Такий опис дозволяє читачеві оцінити доцільність використаних методів, а також достовірність отриманих результатів. Автор(и) повинні не просто навести перелік використаних методів, а описати, з якою метою їх було застосовано. У разі використання емпіричних матеріалів (нормативно-правових актів, судових рішень, результатів узагальненої судової практики) також доцільно їх описати.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. У цій частині викладаються теоретичні дані, обґрунтовуються нові підходи в осмисленні матеріалу та нове вирішення проблеми, що є вагомим зрушенням, порівняно з попередніми дослідженнями.

Цей розділ є основною та найважливішою частиною статті, оскільки призначений для інтерпретації результатів роботи відповідно до поставлених мети і завдань, а не просто для пояснення порушеної проблематики.

У цьому розділі автору(ам) необхідно пояснити важливі моменти своїх результатів, щоб існувала відповідність до обговорення. Аналіз досліджуваної проблематики має бути чітким і всебічним. Власні твердження доцільно посилювати за допомогою статистичних даних, судової практики, що додатково підтверджуватиме використання широкого спектра методів збору аналітичної інформації. Якщо отримані результати містять форму таблиць, графіків, словесні описи або їх комбінацію, то вони не повинні бути занадто довгими і занадто великими.

Дискусія повинна бути збагачена посиланнями на результати попередніх досліджень, які були опубліковані в науковій літературі.

Результати дослідження та дискусія повинні складати не менше 60 % від усього рукопису.

ВИСНОВКИ. Висновки мають бути органічно пов'язаними з назвою, метою і завданнями дослідження. У цьому розділі потрібно всебічно узагальнити викладений матеріал, особливо з точки зору критичної оцінки основних результатів дослідження. Висновки – це не просто повторне викладення даних чи фактів, а узагальнення ключових моментів порушеної проблематики та наведення відповідних шляхів її вирішення. Також у висновках доцільно навести перспективи подальших розвідок із дослідженої проблематики.

5. Оформлення посилань

Під час написання статті обов'язковими є посилання на використані джерела. Такі посилання мають відповідати політиці протидії плагіату й оформлюватися відповідно до стилю *APA*.

Законодавство та нормативні документи потрібно наводити у виносках унизу сторінки, вони не включаються до загального списку бібліографічних посилань. Знаки виносок позначаються цифрами та є однотипними в межах однієї роботи. Цифри вказуються біля слова вгорі, без відступу між словом і знаком.

Посилання у статті надаються в дужках, наприклад: для одного автора – (Кузьмович, 2017); для двох авторів – (Кузьмович, Попович, 2017); для трьох авторів – (Кузьмович, Попович, Александрович, 2017). Якщо більше трьох авторів, то вказується лише перший автор, наприклад (Кузьмович та ін., 2017).

Якщо в тексті статті зазначається автор(и), то посилання оформлюється таким чином: *Як зазначає Є. О. Кузьмович (2017), норма права – це ...* або *У 2017 році відомий правник Є. О. Кузьмович зазначав, що норма права – це ...*

Якщо згадане в рукописі посилання є прямою цитатою або конкретним фактом, необхідно вказати номер сторінки, наприклад: *У науковій літературі норма права визначається як ... (Кузьмович, 2017, с. 6)* або *Як зазначає Є. О. Кузьмович (2017, с. 6), норма права – це ...*

Рекомендується використовувати більше непрямі цитати, ніж прямі.

Усі посилання, зроблені в рукописі, повинні бути зазначені у списку бібліографічних посилань і розміщені в алфавітному порядку. Список бібліографічних посилань оформлюється відповідно до ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання».

Якщо стаття, на яку є посилання, має цифровий ідентифікатор DOI (<http://doi.org/index.html>), його обов'язково потрібно вказувати.

Якщо стаття написана українською мовою, додатково додається *References*, який подається англійською мовою (відповідно до 6 видання стилю *APA*). При оформленні *References* автору(ам) необхідно звертатися до першоджерела, що забезпечить надання коректного бібліографічного опису відповідного джерела.

Оформити бібліографічний опис відповідно до стилю *APA* можна на сайтах автоматичного формування посилань: <http://www.citationmachine.net/apa/cite-a-book>; <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual>.

Отже, автор(и) повинен подати 2 списки: за національним стандартом («Список бібліографічних посилань»), який буде розміщено у друкованому версії видання, та за міжнародним стандартом («*References*»), який буде розміщено на сайті журналу, що має міжнародну реєстрацію як самостійне серійне видання. До міжнародних баз даних списки посилань подаються редакцією у формі, яка ними вимагається, зазвичай за міжнародним стандартом.

Правильний опис використаних джерел у списках бібліографічних посилань є запорукою того, що цитована праця буде врахована під час оцінювання наукової діяльності її автора(ів), організації, країни. Ми також хочемо, щоб за правильними цитуваннями можна було визначити не лише внесок конкретного автора в наукову діяльність, а й науковий рівень нашого журналу, його авторитетність тощо.

ДЛЯ НОТАТОК

Редагування *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко*
Внесення правок *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко*
Комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі*
Переклад анотацій англійською *О. О. Статівки*
Дизайн обкладинки *Н. М. Круглик, І. В. Зозулі, П. О. Білоуса, І. Є. Єсіної*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 23376-13216 ПР від 24.05.2018.

Підписано до друку 27.06.2023. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 28. Тираж 50 прим. Зам. № 2023- .

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;
тел. (057) 73-98-168, факс (057) 73-98-181;
адреса електронної пошти: pb.hnuvs@ukr.net; сайт: <http://pb.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.